

АДАБИЁТ ВА ЗАМОН

(Мақола, очерк, адабий портретлар)

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1980

ББК 83.3Ўз
А 29

Адабиёт ва замон: (Мақола, очерк, адабий портретлар) Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: У. Норматов, М. Олимов.—Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.—368б.

«Адабиёт ва замон» деб аталувчи ушбу тўплам аввалроқ нашр этилган, ўзбек совет адабиётининг ҳозирги даврдаги ижодий муваффақиятлари ва камчиликларини, адабий жараённинг муҳим муаммоларини умумлаштирувчи «Адабиётимизнинг ярим асри», «Иқтилоб ва адабиёт» тўпламларининг мантқий давомидир. Бу тўпламдан ҳам адабиётимиз тараққиётига партия раҳбарлиги, адабий ҳаётимизда пайдо бўлган муҳим янги тенденциялар ҳақида проблематик мақолалар ва конкрет асарлар ҳақида мулоҳазалар, шунингдек, ижодий портретлар ўрин олган.

Литература и современность.
ББК 83.3Ўз
8Ўз

С $\frac{70202-256}{М352(04)-80}$ 150—79 4603010202

© Фафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980 й.

I. ЗАМОН ХИЗМАТИДА

ОКТАБРЬ БИЛАН ҲАМНАФАС

Кўпгина халқларнинг ижодий заковати асрлар давомида озодлик ва ақл ҳукмронлик қилган давлат ҳақидаги афсоналарни яратди. Инсониятнинг қомусий ақл эгалари ҳам кишиларнинг ягона қардошлик оиласига мустаҳкам бирлашиб баҳамжиҳат ҳаракат қилишлари натижасида Тинчлик, Меҳнат, Озодлик, Тенглик, Қардошлик, Бахт-саодат жамияти бунёд этилажак порлоқ замонлар ҳақида хаёл суришди.

Олтмиш йил аввал бизнинг муқаддас заминимиз — Ер шарининг олтидан бирида ушбу хаёл ҳақиқатга айланди. Совет халқи Улуғ Октябрнинг байроғи остида ленинчи партиянинг раҳбарлигида бутун инсоният тарихида энг адолатли, энг инсонпарвар янги жамиятни қуриш борасидаги улкан программани муваффақият билан амалга оширмоқда.

КПССнинг XXV съезди тарихий қарорлари совет кишиларининг меҳнат ва сиёсий активлигини мисли кўрилмаган даражада юксалтириб юборди. Унинг беш йиллик план топшириқларини муваффақиятли бажариш учун умумхалқ социалистик мусобақаси ялпи ва кенг қулоч ёйди.

Мамлакатимизда ғоявий ҳаёт сезиларли фаоллашди. Совет кишиларининг маънавий ҳаёти бойиди ва ранг-баранглик касб этди. Октябрь туфайли туғилган СССР халқларининг бузилмас дўстлиги ва қардошлиги, уларнинг партия ва унинг ленинча Марказий Комитети атрофидаги бирлиги ва жипслиги мустаҳкамланиб, кучайиб бормоқда.

КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари Конституция комиссиясининг Раиси ўртоқ Л. И. Брежневнинг СССРнинг янги Конституцияси лойиҳаси тўғрисидаги докладини муҳокама қилган КПСС Марказий Комитетининг май (1977) Пленуми мамлакатнинг сиёсий ҳаётида муҳим давр, совет жамияти тараққиётида янги босқич бўлди. Содиқ ленинчи, ҳақиқий интернационалист, жаҳондаги барча меҳнаткашларнинг тинчлиги ва бахт-саодати йўлида оташин курашчи азиз Леонид Ильич Брежневнинг СССР Олий Совети Президиуми Раислигига сайланганлиги умумхалқ томонидан қизғин қўллаб-қувватланди.

Ҳозир амалда бўлган Конституция қабул қилингандан кейин ўтган қирқ йил давомида жамиягимизда чуқур ўзгаришлар юз берди. Ана шу ўзгаришлар ривожланган социализм даврининг ленинча манифести бўлмиш янги Совет Конституцияси лойиҳасида ўз аксини топган.

Бир неча ойдан бери давом этган ушбу лойиҳанинг умумхалқ муҳокамаси Совет ҳокимиятининг ғоят кенг демократия асосида қурилганлигига тағин бир мисолдир.

Янги Конституция — халқларимиз буюк дўстлиги ва қардошлиги Конституцияси, коммунизм бунёдкорлари Конституциясидир. Янги Конституциянинг қабул қилиниши фақат мамлакатимиз учун тарихий аҳамиятга молик воқеа бўлиб қолмай, балки улкан халқаро аҳамиятга эга бўлган воқеадир.

Кўп миллатли давлат бўлган Совет Иттифоқининг ижтимоий ва сиёсий ҳаётида юз берган ана шу ўзгаришлар янги инсонни тарбиялаш масаласига алоҳида эътибор беришни талаб қилади, адабиёт ва санъат олдига ғоят муҳим вазифалар қўяди.

Коммунистик партия ва Совет давлати янги инсон — коммунистик жамият кишисини тарбиялаш ва камол топтиришда адабиёт ва санъатнинг ролига ҳамиша катта аҳамият бериб келди ва бундан кейин ҳам катта аҳамият беражак. Ўртоқ Л. И. Брежневнинг КПСС XXV съездидаги Ҳисобот докладда талантга берган баҳо бунинг яққол далилидир: «Чинакам талант кам учрайди. Адабиёт ва санъатнинг талантли асарлари миллий бойликдир. Биз шуни яхши биламизки, бадний сўз, бўёқлар жилоси, тошдаги нақшлар, товушларнинг оҳангдорлиги замондошларни илҳомлантиради, қалбимизда

авлодимиз тўғрисидаги, замонамиз, унинг ҳаяжонлари ва бунёдкорлари тўғрисидаги хотираларни келажак авлодларга етказди».

Сўнги йиллар кўп миллатли совет адабиётида катта ўзгаришлар юз берди. «Ижодкор зиёлиларнинг фаолияти ўтган йиллар давомида янада активлашди. Улар коммунистик жамият қуришнинг умумпартиявий, умумхалқ ишига тобора салмоқлироқ ҳисса қўшмоқдалар»,— деган эди ўртоқ Л. И. Брежнев КПСС XXV съездида қилган Ҳисобот докладыда. Совет ёзувчиларининг энг яхши асарларида «мамлакатимиз яшаётган, совет кишилари шахсий тақдирининг ажралмас қисмига айланган энг муҳим, энг аҳамиятга молик» воқеалар ўз аксини топди ва топмоқда. Совет ёзувчилари ҳозирги даврни янада теранроқ ва ёрқинроқ акс эттиришга интилоқдалар. Янги инсон шахсини коммунистик жамият барпо этилаётган даврнинг юксак ғоялари руҳида камол топтириш адабиётимиз олдида турган энг бош масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Шуни фахр билан айтиб ўтиш лозимки, совет адабиёти ва санъати ўз изланишлари жараёнида ленинча партиявийлик ва ғоявийликка оғишмай амал қилган ҳолда ривожланмоқда. Санъаткорлар томонидан турли соҳаларда ва турли вақтларда яратилган ҳамда кўп миллатли санъатимиз ва адабиётимиз классикаси бўлиб қолган барча яхши асарлар шуни жўрсатиб турибди. Кейинги йиллар прозасида муҳим воқеа бўлган Г. Марковнинг «Сибирь», Ю. Бондаревнинг «Соҳил», В. Кожевниковнинг «Пешин чоғи кунгай томонда» романлари, В. Астафьев, В. Распутин, Ч. Айтматов, В. Биковнинг қиссалари, О. Гончарнинг «Севги соҳили», Ҳ. Фуломнинг «Бинафша атри», О. Ёқубовнинг «Диёнат» каби жуда кўплаб асарлари ана шу муқаррар фактни тасдиқламайдими ахир? Улар бугунги воқеликдаги янги ҳодисаларни юксак баъдий дид билан акс эттирибгина қолмай, балки ғоявийлик ва коммунистик партиявийлик талабларига тўла маънода жавоб бера олади. Совет кишиларининг ижодий меҳнати, уларнинг ажойиб келажак йўлидаги қаҳрамонликлари муаллифлар томонидан чуқур партиявий позициядан туриб ифодалангандир.

Фидойилик, ҳар ишда етакчилик, собит фикрлилик, ватанпарварлик ва интернационаллик ҳамisha хос бўлган коммунистлар образи айниқса диққатга сазовордир.

Партиявий ходим ва ёзувчи сифатида мени ҳам хизмат бурчи, ҳам қалб амрига кўра ҳаётдаги ва адабиётдаги ана шу кишилар беҳад ҳаяжонлантиради. Мен коммунистнинг бурчини шароитдан устун кела билиш, инсон, дейлик табиий офатлар қаршисида ожиз қолгандай туюлган кезларда — бир пайтлар фашист босқинчилари билан яккама-якка курашда бўлганидай — маънавий ва жисмоний кучларни тўла сафарбар эта олишга қодирликда кўраман. У қайси жойда ишламасин, партия обрўсини ўзига ниқоб қила олмайди. Бундай обрўга унинг ўзи эришмоғи лозим.

Интернационализм — коммунистнинг бутун фаолиятига, ҳаётининг мағиз-мағзига сингиб кетган муқаррар хусусиятлардан биридир.

Самимий қардошларча дўстлик, беғараз ўзаро ёрдам, ўй ва фаолият бирлиги — абадий қон-қардош бўлиб ягона иттифоққа бирлашган мамлакатимизнинг юздан ортиқ миллат ва элатлари ўртасидаги ўзаро алоқа ва барча шаклдаги ҳамкорликнинг характерли белгиларидир. Улар социалистик жамият учунгина хосдир.

Интернационализм совет кишиларининг бутун моҳиятини, улар онги, психологияси ва ахлоқининг асосини ташкил қилади. Ҳар бир кишининг, у қайси миллатга мансублигидан қатъий назар, вужудга келган янги тарихий бирлик — совет халқига мансублигини ҳис қилиш туйғуси, унинг ва бепоён Ватанимизнинг муваффақиятлари билан, қардош социалистик мамлакатлар ютуқлари билан фахрланиш туйғуси, бутун дунёни революцион қайта қуриш ишига камарбасталигини ҳис қилиш туйғуси социалистик жамият кишисини характерловчи асосий жиҳатлардир. Коммунистик партия меҳнаткашларни ватанпарварлик бурчларини юксак англаш руҳида тарбияламоқда, уларнинг ижодий фаолиятига ҳар томонлама имконият яратиб бермоқда.

Совет ватанпарварлиги ва интернационалиزم мавзуга мурожаат қилиш совет адабиёти ва санъати тараққиётида ҳал қилувчи аҳамият касб этмоқда. «Миллий белгилар, — деган эди Л. И. Брежнев Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи 50 йиллигига бағишланган докладда, — бошқа қардош халқларнинг ютуқларидан тобора кўпроқ наф кўриб кўпаймоқда. Бу — ривожланиб боровчи жараёндир. Бу жараён социализм руҳига, мамлакатимиздаги барча халқларнинг манфаатларига мос

бўлиб тушади. Миллий тўсиқларни писанд қилмайдиган ва барча меҳнат аҳлларига баб-баравар хизмат қиладиган янги, коммунистик маданият негизлари айти шу залда вужудга келтирилмоқда». Бу тенденция кўп миллатли совет адабиёти, Совет Шарқи адабиёти тараққиёти учун ҳам ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Социалистик интернационализм ғояси социалистик реализм санъатига илҳом бахш этади ва ёзувчи тафаккури, ижодий изланишлари учун беқиёс имкониятлар очиб беради.

Кўп миллатли совет адабиётининг бош қаҳрамони ҳам айнан интернационал қаҳрамон образи бўлиб қолди. Кўп миллатли совет адабиётининг интернационал характери жуда чуқур ҳаётни асосга эга бўлган тарихан янги йўсиндаги ҳодисадир. Халқларнинг жипслиги ва қардошлиги ғояларини ҳаётда рўёбга чиқарган коммунизм қурилиши даврининг ўзиёқ асрнинг энг долзарб масаласи сифатида кишиларнинг интернационал бирлиги проблемасини келтириб чиқарди. КПСС Марказий Комитетининг XXV съездида қилган Ҳисобот докладида қайд қилиб ўтилганидай социализмнинг энг улкан ғалабаларидан бири — партиянинг ленинча миллий сиёсати — халқларнинг бирлиги ва дўстлиги сиёсатини амалга оширганлигидир.

Кўп миллатли совет адабиёти таркиб топган кундан бошлаб тўла бадний қувват ва табиий йўсинда меҳнат кишиси, собит интернационалист образи яратилмоқда. М. Горькийнинг Павел Власови, Фадеевнинг Левинсони, Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи»даги Гофири, Шолоховнинг Давидови, Николай Тихонов, Павло Тичина, Якуб Колас, Аветик Исаакян, Ғафур Ғулум, Ҳамид Олимжоннинг лирик қаҳрамонлари, Ирақлий Абашидзеининг, шунингдек, Садриддин Айний, Мухтор Аvezов, Ойбек Берди Кербобоевларнинг романларида, Комил Яшиннинг инкилобий драмаларида бутун борлиги билан содиқ интернационалчи сифатида намоён бўлувчи қаҳрамонлар бунга яққол мисол бўла олади.

Совет адабиёти инсонни олам билан ҳар томонлама алоқада тасвирлашга интилиб, миллатчилик ва irqчилик ғояларига мутлақо қарама-қарши ўлароқ, ҳақиқий интернационализм принципларини асл инсоний мезонлар ва янги жамият ахлоқий қонунлари сафида мустаҳкам жорий қилади, «биз айти вақтда умумбашарий ин-

ларни бажармоқдамиз»¹, деган тушунчани тўла англаб етган совет кишиларини катта оилага бирлаштирувчи жараёни тадқиқ қилади.

Хотирамга, бир қарашда кам учрайдигандай туюлувчи бир воқеа келади. Аммо у жуда характерлидир. Биз бир гуруҳ мутахассислар билан бирга Жазоннинг саҳросида бурғулар ўрнатиш имкони бўлган жойларни қидириш билан машғул эдик. Лойиҳа тайёр бўлгач, бу ерга бизнинг ишчиларимиз етиб келишди ва биз қайта илгариги жойларда бўлдик. Эллик даража иссиқ, қурғоқчилик, ҳаво дим, шамол оташ қумларни юзга уради.

— Қийинми? Дош бераяпсизларми?— сўраймиз ишчилардан.

— Дош бермай бўладими? Ахир бу керак! Одамлар учун керак.

Одамлар учун керак... Бу ерда бошқаларнинг манфаати учун обод жойларини тарк этган ишчиларимизнинг қай миллатга мансублиги ҳам, мамлакат бегона эканлиги фактининг ўзи ҳам аҳамият касб этмайди.

Бошқа халқлар ҳаётига эш яшай олиш, улар билан ялакат фикрлаш ва ҳис қила билиш, уларнинг образли ва ҳиссий тасавурлари оламига кира олиш қобилияти адабиётимизда жуда чуқур воқе бўлмиш интернационализмда ўз аксини топмоқда. Адабиётимиз ленинчи интернационализм гояларини бадиий образларда акс эттира бориб, инсоний туйғулар табиатини муваффақиятли тадқиқ этди, унинг янги, ажойиб қирраларини кашф этди.

Адабиётимизда яратилаётган асарлардаги интернационал нафос қаҳрамонларнинг социалистик воқелик туфайли пайдо бўлган ва камолга етган ахлоқий олами, уларнинг хатти-ҳаракатлари, ўй-фикрлари, характерларида, улар амалга оширган ва амалга оширишга ҳозир бўлган ишларда, уларнинг шахсида мужассамлашган, умум аҳамиятга молик бўлган томонларда ўз аксини топгандир. Тожик М. Турсунзода ва М. Қаноат, қозоқ Ғ. Мусрепов ва У. Сулаймонов, қирғиз А. Тўқамбоев ва Ч. Айтматов, туркман Т. Эсенова ва Т. Қурбонов шундай ўйлашади, шундай ҳис қилишади, шундай ёзишади ҳам. Бизнинг Ўзбекистонимизда эса рус адаблари М. Шевердин ва А. Удалов, ўзбек ёзувчилари И. Раҳим ва П. Қо-

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар, 37- том, 68- бет.

дилов, Р. Файзий ва М. Қориев, татар Ш. Алядин, қорақалпоқ И. Юсупов ва Т. Қаипбергенов ана шундай санъаткорлардир.

Интернационализм гоъларининг оташин куйчиси бўлиш таланти ёш авлод ижодкорларнинг ҳам ҳаётини принцидир. Улар орасида Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Нормурод Нарзуллаев, Барот Бойқобилов, Раим Фарҳодий ва бошқа шу каби ўзбек шоирларининг мустақам қатори бор.

Совет ёзувчилари қайси тилда ёзмасинлар, ўз асарларига турли қардош республикалар вакилларини қаҳрамон сифатида олиб кирмоқдалар. Мисол учун ўзбек, қозоқ ёки украин ёзувчилари ижодига мансуб шундай бир поэма, роман, повестни топиш мушкулки, у ерда гап фақатгина ўзбеклар, қозоқлар ёки украинлар ҳақида борсин. Бу кўп миллатли совет адабиётининг жуда муҳим хусусиятидир.

Ҳаётимизда турли хил тақдир ва характергагина эмас, балки турли хил миллатга мансуб кишиларнинг ўзаро муносабатда бўлиш ҳоллари тез-тез содир бўлмоқда. Шу бондан ҳам бадиий асарлардаги шахсининг кўп миллатли таркиби воқеликни ҳаққоний акс эттириш талабларидан, шунингдек, эстетик заруратдан келиб чиқади.

Ушбу анъананинг тамал тоши шак-шубҳасиз жаҳоншумул аҳамиятга эга бўлган рус классик адабиёти томонидан қўйилган эди. У жаҳондаги етакчи адабиётлардан бири бўлиб қолди.

Совет адабиётининг интернационал моҳияти мутлоқ ҳаётини талаблардан, жамиятимизнинг руҳидан келиб чиқмоқда. У совет кишиларининг ахлоқий моҳиятига айлиб қолди. Қозоқ А. Нурпеисов ва А. Олимжонов романларида, туркман О. Отажонов ва Р. Эсенов, тожик Ж. Икромий ва Г. Сафиева, қирғиз Қ. Маликов ва Қ. Қаймов, қорақалпоқ Ж. Оймирзаев ва У. Хўжаназаровларнинг насрий ва назмий асарларида совет халқининг кўплаб вакиллар иштирок этади. Ўзбек адиблари Уйғун ва Назир Сафаров, Зулфия ва Миртемир, Рамз Бобожон ва Мирмуҳсиннинг асарлари ҳақиқий интернационал туйғу билан йўғрилгандир.

Ўз ижодида кўп миллатли совет адабиётининг ва биринчи навбатда, реалистик рус адабиётининг барча тажрибаларини ўзлаштирган қирғиз ёзувчиси Чингиз

Айтматовнинг бутун асарлари, мисол учун, интернационализм ғоялари билан суғорилгандир. У ўз ижодида мамлакатимиздаги бошқа халқлар ҳаёти ва тақдирига мурожаат қилаётганлиги ҳам тасодифий эмас (мен «Денгиз ёқалаб чопаётган Олапар» (1977) қиссасини назарда тутяпман).

Ўзбек ёзувчиси Асқад Мухторнинг асарлари, айниқса, Ўзбекистоннинг саҳро зонасида улкан саноат марказини бунёд қилаётган қурувчилар ҳаётдан ҳикоя қилувчи «Бўронларда бордек ҳаловат» (1976) қиссаси том интернационал пафоси билан ажралиб туради (бу повестнинг русча варианты «Тесна пустыня» номи остида «Дружба народов» журналининг навбатдаги сонларидан бирида эълон қилинади). Адиб бунда ягона коллективга бирлашган, умумий интилишлар билан яшаётган иттифоқимиздаги турли халқ вакиллариининг қаҳрамонлиги ва фидойилигини илҳом билан тасвирлайди.

Интернационализм турмуш ва ижодимизнинг лейт-мотивидир. Бадиий адабиётда бу мавзунинг муваффақиятли ишланишида СССР халқлари ва таъсири масалаларига тобора кўпроқ эътиборни жалб этаётган адабиётшунослик ва танқидчилик муҳим роль ўйнамоқда. Бу соҳада яратилган жуда кўплаб мазмундор тадқиқотлар орасида В. Озеров, Л. Новиченко, Ю. Суровцев ва Л. Якименко, Г. Ломидзе ва Л. Қаюмов, М. Қоратоев ва М. Пархоменко, А. Бурчис ва Г. Асатиани, С. Дароян ва П. Халилов, З. Кедрин ва Л. Григулис, Р. Бикмуҳаметов ва С. Чеботарунинг асарларини таъкидлаш ўринлидир.

Маданиятларнинг ўзаро таъсири ва бир-бирини бойиштириши жараёнининг тобора ривожланиб боришида рус тилининг муқаррар роли ва аҳамиятини аниқ баҳолаш бир қадар мушкулдир. Рус халқи буюк маданият яратди, баҳор ёмғиридан сўнгги камалак янглиғ рангин, ўқ каби мўлжалга тегувчи, оҳангдор ва зангин, она алласи каби самимий қудратли тил яратди.

Буюк адабиёт — рус тили ўтган асрнинг биринчи ярмида бўлган каби — фақат бой, етук, мухтасар адабий тил асосида яратилади. Пушкин, Гоголь, Толстой, Достоевский, Тургенев, Чехов, Горькийнинг ижод намуналарини ўз ичига олган рус классик адабиёти рус тилининг бутун жаҳонга тарқалишига восита бўлганлиги тасодифий эмас.

Ҳозирги кунда Совет Иттифоқидаги барча халқлар ва элатларнинг ўзаро алоқа воситасига айланган рус тили совет жамиятини мустақкамлаш ва камол топтиришда муҳим омил, юксак коммунизм ғояларини ҳаётга тадбиқ қилишда чинакам кураш қуролига айланди.

Рус тили — инсониятнинг ёрқин келажак йўлидаги тарихий кураш тажрибаси умумлашган, бебаҳо илмий ва бадий тафаккур дурдоналари яратилган тил, йўлбошчилар ва кашшофлар тилидир.

Рус тили — тинчлик, дўстлик ва нурли умид сўз сифатида халқлар, миллатлар ва элатлар тақдир ва орзуларини яхлит бирлаштирувчи, бир маънавий хазинага бошқа бировни жамлаштирувчи, уларнинг ғоявий бирлигини кучайтирувчи, улар маданиятини бойитувчи ва бир-бирига яқинлаштирувчи, ҳаммага бир вақтнинг ўзида тараққиёт ва юксалиш йўлидан олға боришга кўмаклашувчи тилдир.

Рус тили — биз буни фахр билан қайд этамиз — жаҳондаги биринчи социалистик революция тилидир. Инқилобнинг ол бойроғи остида рус ишчилар синфи теварагида жипслашган мамлакатимизнинг барча халқлари ўз озодлиги ва мустақиллиги учун қаҳрамонона курашга отландилар. Ана шу курашда рус тили барча халқлар инқилобий кучларини бирлаштирувчи қудратли алоқа воситаси бўлди. У социализм қурилиш йилларида ҳам, Улуғ Ватан уруши ва ундан кейинги даврларда ҳам ҳалқилувчи роль ўйнади.

Бир-бировни билиш ва тушуниш ҳаётий заруратдир. Маданият ва санъатнинг ҳақиқий бойликлари халқларнинг умумий бисотига айланмоғи керак. Ҳозирги вақтда рус тили маданий ҳамкорликларни кенгайтириш, турлитуман алоқа ва муносабатларни йўлга қўйиш, ахборотларни кенг тарқатиш, тажриба алмашиш, профессионал ҳамфикрлилик воситаси бўлиб қолди. «Ҳозир Туркманистон ёки Молдавиядаги ўн ёки юз минглаб кишилар Пушкин ва Шевченко, Горький ва Маяковский, Шолохов ва Твардовский, Федин ва Стельмах асарларини ўз қадрдон ёзувчиларининг асарлари каби ўқимоқдалар, билдилар ва севадилар. Шота Руставелининг қадимий ва абадий навқирон эпоси, Валис Лацис, Абай Қўнонбоев, Чингиз Айтматовнинг ажойиб асарлари, Янка Купала, Самад Вурғун, Расул Ҳамзатов, Эдуардас Межелайтис, Мустай Карим ва бошқа кўпдан-кўп шоирлар-

нинг жўшқин шеърлари рус ёки украин маданий бисо-
тининг ажралмас мулки бўлиб қолган.

Совет кишиларининг интернационал хазинадан баҳ-
раманд бўлиши, экономика, фан ва маданиятнинг ҳам-
иша ҳозирги замон тараққиёти даражасида бўлишига
интилиши мамлакатимизда таржимачиликнинг кенг йўл-
га қўйилганлиги туфайли амалга оширилмоқда.

Бошқа тилда ижод қилувчи ёзувчининг русчага аф-
дарилган асари иккинчи умр касб этади. Жаҳондаги кўп-
гина назмий дарёлар ўз табиий нафосатини сақлаган
ҳолда рус тили баҳрига эркин қуйилмоқда. Мамлақати-
миздаги барча қардош адабиётларнинг саховатли дўст-
лари таржимонларнинг маҳорати, иқтидори ва меҳнат-
севарлиги натижаси ўлароқ, ажойиб насрий асарлар кўп
миллатли совет адабиётимизнинг, хорижий китобхонлар-
нинг мулкига айланди.

Шу билан бирга истаган бир миллатга мансуб кишида
миллатлараро кенг алоқа воситасига айланиб бораётган
рус тилини иккинчи она тили сифатида ўрганишга қону-
ний ва табиий ички эҳтиёж туғилмоқда.

Бу жараён бадий ижод соҳасида ҳам ўз аксини топа-
ётганлиги ғоят муҳим. Бугунги кунда мамлакатимиздаги
барча халқлар адиблари изчил миллий санъаткор бўлиб
қолганлари ҳолда, ўз она тили ва рус тилини мукамал
эгаллаб, ҳар иккала тилда баб-баравар ижод қилмоқ-
далар.

Кўп миллатли социалистик давлатда зуллисонайнлик
халқларни, миллий маданиятларни, лексик бойликларни
ўзаро бойитиш ва таъсир кўрсатиш, тўлатиш ва кенгай-
тиришдай ялпи ва алоҳида жараёнга қатнашувчи ҳар бир
тилнинг яқинлашувига ёрдам бермоқда.

Қайси бир уйга қараманг, шубҳасиз, она тилидаги
китобга ёнма-ён русча китобга кўзингиз тушади.

Боз устига, бир гал бизнинг делегациямиз Бирма пой-
тахти Рангундаги тўқимачилик фабрикасини кўргани
борган маҳал бўлиб ўтган суҳбат чоғида, ёш ишчилар-
дан бири барчамизни қойил қолдириб биз билан русча
гаплашди. Суҳбатдан кейин у бизни уйига таклиф қил-
ди. Мезбон бизни меҳмон қилолмаслигини айтиб, узр
сўради, аммо шу заҳоти деди:

— Мен Рангунда энг бадавлат кишилардан бири бўл-
сам ҳам, сизни сийлолмайман.

Биз унга ажабланиб қарадик:

— Йўқса бадавлатлигингиз нимада?

У жавоб ўрнига пастдан шифтга қадар яшил тропик ўсимликлар чирмашиб ўсган деворга яқинлашди. Девор шовқинсиз айланди.

— Мана менинг бойлигим!

Деворнинг орқа томонида китоб жавони бўлиб, унга бошдан-оёқ рус ва совет ёзувчиларининг асарлари териб қўйилган эди. Пушкин, Толстой, Тургенев, Чехов, Горький, Фадеев, Шолохов, Федин, Есенин...

— Қаранг, мен қанақа бебаҳо хазинанинг хўжайини-ман!— фахр билан сўзлади мезбон.

У ўз бойлиги, биз билан рус тилида сўзлаша олишидан ғурурланар, бизнинг қалбимиз эса Совет Ватани, ҳаммамиз учун қадрдон ва севимли бўлган рус тили билан фахр туйғуси тўлиб-тошган эди.

Биз ўзгарувчан дунёда яшайпмиз. Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларида улкан ўзгаришлар содир бўлмоқда. Мустамлакачилик системаси емирилмоқда. Ушбу қитъаларнинг халқлари кураш эвазига ўз озодликларини қўлга киритмоқдалар. Ана шундай шароитда биз, коммунист ёзувчилар ўз интернационал ва синфий бурчимизни бажаришга даъват этилганмиз. Бу борада адабиётчилар ва санъат аҳлининг халқаро анжуманлари муҳим аҳамият касб этмоқда. Мен бундан йигирма йил муқаддам Тошкентда бўлиб ўтган Осиё ва Африка ёзувчиларининг конференцияси нақадар юксак савияда ўтганлигини хотирлайман. Ушандан бери ўтган вақт ичида дунё жуда кўп буюк воқеаларнинг гувоҳи бўлди. Кўпгина мамлакатлар Октябрь очиб берган йўлдан бориб, ўз миллий ва сиёсий мустақиллигига эришдилар. Лениннинг ўлмас ғоялари, Октябрь ғоялари, интернационализм принципларининг тантанаси бу қувончли фактларни яна бир карра тасдиқламоқда.

Ҳозир юз бераётган ўзгаришлар заминиде адабиёт ва санъат борасидаги дўстлик ва ўзаро алоқалар тобора кўпроқ дунёвий миқёс касб этмоқда. Бошқа қитъалар ёзувчилари юксак даражада камол топган коммунистик келажак маданияти тажрибаси сифатида кўп миллатли совет маданияти тажрибасига мурожаат қилишмоқда. Иқтисодиёт, адабиёт ва маданият соҳасида мамлакатимиздаги қардош республикалар эришган ютуқлар бутун жаҳон санъаткорларини ўз халқи манфаатлари йўлида хизмат қилишга илҳомлангирмоқда.

Бошқа миллатлардан ўрганиш билан бир қаторда ўз

миллий маданияти ютуқларини ҳам ҳамманинг ялпи бисотига айлантириш — маданиятларнинг бир-бирига таъсири ва бир-бирини бойитиб боришидай прогрессив жараённинг мантиқини ташкил қилади. Бу жараён бизнинг гўзаллик ҳақидаги тасаввурларимиз қобиғини ёриб чиқиб, курранинг турли бурчакларида яратилган маданий бойликларнинг бутун ҳайратомуз ранг-баранглигини очиб беради.

Кишиларнинг яхлит бирликка интилиши — жаҳон тарихидаги ижобий йўналишдир. Ҳозирги ҳаётдаги бу объектив жараён кишиларни янги жамият қуриш йўлида мақсадлар, тақдир ва бурч бирлиги, манфаат ва ғоялар бирлиги учун бирлаштирувчи кураш ҳамма жойда кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам интернационализм ва халқлар дўстлиги ғояси башарият орзуларининг ҳақиқий қудратли омили бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади.

КАТТА КАРВОН ЙЎЛИДАН

СССР Ёзувчилар союзи правлениеси пленумида Совет Ўзбекистони ҳозирги замон адабиёти тажрибаси масаласи муҳокама этилиши биз учун юксак шараф, айти чоқда жиддий имтиҳондир.

У бизнинг ижодий союзимизнинг интернационалиزمни, ҳар бир миллий адабиётнинг муваффақиятли суратда гуллаб-яшнаши йўлидаги умумий манфаатимизни намойиш қилади, кўп миллатли ягона совет адабиётининг янги босқичларга кўтарилганлигидан, унинг гуркираб ўсаётганидан далолат беради. Ўзбекистон ёзувчилар ташкилоти номидан СССР Ёзувчилар союзи Правлениесига, унинг секретарига, азиз дўстлар, сизларнинг барчангизга самимий миннатдорчилигимизни изҳор этишга ижозат бергайсизлар.

Сизлар бизнинг кўҳна тупроғимизда бўлганмисиз ёки унга йўлингиз тушмаганми, барибир, Ўзбекистон сизларга маълум. У ўзининг машиналари, асбоб-ускуналари, самолётлари, дастгоҳлари ва тракторлари, далалари, боғлари, полизлари ҳамда токзорларининг мўл-кўл мевалари билан сизлар билан ёнма-ён яшамоқда. Ўз ишида бизнинг олимларимиз — астрономларимиз ва математикларимиз, кимёгар ва геологларимиз, селекциячи ва ирригаторларимизнинг кашфиётларини қўллаётган ҳар бир киши уни билади ва қадрлайди. У сизларда республикамиз ёзувчилари, санъат усталари томонидан яратилган ажойиб куйлар, бўёқлар, образлар орқали яшамоқда.

Бундан бор-йўғи олтмиш йил муқаддам бу ўлка ғоят-

да қолақ, ибтидоий ишлаб чиқариш услубига асосланган аграр хўжаликка эга, аҳолиси ялписига саводсиз, диний мутаассиблик авж олган, бир томонда зулм-заҳмат, бошқа бир томонда Россия империясининг ҳақ-ҳуқуқсизлик учига чиққан чекка ўлкаларидан бири эди.

Революция Туркистон ўлкасига, унинг меҳнаткаш халқига берган нарсаларни бутун тўлалиги билан жамлаш ва ифода қилишга сўз топиш мушкул.

1918 йилда В. И. Ленин Мирзачўлни суғориш ва шу мақсад учун йирик пул маблағи ажратиш ҳақидаги декретга имзо чекди. Қадимий ўлкани тиклашнинг бошланишига мана шу декрет орқали пойдевор қўйилган эди. 1935 йилдаёқ мамлакат бир миллион саксон саккиз минг тонна пахта бериш учун ер-сув ислоҳоти қилишга, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш йўлидаги синфий курашнинг шафқатсиз оловларидан ўтишга тўғри келди. Шундан ўн беш йил кейин 1950 йилга келиб, икки миллион тонна «оқ олтин» топшириб, янги ғалаба қўлга киритилди. Бугун 1978 йилнинг мисли қўрилмаган оғир кузида ўзбек пахтакорлари, республикамизнинг барча меҳнаткашлари янги чўққини штурм қилмоқдалар. Унинг белгиси — беш миллион беш юз эллик минг тоннадир.

Бу парвозга осонликча эришилмади. Лекин бу ҳали забт этилиши лозим бўлган сўнгги чўққи ҳам эмас. Ўз миқёси жиҳатидан ғоят улкан ишлар ҳали навбатда турибди. Ҳали Мирза ва Қарши чўлларининг, Жиззах ҳамда Сурхон-Шеробод даштларининг ўзлаштириладиган миллионлаб гектар қўриқ ерлари, Қорақалпоғистоннинг Элликқалъа, Марказий Фарғона массивлари эпәпеяси тугаганича йўқ.

1939 йилда узунлиги икки юз етмиш километр келадиган Катта Фарғона канали қурилди. Ундан сўнг бириккетини янги каналлар юзага кела бошлади.

Ўзбекистоннинг харитаси таниб бўлмас даражада яшил тус олиб яшнаб кетди. Илгари ясланиб ётган кимсасиз чўллар, шўрхоқлар, тақирлар ўрнида гигант сув омборлари пайдо бўлди. Инсон қўли билан яратилган бундай денгизларни кетмону белкураклар билан қура олмайсан. Бундан олтмиш йил муқаддам Туркистоннинг саноатда тутган салмоғи қандай эди?

Тарихий музейда сақланаётган революциядан олдинги йўл кўрсаткичда Ўрта Осиёнинг энг йирик шаҳри — Тошкентдаги «саноат» муассасаларининг шундай рўй-

хати келтирилади: арақ-вино заводи учта, чарм ишлайдиган завод ўн бешта, ёғ заводи етита, ғишт заводи тўртта, совун заводи иккита, дурадгорлик-столяр заводи иккита, фотография олтита. Ҳаммаси мана шу холос. Ҳозир эса Тошкентдаги саноат муассасаларини санаб чиқиш учуноқ анча кўп вақт кетган бўлар эди. Бу ўринда завод ва фабрикалар томонидан ишлаб чиқарилган товарлар жаҳондаги 90 дан ортиқ мамлакатларга экспорт қилинаётганини айтишнинг ўзиёқ кифоя.

Ўзбек халқи қадимдан истиқомат қилган бу тупроқ кейинги пайтларга келиб, ўз бағрида асрлар оша яшириб, асраб келган туганмас хазинасини очди: газ, олтич, рангли металллар, ғоят бой энергия ресурслари, катта кимё саноати учун хомашё, энг қимматбаҳо қурилиш материаллари халқ хўжалигининг равнақи йўлида хизмат қилдирилмоқда. Бу орада халқнинг маънавий оламида ҳам улкан ўзгаришлар содир бўлди. Фақат энди, озодлик қуёши остидагина халқ орзу-армонлари тўлалигича рўёбга чиқди.

Мен Россия империясининг қолоқ чекка ўлкаси юксак даражада тараққий этган индустриал-аграр республикага айланиш жараёни ўзбек совет адабиётининг асосий мазмуни бўлиб қолганлиги учун ҳам бу ҳақда гапириб ўтиш керак, деб ўйлайман. Бизнинг тупроғимизда рўёбга чиққан барча нарсаларда ўзбек совет адабиётининг асосчиси, инқилобчи шоир — Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, унинг сафдошлари ҳамда давомчилари: Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор, Ғайратий, Миртемир ва ҳозирги кунда барҳаёт Уйғун, Михаил Швердин, Назир Сафаров, Воҳид Зоҳидов ва бошқаларнинг маънавий ҳиссалари бор.

Бу жараёни қандай ҳаётбахш кучлар рағбатлантириб келаётганини биз биламиз. Бу, аввало, Коммунистик партиянинг адабиёт ҳамда санъат соҳасидаги сиёсати, маданиятимиз тараққиёт йўлини изчиллик билан ёритиб келган Октябрдан олдинги «Правда» ҳамда В. И. Лениннинг маданият ҳақидаги мақолалари, Марказий Комитетнинг йигирманчи йиллардаги қарорларидан то тарихий XXV съезд қарорларигача, КПСС Марказий Комитетининг адабий-бадний танқид, ижодкор ёшлар билан ишлаш ҳақидаги қарорларидан тортиб то КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, СССР Олий Совети

Президнуми Раиси Л. И. Брежневнинг принципиал, программа моҳиятига молик «Кичик ер», «Тикланиш», «Қўриқ» китобларида олдинга сурилган сиёсатдир.

Фикрнинг теран ва лўндалиги, ўзининг оламий таъсирчанлиги, миллионлаб китобхонларнинг шу кунларда ва бундан буён ҳам тарбиялаш борасидаги аҳамияти жиҳатидан бу китоблар биз, адабиёт ҳамда санъат ходимлари учун улкан аҳамиятга эга воқеа бўлиб қолди. Улар халқ ҳақида, халқ учун қандай ёзиш кераклиги, бизнинг шеърларимиз ҳамда дostonларимиз, роман ва пьесаларимиз одамларни Ватан ҳамда коммунизм йўлида янгидан-янги улкан ғалабаларга отлантириши учун қандай ёзилиши лозимлиги юзасидан намуна ва ибратдир.

Бу китоблар буюк тарихий жангларнинг гувоҳи, бевосита иштирокчиси нигоҳи билан ёзилган. Уларнинг ҳаққоний ва ишонтирарли, илҳомбахш ва сафарбар этувчилик кучи, мана, қаердан келиб чиққан!

Л. И. Брежнев китобларининг кўпгина саҳифалари бевосита бизларга қаратилган. Бу эса, биз, адабиётчилар учун юксак шарафдир. Бу ҳол, аynи чоқда, бизларга кўп вазифаларни юклайди. Биз улардан совет адабиётининг интернационал моҳиятини, ўтмишдан мерос бўлиб қолган анъаналарини эҳтиёт қилиб асраш, лекин зинҳор улар билан чекланиб, уларнинг тор доирасида ўралашиб қолмаслик ҳақидаги, санъаткорнинг юксак граждандлик бурчи тўғрисидаги теран мулоҳазаларни уқиб оламиз.

Ўзбекистон адабиёти ўзининг ютуқ ва муваффақиятлари билан унинг проблемаларига ҳамма вақт эътибор бериб, қатъий ривожланиб бориши йўлида ғамхўрлик кўрсатиб келаётган республика Компартияси Марказий Комитетидан гоят миннатдордир.

Совет Ўзбекистони адабиётни ўзининг туғилган онидан бошлабоқ интернационал адабиёт бўлган ва бу ҳол унинг табиатини, гоъвий ҳамда маъно мазмунини, структураси ва ҳатто услубини принципиал равишда белгилаб берган.

Шу маънода ўзбек романчилиги тарихи гоъят характерлидир. Маълумки, баъдий прозанинг ҳозирги жанр шакллари бизда фақат революциянинг дастлабки кунларида туғилган. У ўсиб-улғайган ва ҳозир ҳам баҳра олиб келаётган замин — бу, бир томондан, ўзининг минг

йиллик бой миллий адабий анъанаси бўлса, бошқа томондан, бутуниттифоқ ва даставвал, рус бадий тажрибасининг самарали ҳамда хилма-хил ижодий таъсиридир. Мана шу жараён ёш миллий драматургиямизда, ҳатто илдизи узоқ асрларга бориб тақаладиган шеърятимизда ҳам кузатилмоқда.

Шуни алоҳида уқтириб ўтиш керакки, ўзбек романи бошқа адабиётлардан ижодий таъсириланиб вояга етган бўлишига қарамай, у ўзининг пайдо бўлиш онидан эътиборан мутлақо миллий ўзига хос бўлган. Ўзбек ёзувчилари рус классик ҳамда совет романчилиги тажрибасини ўзлаштирдилар, бошқа адабиётлар қўлга киритган ютуқлардан ибрат олдилар, ўзларининг бой хусусий нарий меросларига, халқ ижоди ҳамда классик шеърятимизнинг асрлар оша ривожини мобайнида оламни бадий ўзлаштириш борасида шаклланган анъана ва орттирилган тажрибага таяндилар. Образ воситаларининг мураккаб системасида ҳам, сюжет яратиш принципларида ҳам, асарнинг архитектуроникасида ҳам, психологик таҳлил усулларида ҳам худди шундай бўлган.

Вақт чеклангани учун бу хулосани, афсуски, адабиётшуносликнинг конкрет таҳлили орқали тасдиқлаб беролмайман, лекин ҳозирги замон ўзбек ёзувчиларининг роман, повесть, шеър ҳамда дoston, ҳикоя ва пьесалари билан танишган ва билган ҳар қандай киши бу хулоса адолатли эканлигига шубҳа қилмайди, уни тасдиқлайди.

Шу муносабат билан бизнинг миллий адабиётларимизнинг ўзаро таъсир этиш воситалари ҳамда шакллари масаласига тўхталиб ўтмоқчиман.

Бу борада ўзаро таржима ва нашрлар энг тўғри, энг таъсирчан ва ғоят муҳим воситалардан ҳисобланади. Биз миллий адабиётимизнинг ўзига хос хусусиятларини рус китобхонига етказиб беролгани, уни бутуниттифоқ ҳамда халқаро миқбарага олиб чиққан таржимонлар меҳнатини миннатдорлик туйғулари билан қайд этамиз. Бу жиҳатдан, аввало, Н. Тихонов ва В. Луговской, К. Симонов ва Г. Марков, Н. Грибачев ва А. Сафронов, Л. Пеньковский ва Державин, С. Иванов, Н. Гребнев, Л. Бать, Р. Казакова, Ю. Карасев, Б. Привалов, В. Цебин, С. Северцев, А. Наумов ва бошқа кўп таржимонлар меҳнатини алоҳида кўрсатиб ўтиш ўринлидир.

Ўз навбатида, ўзбек китобхони рус классик ҳамда совет адабиётининг энг яхши китобларини, барча қар-

дош республикалар ёзувчиларининг асарларини ўз она тилларида ўқишлари учун биз кўп ишлар қиляпмиз.

Қардош халқлар адабиёти ва санъатлари, декада ва ҳафталиклари кейинги пайтда миллатлараро ижодий алоқаларни мустаҳкамлашнинг бошқа бир таъсирчан воситаси бўлиб қолди. Бу тадбирлар самарадорлиги билан катта аҳамиятга эга бўлмоқда. Буларнинг аҳамияти фақат адабиёт доираси билан чекланиб қолмасдан, балки ижтимоий-сиёсий ҳаётда ҳам муҳим воқеа сифатида тобора кўпроқ моҳият касб этмоқда.

Башарти бу соҳада, барча имкониятлардан охиригача фойдаландик, фойдаланмаётган ресурслар энди қолмади, десак менимча, нотўғри бўлар эди. Уйлаш, излаш ва синаб кўриш керак бўлади.

Назаримда, долзарб ижодий проблемаларни, янги асарларни қизгин муҳокама қилиш борасидаги тажрибаларимизни, миллий адабиётларнинг Москвада бўлиб ўтган олдинги декадалари, республикалар ҳамда областларда ўтган совет адабиёти кунлари даврида тўпланган тажрибаларни биз етарли даражада ривожлантираётганимиз йўқ. Бундай қизгин муҳокамалар — таъкидлайман!— адабиётнинг бугунги кунлари, ҳафталиклари, декадалари учун қонун бўлиб қолмоғи лозим. Ва кунлар, ҳафталик ҳамда декада қатнашчилари муҳим асарлари билан олдиндан танишган ўша асарларни ўз вақтида нашр қилиб, тайёр таржималар билан, улар ҳақидаги мақолалар билан келишлари учун бундай тадбирларни олдиндан тайёрлаш керак бўлади.

Айтмоқчи, бундай кунлар, ҳафталиклар, декадаларни ўтказишни бутун иттифоқ бўйича марказлаштириш, қатнашчилар, шунингдек, аудитория сонини янада ошира бориш масалалари ҳам пишиб етилган.

Ҳозирги замон адабий жараёнининг долзарб муаммоларига мурожаат этар эканман, бу билан мен Ўзбекистон адабиётининг барча тур ва жанрларига тўлиқ характеристика ва ақалли пешқадам ёзувчилар ҳамда уларнинг асарларига баҳо бериб ўтишни кўзда тутмайман. Буларнинг барчасини пленум қатнашчилари эътиборларига ҳавола қилинган, Ўзбекистон бадий адабиётининг ташкилий-ижодий ишлари ва барча жанрларни ривожлантиришга бағишланган рисоладан топиб оладилар.

Ўз даври билан мустаҳкам алоқа ўзбек совет ада-

биётининг унинг социалистик реализм адабиёти сифатидаги олтмиш йиллик тараққиётини характерлайди. Халқ ҳаётидаги янгиликни, уни акс эттирадиган янги воситаларни ҳормай-толмай излаш — ўзбек адабиётининг шаклланиш ва ривожланиш йўли шу билан белгиланади.

Бу йўлда ажойиб асарлар яратилди. Бунга Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар» ва «Бўрондан кучли», Ҳамид Ғуломнинг «Сенга интиламани» ва «Бинафша атри», «Асқад Мухторнинг «Бўронларда бордек ҳаловат», Иброҳим Раҳимнинг «Машаққатли бахт», Саид Аҳмаднинг «Уфқ», Одил Ёқубовнинг «Диёнат», Пиримқул Қодировнинг «Мерос», Жонрид Абдуллахоновнинг «Борса келмас» сингари роман, повестларини, Мақсуд Қориев ҳамда Саъдулла Кароматовларнинг янги китоблари, Ўлмас Умарбековнинг қисса ва пьесалари, Ўткир Ҳошимов, Уктам Усмоновнинг янги асарларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу асарларда биз чўлларни ўзлаштираётган заҳматқашларнинг жонли образларини, меҳнатсевар, мард, ҳиммати баланд, софдил, фидокор, Ватан, партиёга садоқатли ўзбекнинг эса қоладиган ажойиб характерини кўраемиз.

Раҳмат Файзий «Ҳазрати инсон» асарида Улуғ Ватан урушида ота-онасидан жудо бўлиб етим қолган турли миллатга мансуб ўн беш гўдакни ўзига фарзанд қилиб олиб, вояга етказган оддий темирчининг типик образини яратди. Рус ёзувчиси Т. Марьяновский ҳам ўзининг ҳужжатли қиссаси «Минг бир тақдир»да уруш туфайли хонумонидан жудо бўлган етимлар ҳаётини асраб қолишда жонбозлик кўрсатган халқ образига муносабат этилади.

Ҳозирги замон ўзбек адабиётининг кўпчилик баркамол ва мазмундор асарлари колхоз қишлоғининг янги кишиси кўрсатаётган қаҳрамонлик манбаини очиб беришга бағишланган. Бу қишлоқ мавзуини ўзлаштириш бизнинг адабиётимизда муваффақиятли кетаётганини тасдиқлашга асос бўлади. Аммо ҳозир индустриал-аграр республикамиз ишчилар синфи ҳаётини ифодалаш борасида ёзувчиларимиз ҳамон қарздор бўлиб қолмоқдалар. Тўғри, йигирманчи ва ўттизинчи йиллар ишчилар синфининг шаклланиш мавзуи Асқад Мухторнинг «Опа-сингиллар», Шомиль Алядиннинг «Агар севсанг» каби бир қатор китобларида ўз ифодасини топади. Лекин

бугунги кундаги ишчи ва техника зиёлиларининг, уларнинг тараққий этган социализм, илмий-техник революцияси давридаги яратувчилик ролига келганда, бу мавзуга биз энди қўл уряпмиз, холос. Бу ўринда Мирмуҳсиннинг бу йил ВЦСПС ва СССР Ёзувчилар союзи таъсис этган мукофотга сазовор бўлган «Дегрез ўғли» романи ҳамда Михаил Шоламаевнинг «Мангу чақирик» повести биринчи уринишлардир.

Мана шу проблемага бағишланган ҳужжатли прозанинг кичик шакллари — очерк ва публицистика ҳам ҳозирча бизни қапоатлантирмай турибди. Бизнинг очеркларимиз кўпинча юзаки баёндан иборат бўлиб, ҳаётни енгил-елпи кўрсатади, уларда воқеликнинг бош муаммолари таҳлил қилинмайди, мавзунинг ичига чуқур кириб борилмайди.

Шу муносабат билан Л. И. Брежневнинг «Кичик ер», «Тикланиш» ва «Қўриқ» китобларига мурожаат этмоқчиман. Чунки бу асарлар ҳужжатли, фақат ҳужжатлигина бўлиб қолмасдан, балки бутун прозамизга ҳар жиҳатдан ибрат бўларлидир. Уларда замонамизнинг буюк воқеаларини ўзида мужжасам этган конкрет кишилар, ҳодисалар ва фактлар, улар ўртасидаги ўзаро мустаҳкам алоқалар, кенг кўламда умумлаштирилган партиявий принцип юксак ижодий ифодасини топган. Халқнинг буюк азми билан амалга оширилган бемисл ишлар, бу йўлда дуч келинган қийинчиликлар, йўл қўйилган хато ва камчиликлар халқ иродаси билан, меҳнаткаш омма билан, партиянинг яқдил коллективининг кучи билан бартараф этилганлиги очик тасвирланади.

Ҳозирги замон ўзбек поэзияси меҳнат жабҳасида содир бўлаётган қаҳрамонликлар ва халқ амалга ошираётган буюк ишлар билан ҳамнафас ҳолда ривожланмоқда. Унинг асосий қаҳрамони — бизнинг замондошимиз. Поэзия ўз олдига КПСС Марказий Комитетининг июль Пленуми қарорларидан келиб чиқадиган омманинг қуввати ҳамда ижодий ташаббусини алангалатишдан иборат вазифани қўймоқда ва уни муваффақият билан адо этмоқда.

Рамз Бобожоннинг СССР Давлат мукофотига сазовор бўлган «Обиҳаёт» поэмаси ҳамда унинг кейин яратган «Она Ҳиндистон» ва «Хайёмнома» поэмалари публицистик пафос, юксак гражданлик руҳи билан сугорилган. Шукруллонинг «Нур», «Олов ва гул», Барот Бойқобилов

нинг «Шарора» ва «Сибирь сурури» поэмалари совет турмуш тарзининг юксак гуманистик принципини тасдиқлаши билан поэтик уфқимизда сезиларли воқеа бўлиб қолди.

Бизнинг шеърятимиз тобора ҳассос, интеллектуал, инсон қалбида руҳий тебраниш ва кайфиятларни тобора сезгирлик билан илғаб оладиган бўлиб бормоқда. Бу ўринда Зулфиянинг, уни ҳақли равишда СССР Давлат мукофоти лауреати фахрий унвонига сазовор қилган ажойиб шеърларини, Туроб Тўла, Шухрат, Иброҳим Юсупов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Нормурод Нарзуллаев, Омон Матжон, Ҳалима Худойбердиева, Эътибор Охунова, Гулчеҳра Нуруллаеваларнинг шеърӣ тўпламларини эслатиб ўтишни лозим кўраман.

Айни чоқда, бизнинг шеърятимиз Маяковский, Чаренц, Ҳамза, Фафур Фулом, Нозим Ҳикмат шеърларини ўз даврида бошқалардан ажратиб турадиган портлаш кучини ҳамон ўзида ташимаётгани ҳақида ҳам индамай ўтиб бўлмайди.

Шуни ҳам айтиб қўяйки, бу муаммо кейинги пайтда фақат ўзбек поэзияси учунгина характерли бўлиб қолмай, назаримда, бирмунча умумий характерга эга ва уни биргалашиб ҳал қилишимиз лозим бўлади.

Ҳар бир миллий адабиёт қўлга киритган энг яхши ютуқларни қолган барчасига етказиб берадиган адабий шаклларининг ўзаро бойиши ҳам Ўзбекистондаги рус ҳамда рус тилида ижод қилувчи, шарқ бадий анъанасининг янгиланган шаклларини табиий равишда ўзига сингдирувчи ва айни чоқда қардош ўзбек, қорақалпоқ, татар адабиётчиларига хос реалистик санъат традицияларидан хабардор қилиб турувчи ёзувчилар ижодида ҳам яққол кўриниб туради.

Зуллисонайлик бундай яқинлашишнинг шакллари-дан бири бўлиб, узоқ анъанага эга. Ўзбекистонда эса, бу анъана кўп асрлардан буён давом этиб келади. Чунончи, Алишер Навоий ҳам форсий, ҳам туркий (эски ўзбек) тилда ёзган. Совет даврида Садриддин Айний тожик ҳамда ўзбек тилларида яратди ўз асарларини. Бугунги кунда Комил Икромов, Темур Пўлатов, Раим Фарҳодий, Расул Мирҳайдаровлар рус тилида ёзмоқдалар.

Ўзбек адабиётини муваффақиятли суратда ривожлантиришга ўзининг малакали маҳорати жиҳатидан

сезиларли даражада вояга етган адабий танқид ёрдам бермоқда.

ҚПСС Марказий Комитетининг «Адабий-бадий танқид ҳақида»ги қарори эълон қилингандан буён ўтган давр мобайнида адабиётшунос ҳамда танқидчилар фаолиятида ижобий силжишлар рўй берди. Танқидчилар халқни коммунистик руҳда тарбиялаш ҳамда мафкуравий курашдаги ўз ролларини, бадий адабиётни, маданиятни ривожлантириш борасидаги масъулиятларини янада чуқурроқ идрок этадиган бўлиб қолдилар. Танқид янада чуқурроқ аналитик характер касб этди, унинг илмий-метедологик асоси мустаҳкамланмоқда. Воҳид Зоҳидов, Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, Георгий Владимировларнинг асарлар тўпламлари чиқмоқда. Галабанинг 30 йиллиги ҳамда Улуғ Октябрнинг 60 йиллигига бағишланган адабий-танқидий мақолалардан иборат коллектив тўпламлар чиқди. Лазиз Қаюмов, Марат Нурмухамедов, Матёқуб Қўшжонов, Ҳафиз Абдусаматов, Озод Шарафиддинов, Умарали Норматов, Иброҳим Ғафуров, Пирмат Шермухамедов, Норбой Худойберганов ва бошқа кўпчилик танқидчиларнинг мазмундор ишлари эълон қилинди.

Шу билан бирга, бизнинг танқидчилигимизда ишлар жойидалиги, у ҚПСС Марказий Комитети қарори белгилаб берган катта вазифаларни амалда бажарганлиги ҳақида гапириш, бу борадаги орзуларимизни амалга ошган нарса сифатида кўрсатиш билан баробар бўлувчи эди. Ҳолбуки танқидчилигимизда фактларни санаш билан ўралашиб қолиш ҳоллари ҳамон рўй бериб турибди. Бизда кенг социал умумлашмалар борасидаги адабиёт ҳақида, кўп миллатли адабий ҳаракатчилик соҳасидан баҳс этувчи мақолалар ҳамон кам. Гоявий ҳамда бадий ғўр асарларга нисбатан муросасозлик, кўнгилчанлик, субъектив муносабат ҳалиям давом этмоқда.

Халқаро адабий алоқаларни кенгайтириш ва ҳар тарафлама ривожлантириш ҳақида ғамхўрлик қилиш Ўзбекистон Ёзувчилар союзи ташкилий ижодий ишларининг муҳим соҳаси ҳисобланади. Бизнинг республика ташкилотимизнинг Африка ҳамда Осиё ёзувчилари Ассоциациясини барпо этиш ва унинг фаолиятини активлаштириш йўлидаги жонбозлиги ҳақида алоҳида қайд этилиши лозим.

Маълумки, бундан йигирма йил муқаддам замона-

мизнинг бу қудратли кўп миллатли адабий ҳаракати Ўзбекистон пойтахтида туғилди ва ташкил топди. Тошкент руҳи — ер юзидаги икки буюк қитъа тараққийпарвар ёзувчиларининг яқдиллик ва бирдамлик руҳи мана шу бизнинг тупроғимизда пайдо бўлди.

Яқинда Тошкентда биринчи конференциянинг йигирма йиллигига бағишланган тантанали мажлис бўлиб ўтди, унда 51 мамлакат адабиётларининг вакиллари қатнашди. Бу эса, учрашув қатнашчилари ўз декларацияларида: «Ассоциация фаолияти даврнинг илғор интилишлари ҳамда талаблари билан ҳамоҳанг бўлиб чиқди. Африка ҳамда Осиё ёзувчилари ҳаракати баъзи қитъалардаги демократик ва революцион кучлар билан жипслашиб кетди, бутун жаҳонда озодлик, адолат, қардошлик ва тинчлик учун курашнинг бир қисми бўлиб қолди», деб ёзган гапларининг тўғрилигини тасдиқлади ва ундан шаҳодат берди.

Ўзбекистон ёзувчиларини қизиқтирадиган масалаларнинг ҳам миқёси кенг ва хилма-хил. Бугунги кунда улар олдида турган вазифалар буюк ва масъулиятли. Бу вазифалар КПСС XXV съезди, июль ҳамда ноябрь Пленумлари қарорларида, КПСС Марказий Комитетининг Бош Секретари, СССР Олий Совети Президиумининг Раиси Л. И. Брежнев нутқларида номма-ном айтиб ўтилди, улар тушунарли, чуқур, аниқ таърифлаб берилди.

Биз учун бу буюк, олижаноб ҳамда ёрқин вазифаларни бажариш учун ўзимизнинг ишимиз ва сўзимиз, бутун ҳаётимиз ила халқ ва партия билан биргаликда курашишдан ўзга юксак бахт йўқ!

УЛКАН ИЖОДИИ УЧРАШУВЛАР

Биз 1979 йилга қадам қўйдик. Ана шу тараққиётимизнинг янги босқичидан ўтган йилга қарашимиз, унинг муҳим воқеаларига тўхташимиз, ютуқ ва камчиликларимизни таҳлил қилишимиз, янги марраларни белгилаб олишимиз зарур.

Совет Ўзбекистони ёзувчилари учун ўтган йил улкан воқеаларга бой йил бўлди. Энг аввало, бизнинг республикамиз адабиётнинг ҳозирги тажрибалари ҳақидаги масалани муҳокама қилган СССР ёзувчилар союзи пленумига тўхталиб ўтиш керак. Ана шу қувончли фактнинг ўзи ҳам ўзбек адабиётининг янада тараққий этаётганига, бутун совет адабиёти Социалистик Ватанимизнинг барча қардош халқлари адабиёти томонидан қизиқиб ва синчиклаб эътибор берилаётганлигига ёрқин мисолдир.

Пленум минбари ва СССР ёзувчилар союзининг раҳбарлари, хусусан Георгий Мокеевич Марков томонидан биз ўз ютуқларимиз ҳақида юқори мақтовларни эшитдик. Ўзбек совет адабиёти учун социалистик реализм адабиёти сифатида, бутун тараққиёт босқичларида ижтимоий муҳит, ўз халқи ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ белгилловчи хусусиятдир. Шунинг учун ҳам биз, энг аввало, ўз ютуқларимизни совет халқларининг қардошлик оиласида социализм қуришда улкан ютуқларни қўлга киритаётгани билан барча чет эл Шарқи халқларининг таҳсинига сазовор бўлаётган ўзбек халқининг ютуғи деб биламиз. Бой ва ранг-баранг ҳаётимиз ёзувчилар учун туганмас материал беради. Бизнинг, совет ёзувчиларининг асосий вазифаси бизни ўраб турган борлиқнинг бутун

бойлиги ва рангбаранглигини роман, повестлар, поэма ва шеърларда ёрқин ва ишонarli акс эттиришдир.

Бу ўринда Леонид Ильич Брежневнинг мазмуни тeранлиги, жўшқинлиги ва ишонтириш кучини қатъийлиги билан эътиборга молик «Кичик ер», «Тикланиш», «Қўриқ» каби асарлари биз учун дастурул амал бўлиб хизмат қилади.

Бу бизнинг барча ҳужжатли ва на фақат ҳужжатли прозамиз учун ибратли намунадир. Мазкур асарларда давримизнинг улкан воқеаларини айрим кишилар, ҳодиса ва фактларнинг ўзаро алоқадорлик ва ўзаро таъсирини аниқ тасаввур қилган ҳолда нисбатан кенг уйғунлаштирилган. Халқимиз қўлга киритган улкан ютуқларнинг қарор топиши партия ва меҳнаткаш омманинг ишончи ҳамда коллектив шижоати натижасида бартараф қилинган қийинчиликларни, хато ва камчиликларни рўйи рост тасвирлаш орқали акс эттирилган.

СССР Ёзувчилар союзининг Москвада бўлиб ўтган пленумида Совет Ўзбекистони адабиётининг ривожланиш йўллари ҳақида улкан ва ҳолис суҳбат биз учун келажакда олға қараб катта қадамлар ташлашимизда, мавжуд резервларни ҳаракатга келтириш ва янги ижодий имкониятларни янада ривожлантиришимизда катта мадад бўлади.

КПСС Марказий Комитетининг 1978 йил ноябрь Пленуми ва ўртоқ Леонид Ильич Брежневнинг унда сўзлаган нутқи эса улкан резервларимизнинг тезроқ ҳаракатга келишида энг муҳим омилдир.

КПСС Марказий Комитетининг 1978 йил 8 декабрида қабул қилган «Совет ёзувчиларининг ижодий меҳнат ҳақини янада яхшилаш шарт-шароитлари ҳақида»ги қарори партия ва ҳукуматимизнинг биз ёзувчилар ҳақидаги оталарча ғамхўрлигининг янги намунаси дир. Партиянинг бу қарори ёзувчиларимизнинг моддий таъминланишини янада мустаҳкамлаш билан бирга, шубҳасиз, биздан барча ишларимизда сифат ва самарадорликни янада оширишни талаб ҳам қилади.

Ўтган йилдаги улкан воқеалардан бири Тошкент конференциясининг 20 йиллигини нишонлаган Африка ва Осиё ёзувчиларининг учрашуви бўлди. Бу учрашувда эллик бир мамлакатдан келган 54 чет эллик ёзувчилар ва 35 ёзувчидан иборат Совет Иттифоқи делегацияси қатнашди. КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари,

СССР Олий Совети Президумининг раиси ўртоқ Леонид Ильич Брежневнинг табрик хати бутун учрашув мобайнида принципиал аҳамиятга эга бўлди. Бу хат учрашувнинг бутун руҳини, атмосферасини белгилаб берди, унинг халқаро обрў ва шуҳратини кўтарди, унга ёрқин ғоявий йўналиш бахш этди. Шунингдек, таниқли совет ёзувчиси КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Шароф Рашидович Рашидовнинг учрашувдаги ёрқин нутқи ҳам учрашувни сиёсий ва ташкилий ижодий жиҳатдан йўналтиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Учрашув муваффақиятли ва самарали ўтди. У икки континент прогрессив адабий кучларининг тинчлигини сақлаш ва халқаро ҳамкорлик позициясига, Осиё ва Африка халқларини асоратга солишга қаратилган империалистик сиёсатга, ирқчилик ва миллий зулмга, неоколониализмнинг иқтисодий ва сиёсий қўпурувчилигига қарши янада жипслаштирди. Қатор чиқишларда ҳозирги хитой раҳбарларининг дунё социалистик системасининг бирлиги ва миллий-озодлик ҳаракатини бузишга қаратилган гегемонистик сиёсати кескин танқид қилинди.

Учрашув қатнашчилари томонидан бир овоздан қабул қилинган махсус якуний ҳужжат — декларацияда ўзининг нисбатан тўлиқ ва ёрқин ифодасини топган асосий мақсад, лейтмотив ҳам ана шундадир.

Комил ишонч билан айтиш мумкинки, Тошкент учрашуви Осиё ва Африка ёзувчиларининг шу йили Ангола пойтахти Луандада ўтказиладиган олтинчи конференциясининг муваффақиятли ўтказилишига асос солди ва қулай имконият яратди.

Кейинги йилларда Ўзбекистон халқаро миқёсдаги учрашувлар ўтказиладиган энг муҳим марказлардан бирига айлангани биз учун қувончлидир. Шу ўринда Тошкентдаги 1976 йилги Осиё ва Африка ёш ёзувчиларининг биринчи учрашувини ўтказяпти, Тошкент кинофестивали ва кўплаб бошқа воқеаларни ҳам эслатиб ўтиш ўринлидек туюлади.

Ўзбекистонда фақат 1975 ва 1978 йиллар орасида СССР ёзувчилар союзининг йўлланмаси билан 69 делегация составида 197 ёзувчи бўлди. Улар бизнинг етук ёзувчиларимиз билан учрашдилар, республикамизнинг ҳаёти ва маданияти билан танишдилар. Чет эллар билан ада-

бий ва маданий алоқаларни мустаҳкамлашда «Шарқ юлдузи», «Звезда Востока» журналлари, «Ўзбекистон маданияти» газетаси, нашриётлар кўп ишларни амалга ошироқда. Фақатгина Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, «Ёш гвардия» нашриётлари чет эл ёзувчиларининг 60 дан ортиқроқ номдаги китобларини бир миллион нусхага яқин тираж билан нашр этди.

«Прогресс» нашриётининг Тошкент бўлими 1978 йилда олти ўзбек ёзувчисининг китобларини Шарқ тилларига таржима қилиб босмадан чиқарди. Биз буни мазкур нашриётнинг ўзбек адабиётини чет элларда пропаганда қилишдаги улкан ишларининг фақат бошланиши деб биламиз.

Ўзбек ёзувчиларининг Осиё ва Африка мамлакатларига қилган сафарлари ҳам мана шу ишга хизмат қилади. Кейинги тўрт йил ичида 16 та ёзувчимиз ана шундай сафарда бўлдилар. Бироқ бизнинг Ўзбекистонни халқаро миқёсдаги ролининг ўсиб боришини ҳисобга олсак, бу етарли эмас ва биз ҳақли равишда халқаро алоқаларни кенгайтиришда катта имкониятларга эга бўлган СССР Ёзувчилар союзининг чет эл комиссиясининг ёрдамига умид қиламиз.

Янги, 1979 йилда Ўзбекистон ёзувчилари олдида турган вазифалар улкан ва маъсулиятлидир. Бу вазифалар партиянинг XXV съезди қарорларида, КПСС Марказий Комитетининг 1978 йил июль, ноябрь Пленумларида, КПСС Марказий Комитетининг Бош Секретари, СССР Олий Совети Президиумининг Раиси ўртоқ Леонид Ильич Брежневнинг нутқларида аниқ белгилаб берилган.

Биз, Ўзбекистон ёзувчилари учун сўзимиз ва фаолиятимиз, бутун ҳаётимиз билан халқ ва партия ҳамкорлигида ана шу улкан ва муқаддас вазифаларни бажариш учун курашишдан улуғ бахт йўқдир.

АДАБИЁТИМИЗ ҚАҲРАМОНЛАРИ

Бу саволдан мен тушундимки, гап фақат ўзбек совет адабиёти ҳақида эмас, балки бутун совет адабиёти ҳақида боради. Менимча ҳам масаланинг бундай қўйилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Ҳар бир даврнинг ўз масалалари ва бу масалаларни ҳал этишга даъват қилинган ўз қаҳрамонлари бўлади. Бу ерда гап кейинги йиллар ҳақида борар экан, демак, биз замондошларимизни назарда тутамиз ва булар ҳақида сўзлашамиз.

Бу жиҳатдан урушдан кейин ҳаёт бошлаган авлод ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш керак. Бу — адабиётимиз қаҳрамонлари фақат шу авлод вакиллариандгина иборат, деган гап эмас. Кекса авлод ҳақида ҳам жуда кўп асарлар ёзилган. Чунончи, бутун бир очерклар тўплами — «Оқсоқоллар» деб аталади. Дарахтни илдизидан, токни зангидан ажратиб ўстириш мумкин бўлмагандай, ёш авлодни ҳам кекса авлоддан ажратиб тасаввур қилиш мумкин эмас. Адабиётимизда пайдо бўлган ва бўлаётган янги қаҳрамонлар қаторида уларнинг ота-оналари, устозлари — кекса авлод вакиллари — ибратли, ёрқин образлари туради.

Мен ўз ижодимдан бир мисол келтиришим мумкин. «Бинафша атри» романида урушдан кейинги янги авлод вакиллари Азиз, Нафиса, Аҳмаджон, Дилдорлар қаторида ҳаёт ҳақиқатининг тақозоси билан кекса авлод вакиллари ҳам яшайдилар, курашадилар. Кўпинча ёшларга ибрат бўладиган ишлар қиладилар. Воқеалар туғунида, яъни ҳам ижтимоий, ҳам шахсий зиддиятлар кучайган бир шароитда, Мирзачўлдаги Аҳмаджон раҳбар-

лик қилган совхозда мен кекса коммунист Абдулла Саидов ҳақида ҳикоя бошлайман. Зеҳни ўткир китобхонда бундай савол туғилиши мумкин. Абдулла Саидов роман учун нега керак? Бусиз ҳам композиция ниҳоятда тараф, воқеалар ўта драматик эмасмиди?

Реалистик романчиликда қиёслаш усули катта ўрин тутади. Салбий характерларни очиш учун ижобий характерлар қиёсан ифшо этилади ёки ибрат тарзида кўрсатилади.

Биз, бу кун, Улуғ Октябрнинг олтинчи йиллиги арафасида буюк маънавий юксакликка кўтарилган эканмиз, биз инсон ва жамият камолотининг босиб ўтилган катта йўлини ва бу йўлдаги курашларининг қаҳрамонларини — «оталар авлоди»ни унутмаслигимиз, аксинча, бу юксаклик пойдеворини қурган авлодларга таъзим қилишимиз керак. Адибнинг таъзими эса етук бадий образ яратиши билан ифодаланади.

Агар ўзбек совет бадий прозасининг кейинги йиллардаги ютуқлар ҳақида гап борса, мен Ш. Рашидов, А. Мухтор, Мирмуҳсин, Саид Аҳмад, Шухрат, И. Раҳим, О. Ёқубов, П. Қодиров, Н. Фозилов, Ҳ. Умарбеков, Ш. Холмирзаев, Ҳ. Ҳошимов, У. Назаров, Й. Шамшаров, М. Қориев, Ҳабибулло асарларини кўрсатиб ўтаман. Чунки бу ёзувчиларимиз замондошларимизнинг маънавий дунёсичи бадий кашф этиш соҳасида катта ютуқларни қўлга киритдилар. Булар ва яна ўнлаб истеъдодли адибларимиз яратган қаҳрамонлар касбу машғулотларидан қатъий назар жамиятнинг илғор кишилари, яратувчилардир.

Кейинги йиллардаги адабиётимиз қаҳрамонларни меҳнат кишилари дидир. Шароф Рашидов давримизнинг илғор кишилари — коммунистларнинг, яъни жасоратли меҳнати билан коммунистик жамият ижод қилаётган замондошларимизнинг ёрқин образларини яратди. Унинг «Ғолиблар», «Бўрондан кучли» романлари социалистик реализм адабиётининг етук асарлари қаторидан ўрин олганлиги бежиз эмас. Социалистик меҳнат жараёни Мирмуҳсиннинг «Умид» ва «Дегрез ўғли» романларида, Асқад Мухторнинг «Чинор», «Бўронларда бордек ҳаловат» асарларида ва бошқа яна ўнлаб йирик полотноларда ҳам моҳирлик билан тасвирланган. Агар йирик шеърини асарлар ҳақида гап борса — Зулфия, Шукрулло, Э. Воҳидов, А. Орипов, Э. Охуноваларнинг шеър ва дostonларини юксак ба-

ҳолайман. Буларда меҳнат мавзуи чуқур ва ҳаяжонли талқин этилган. Айниқса, Шукрулло ва Э. Воҳидов достонларини ўқиган киши кўз олдида даврнинг ҳаққоний манзаралари, замондошларимизнинг ёрқин сиймолари рўй-рост гавдаланади.

Энди меҳнат мавзуи талқинидаги камчиликларга келсак, улар жуда кўп, қайси бирини алоҳида ажратиб кўрсатмоқчи бўлган кишининг манглайини хижолат тери қоплайди.

Яқинда мен истеъдодли олимимиз М. Қўшжоновнинг ёзувчи Иброҳим Раҳимга очиқ хатини ўқиб чиқдим. Агар олимнинг фикр-мулоҳазалари фақат биргина Иброҳим Раҳимга тааллуқли бўлса, унинг батафсил таҳлилинн жузъий бир гап деб баҳолаш ҳам мумкин эди. Афсуски, М. Қўшжоновнинг дўстона ва ҳалол танқиди анчагина бошқа адибларимиз ижодига ҳам алоқадордир. Замонавий мавзуни ёритишдаги юзакичилик, яъни воқеанинг моҳиятини чуқур оча билмаслик, замондошларимизнинг образларини яратишга масъулиятсизларча муносабат бир қанча адибларимиз, айниқса, ёш адибларимиз ижоди учун характерлидир.

Одатда бундай жиддий нуқсон сабабини ижод жараёнидаги шошмашошарликдан қидирадилар. Бу ҳам қисман тўғри. Лекин ёзувчи муваффақиятсизлигининг туб сабаблари чуқурроқ манбаларда яшириниб ётади. Аввало, ёзувчи ҳаётни ўрганишда, қаҳрамонлар билан танишишда, уларнинг маънавий дунёсини тадқиқ этишда шошилади, иккиламчи, ёзувчида бадний маҳорат етишмайди, ёзувчи ўз асарининг мавзуини ҳар томонлама чуқур ўрганмайди. Инсон характерининг зиддиятларини идрок этмайди, ўз қаҳрамонини мураккаб вазиятларга ташламайди, одам қалбининг изтиробларини кўрсатмайди, балки аксинча, ҳар бир нарсага осонлик билан эришадиган жўн кишиларни идеал қаҳрамон деб кўрсатмоқчи бўлади, бунинг устига асарнинг тили ҳам таъсирсиз, ўта китобий ва ўта ғализ бўлади.

Мана шу қусур, афсуски, озайиш ўрнига кўпайиб бормоқда. Натижада замонавий мавзуда ёзилган баъзи асарларни ўқиган китобхон ранжимоқда.

Бу қусурни йўқотишнинг аниқ ва самарали йўллари бор: илмий ва ижодий ташкилотларда баҳс, мунозараларни кучайтириб юбориш керак. Вақтли матбуот саҳифаларида принципиал танқидий мақолалар тез-тез боси-

либ турсин, токи юз-хотирчилик касалига ҳеч қаерда ўрин қолмасин.

Илмий-техника революцияси адабиёт учун янгилик эмас, улуг давримизга хос бу объектив тараққиёт жараёнининг бошланганига кўп вақтлар бўлди. Бу ерда гап илмий-техника революцияси ҳозирги кунда ҳаёт, меҳнат, бутун халқ ва айрим шахслар олдига қўйган янги вазифалар тўғрисида, ниҳоят, шу буюк ўзгаришлар адабиётимизда қандай акс этаётгани ҳақида бориши мумкин.

Илмий-техника революцияси иборасини конкрет воқеликка нисбатан чуқур ва кенг идрок этмоқ зарур.

Ҳар бир йирик асарда, албатта, йирик замонавий масала илгари сурилади. Саноатда, қишлоқ хўжалигида, фан ёки маданий қурилишда меҳнат қилаётган кишилар ҳар жиҳатдан баркамол яратувчилар бўлиши шарт.

Бир мисол келтираман. Сирдарё областининг «Оқ олтин» районида Ворошилов номли совхоз бор. Шу совхоз 1976 йилда давлатга 11 минг 500 тонна пахта бериши керак эди. Совхоз ишчилари шу ҳосилни ўн бир иш кунда фақат машиналарда териб топширдилар. Шундан кейин совхоз механизаторлари зангори кемаларда иккинчи терим ўтказиб, 2 минг тонна пахта йиғиб олдилар ва социалистик мажбуриятни ҳам адо этдилар. Улар бу билан ҳам кифояланмадилар: пневматик мосламали ускуналарни ишга солиб, яна 2 минг тонна «оқ олтин» тердилар. Яъни, қўшимча социалистик мажбурият ҳам фақат техника ёрдамида бажарилди. Бу совхоз теримда четдан ёрдамчи куч олмади, шу билан совхоз директори Худоёр Латипов хўжалик экономикасини кўтариш, даромадини ошириш, пахта таннархини камайтириш, техникадан унумли фойдаланиш ва ҳоказо бир қанча жиддий масалаларни муваффақиятли ҳал қилди.

Мен пахтакор хўжаликка илмий-техника революциясининг таъсири деганда шунини тушунаман.

Хўш, Х. Латиповнинг ўзи ким? У моҳир деҳқон, истеъдодли олим — иқтисод фаълари кандидати. У билан бирга ишлаётган кишилар ҳам олий ва ўрта маълумотли мутахассислар. Демак, бугунги давр пахтакори илм ва техниканинг соҳибни бўлиши керак. Лекин бунинг ўзи старли эмас, у ўткир билимдон бўлиши билан бирга, юксак маданиятли киши ҳам бўлиши керак.

Мен Х. Латипов ва унинг сафдошларини кўз олдимга келтириб, адабиётимиз қаҳрамонларни ҳақида ўйлайман

ва адабий асарларимизга хос камчиликни кўраман. Давримизда илмий-техника революциясини амалга оширадиган бундай жасоратли, баркамол одамларнинг образлари назимизда ҳам, насримизда ҳам, сахнамиз, экранимизда ҳам ҳали етарли яратилмаганини иқрор этиб, афсусланаман.

Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти яқинда тошкентлик врач В. Михайловнинг «Ҳаётнинг қирмизи елкани» номли китобини нашр этди. В. Михайлов бу асарида қизамиқ, ришта, буқоқ, безгак каби бир қанча касалликларни тағ-томири билан қуришиб юборган ўрта осиелик шифокорлар ҳақида ҳикоя қилади. Бу китобни ўқиган киши бадиий завқ олиш билан бирга, бир дунё илмий маълумотга эга бўлади, маърифий жиҳатдан бойийди.

Афсуски, бизнинг кўпгина асарларимиз анча раво, бадиий таъсирли ёзилишига қарамай, улар ўқувчига билим бермайди, янги замон тараққиёти қонунлари ва уларнинг ижодкорлари ҳақида тиниқ тасаввур ҳосил қилмайди. Хуллас, кўпгина асарларимизда янгилик кашф этилмайди.

Модомики, илмий-техника революциясининг меҳнат кишиси тақдирига ва психологиясига таъсири буюқдир. Умуман давримизни, халқимиз ҳаётини ва истиқболимизни бусиз тасаввур этиш амримаҳол. Адабиётимиз олдида турган энг муҳим масалалардан бири ҳам шу замонавий долзарб мавзунини кенг ва мукамал ёритишдир.

ИЖОДИЙ МЕҲНАТ ЙИЛЛАРИ

Кейинги ўттиз йил, тинч ижодий меҳнат йиллари ўз қаҳрамонини яратди. Уруш сабоқларини, қаҳрамонлик ва жасорат нималигини, шу билан бирга, тинчликнинг қадрини яхши билган бу қаҳрамоннинг ижтимоий қиёфаси давримиз руҳини мукамал акс эттиради. Шунинг учун ёзувчиларимиз шу қаҳрамон образини адабиётга дадил-дадил олиб кириш билан замоннинг ҳамма долзарб проблемаларини, энг муҳим тенденцияларини таҳлил қилиш мумкин, деб биладилар. Бундай қаҳрамонларнинг қаҳрамонлиги ва жасорати — оний руҳий ёрқинлик эмас, балки, бир умр давом этадиган оддий меҳнатдаги фидойилик, яъни ёрқин умр! Улар кўпинча ҳаётдан тўппа-тўғри китобларга кириб келадилар, бундай образларга қўл урган авторлар кўпроқ ҳужжатлиликка мойил бўладилар. Пиримқул Қодировнинг «Мерос» қиссасини эсланг. Ундаги бош қаҳрамоннинг прообрази машҳур механизатор-пахтакор Мамажон Дадажонов чиндан ҳам бизнинг кўз ўнгимизда даврнинг ҳақиқий қаҳрамони сифатида етилиб, бутун руҳий бойлигини, юксак олижаноб хислатларини, характер кучини, машаққатли умр хотираларини, буюк меҳнат самарасини, ижод оташини, анъаналари, орзу-ўйлари ва катта инсоний қалбни ўз укаларига — янги авлодга мерос қилиб қолдириб кетган эди. Қиссанинг муҳим томони шундаки, маънавий мерос ҳақидаги социал пафос образда интим инсоний фазилатлар, лирик аспект билан яхлит бутунликда берилган. Бунга ёзувчининг ҳаётий ҳужжатли заминда бадий тўқима кучга эрк бера олганлиги муҳим роль ўйнаган.

Менингча, кейинги йилларда адабиётимизга кириб келган замондош образи кенг имкониятли, истиқболли образ. У тобора етилиши зарур! Ҳаёт фаолияти кенг миқёсли, кучли характерга, шахс масъулияти эса унинг энг муҳим фазилатига айланishi керак.

Давр кўзгуси бўлган замондош қаҳрамонимизнинг бугуни ва эртаси ҳақида тушунчам, қисқача шундай. Мен унинг қиёфасидаги асосий, умумий чизиқлар тўғрисидагина гапирдим. Яратилган ва яратилаётган ҳар бир образнинг ўзига хослиги, хилма-хилликлари, албатта, беҳисоб. Бунга ҳар бир талант, давримиз яратган ёзувчи шахси, унинг ижодий индивидуаллиги гаровдир.

Мен, меҳнат мавзуда озми-кўпми қалам тебратган киши сифатида, партиямиз XXV съездининг «ишлаб чиқариш сфераси»га кирган ёзувчилар ҳақидаги рағбатлантирувчи фикрларидан ғоят мамнунман. Съездда «Мукофот» сингари асарлар ижодий ютуқ сифатида тилга олинди. «Ишлаб чиқариш романи» деган сингари камситувчи терминлар адабиётшуносликдан чиқиб кетди. Чиндан ҳам, ҳозирги совет кишисини коллективсиз, ишлаб чиқаришдаги ташвишларсиз, меҳнат муҳитисиз тасаввур қилиб бўладими? Бу унинг маънавий ҳаётида ҳамма нарсани — ахлоқий сифатларни ҳам, гражданлик руҳини ҳам, масъулият — ҳиссини ҳам, умуман бутун инсоний қиёфасини белгилайдиган нарсалар-ку! Ижодий меҳнат муҳити (демак, завод ҳам, цех ҳам, дала ҳам, пулт ва лаборатория ҳам, машина ва техника ҳам — ҳаммаси) шахсни шакллантирувчи асосий омилдир. Буларни бири-бирдан ажратиб бўлмайди. Инсоннинг барча туйғулари, ахлоқий фазилатлари, қалб гўзаллиги унинг меҳнат фаолияти билан боғлиқ. Фақат бу боғланишнинг энг ҳаётий, энг табиий, уйғун лавҳаларини пайқай билиш керак. Бу ишда санъатга зид, схематик йўлдан бориб, муҳаббатни меҳнатга оқ ип билан ямаб, инсонни техника фонидagi сояга айлантирадиган асар ҳам бўлади. Бу бадий адабиёт эмас. Биз юсак бадий адабиёт ҳақида гапиряпмиз ва айтмоқчимизки, меҳнат мавзуда ёзиш аввало юсак маҳоратни тақозо қилади.

Совет жамиятида конфликт тобора кўпроқ маънавий-психологик сферага кўчмоқда, шунга кўра ёзувчи учун уларнинг хилма-хиллиги, турли мураккаб ва пинҳона кўринишлари беҳисобдир. Конфликтда фақат оқу қора рангларнинггина кўрадиган баъзилар, бизнинг ҳаёти-

мизда арзигулик конфликт йўқ, деб нолийдилар. Бундай юзаки, жўн тушунча бадий адабиётни танқидий фельс-тон даражасига, конфликт ечимини эса милиция ёрдами билангина бўладиган иш даражасига тушириб қўйиши мумкин. Ваҳоланки, бадий адабиёт инсонда инсон учун курашнинг олий туридир; жамиятимизда ахлоқ нормалари юксалган сари биз эскилик қолдиқларига нисбатан муросасизроқ бўламиз; виждон, адолат, ҳақиқат, номус, ҳалоллик тушунчалари кескинлаша боради. Юксак маънавий софлик шароитида бир одамнинг ўз виждони доирасида ҳам жозей конфликтлар юз бериши мумкин.

Ҳаётда ва шахснинг ички дунёсида такомил давом этар экан, ёзувчи учун конфликт проблема эмас. Лекин уни ҳаётдан мақсадга мувофиқ танлаб ола билиш ва чинакам бадий ечимини топа билиш яна бориб маҳоратга тақалади.

Илмий-техника революцияси ва адабиёт мавзуида ҳозир жуда кўп ёзилапти. Бошданоқ бир нарсани айтиб қўяйки, менинг тушунчамча, бу адабиётнинг ўзидан кўра кўпроқ унинг предметига — инсон шахсига боғлиқ нарса. Илмий-техника революцияси муносабати билан адабиётнинг специфик воситаларини ўзгартириш («телеграф услуги» ва ҳоказолар) ҳақидаги гаплар эса бемаъни гаплардир. Адабиёт гўзаллик категорияси. У инсон қалби, руҳияти, маънавияти, ҳиссиёти билан бирга аста-секин ўзгаради, тўғрироғи, юксала боради. У давр темпларига, техник процессларга мослаб ўзгартирила берадиган нарса эмас.

Илмий-техника революциясининг кишилар тақдири ва психологиясига таъсирини пайқаш ва чуқур акс эттириш, албатта, адабиётнинг вазифаси. Бу билан адабиётнинг ўзи ўзгариб қолмайди, балки одатдаги ривожланиш, одам шахсига яна ҳам яқинлашиш юз беради. Илмий-техника революциясининг одамлар тақдири ва психологиясига таъсири бизнинг кунларимизда ёзувчигагина эмас, ҳаммага ҳам аён бўлиб қолди. Катта Амур магистралдаги (БАМ) ёшлар Некрасов асаридаги темир йўл қурувчилари ёки ҳатто Корчагин давридаги йўл қурувчилар ҳам эмаслар, у вақтдаги кўп касблар ҳозир йўқолиб кетган. БАМчи ёшлар путеукладчикни ҳам, бульдозер ва гигант экскаваторларни ҳам бошқаришни биладилар. Уларнинг иш масштаблари минглаб километр билан ўлчанади, умумиттифоқ аҳамиятга эга бўлган катта иншоотлар, бу-

юк мақсад, барча халқларнинг кўз тикиб туриши чексиз журъат ва ғайрат уйғотади, куч-қудрат, одамнинг ўзига ишонч бағишлайди. Бу бутунлай ўзгача шахс. Унинг орзу-интилиши, ҳис-туйғуси, фаолият миқёслари ўзгача. Бу одамларнинг ҳақиқий қиёфасини кўзда тутган ёзувчи маиший икир-чикирлар баёнига берилмай, адабиётнинг магистрал йўлига тушиб олади. Бу йўлда эса — Инсон, унинг буюклиги, қалб ҳарорати, инсоний самимияти, муҳаббати, умид-армонлари, мураккаб ва йирик характери ёзувчи талантини кутиб турибди...

ДАВР БИЛАН ҲАМНАФАС

Ўтган 1977 йил мамлакатимиз ҳаётида чуқур из қолдирди. Совет мамлакати ўзининг 60 йиллик тўйини нишонлади. 60 йил — тарих учун киприк қоққулик бир муддат. Лекин мамлакатимиз тараққиётида шу 60 йил ичида рўй берган воқеаларни, улкан ўзгаришларни ҳисоблаш учун асрлар ўлчови камлик қилади, десак муболаға бўлмайди. Ҳақиқатан ҳам тараққиёт суръати ниҳоятда шиддат билан давом этди. Ҳаётимизнинг бош китоби СССР Янги Конституцияси мана шу 60 йиллик тўй арафасида қабул қилинган ҳам бежиз эмас. Биз маълум маънода ўзимиз босиб ўтган шонли йўлга яқун ясадик.

Ўтган йил республикамиз ҳаётида ҳам катта воқеаларга бой бўлди. Мисли кўрилмаган пахта хирмони кўтарилди. Ватанимиз 5,6 миллион тонналик ўзбек пахтасини қабул қилиб олди. Сапоат, қурилши, маданий тараққиёт борасида ҳам катта ютуқлар қўлга киритилди. Мамлакатимиздаги барча қардош халқлар адабиёти снгари ўзбек совет адабиёти ҳам сезиларли муваффақиятларни қўлга киритди.

Биз ўтган йили адабиётнинг етакчи жанри бўлган прозамизда яратилган асарлар тўғрисида гапирар эканмиз, КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, улкан адиб Шароф Рашидович Рашидовнинг «Литературное обозрение» журнали муҳбири билан қилган суҳбатни эслаймиз. Бу суҳбатда Шароф Рашидович Рашидов ёзувчиларимизнинг активлигини, уларнинг халқ ҳаётига тобора чуқур кириб бораётган-

ликларини, давр билан ҳамнафас эканликларини мамнуният билан қайд этдилар, адабиётимизда пайдо бўлган қатор асарларга, шу жумладан сўнгги йилларда проза соҳасида яратилган «Бўронларда бордек ҳаловат», «Би-нафша атри», «Диёнат» каби асарларга яхши баҳо бердилар.

Адабиётимизнинг ривожини учун йўналиш берадиган бу муҳим ҳужжатда ёзувчиларимиз ҳаётнинг турли жабҳаларини синчиклаб ўрганаётгани, бугунги кун муаммолари ҳақида, ижтимоий ҳаётимизнинг турли томонлари тўғрисида гоёвий бақувват, бадний баркамол асарлар яратишга ҳаракат қилаётгани қайд этилганким, бу бизни қувонтирди.

Одатда публицистика ва очеркни жанрлар разведкачиси деб атайдилар. Бу атамада чуқур ҳақиқат бор. Энг яхши публицистик асарларда ҳаёт ҳақида маълумот берибгина қолмай, ўша ҳаётнинг воқеалар қайноқ ҳиссиётга йўғрилган ҳолда чуқур бадний таҳлил қилинади. Бу жиҳатдан юбилей йилида адибларимиз жуда катта жонбозлик кўрсатдилар. Айниқса ёзувчиларимизнинг Бутуниттифоқ матбуотида яхши активлик кўрсатганини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ керак. Бу ўринда адабиётимизнинг оқсоқоли академик Комил Яшин, ёзувчиларимиздан Зулфия, Ҳамид Ғулом, Рамз Бобожон, Лазиз Қаюмов, Матёқуб Қўшжонов, Темир Пўлатов ва бошқаларнинг чиқишлари ҳаммамизни мамнун қилди. Улар республикамизнинг 60 йиллик йўлнинг акс эттирувчи ёрқин публицистик асарлари билан «Правда», «Известия», «Литературная газета» ва бошқа газета ва журналларда фаол иштирок эттишди.

Бу асарларда республикамиз ҳаётида рўй берган ва бераётган катта ўзгаришлар ўз аксини топди.

Ёзувчиларимизнинг активлигини айниқса куз фаслида — пахта йиғим-терими мавсумида кўзга яққол ташланади. Ўша кунлари республика газета ва журналлари саҳифаларида эълон қилинган очерклар, публицистик мақолалар адибларимизнинг меҳнаткаш халқимизнинг самимий дўсти ва оташин куйчисига айланганидан далолат беради. Бу борада айниқса Уйғун, Назир Сафаров, Воҳид Зоҳидов, Иззат Султон каби отахон адибларимиз бизга намуна бўлмоқда. Зулфия, Ҳамид Ғулом, Иброҳим Раҳим, Шуҳрат, Санд Аҳмад, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Раҳмат Файзий, Ҳаким Назир, Нормурод Нарзул-

лаев, Пиримқул Қодиров, Улмас Умарбеков, Уткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев каби ёзувчи ва шоирларнинг, шунингдек, жуда кўп ёш адибларнинг пахта далаларидан ёзилган очерк ва репортажлари ҳам диққатга сазовордир. Азамат деҳқонларимизнинг улкан ва машаққатли меҳнатини улуғловчи бу асарлар ўша долзарб кунларда қўллари олтин пахтакорларимизнинг кучига куч, қувватига қувват қўшди, уларни янги зафарларга рағбатлантирди десак, муболаға бўлмас.

Маълумки, рус совет адабиёти ва бошқа қардош халқлар адабиётида жуда катта ижобий ҳодисалар рўй бермоқда. Социалистик воқелигимизни бутун тўлалигича акс эттирувчи, ҳаёт ҳақиқатини бутун мураккаблиги билан, барча зиддиятлари билан таҳлил этувчи салмоқли асарлар пайдо бўлмоқда. Бир маҳаллар ҳаёт ҳақиқатидан йироқ бўлгани учун, жонли характерлар ўрнига ўлик схемалар асосига қурилгани учун, кинояга учраган «ишлаб чиқариш романи» бугун реал ва чуқур ҳаётий конфликтлар асосига қурилгани учун китобхон қалбини забт этиб, ўз мавқен, ўз обрўсини тиклаб олмоқда. Бу муваффақиятнинг теран бир сабаби шундаки, ёзувчилар ишлаб чиқаришга боғлиқ энг мураккаб масалалар замирида ҳам охир-пировардида маънавий ва ахлоқий муаммолар ётишини илғаб олиб, шу муаммоларни дадил кўтариб чиқмоқдалар. Бошқача қилиб айтганда, адабиёт ва санъатнинг туб мазмунини бўлмиш яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги азалий кураш, ҳар қандай тараққиётни белгиловчи қарама-қаршиликлар, инсон характерига хос бўлган зиддиятлар ҳеч қанча силлиқланмаган ҳолда бутун борлиги билан акс эттирилмоқдадир. Ва бу табиий ва қувончли бир ҳолдир. Бугунги социалистик воқелигимиз, камолот чўққисига кўтарилган жамиятимиз ўзи бунга тақозо этади. Бугун бизнинг ҳаётимизни ҳатто душманларимиз ҳам қоралай олмагани каби, ўзига хос мураккаб томонларга эга бўлган бу улкан, қайноқ турмуш ҳеч қанақа безакларга, сохта жило ва пушти ранг бўёқларга ҳам муҳтож эмас.

Совет адабиётида яратилаётган энг яхши асарлар — бу фикрнинг энг ёрқин далилидир.

Биз бугун шунга қувонч билан эътироф этишимиз мумкинким, умумсовет адабиётига хос бўлган бу интилиш, ҳаётни бутун тўлалиги, ранг-баранглиги, мураккаблиги ва қарама-қаршиликлари билан акс эттириш иста-

ги ва бу борада бўлаётган изланишлар бизнинг ўзбек адабиёти, шу жумладан ўзбек прозасига ҳам озми-кўпми тааллуқлидир. «Бўрондан кучли» ва «Ғолиблар» каби энг йирик романларимизга хос бўлган бу фазилатлар бултур эълон қилинган йирик насрий асарларимизда ҳам, яна такрорлаймиз, озми-кўпми бор дейишга журъат этамиз.

Ўтган йили роман жанрида тўртта йирик асар яратилди. Буларнинг учтаси, яъни Мирмуҳсиннинг «Чотқол йўлбарси», Пиримқул Қодировнинг «Олмос камар» ва каминанинг «Диёнат» романлари бугунги кун ҳақида, ўз замондошларимиз тўғрисида ҳикоя қилади, тўртинчи асар, Ҳамид Фуломнинг «Мангулик» романи эса мамлакатимиз ҳаётидаги энг шиддатли даврлардан бири — маданий инқилоб даврини акс эттиради.

«Мангулик» романининг сюжети саргузашт-детектив йўналишда ривожланиб республикамизда совет ҳокимиятини жон-тани билан, бутун вужуди билан ҳимоя қилган чекистларнинг мардонавор ишлари асар бош қаҳрамони Масъуд сиймосида гавдалантирилгандир. Роман кўп жиҳатлари билан «Машъал» диалогиясининг давомига ўхшаб кетади. Гарчанд «Мангулик»да бош қаҳрамонлар ҳаракат қилса-да, улар «Машъал»даги персонажлар бошлаган эзгу ишни давом эттирдилар. Асарда маданий революцияни амалга ошириш давридаги шафқатсиз курашлар тасвирланади. Асарнинг бош қаҳрамонлари Масъуд, Дилдор ва бошқалар мураккаб тақдирни билан ўқувчини ҳаяжонга солади. Романдаги кишини қувонтирадиган образлардан бири — Замира. Бу аёл ўз мавқени сақлаб қолиш учун қўлга қурол олиб жанг қилади. Адабиётимизда инқилоб учун ота-онасининг продасига қарши борган аёллар образи кўп бўлса ҳам Замирага ўхшаш тақдирлар кам тасвирланган эди.

Газета ва журналларимизда мазкур роман тўғрисида анча-мунча мулоҳазалар айтилди. «Мангулик»нинг Ҳамид Фулом ижодида муносиб ўрин олганлиги, унинг жанр нуқтан назардан қизиқарли эканлиги мунаққидлар томонидан тўғри таъкидланди.

Мирмуҳсин ўзининг «Чотқол йўлбарси» романида жуда муҳим мавзуга — ишчилар синфи мавзусига мурожаат қилган. Роман материал нуқтан назаридан анча қизиқарли бўлиб, адабиётимиз учун маълум даражада янгиликдир. Ёзувчи ўзи тасвирлаётган ҳаёт объектини

шунчаки кузатган эмас. Сув омборлари, электростанциялар қурилишини шунчаки томоша қилган эмас. У ўз қаҳрамонлари олдида турган жиддий муаммоларни синчиклаб ўрганган.

Бу нарса асар саҳифаларидан кўриниб турибди. Ёзувчи ишчилар ҳаётининг ичига анча чуқур кириб борган. Биз асар бош қаҳрамони Қоражон Мингбоевни ўйлантирган муаммоларга, "подлик ва изтиробларга бенхтиёр шерик бўлиб қоламиз.

«Чотқол йўлбарси» романининг яна бир ижобий томони шундаки, унда рус инженерлари ва ишчилари синфи вакилларининг ҳам жонли ва ишонарли образлари яратилган. Чорвоқ ГЭСи — совет халқлари биродарлигининг гўзал маҳсули, деган муҳим фикр бадий образлар системасига сингдириб юборилган. Маълумки, бизда, катта проза жанрида ишчилар ҳаёти етарли даражада акс этмаётгани кўп гапирилади. Чиндан ҳам ишчилар синфи олдида биз — ёзувчилар жуда бурчдормиз. Ишчилар синфининг қаҳрамонона меҳнати ҳақида ҳали кўп асарлар яратилиши керак.

«Чотқол йўлбарси» адабиётимиздаги мана шу бўшлиқни маълум маънода тўлдириши билан диққатга сазовордир.

Пиримқул Қодировнинг «Олмос камар» романида ҳам бугунги турмушимизнинг, аниқроғи, Тошкент аҳли ҳаётининг долзарб, жиддий муаммолари ўртага қўйилган. Роман жуда кўп воқеаларни қамраб олган, шаҳримизни кўкаламзорлаштириши, табиат муҳофазаси, маиший хизматни яхшилаш, ёшларни коммунистик руҳда тарбиялаш, шунингдек, метросозлар, қурувчилар, архитекторларнинг халқ олдидаги бурчи, масъулиятига онд муҳим мулоҳазалар билдирилган. Асарда катта мақсадлар билан яшовчи, ҳаётимизни янада нурлироқ қилиш учун курашувчи илғор фикрли замондошларимизнинг ҳаёти ва кураши ўз ифодасини топган.

Пиримқул Қодиров нозиктаъб адиб. У бир қарашда ўзгалар эътибор бермайдиган, икир-чикир бўлиб кўрилган масалаларни тез илғаб олади. Ана шу масалаларни ичидан туриб ёритишга ҳаракат қилади. «Олмос камар» романида ҳам шу фазилат кўзга таниланади. Ёзувчи тасвирлаган қаҳрамонларнинг, хусусан, зиёлилар образининг ички маданияти ўқувчи эътиборини тортади. Романда Аббор, Вазира сингари замонамизнинг фидокор,

соф виждонли кишиларининг характерлари ишонарли ёритилган.

Каминанинг ўтган йили эълон қилинган «Диёнат» романида қаҳрамон пахтакорларимизнинг машаққатли, лекин шарафли меҳнати мураккабликлари, қарама-қаршиликлари билан ёритишга ҳаракат қилинган. Асосий мақсад колхоз раиси Отақўзи билан профессор Нормурод Шомуродовлар образи орқали очилади.

Романда кўтарилган масалалар мураккаб тақдирларга боғланган ҳолда тасвирланади, қаҳрамонлар характерлари ҳаётий конфликтлар асосида очилади.

Агар биз бир вақтлар адабиётимизда, умуман, романинг пайдо бўлиши воқеа сифатида баҳоланганини ҳисобга олсак, кейинги йилларда фақат сон жиҳатдангина эмас, сифат жиҳатдан ҳам маълум силжишлар рўй берганини пайқаймиз.

1977 йилда яратилган романларнинг қатор фазилатлари шундай дейишга асос беради. Албатта, биз адибларимиз эришган ютуқлардан қувонамиз. Бироқ, боя айтганимиздек, бу асарларга бугунги Бутуниттифоқ адабиёти қардош халқлар адабиёти эришаётган юксак ютуқлар нуқтаи назаридан туриб қарайдиган бўлсак, талай камчиликларни кўрамиз. Биз мазкур асарларнинг муаллифлари катта ҳаёт тажрибасига, катта истеъдодга эга эканликларини билганимиз учун ҳам, уларнинг асарларини Бутуниттифоқ миқёсида яратилган энг яхши асарлар билан бемалол беллашишини истаймиз.

Ҳали айтганимиздек, «Мангулик» романида драматик воқеалар тасвирланади. Аммо баъзан асар воқеаларининг тараққиёти ҳаддан ташқари тезлашиб кетади. Жумладан, Дилдор психологиясидаги ўзгаришлар жуда тез рўй бераётгандек таассурот қолдиради. Бош қаҳрамон ҳалокати ҳам китобхон истаган даражада эмоционал таъсир қилмайди. Қаҳрамонлар психологияси баъзи ўринларда чуқур очиб берилмайди, асарда китобхон ишонмайдиган айрим эпизодлар, сунъийликлар учрайдики, улкан ёзувчимиз Ҳамид Ғулом бу камчиликлар тўғрисида ўйлаб кўрса фойдадан холи бўлмас.

«Чотқол йўлбарси» романида ҳам қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, туйғулари ҳар донм ҳам роман жанри талаблари даражасида чуқур тасвирланган деб бўлмайди. Оқибатда характерлар маъниқиди, улар психологиясидаги ўзгаришларда баъзан юзаклик ҳоллари уч-

райди. Романда композицион тарқоқлик, воқеаларнинг сунъий равишда уланиш ҳоллари, умуман, романнинг бош фикри, бош йўналишидан чиқиб, бошқа томонларга кириб қолиш ҳоллари учрайдиким, улкан адибимиз бу тўғрида ўйлаб кўришини истардик.

Боя айтганимиздек, «Олмос камар» романида инсон майда-чуйда нарсалардан баландроқ туриши керак, деган муҳим фикр олға сурилади. Бироқ романда майда-чуйда ташвишларнинг ўзи китобхонни толиқтирадиган даражада кўпайиб кетган. Баъзан романда одам билан одам эмас, проблема билан проблема курашаётгандек таассурот қолади. Яъни, роман концепцияси баъзан сусайгандек туюлади. Умуман, «Уч илдиз» ва «Қора кўзлар»даги кучли драматик тўқнашувлар, бу романларга хос бўлган терапикдан кейин «Олмос камар» романидаги воқеалар ривожини хийла суст кўринади, асар композицион жиҳатидан бир оз тарқоқ туюлади. Бу хилдаги камчиликлар «Диёнат» романида ҳам бор. Бу асар ҳақида чиққан тақризларда қайд этилди.

Ўтган йили яратилган прозаик асарлар ҳақида гап кетганида Шукруллонинг «Жавоҳирлар сандиги» асарига ҳам тўхталиб ўтиш жоиз. Бу — шоирнинг биринчи прозаик асари. Автор нашр ва ижод ҳақида, устоз адиблар ҳақида фикр юритади. Хусусан, ўз маҳалласидаги оддий кишилар ҳақида мароқ билан гапиради, уларнинг оққўнгиллиги ва поклигини улуғлайди. Машҳур адибимиз Ғафур Ғулом билан боғлиқ саҳифалар айниқса ёрқин чиққанким, бу нарса шоирнинг проза соҳасида самарали ижод қила олишидан далолат беради.

Ўтган йили эълон қилинган қисса ва ҳикояларнинг кўпчилиги ёшларнинг қаламига мансубдир. Ёшлардан Мурод Муҳаммад Дўст, Қамчибек Кенжа, Эркин Аъзамов, Тоғай Мурод, Хайриддин Султонов, Алишер Ибодитов, Ғаффор Ҳотамов каби ёш ёзувчиларнинг қатор ҳикоялари босилдики, бу ҳикоялар ҳам китобхонлар эътиборини жалб этди. Ўткир Ҳошимов «Нур борки, соя бор» романидан сўнг «Оқ булут, оппоқ булут», «Бахт», «Қуёш тарозиси» каби ҳикоялар эълон қилди. Ўткир Ҳошимов кундалик ҳаётнинг муҳим масалаларини қаламга олади, халқимиз турмушидаги ҳамманинг ғашига тегиб турган камчиликларни фош қилишга ҳаракат қилади. Унинг ҳикоялари воқеаларнинг ҳаётийлиги, одамларнинг табиийлиги билан ажралиб туради.

Утган йил Неъмат Аминов «Елвизак» деган ҳажвий қиссаси билан китобхонларни хурсанд қилган эди. Бу қиссани ҳажвчиликда ўзига хос бир ютуқ, деб баҳолаган эдик. Бу йил Неъмат Аминов «Тилло табассумлар» номли ҳажвий ҳикоялар тўпламини ўқувчиларга тақдим этди. Ёзувчи бу тўпландаги асарларида ҳам ўзининг тасвир усулига содиқ қолади. Аччиқ кулгини воқеадан ёхуд сўз ўйинларидан эмас, балки мавжуд характер ва унинг моҳиятидан келтириб чиқаради.

Иттифоқ китобхоналарига танилган Темир Пўлатов ўтган йили «Ёш гвардия» нашриётида «Владение» китобини босиб чиқарди. Бу китобда жамланган қиссаларда бир яхши фазилат кўзга ташланади. Адиб халқ оғзаки ижоди, ҳикоя жанрларидан унумли фойдаланиб, замонавий мавзу, замонавий қаҳрамонларни ана шу — халқчил йўлга солиб тасвирлашга ҳаракат қилади. Бу ҳолни фольклор аъёнalarидан бугунги кун талабига мос равишда фойдаланиш, ундан ижобий таъсирланиш деб баҳоламоқ керак. Темир Пўлатовнинг ҳаётининг долзарб масалаларни хусусида публицистик чиқишлари ҳам кўпчиликни мамнун этди. Лекин, фольклор йўлига тушиб, бу тарзда ижод этгувчи ёзувчи учун хавфлироқ томон ҳам йўқ эмас: экзотика, ғайритабиийлик, миллий материаллардан узоқлашиб кетиш хавфи ҳам туғилади, биз Темир Пўлатовнинг бундан эҳтиёт бўлишини истардик.

Ўқтам Усмоновнинг «Нотинч кеча» номли ҳикоялар тўпламини китобхонлар илиқ қарши олишди. Ўқтам Усмоновнинг ўзига хос тасвир усули бор. Адиб кўпгина асарларида қаҳрамонларининг руҳий дунёсини таҳлил қилади. Яъни қаҳрамон характерини очишда психологик йўлдан боришни кўзга ташланади. Бу — фазилат, албатта. Шу билан бир қаторда биз келгусида Ўқтам Усмоновдан ўз қаҳрамонларини, ишда, ҳаракатда кўрсатишни истардик.

Утган йили Гафур Гулом нашриёти «Залворли одимлар», «Ёш гвардия» нашриёти «Ёшлик» альманахларини нашрдан чиқарди. Кўпгина ҳикоя ва қиссалар шу тўпламларда, шунингдек, «Гулистон», «Шарқ юлдузи» журнали ва «Ўзбекистон маданияти» газетасида босилди. «Шарқ Юлдузи», «Гулистон» журналлари махсус ёшлар сони чиқарди.

«Шарқ юлдузи» журналида ёш ёзувчи Тоғай Муроднинг «Юлдузлар мангу ёнади» қиссаси эълон қилинди.

Қисса ҳажм жиҳатдан кичкина, қаҳрамонлари ҳам оз. Бироқ, ўз олдига қўйган вазифани адо этган. Полвон Бўрибой образи китобхонининг ёдида қолади. У — халқ ичидан чиққан, элининг мардлик, тантлик, олижаноблик каби хислатларини ўзида мужассам этган қаҳрамон. Бироқ асарда ҳаддан ташқари зичлик, усулда насрий оҳанг тўла сақланмаган жойлар бор. Баъзан қаҳрамонлар заминдан сал узилгандек кўринади. Бундан қатъий назар, биз ёш ёзувчи Тоғай Муроднинг бу асарини қутлашимиз лозим.

Қамчибек Кенжаниннг «Балиқ ови» ҳикояси ҳаммамизга маъқул бўлди. Ҳикояда хушомадгўйлик қусури ёмон оқибатларга олиб бориши, ҳатто кучли фожияларга сабаб бўлиши ишонarli тасвирланади. Бу ҳикоя «Яшил барг» тўпламининг автори Қамчибек Кенжаниннг умидли прозаик эканини кўрсатади.

Ёш ёзувчи Нодир Норматов кўпроқ ўзи туғилиб ўсган Сурхон воҳаси кишилари, уларнинг урфу одатлари тўғрисида ёзади. Уларнинг тасвирига мос усул, бадний воситалар излайди. Унинг бултур чоп этилган «Кўҳитанг ҳикоялари» тўпламидаги ҳикоялар фикримизнинг далилидир.

«Залварли одимлар» тўпламида Гаффор Ҳотамовнинг «Онаизор» ҳикояси босилди. Ёш адиб бу ҳикояда меҳру муҳаббатга тўла она қалбини, унинг машаққатли, мураккаб ҳаётини, нозик туйғуларини тасвирлашга интилган. Ҳикоядаги заҳматкаш ва болажон она ҳаёти, унинг кечинмалари бизни ҳаяжонга солади, ҳаёт ҳақида, меҳридарё оналар ҳақида ўйлашга даъват этади.

Ўтган йили Эркин Аъзамовнинг «Чироқлар ўчмаган кеча» номли ilk тўплами муҳокама этилди, ёш адиб ижодига яхши баҳо берилди. Яқинда Эркин Аъзамовнинг «Сой бўйи, чимзор», «Шайтончалар кўчаси» ҳикоялари чиқди. Бу ҳикоялардаги нозик лиризм кишини қувонтиради. Ёш адиб қаҳрамонлар психологиясини яхши тасвирлай олади, унинг тили ҳам ширали, жозибали.

Кейинги икки-уч йил ичида кўзга ташланиб қолган ёшлар орасида Алишер Ибодинов билан Хайридин Султонов ҳам бор. «Чайладаги тўрт киши», «Тўқнашув» ҳикояларида Хайридин Султоновнинг кузатувчанлиги, кишилар орасидаги муносабатларни табиий бера олиши, одамни яққол тасвирлаб бериш маҳоратини кўра-

миз. Шундай илиқ гапларни Алишер Ибодиновнинг «Бир томчи ёш» ҳикояси ҳақида ҳам айтиш мумкин.

Насримиз уфқида бундай истеъдодли ёшларнинг пайдо бўлганлиги қувончли, албатта. Булар адабиётнинг вазифасини тушунадиган, унинг таъсир қудрати «атомдан кучли» эканлигини ҳис қиладиган ёшлар. Уларнинг ҳар бири дунёни ўзича кўришга, ҳаётдан олган таассуротларини ўзига хос йўсида тасвирлашга уринмоқда, энг муҳими, ҳаёт ҳақиқатига таяниб ёзишга интиломоқдаки, бу йўлда биз уларга янги зафарлар тилаймиз!

Бултурги қисса ва ҳикояларга назар ташлаганда, таниқли ёзувчи Мақсуд Қориевнинг «Қиз узатиб борганда» номли қиссалар китоби, Раҳим Бекниёзнинг «Армонли дунё» қиссаси, ёш ёзувчи Нурали Қобилнинг «Ойқор» қиссаси ва Раҳмат Азизхўжаевнинг «Орият» повести хусусида ҳам тўхталиб ўтиш лозим.

Мақсуд Қориев янги қиссасида жиддий ҳаётий масалаларни кўтариб чиқишга мойил эканини кўрсатди. Асарда ўзига хос нафис тасвирлар, жонли характерлар бор. Эндиликда унинг психологик тасвирга кўпроқ ўрин беришини, сунъийликдан қочинини истардик. Маълумки, асарда материал кўп бўлиши мумкин. Бироқ бу нарса ҳали асар бадиятини таъминлай олмайди. Раҳим Бекниёзнинг умуман тузук ёзилган қиссасида ҳам, Нурали Қобилнинг «Ойқор» қиссасида ҳам материални чуқур ишлаб, уни характерларга сингдириб юборишда нуқсон борки, натижада баъзи бобларини бемалол олиб қўйиш мумкин бўлганидек, янги боблар қўшиш ҳам мумкиндек туюлади.

Умуман, ўтган 1977 йилда яратилган қисса ва ҳикоялар йиллик прозамизнинг салмоқли бир томонини ташкил этади, энг муҳими, бу асарларни яратишда ёшларимизнинг куч-ғайрати бизда катта умид туғдиради.

Бу деган сўз бизнинг ёш адабларимиз камолот чўққисига эришишди, ҳамма ижод чўққиларини забт этишди, деган сўз эмас, албатта. Ҳозирча гап дастлабки қадамлар тўғрисида, бу қадамлар бизда яхши умид уйғотганлиги тўғрисида кетяпти, холос. Биз ёшлар ижодидаги самимий оҳангларни, маълум даражада ҳаётийликни, сунъийликдан қочиб, табиийликка интилиш каби фазилатларни қадрлаган ҳолда улар олдида ҳали жуда катта машаққатли меҳнат турганини алоҳида уқтириб

ўтишни истардик. Чунки ёшларнинг илк муваффақиятларидан қанча қувонмайлик, биз чуқур ва катта ҳаётини масалалар кўтарилган, улкан ғоялар драмаси асосига қурилган ва китобхонни ларзага солишга қодир бўлган ёрқин асарлар ҳали жуда кам эканини эътироф этмай иложимиз йўқ.

Шу маънода ёшлар ижодига нисбатан айтилаётган баъзи чалкаш фикрлар устида тўхтаб ўтиш фойдадан холи бўлмас. Бизда ёшлар ижодидаги маълум ютуқ ва изланишларга менсимайроқ қараш ҳоллари сезилаётган бўлса, бирда тамом аксинча, адабиётимизда аввалги авлодлардан ўзиб кетган, ҳатто Чингиз Айтматов ва Шукшинлар даражасига етиб қолган ёшлар бору, фақат биз уларни тан олмаяпмиз, деган гаплар бўляпти. Бизнингча, ҳар иккала фикр ҳам тўғри эмас. Биринчи фикр ёшларда ўз кучига нисбатан шубҳа уйғотиши, ишончсизликка олиб бориши мумкин. Ёшлар эса рағбатга, яхши сўзга муҳтож. Лекин иккинчи фикр ундан ҳам хавфлироқ. Чунки бу фикр ёшларни баттар чалғитиши, улар ҳушёрликни қўлдан бериб қўйишлари, ҳатто танқидни хушламай мақтовсевар бўлиб қолишлари мумкин. Шу маънода ҳалол гап, талабчан, принципал, танқид масаласи бугун бош масалага айланиб қолди. Шунинг учун ҳам биз танқид советининг нонини яримта қилишни хоҳламаган ҳолда, бу тўғрида ҳам биринки оғиз гапириб ўтишни истар эдик.

Умуман олганда, танқидчилигимиз ҳам сўнгги йилларда бир оз жонланди, дейиш мумкин. «Ўзбекистон маданияти» газетаси ҳам, «Шарқ юлдузи» билан «Гулистон» журналлари ҳам яхши мунозаралар уюштиришди. «Ўзбекистон маданияти» газетаси бошлаган 1977 йил маҳсули тўғрисидаги баҳс ҳам, айрим камчиликларидан қатъий назар (катта иш камчиликсиз бўлмайди, албатта) фойдадан холи эмас. Аммо бу ижобий фактларга қарамасдан танқидчилигимизга хос бўлган битта жиддий камчиликни айтмай илож йўқ: сўнгги йилларда бизда танқид ўта силлиқлашиб кетди. Оқибатда яхшиям яхши, ўртача асар ҳам яхши, жўнгинаси ҳам яхши баҳо оляпти. Бу нарса адабиёт ва санъат учун айниқса хавфли бўлган текислаштиришга олиб бориши тўғрисида кам ўйлаяпмиз. Энг ёмони — танқидчиликнинг бош принципи бўлмиш — адабий асарни ҳаётга солиштириб ўқиш, бадний асар ҳаёт ҳақиқатини қан-

чалик чуқур ва ҳаққоний акс эттиряпти — шунга қараб баҳо бериш принципи бузиляпти. Охир-пировардида гоҳо ҳаёт ҳақиқатидан узоқ, ғирт китобий, сунъий ва чучмал асарлар ҳам кўкларга кўтарилиб мақталапти. Маҳорат масалалари, асарнинг пойдевори бўлмиш конфликтнинг ҳаётийлиги ва теранлиги, характерларнинг табиийлиги, қаҳрамонлар психологияси таҳлили, тил, сюжет ва композиция муаммолари эса умуман танқидчиларимиз назар-эътиборидан четда қоляпти. Фикримизча, танқидчилигимизнинг тобора силлиқлашиб боришида фақат олимларимиз эмас, биз ёзувчилар ҳам айбдоримиз. Биз танқидга нисбатан жуда позиклашиб, сиркаси сув кўтармайдиган бўлиб қолдик. Ҳолбуки ўз ижодига танқидий қарай олмаган адибнинг ўсиши қийин экани ҳаммага маълум. Айни замонда танқидчиларимиз ҳам адабиёт олдидаги масъулиятларини эсларидан чиқариб қўймасликларни керак, адабиёт тўғрисида айтилган ҳар бир гап жамоатчиликнинг назар-эътиборида бўлишини унутиб қўймасликларни лозим. Ҳар бир бадиий асар тўғрисида жамоатчиликнинг ўз фикри, ўз қараши бўлади. Ва бу фикрга тамоман зид равишда, яхши асарни камситиш, ё аксинча, жўн асарни мақташ танқидчининг обрўсини ерга уради, холос. Танқидчиларимиз дастурхонга қўйилган ҳамма таомларни палапартиш тушираверадиган бефаросат хўрандага ўхшамасликларни керак. Ҳар қалай бўтқани шовладан, шовлани паловдан ажрата олишлари лозим.

Утган йилги ўзбек носирлари яратган асарлар келажакка катта умид билан қарашга асос беради. Бу асарлар умумсовет адабиётида бўлаётган катта изланишлар бизга ҳам ёт эмаслигини кўрсатиб турибди. Бу мушкул, аммо шарафли ишда қаламкаш дўстларимизга янги зафарлар тилаймиз.

ДАВР ҚАҲРАМОНЛАРИ

Кейинги йилларда ўзбек совет адабиётимизга давр қаҳрамонни кириб келдим, деб сўрайсиз. Ҳа. Бу масалада мен Ойқизни, Йўлчини, Ҳурриятни кўзда тутаман. СССР ёзувчиларининг VI съездида бу қаҳрамонлар ҳақида ҳаяжон билан гапирдим. Дала заҳматкашлари жуда кўп асарларимизда тўлақонли, сиймоси ёрқин, ибратли, фахрланса арзийдиган қилиб тасвирланган. Чинакам қаҳрамон пахтакорлар образи яратилмоқда. Мен фақат «кейинги йиллар»ни эмас, кўп йилларни оляпман. Чунки давр қаҳрамонни кўп йиллар мобайнида яратилади.

Меҳнат мавзуи талқинида қандай янгилигу камчиликлар бор, дебсиз. Бу катта савол. Муфассал ёзишга ҳеч имкониятим йўқ. Асосий асарларимизнинг мағзи меҳнат ва кураш. Лекин схематик, тили ғализ, баъзи қоида ва шаблонга солиниб, ақл ўргатиб, меҳнат жараёнини тасвирламоқчи бўлган асарлар кишиларга ёқмаяпти.

Ҳаётдаги ва адабиётдаги конфликтлар тўғрисида нима дейсиз, дебсиз. Ҳаётда конфликт кўп; эскилик билан янгилик, меҳнатсеварлик ва дангасалик, ҳақгўйлик ва тирриқлик, пўрсилдоқлик ва табиийлик ва ҳоказо... Ҳаётда баъзан бели оғримай нон еяётганлар ҳам учрайди. Уларнинг бағдарларига қараб туриб хафа бўласан киши. Нон еганда ҳам устига тўрт энлик сарёғ, унинг устидан асал қўйиб еяптилар. Вақти келиб улар Крилов масалидаги Ниначига ўхшаб қоладилар. Адабиётда Ойбекона, Қодирийона меҳнат қилганлар халқ ҳур-

матини қозонади. Бемеҳнат тузилган базмнинг «Жинлар базми»дан фарқи йўқ. Мана, кўрдингизми, адабиётимиз ичида ҳам конфликт бор: меҳнат ва текин обрў, маҳорату таланти ва халтура тўқнашуви келиб чиқади. Меҳнат ва маҳорат — қофиядошдир. Таланту иқтидор деган нарсани юқтирмаган бўлса, ҳадеб шайтоннинг мардикори бўлиб «ишлай бериш»нинг ҳам фойдаси йўқлигини илова қилишим керак!

Илмий-техника тараққийси кишилар психологиясига таъсир қиладими, дейилади. Ҳа, албатта. Инсонлар учун қулайлик кўпаяди, шароит яхши бўлади. Лекин инсонни табиатдан асло ажратиб бўлмаганидек, унинг руҳий дунёси ҳам табиат билан боғлиқ. Усиз яшаши мумкин эмас. Шароит фалакда космонавтларга концентрат, сиқма овқат истеъмол этишга мажбур этади. Бўлмаса оқёғу девзирадан дамланган паловни шундоқ лаганга сузиб, қўл билан еганга не етсин! Оқар сувлар буғланиб, сайроқи қушлар йўқолиб кетмаслиги керак. Табиат мувозанатини бузилмаган ҳолда илмий-техникани ривожлантираётганимиз жуда тўғри. Шундоқ бўлиши керак. Мана, инсон психологияси, тақдирини ҳам мана шу гапдан келиб чиқаверади.

МЕҲНАТ МАВЗУИ

«Кейинги йиллар» иборасини, назаримда, кенг маънода тушунмоқ зарур. Яъни, ўзбек совет адабиёти турларининг ҳаммасида — хоҳ шеърятда, хоҳ насрда, хоҳ драматургияда, балки СССР ёзувчиларининг V, Ўзбекистон ёзувчиларининг VI съезидан кейин, балки тўққизинчи беш йилликда, деб тушунмоқ маъқул бўлар. Бу даврлар орасида бадний адабиётимиз айтса айтгудек давр қаҳрамонлари образини яратди. Мен уларни адабиётимизда воқеа бўлган ва воқеа бўлиши тайин бўлган асарларнинг бош қаҳрамонлари деб биламан. Янги қаҳрамон бугунги одам. Бугунги одам эртасини эмас, мамлакати эртасини, қолаверса, ер юзи мамлакатлари, халқлари эртасини ўйлайди: давлат нуқтан назаридан, ўзи мансуб бўлган тузум ва Коммунистик партия ғоялари нуқтан назаридан ўйлайди, ўз эртасини усиз тасаввур этмайди эмас, этолмайди. У шундай муҳит талқинида тарбия кўрган одам! Бугун адабиётимиз қаҳрамонлари — янги қаҳрамонлар мана шундай тарзда муҳокама юритадилар.

Одатан бадний адабиёт тарихида хоҳ назмда, хоҳ насрда, ҳатто музыка, меъморчилик ва тасвирий санъатда ҳам пишган мавзу, яъни давр яратган мавзу (шубҳасиз, ўз қаҳрамонлари билан), ниҳоят тарих ярата олган мавзу қаламга олинган. Пишмаган мавзу қаламга адашиб олиниб қолинганда ҳам у тарих яратган эмас, давр ҳам! У ўзини ҳам, даврини ҳам ёрлақаман. Бу, ҳали айтганимиз, «пишган» мавзулар қатламида яратилган асарлар, албатта, янги қаҳрамонлар билан кириб келди,

мухлисларинингина эмас, умуман даврини ёрлақди, унинг фахрига айланди. Мана шундай «пишган» мавзулар ҳали ўзбек халқи тарихида ўз муаллифларини кутиб ётипти. Улар Совет Шарқи инқилобий силсилалари, инқилоби, Совет давлати ўрнатилган даврдаги тарихий онлар, кунлар, йиллар қаҳрамонлари, ер ислоҳоти, сув муаммоси ва бошқалар... Янги қаҳрамонлар сафи мана шундай мавзу қаҳрамонлари билан ҳам тўлмоғи зарур. Жуда кўп иқтидорли қаламлар эътибори ушбу муҳим ва жиддий, тарихий мавзуларни ёнлаб ўтмоқда. Мен, албатта, ҳамма асарларни ўқиб бораман, деган даъво ни қилолмайман, унга умр ҳам етмайди. Аммо ўқиганларим миқёсидагина фикр юритмоқдаман. Бу билан «кейинги йилларнинг янги қаҳрамонлари, давримизнинг янги қаҳрамонлари» кам демоқчимасман. Бор улар, муҳокама ва мунозарага етадиган даражада! Менинг назаримда булар Ойқиз ва Олимжон, Беруний, Фозилхўжа, Улуғбек ва Али Қушчи, Заргаров, Азиз ва Дилдор, Азизхон... Буларни китобхон дарров танийди, булар унинг ён-вериди, бақамти юради, ҳамнафас, улар ўзларининг кундалик меҳнат муваффақиятлари билан, ватани, халқи, мамлакатига чексиз садоқати билан, ўзларининг тенгсиз ва ўхшаши йўқ иқтидорлари, идроклари ва жасоратлари билан мафтун қилган қаҳрамонлар — турсуноёллар, одиловлар, кўчиевлар, мираҳмедовлар, буолмалар, қазанцевалар, дадажоновлардир!.. Буларни мен «Ғолиблар»да аён кўраман, Умурзоқ оталар опласи образининг ёрқин камоли билан гўзал Ойқиз идроки ва иқтидори тасвири камолида, бугунги одамлар ташвиши билан кўзи пишган раҳбар камолида, тadbиркор аёл, қатъий табнатли, жасоратли, юрти ташвиши билан банд, теран фикрли инсон камолида кўраман. Бугунги эпик асар қаҳрамони замондошини акс эттираётган қаҳрамон аслида; бугунги кишиларнинг адабиётдаги адаши кенг кўламда фикр қилади, кўп тармоқда ривожланади. Унинг бадий ифодаси ва таҳлили ҳам ўша етук даражада. Бу асарлар ва уларнинг қаҳрамонлари ҳақида, янги туғилаётган адабий образлар ҳақида баъзан шомашарлик билан фикр юритиб, кишиларни чалғитадилар, билиб-билмай уларнинг ҳақиқий таъсирини камситиб қўядилар; бу асарлар ва уларнинг қаҳрамонлари теварагида нотўғри «муҳит» яратадилар, ҳали ўқиб улгурмаган китобхоннинг фикрини чалғитадилар. Натижа-

да умумадабиётимиз муваффақиятига заха етади. Кейинги йилларда адабиётимизга дадил кириб келган давримиз қаҳрамонларидан тагин бири, назаримда Асқад Мухторнинг сўнги романидаги Заргаров (автор атагани сингари қиссасидагимас). Пайти келганда шунини айтиб ўтгим келадикки, адабиётимиз ютуқларини ҳалигача аллақандай асарлар, авторлар таъсирида деб ёзадилар. Аммо бу асарларнинг янгилигига, кашфиёт эканлигига, ўзи алоҳида яралганлигига шак келтириб қўядилар. «Бўронларда бордек ҳаловат», «Бинафша атри», «Қирқ беш кун», «Уфқ», «Тўфон» каби асарлар таҳлил қилинганда шундай фикрлар билдирилди. Ёки «Бинафша атри»ни адабиётимизга «бирмунча наф келтирди» деган қизиқ ибора билан баҳолаб ўтилди. Ваҳоланки, бу асарлар кейинги йилларнинг фахр этса арзигулик асарлари ва уларнинг қаҳрамонлари ҳақиқатан ҳам янги қаҳрамонлар! Масалан, «Бўронларда бордек ҳаловат» янги, ажойиб роман, адабиётимизнинг кўркем ютуғи. У замонамиз қаҳрамонларини фалсафий тил билан, теран тафаккур билан куйлайди, унинг ҳақиқий кишиларини, чин инсонни, «саҳро оромини тугатган», «саҳрода бўрон тургизган» кишиларни куйлайди, куйлаганда ҳам баралла овоз билан, янгича куйлайди, кенг кўлам билан, ўхшаши йўқ характерлар билан куйлайди! «Одам билан унинг иши ҳақида ҳеч хаёл сурганмисиз,— деб сўрайди Заргаров тор-маҳаллийгина муносабатда бўлгувчи саёз раҳбар Сангиновдан,— одам ўзи қилиши керак бўлган ишдан кўра майдароқ чиқиб қолса, биласизми иш нима бўлади-ю, одам нима бўлади?! ...Юқорида «Бинафша атри» ҳақидаги таъкиднинг шошқалоқлик билан айтиб ташлаган фикрини келтирдим. Жуда афсус. «Бинафша атри» наинки авторнинг энг яхши романи, йўқ, адабиётимизнинг энг яхши полотноларидан бири. У замонавий, ёниб турган мавзуда бўлгани учунмас, йўқ, у ҳақиқий, етук асар бўлгани учун! Таъкидчи Воҳид Зоҳидов «Улуғбек хазинаси» ҳақида қандай ҳаққоний гапни айтган бўлса, бу асар ҳақида ҳам шундай гап айтилмоғи лозим эди. «Бирмунча нафи тегди»мас, романигимиз оби-ҳавосини ўзгартириб юборган романларнинг бири бўлди, деса бўларди. Унинг қаҳрамони Азиз билан Дилдор, менинг хаёлимда, муаллифнинг кўп йиллик сафар ва суҳбатлари, кузатишларидан яралган кишилар, улар бор кишилар. Мирзачўлда турадилар, иш-

лайдилар. Буни дадил айтаётганимнинг сабаби шуки, мен уларни кўп марта учратганман, кўрганман, мен ҳам ёзганман у кишиларни. Улар асрлар бўйи инсон қадам қўёлмаган Мирзачўлдек даҳшатли тупроққа кирган, уни эгаллаган, ўзлаштирган, ўзлаштираётган кишилар, коммунистлар! Азиз одамлар учун ҳаётларини бахшида қилган, шунга тиккан кишилар! Бу — автор қаламида ниҳоятда содда ва гўзал, ишонарли ва табиий тасвирланади. Ҳатто кичкина, аммо ажойиб табиатли Хонкелдиева китобхон хаёлида мангу қолади. Абдулла Саидович ҳам, аллақанча камчиликларин билан Аҳмаджон ҳам. Масъулият деган бир оғиз сўз бор, уни ҳазм ва ҳис қила билиш керак. Бу иборанинг оғирлиги ва шарафини ҳар ким ҳам тушунавермайди. Буни англай олган киши эса, катта ишлар қила олади, давр мушкулликларини кўтара олади, еча олади! Бундай кишилар бугунги бадий полотноларнинг асосидирлар. Булар ҳали айтганим — Олимжон ва Ойқизлар, Заргаров ва Азизлар, Икромжонлар! «Уфқ» мураккаб роман, ўзига хос роман, ватанпарварлик, қаҳрамонлик, садоқат мағзини янгича, ниҳоятда ингичка ва тиниқ чақади, киши қалбини қаттиқ, жуда қаттиқ тўлқинга солади. Унда қочоқ фарзанд драмаси орқали ниҳоят даражада кенг, катта қалбли ота образи, бутун ватанини, халқини ана шу қалбига сиғдира олган, юраги парчасидан пайдо бўлган фарзандининг жиноятини англай ва чинакамига лаънатлай олган инсон образи талқин этилади. Муаллиф маҳорати китобхонни ларзага солади; қочоқ фарзандга бўлган ота ғазабини китобхон биргаликда бўлишади, бирга лаънатлайди болани. «Қирқ беш кун» қаҳрамони Азиз: «Гап шуки, шу канал мени юртга қўшди», дейди. Меҳнат, катта мақсад йўлида солинган сув йўли, келажак йўли азизларни истиқбол йўлига олиб чиқади, катта йўлга, юки оғир, аммо шарафли йўлга! Мен бу қаҳрамонларнинг чуқур таҳлили ва ҳимоясини истардим.

Бугунги поэзиямиз жуда баландлади, бадий парвозда ҳам, фалсафий ва психологик талқинда ҳам. Ғафур Ғулом, Шайхзода, Ҳамид Олимжон, Ойбек маҳорати ва мулоҳазаси, тералиги ва кенглиги солқигани йўқ. Шеъримизнинг гўзаллиги ва камоли Уйғун, Миртемир, Зулфия, Асқад, Ҳамид, Шухрат, Саидалар нафасида давом этмоқда. Бу катта йўл уфқида поэзиямиз келажак машъала ёқмоқда. Бироқ бу жанговар ва сеvimли жанр-

да янги кишилар, бугуннинг янги қаҳрамонлари, янги кўканлар, янги Жўра кофирлар, янги зайнаблар, янги жонтемирлар, уста ғиёслар соғинтириб қўйяпти мухлис-ларини. Ваҳоланки, бу ўтган катта давр оралиғида бундай қаҳрамонлар жуда кўп бўлди ҳаётда, меҳнатда. Қим билсин, бу балки «Чинор» ёки «Туғилиш»да, «Умид» ёки «Тошкентликлар»да, «Шинелли йиллар» ёки ана шундай катта полотнолар саҳифаларида поэтик ва романтик парвозларда ўтиб кетишгандир. Тўғри, дoston кўп, ранго-ранг, гўзал, аммо эпик дoston, шарқ дostonлари тоифасидаги машҳур дostonлар кўзни ҳам, қалбни ҳам кам қувонтирмоқда. Фафур Ғулomнинг, Ҳамид Олимжоннинг қаҳрамонлари ҳамон ҳаёт саҳифасида, уларнинг фарзандлари ҳамон янги қалам кутмоқда. Улар бугунги фан-техника тараққиётининг революционерлари, тадбиркор, тафаккури кенг, гидроки баланд, жасорати ўткир, ибратомуз қаҳрамонлар, замонамиз қаҳрамонлари! Бу образлар фан ва техниканинг бениҳоя юксак тараққиёти даврига хос, социал тараққиёт даврига хос, маънавий томондан ниҳоятда ўзгариб кетган, билимдон одамлар образидир. Буларни, булар қилаётган оламшумул ишларни қаламга олмаслик, поэзия парвозига олмасликнинг ўзи гуноҳ, ҳаёт олдида ҳам, устозлар олдида ҳам. Бу буюк вазифаларни «Бахмал», «Армон», «Обиҳаёт», «Қуёшли қалам», «Бир савол», «Шарқ камалаги», «Лола кўл» сингари эълон қилинган дostonлар бажармаган деб ҳам бўлмайди. Аммо эпик мазмунда, ҳали юқорида айтганимиз, дostonчилик анъанаси тарзида куйламоқ бошқача бир руҳ бахш этади, деб ўйлайман замонамиз қаҳрамонларининг ифодасида.

Кейинги йилларда меҳнат мавзуи адабиётимизнинг ҳамма турида ҳам иззатли ўрин олди. Меҳнат мавзуи талқинида, аввало, ўқимишли, бақувват очерклар яратилди, уларнинг саралари «Беш миллион», «Оқсоқоллар» номида катта-катта китоб бўлиб чиқди. Бу эса, бадий адабиётга, роман ва қиссаларга катта йўл эди. Адиблар халқ ичида, меҳнат майдонларида кўрган-кечирганларини аввал мана шундай қаламга олиб, очерклар ёздилар, ўз-ўзлари билан баҳслашдилар, бу ижодий баҳслардан катта полотноларга йўл очилди, қаҳрамонлар топилди, проблемалар, конфликтлар, катта психологик тўқнашувлар, воқеалар, муҳокамалар, мулоҳазалар. Булар ҳали юқорида тилга олганимиз «Ғолиблар»,

«Бўронларда бордек ҳаловат», «Бинафша атри», «Қирқ беш кун» сингари роман ва қиссаларни майдонга келтирди. Бу асарларнинг муаллифлари меҳнат аҳлини, уларнинг машаққатлари ва ютуқларининг илдизини яхши биладилар, уларнинг сир-асрорларидан яхши хабардорлар, ўз қаҳрамонлари билан дўстлашиб кетганлар. Шунинг учун китоблари ниҳоятда енгил ўқилади, табиий ва самимий кўчади дилга, унинг машаққатларига ҳам, кечинмаларига ҳам, ғалабаларига ҳам инонасан киши, унинг дардкашига айланиб қоласан, бирга йиглаб, бирга куласан. Назир Сафаровнинг очерклари шунақа, Асқад Мухторнинг, Ҳамид Ғуломнинг, Йўлдош Шамшаровнинг, Иброҳим Раҳим, Саид Аҳмад, Жонрид Абдуллахоновларнинг очерклари ҳам. Улар кезиб чиққан йўлларни, водийларни кўриб турасан киши, қаҳрамонларини аниқ тасаввур қиласан. Чунки уларнинг далаларда ҳам, ишлаб чиқариш корхоналарида ҳам ўз қаҳрамонлари бор; Ҳамид Ғуломнинг, Иброҳим Раҳимнинг ёки Назир Сафаровнинг очеркларига қулоқ солсангиз буни аниқ ҳис қиласиз, ўша меҳнат қаҳрамонларининг очерк ёки публицистикалардан қиссаларга, романларга кўчиб ўтаётганликларини фаҳм этасиз. Буни «Бинафша атри»да ҳам, «Тўфон»да ҳам, «Бўронларда бордек ҳаловат»да ҳам аниқ кўрасиз. Бу катта, машаққатли, аммо шарафли тажриба адабиётимизга кам манфаат етказаетгани йўқ. Бу анъана, ўз вақтида, Абдулла Қаҳҳорнинг қатор драма ва қиссаларининг пайдо бўлишига ёрдам берган эди. Абдулла Қаҳҳор бир неча ой қишлоққа, қаҳрамонлари ёнига бориб ишлаган ва яшаган эди. Бу тажриба катта-катта ажойиб асарлар билан ўзини оқлаган. Бироқ бу тажриба, тўғрироғи бу анъана, ёзувчиларимиз орасида оммалашмаётгани афсусланарли. Натижада кўп асарлар, ҳатто анча-мунча йирик асарлар ҳам меҳнат мавзун талқинида оқсаб қоляпти, қўлдан-қўлга ўтолмаяпти, уларнинг воқеалари, қаҳрамонларининг табиатлари, характерлари «эскиб» қоляпти, китобхонни қизиқтирмай қўйяпти. Бунинг учун пахта меҳнатини, дала меҳнатини енгиллаштирмоқ нияти билан яшаётган олим меҳнатини, машаққатини тасаввур қилмоқ, бунинг учун тагин ана шу муҳитда яшаб кўрмоқ, улар меҳнати, машаққатидан татиб кўрмоқ керак бўлади. Бусиз ҳар қанақа ёстиқ-ёстиқ китоб ёзиб ҳам китобхонни инонтириб бўлмайди. Учқўрғон район пар-

тия комитетининг биринчи секретари, билимдон деҳқон Абдуллажон ака Ҳасанов бундай кишиларни (хоҳ ёзувчи, хоҳ деҳқон) «ипсиз ботинка кийиб юришади» деб таърифлайди. Улар эгилмаслик учун ипсиз ботинка киядилар, шунинг учун бир кунда минг эгилиб-туриб ғўзасини ардоғлагувчи меҳнаткашларнинг машаққатларини ҳис қилмайдилар, дейди. Дарҳақиқат, шундай бўлиб чиқади, меҳнаткашнинг машаққатини ўз елканда ҳис қилмаганиндан кейин қанақа яхши асар ёза оласан киши.

Мана шу сабаб ҳаётдаги воқеалар китобга кўчмайдилар, бадий тасвирларини топмайдилар. Хонқада Қиличвой ака Давлетов деган деҳқон бор, бир қўлини Сталинградда қолдириб келган солдат, «Правда» колхозининг бригада бошлиғи. Давлат берган етарли пенсиясини олиб, ҳузур қилиб уйда ётса бўларди. Ватан ҳимоясида қаҳрамонлик кўрсатиб ишини дўндириб қўйган, қишлоғининггина эмас, иттифоқнинг ҳурмат-иззатига сазовор киши. Нима керак эди унга тағин?! Меҳнат билан ўсган, ватани дарди билан яшаб ўрганган тажрибакор деҳқон далага чиқди, қаҳрамон бўлди, лекин қанақа меҳнати — машаққати эвазига? Ярим газ еридан сув чиқиб кетади, тупроғини шўр босиб кўз очиргани қўймайди, олтмиш центнер тугул, 10 центнер ҳам пахта бермайди улар. Қиличвой ака ҳали бу атрофда юраги бетламаган пахтакорнинг ишини қилди, бригадаси билан бамаслаҳат сизот сувга қарши иш бошлади, ҳамма ерининг тагига бир ярим, икки метр чуқурликда қувур ётқизди, ҳамма сизот, шўр сувларни ана шу қувурлар ёрдамида зовурларга ҳайдади, қуриб, ипакдек бўлиб қолган ерга «Тошкент — 3» уругини экди. 10 — 20 центнерни ҳам миннат билан бериб келган ер бирданига 50 центнердан пахта ҳосили берди. Албатта, осонликча бўлмади бу ҳосил, қанча таваккаллик, қанчадан-қанча меҳнат, машаққат туфайли келди. Қиличвой ака Тошкентдаги гидротехника ишларини кузатиб борувчи илмий текшириш институти олимларини тинч қўймади, улар билан бақамти ишлади, уларнинг айтганига ишонди ва ютиб чиқди. Агар Қиличвой ака олимлар ишга ишонмаганида бу улкан тажрибага қўл уролмас эди, баъзи бир «маслаҳатгўйлар»нинг сўзига кирганида «ерингдан ҳам, ҳосилингдан ҳам айрилсан» деган ваҳималарга эътибор берганида, баъзи қўрқоқлар ёки масхарабозлар таъна-

сига учганида бу ғалабага эришолмаган, бояги-бояги 10 — 20 центнердан ҳосил олиб, гап эшитиб юрган бўлар эди. Мана бугун бу масала, ер остидан сизот сувларни тортиб олиш, қувурлар ўрнатиш масаласи бошқаларни ҳам қизиқтириб қўйди, хусусан, Хоразм тупроғи шароитида Қиличвой ака ҳаракати янги саҳифа очди. Менимча, бу — қалам аҳлини ҳам ўйлатса керак, бу меҳнат жараёнида бугун бадий адабиёт саҳифасига ўтадиган конфликт бўлса керак. Ҳали айтганимиз, бундай мураккаб масалаларни юзаки эмас, ниҳоятда теран ўрганмоқ, фақат далани эмас, илмий тадқиқот ишлари билан кўмилиб ўтирган олимлар лабораториясини ҳам, қаҳрамонларнинг ички дунёсини ҳам мукамал ўрганмоқ, билмоқ керак. Ана шунда, менинг назаримда «Ғолиблар», «Бинафша атри», «Қирқ беш кун», «Бўронларда бордек ҳаловат» пайдо бўлади.

Энди бир вақтлар трактор тағинга ўзини ташлаган одамлар йўқ. Улар энди бир кулгили тарих бўлиб қолдилар. Бугун деҳқон ўз меҳнатини механизациясиз ҳис қилолмайди, бу кунгидай юқори ҳосил ҳам ололмайди. Қиличвой аканинг жасорати фақат биттагина, деб у кишини қаҳрамонга ҳам айлантириб юбориш керакмас. Чунки Қиличвой ака сингари жасоратли кишилар бугун беҳисоб, Қиличвой аканинг ҳаракатини жасорат деб атаганимизнинг сабаби шуки, у киши водийда биринчи бўлиб қўл урди бунга, иккинчидан, бу ҳаракат ниҳоятда қиммат турарди, катта маблағ керак бўларди бу ишга. Уни топиш ёки бу ишнинг муваффақиятига тамомила имони комил бўлиши керак эди. Мана шунинг учун бу ҳаракатни жасорат деб атадик. Ким ернини кенгайтириб, янги ер очиб, ҳосилни оширади, ким алмашлаб экиб, ким янги нав уруғ синаб, ким тағин аллақандай илмий тадқиқот йўллари билан юқори маҳсулот беради. Бу тадбир ва интилишлар ҳам ҳамма ерда бир хил наф бермайди. Хусусан, қишлоқда ҳамма ернинг ўзига хос об-ҳаво шароити, тупроқ таркиби, ниҳоят, одамларининг омилкорлиги, тажрибаси бор. Буни фақат ўша ернинг ва ўша тупроқнинг омилкорларигина, ҳалиги Қиличвой Давлетов сингари кишиларигина биладилар. Бу жиҳатдан ҳар бир тажрибакор деҳқонни аллома деса хато бўлмайди. Тўққизинчи беш йиллик режаларини иккинчи йиллик адо этиб, ўнинчи беш йиллик режасини эълон қилинмасидан олдин бошлаган машҳур Буолма Жўраева ва Ли-

дия Казанцевалар, Мустақим акалар, юқорида айтганимиз — дала ишларини ўрнига қўяётган Турсуной Охунова, Аҳмаджон Одилов, Қиличвой Давлетов, Аҳмаджон Юсупов, Избосканда Абдусамат ака ёки Мамадали Суяров, Бувайдада Мирзааҳмад Деҳқонов, Фарғонада Энахон Аҳмедова, Фарзинисо Муҳитдинова, Рисолатой Эргашева, машҳур Расул Ҳайдаров, Раҳмиддин Абдураҳмоновлар бадий адабиётимизнинг ҳаётдаги қаҳрамонларидир; улар ўзларининг шахсий ва ижтимоий биографиялари билан, халқи, давлати, партияси манфаатлари томонида қаттиқ ва собит турган, мўъжизалар кашф қилаётган кишилардир. Уларнинг чуқур эътиқодлари, халқи, ватани ва тузумига муҳаббат, садоқати, психологияси, уқубат тўла фикрий, ижодий кечинмалари адибдан ўрганишни, умумлашма образлар яратишни, унинг оппонентларини билиш ва ўрганишни кутмоқда.

Қишлоқда, пахта юмушида механизация масаласи бугун биринчи масала бўлиб қолди. Учинчи беш йилликнинг биринчи йилданоқ илғор хўжалик раҳбарлари юз процент механизацияга кўчиш масаласини қўйдилар. Улар пахтани экишдан тортиб йиғиб-териб олишгача бўлган ҳамма тадбирларни механизация устига қўйдилар, битта ҳам ҳашарчи чақирмасликка аҳд қилдилар. Бу жуда катта ташаббус ва жасоратдирки, уни ўрганмоқ керак.

Учқўрғон райони кўпдан бунга интилади, 1970 йилдан бери. Район хўжаликларининг 85 проценти механизацияга кўчди, пахтасини ҳар йили 20 октябргача йиғиб-териб олмоқда. Тағин ёғингарчилликка, совуққа қолмасдан ҳаммасини олий навда йиғиб олмоқда. 1975 йили ҳам ҳосилнинг 90 процентдан ортигини машинада териб олди. Даласига ҳеч ҳашарчи чиқмади. Бу ёлғиз колхоз эмас, район эди. Бутун область, республика маъқуллади унинг ташаббусини. Бу ҳам илмий-техника революциясининг меҳнат кишиси тақдири ва психологиясида очган катта кашфиёти эди. Чунки бугун дала хўжаликларига олий маълумотли, олий фан-техника маълумотига эга кишилар, олимлар раҳбарлик қилмоқдалар, олим деҳқонлар иш бошқармоқдалар. Ҳали юқорида айтганимиз — «Ғолиблар», «Бўронларда бордек ҳаловат», «Би-нафша атри» ёки «Инқилоб тонги», «Комиссия» каби асарларнинг пайдо бўлиши ажабланарли ҳодиса эмас.

ЭНГ СЕЗГИР БАРОМЕТР

Адабиётни ҳақли равишда ижтимоий ҳаётнинг энг сезгир барометрига қиёс этишадн. Дарвоқе, жамиятда юз бераётган воқеа ва ҳодисалар адабиётда ўз аксини топади.

Адабиётимизда яратилган кўпгина асарлар кенг жамоатчиликка манзур бўлди. Замон воқеаларининг иштирокчиси бўлиш, турмушни чуқур ўрганиш, воқелигимизни чинакам акс эттириш бу асарларнинг энг яхши фазилати бўлиб қолди. Бу асарларда ишлаб чиқариш илғорлари, новаторлари — ноз-неъмат яратаётган кишилар бош қаҳрамонлардир, ёрқин бадний образларда гавдалантирилган бу қаҳрамонлар барча меҳнаткашлар учун ўрнак бўлмоқда.

Адабиётимизга кириб келган бугунги қаҳрамонлар баъзи бир хусусиятлари билан кечаги салафларидан фарқ қиладилар.

Содир бўлаётган бу ўзгаришлар, адабиёт ва санъат асарлари мазмунида юз бераётган янгиликлар, бадний шаклдаги изланишларни тақозо қиляпти. Л. И. Брежнев КПСС Марказий Комитетининг XXV съездига Ҳисобот докладида алоҳида таъкидлаганидек, санъатда «ишлаб чиқариш мавзуси»нинг самарали эволюцияси юз беряпти.

Назаримизда, кейинги йилларда меҳнат кишисини тасвирлашда, меҳнат эстетикасини акс эттиришда анча ўзгаришлар юзага келди. Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар», Асқад Мухторнинг «Чинор», Мирмуҳсиннинг «Умид» ва «Дегрез ўғли», Ҳамид Ғуломнинг «Бинафша

атри», Шомиль Алядиннинг «Чироқлар тонггача ёнади», Ҳаким Назирнинг «Кенжатой», Саид Аҳмаднинг «Қирқ беш кун», Пиримқул Қодировнинг «Мерос», Олег Сидельниковнинг «Солдат солдатлигича қолади» каби роман ва қиссаларида меҳнатнинг маънавий мазмуни қаҳрамонлар характерида намоён бўлди.

Адиблар илмий-техника революцияси даври кишисини тасвирлар эканлар, кўпроқ эътиборни қаҳрамоннинг ишбилармонлигига, удабурунлигига, совуққонлигига қаратяптилар. Бу тоифа қаҳрамонлар ишлаб чиқариш новатори, ишнинг кўзини биладиган раҳбар, ўта билимдон мутахассислардир. Биз бу ўринда И. Дворецкийнинг «Четдан келган киши», Г. Бокаревнинг «Пўлат қуювчилар», А. Гельманнинг «Бир мажлиснинг протоколи» асарларини кўзда тутяпмиз. Ўзбек адабиётида ҳам ана шундай воқеа бўладиган асарлар, шунга ўхшаш қаҳрамонлар яқин орада яратилади, деб умид қиламиз.

Ёзувчи Анатолий Ананьев СССР Ёзувчиларининг VI съездида сўзлаган нутқида шундай деган эди: «Яқин вақтларда ҳам (60-йилларда) адабиётимиздаги ёш қаҳрамон кўпинча узундан-узоқ алангали монологлар ўқиб, унда дунёнинг номукамаллигига эътироз билдирса-да, аммо бу қусурни тузатиш учун эса кам ҳаракат қиларди. Ижтимоий ҳаётдаги бирмунча пассив ана шу қаҳрамон ўрнига эндиликда фикрли ва серғайрат қаҳрамон дадил кириб келяпти. У баъзида кескин, тажанг, ноҳақ бўлади, баъзида тойилади, хато ва камчиликларга йўл қўяди. Аммо у одамлар учун наф келтирадиган иш билан банд»¹. Бу ҳолни ўзбек совет адабиёти мисолида ҳам кузатиш мумкин. Ж. Абдуллахоновнинг «Тўфон», М. Қориевнинг «Афросиёб гўзали», Т. Пўлатовнинг қиссалари, Шукур Холмирзаевнинг «Сўнги бекат», У. Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» каби асарлари қаҳрамонлари характерида шу хусусиятлар кўринади.

Бугунги кунда меҳнатнинг характери ва бадий адабиётдаги акси ҳам кескин ўзгарди. Бунинг асосий сабабчиси — илмий-техника революцияси. Бугун бизни илмий-техника тараққиётининг ҳал қилувчи участкаларида меҳнат қилаётган қаҳрамонларни акс эттирувчи асарлар кўпроқ қизиқтиради. Илмий-техника революцияси ҳаётнинг ҳамма жабҳаларига таъсир кўрсатяпти. Дар-

¹ «Литературная газета», 30 июня 1976, стр. 3.

ҳақиқат, қишлоқда жуда қизиқ, мураккаб, ибратли жараён содир бўляпти. Техникани кенг жорий қилиш, ишлаб чиқаришни механизациялаштириш, турмушнинг моддий жиҳатдан ўсиши қишлоқ кишининг маънавий ва психологик жиҳатдан ўсишига сабаб бўляпти.

Гарчи, ўзбек адабиётида бугунги қишлоқ, унинг меҳнат аҳлини ҳаққоний акс эттирувчи асарлар бўлса-да, аммо бу борада ёзувчиларимизга ҳали иш кўп.

Ўзбек адабиётида илмий-техника революциясининг меҳнат киши тақдири ва психологиясига ўтказётган таъсирини ёрқин акс эттирадиган асарларга эҳтиёжимиз катта. Бу борада ана шу жараённи акс эттиришга интилиш адабиётимизда йўқ эмас. Хусусан, Асқад Мухторнинг «Самандар» драмаси ва «Бўронларда бордек ҳаловат» қиссасида, Пиримқул Қодировнинг «Эрк» повестида ва бошқа асарларда ана шу ҳолни кўрамиз.

Афсуски, илм аҳли — олимлар, тадқиқотчилар, лаборатория заҳматкашларига бағишланган монументал асарлар кам яратилляпти. Ажойиб физик ва математикларимиз, химик ва биологларимиз, геолог ва селекционер олимларимиз — истеъдодли инженер-техник ходимларнинг кўп қиррали фаолиятлари ёзувчиларимиздан мукамал бадий ифодасини кутмоқда. Сўнгги пайтларда нашр қилинган «Ишчилар», «Зиёлилар» каби коллектив тўпламларни, айрим бадий очерк ва лавҳаларни бу йўлдаги дастлабки умидли разведкалар деб ҳисоблаш мумкин.

Илмий-техника революцияси, унинг турмушга таъсири, санъатдаги бадий инъикоси ҳали етарли даражада қўл урилмаган, атрофлича илмий тадқиқ этилмаган мавзу. Бу муаммога олимлар ва танқидчилар, адабиёт намояндалари кўп марта мурожаат этишлари аниқ.

«Илмий-техника революцияси ва ҳозирги адабий жараён» мавзундаги масала бўйича адабиётшунос олимлар билан ёзувчиларнинг давра суҳбати уюштирилиб, мазкур проблема кенг ва атрофлича муҳокама қилинса фойдадан холи бўлмасди. Чунки илмий-техника революцияси меҳнат киши тақдири ва унинг психологиясига таъсир этаётгани сир эмас. Бу таъсир жараёнининг ўз конфликтлари, проблемалари борки, бу бадий ижодиёт учун битмас-туганмас сарчашмадир.

Зотан, одамларнинг дили ва кўнглига, уларнинг ҳис ва туйғуларни, фикр ва ўйларига таъсир қиладиган, янги

одамларнинг дунёқарашини, уларнинг ахлоқий, маънавий ва эстетик идеалларини шакллантиришга, жамиятнинг маънавий маданиятини бойитишга хизмат қиладиган ғоявий-бадний юксак, тўлақонли, халқимиз ва давримизга муносиб бадний асарлар яратиш ҳар бир совет санъаткорининг муқаддас бурчи ва виждон ишидир.

ДАВРИМИЗ БЕЛГИЛАРИ

Бу жуда катта ҳамда жавоб бериш мушкулроқ савол. Шунинг учунки, «давримиз қаҳрамони» деганда, аввало, «давр қаҳрамони қандоқ одам бўлади ўзи?» деган савол хаёлга келади. Маълумки, даврга хос хусусиятларни озми-кўпми ўзида мужассам этган ва ана шу жиҳати билан ўтмишдошларидан фарқ қилувчи қаҳрамонларга айтилади давр қаҳрамони деб.

Хўш, давримизнинг белгилари нималарда кўринади? Фаҳимча, биринчи галда илмий-техника тараққиётида, бу тараққиёт туфайли олам билан алоқамиз бениҳоя яқин бўлиб қолган, шунинг натижасида олам ғами ва шодлиги худди қўшнимизнинг ғаму шодлиги сингари бизга яқин бўлиб бораётгани, ниҳоят, Ер шари, жами инсоният тақдири ҳақида ҳам ўйлаётганимизда кўринади. Лекин шуниси қизиқки, бизда умумбашарий туйғулар кучайиб бораётгани сари биз ўзлимизга, ўз халқимиз, унинг ўтмишига ҳам шунчалик қизиқиб ва яқинлашиб бораётганимизни сезамиз.

Давримизнинг навбатдаги энг улуғ белгиси деганда, партиямиз XXV съездида қабул қилинган тинчлик программаси, съезд қарорларини амалга ошириш учун ҳар бир нуқтада, ҳар бир жабҳада хизмат қилаётган кишилар онгидаги ўзгаришларни айтар эдим.

Энди санъатнинг туб табиатидан келиб чиқиб фикр юритсак, давр белгиларини бадий асарларда тасвирлаб берилган образлардагина эмас, балки ёзувчи китобида қалқиб турадиган маълум кайфиятларда, ёзувчининг ўз тасвир майдонига бўлган муносабатида ҳам кўриш мум-

кин. Масалан, Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар» романида давр белгилари қаҳрамонларнинг бевосита ўзида намойиш бўлса, Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» асарида ёзувчининг маълум шахсларга бўлган муносабатида кўринади. Бу белгилар Асқад Мухтор, Мирмуҳсин, Ҳамид Ғуллом, П. Қодиров романларида ҳам яққол бўртиб туради.

«Меҳнат мавзуи талқини» деб савол қўйиш менга унча ботмади. Сабабки, меҳнат дегани одамда акс этади, меҳнат — одамнинг кундалик юмуши, унинг ҳаёти. Инсон меҳнатда кўринади ва меҳнатга муносабатда унинг қандоқ экани очилади.

Шундоқ экан, «меҳнат талқини» ҳақида эмас, меҳнат қилувчи одамлар ҳақида, уларнинг адабиётда қандай кўрсатилаётгани ҳақида, ниҳоят, бу йўриқдаги янгилик ва нуқсонлар ҳақида сўзлаш мумкин. Ўзбек адабиёти ни умумиттифоқ адабиётидан ажратиб олиб таърифлаш мумкин бўлмаганидек, бу мавзулар талқинида ҳам уни иттифоқ адабиётидаги тажрибалар ва изланишлардан четга олиб, фикр юритиб бўлмайди.

Умумадобиётимизда бу мавзу талқини қандоқ экан, деб ўйласак, авваламбор, «ишлаб чиқариш романи» темаси атрофида юритилган мунозаралар, ишлаб чиқариш мавзуидаги асарларга бир вақтлар сал бўлса-да, тепадан қараш кайфиятлари бўлгани, ниҳоят, ёзувчилар съездида ўртоқ Л. И. Брежневнинг бу ҳақда фикр баён қилиб, ишлаб чиқариш мавзуидаги асарларга юқоридан қараш оқибатида адабиётимизга зарар етгани, кейинги вақтда эса бу мавзуда ёзилган баъзи асарлардаги оддий ишчининг дарди умумнинг дардидек қабул этилаётгани тўғрисида айтган яхши гаплари ёдга тушади. Ўйлайманки, шу нуқтаи назардан ўзимизнинг ўзбек адабиётига ҳам назар ташласак, ютуқларимиз ҳам, камчиликларимиз ҳам яққол кўрина қолади.

Бироқ битта нарсани тан олмай илож йўқ: бизнинг адабиётимиздаги ушбу мавзуга бағишлаб битилган кўпдан-кўп асарларни умумиттифоқ адабиётидаги намунавий асарлар билан бир сафга қўйиш қийин.

«Ҳаётдаги ва адабиётдаги конфликтлар» тўғрисида кўпроқ танқидчилар гапирса ярашади, деб ўйлайман. Бундан ташқари, бу масала илмий-назарий жиҳатдан изоҳлаб берилган. Лекин... шу савол ўртага ташланиб-дими, демак, сабаби бор — жавобига эҳтиёж туғилган.

Шунинг учун мен ҳам ўйлаб юрган баъзи бир гапларимни айтаман.

Ҳаёт ўзгариб борапти, аниқроғи, мураккаблашиб борапти. Бинобарин, ҳаёт конфликтлари ҳам мураккаб тарзда юз бермоқда. Айтайлик, битта ёзувчи бир хўжалик ичидаги энг муҳим одамлараро конфликтни топиб, уни ёритиш орқали бутун хўжалик фаолиятини ҳам ёритгандек бўлди. Лекин биз асарни ўқиб бўлиб, унда тасвир этилган ҳаётни «билдик» деганимизда, дафъатан сезамизки, бу хўжалик нарёқдаги хўжалик билан ҳам чамбарчас боғланиб кетган экан!

Демак, биз ёзувчидан, маъкур тармоқ ичидан шундай конфликтни топиб тасвирлангки, анави хўжаликдаги энг муҳим жиҳатлар ҳам кўринсин, дейишга ҳақлимизми?

Масаланинг бошқа томони ҳам бор. Ўша конфликтни юзага келтирган одамларнинг ўзи ҳам мураккаблашиб бормоқда. Баъзида яхши одам билан ёмон одамни фарқлаш қийин. Чунки иккиси ҳам бир хилда гапиради, гўё бир хил фикрларни айтади, борингки, бир хил ишни бажаради. Уларни ўз жойига қўйиб тасвирлаш учун ёзувчидан ўта сезгирлик талаб этилиб қолмай, унинг эзгулик ва яхшилик ҳақидаги эътиқодининг аввалгисидан ҳам мустаҳкам бўлиши талаб этилса керак.

«Илмий-техника тараққиётининг меҳнат кишиси тақдири ва психологиясига таъсири» — жуда улкан мавзу! Бу хусусда матбуотда кўп гап бўляпти, бу нарсанинг орқа-ўнгини ағдариб кўришга интилганлар ҳам бор; илмий-техника тараққиётини тўғри изга солинса, инсон фароғатини таъминлайди, уни шахс сифатида — эволюцион камолот маҳсули сифатида тагин ҳам камол топишига ёрдам бериши мумкин, деган анча асосли фикрлар айтилмоқда.

Мен ҳар икки йўлга қўшиламан — бунга қўшилмаслик мумкин эмас, зероки, камина ҳам икки оёқли, икки қўлли, битта боши бор ва ҳалигидай эволюция маҳсулидирки, у ўзгача бўлишни истамайди, келгуси авлодлари ҳам ўзлигига қарши бўлиб қолишини истамайди.

Шу билан бу мавзуда гапни тугатиш мумкин эди.

Лекин бир қаламкаш сифатида илмий-техника тараққийсини инсон руҳий оламининг ҳали қоронғи бурчакларини очиб беришга туғдираётган имкониятлари тўғри-

сида бир-икки оғиз гапиришни бурчим деб биламан.

Такрор айтаманки, матбуотда эълон этилган ва кўзимизга яққол кўриниб турган муаммолар, масалан, обҳавонинг ўзгараётгани, Ер курраси ўсимликлари ва ҳайвонот оламидаги акс ўзгаришлар, хўш, инсоннинг табиатдан узоқлашиб қолаётганида буни пайқаб, унга яқинлашиш пайига тушгани, хуллас, оламда ва одамда табиий мутаносиблик сақланиши шарт экани хусусида баён этилган фикрларга тўла қўшилиб, бу мулоҳазаларнинг ҳар биттасида ҳам жон бор, ўйлаб кўришга ва хулоса чиқаришга сазовор, деб ҳисоблайман.

Шунинг учун ўз соҳамга қайтиб, илмий-техника тараққиётининг адабиётга, ёзувчига тегишли баъзи жиҳатлари тўғрисида гапириб ўтмоқчиман.

«Техника»ни қўйиб, «илм»га мурожаат этайлик. Ҳозирги замонда илмнинг кўпгина соҳалари вужудга келди, уларнинг ҳар биттаси ҳам инсон ҳаёти, унинг амалий машғулоти билан боғлиқ. Масалан, телепатия деганига мурожаат этсак, у маълум бир узоқликда турган кишига ундан ҳам узоқроқда тургувчи киши тарафидан қандайдир руҳий сигналлар узатилишини исботлади. Бунга етарлича мисоллар ҳам келтирди ва қадим замонлардан бери йироқда турган кишилар орасидаги руҳий фикрий алоқалар ҳақида юрган ҳикояларни ҳам умумлаштириб, илмий асосга қўйди.

Бу жуда улуг кашфиёт бўлди, жуда улуг кашфиёт! Бу кашфиёт ёзувчи шахси олдига ҳам қатор масалаларни қўйди ва адабиёт — инсоншунослик экан, ёзувчининг оқибат вазифаси инсоннинг руҳиятига яна ҳам чуқурроқ кира олиш экан, шу йўриғда унга янги имкониятлар очди. Ёки тушни ҳам илмий асосга қўяётган фаразларни эсланг...

Айтмоқчиманки, илмий-техника тараққиётининг маҳсуллари инсон руҳига таъсир қилиб қолмай, унинг руҳидаги яширин кучларни ҳам ошкор этмоқда.

Бир замонлар турлар аро кураш қонуни яратилганда, бу қонун бутун-бутун асрлар адабиётида сифат ўзгариши ясаган эди. Оламга машҳур Бальзак ва Ж. Лондон каби ёзувчилар «кучлилар кучсизларни енгади» деган қонундан инсонни янада тўлароқ очини йўлида фойдаланиб, ўлмас асарлар яратишган эди.

Жиндак хаёл сурайлик: эҳтимол келажакда инсон

руҳи ва унинг пинҳоний кучлари тўғрисида янги қонунлар очилар? Эҳтимол, ҳозирча илмий-техника тараққийси оқибатида ўша қандайдир қонунларнинг белгилари кўз очмоқдадир.

Ёзувчилар бундан ғафлатда қолмаслиги керак!

II. ҲАЁТ ВА АДАБИЙ ЖАРАЁН

АДАБИЁТ ҲАЁТ ҚИЁСИДА

Совет халқи 10- беш йилликнинг 3- йилини катта ғалабалар билан яқинлади. Беш йилликнинг бултурги зарбдор санаси ишлаб чиқаришдаги улкан ютуқлар билан бирга, халқ маданияти ривожига рўй берган, хусусан, адабиёт ва санъат тараққиётидаги юксалишлар йили ҳам бўлди. Санъаткорларимиз халқ ҳаётини яна ҳам чуқурроқ ва яна ҳам кўламлироқ ва яна ҳам фаолроқ ўзлаштирадиган бўлишди. Натижада ғоявий жиҳатдан яна ҳам баркамол, бадий жиҳатдан яна ҳам юксак асарлар юзага келди. Бу хилдаги асарлари билан ёзувчи ва санъаткорларимиз кенг китобхонлар ва томошабинлар руҳий оламига таъсир ўтказиб, жамиятимиз тараққиётига ўзларининг гражданлик ҳиссаларини қўшаётирлар. Партиямиз эса ўз қарорлари, матбуотда тутган йўллари билан ёзувчи ва санъаткорларимизга раҳнамолик қилиб, уларни янги-янги ижодий чўққиларга чорламоқда. Жумладан, КПСС Марказий Комитетининг 1978 йил июль ва ноябрё Пленумлари материаллари барча ижодкорлар — ёзувчи, санъаткор, олимлар учун ўз қарашлари, ижодий принциплари хусусида тузукроқ ўйлаб кўришда, ҳаётини хулосалар чиқариб, ўз ишларини қайта қуришда муҳим омил бўлди.

Бу галги партия қарорлари хусусида ўйлаб, ўтган йили ёз ойларида Фарғона водийсига қилган сафаримни ва азамат пахтакор, чорвадор, боғбонлар билан учрашувимни, бу учрашувлардаги жонли фикр олишув ва эсан чиқмайдиган таассуротларимни эслайман. Бу учрашув-

лар ҳар галгидек менга адабиёт билан ҳаётни бир қар- ра қиёс қилиб кўришга имкон берди.

Машина даралардан дараларга ўтиб, гоҳ асфальт, гоҳ энди гилдирак изи тушаётган янги йўллارни босиб олға елмоқда. Яқинда ташкил топган Поп районидagi олтига ихтисослаштирилган совхоз бирлашмасининг бошлиғи Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, СССР Олий Советининг депутаты Аҳмаджон Одиллов қўллари рулда, кўзларини узоқ-узоқ қир ва адирларга ташлаб, бирлаш- мада қилинаётган ишлар хусусида мароқ билан ҳикоя қилади. Юз-юз эллик метрлик тепаликка қувур орқали чиқариладиган сув ҳисобига очиладиган янги ер; у ерда яратилаётган истироҳат боғи, бўладиган янги қишлоқ, узоқдан қараганда ҳаётсиз қум барханларини эслатади- ган дараларни бульдозерлар билан бўлиб, ўрнатилади- ган бетон ариқ ва бунинг ҳисобига очиладиган қўриқ ерлар, тўр симлар билан ўраб олинган катта майдонда келажакда сакраб юриши керак бўлган кийик, учиб-қў- ниб юрадиган паррандалар, тез кунларда бўғилиб янги- дан пайдо бўладиган «митти» сув ҳавзалари — булар ҳамма-ҳаммаси хусусида у завқ ва шавқ билан гапира- ди. Унинг гапириш йўсинида ҳам алоҳида ҳис ва ҳая- жон, фақат унинг ўзига хос эҳтирос сезилиб туради. У бу ернинг ҳар чўп — гиёҳинию тоши ва кесагини била- ди. Энг муҳими, бу ерларнинг эртаги кунини у яхши та- саввур қилади ва бунга бошқаларни ҳам ишонтира ола- ди. Гапларни эшита туриб, саёҳатчиларни олиб юради- ган энг яхши гидлар ҳам ўз вазифасини бу даражада аниқ тасаввур қилиб, ўз фикр ва мақсадларини шу да- ражада ҳаяжонли ифода қила олмаса керак, деган фикр хаёлдан ўтади.

Аҳмаджон Одилловнинг бу галги гапларини эшитиб, бундан йигирма йил муқаддам худди шу йўсинда рулга ўтириб, ўз ишлари ҳақида худди шу тарзда алоҳида ҳис ва ҳаяжон билан ўртоқлашганини эсладим. У чоғларда бу толмас йнги кичик бир колхозда эндигина раислик ишини бошлаган эди. Ушанда у қатлам-қатлам тошлоқ қирларга самосвал машиналарда тупроқ тушириб, пах- та майдонини кенгайтираётганини шавқ билан гапирга- нини эслайман. «Ота-боболаримизнинг хаёлига ҳам келмаган ақл бовар қилмайдиган ишлар эди бу. Уша кезлари бу жонкуяр раис пишиқ гиштлардан колхозчи- ларга янги посёлка бунёд этаётган, 5—10 километрлик

юқоридан посёлка аҳолиси учун сув қувурлари тушираётган эди. Ушандан кейин мен бу сергайрат, серташаббус раҳбарни узоқ вақтлар кўролмадим. Бироқ борган-келганлардан: «Аҳмаджон колхоз территориясидан узоқ бир жойда, тоғ тепасида чорва базасини яратганмиш; Қўқон шаҳри билан Сирдарё оралиғидаги қум барханларини суриб ташлаб «Навбахор» номли чўлқуварлар шаҳарчасини барпо этганмиш», деган хабарларни эшитиб ва матбуот саҳифаларида ўқиб юрар эдим. Энди кўрсам, бундан йигирма йил муқаддам кичкина бир колхоз территориясини кенгайтиришдан иш бошлаган бу ташаббускорнинг қўлидан келган иш мана: олти совхозни бирлаштирадиган бошқарма, қўриқчилар макони бўлмиш «Навбахор» деб аталган бутун бир шаҳарча, бир район территориясига тўғри келадиган ҳар хил ихтисосдаги катта ва қудратли хўжалик...

Аҳмаджон Одиловлар мамлакатимизда битта-иккита эмас. Бу хилдаги серташаббус, сержасорат қаҳрамонлар рўйхатини узундан-узун санаш мумкин. Гап уларнинг сонидан эмас, албатта. Бу ўрнида гап Аҳмаджон типидagi қаҳрамонлар адабиётимизда қай даражада ва қай тарзда акс этишида. Мен бу хилдаги кишилар хусусида, хусусан, Аҳмаджон Одилов ишларини тасаввуримдан ўтказиб, бутун адабиётимиз, улар ҳақида нималар қилинаётганини хусусида ўйлаб кетдим ва шундай хулосага келдимки, ҳали адабиётимиз ҳаёт қаҳрамонларининг ижодкорлик меҳнатини, руҳий оламни тўла қамраб, теран акс эттира олаётгани йўқ. Ҳурматли китобхонларимизга бу гаплар такрор-такрор айтилабериладиган гаплар бўлиб кўриниши мумкин. На чора, мен бундан бўлак ибора топишга ожизман. Тўғри, ҳаёт қаҳрамонлари ҳақида газета ва журналларда кўплаб мақола ва очерклар эълон қилинади, қисса ва романлар ҳам битилади. Жумладан, Аҳмаджон ҳақида ҳам кўплаб публицистик ва бадиий асарлар яратилган. Бу хил асарлар билан яқиндан таниш бўлиб, уларга тақриз ва мақолалар ҳам бағишлаганим бор. Аммо бу галги унинг суҳбатларини эшитиб: «Нега ёзувчиларимиз худди мана шу Аҳмаджон тили билан асар ёзмас эканлар, нега у ишлатган ибораларни ишлатмас, унинг гапириш йўсинидан фойдаланмас эканлар; нега унинг фикр йўналишини илғаб олиб, у қўлаётган ишлар ҳақида худди унинг ўзиндек куйиб-ёниб, чуқур эҳтирос билан фикр баён қил-

мас эканлар; нега у ҳақда яратилган асарларда у бошқараётган ишларга адибларимизда унинг ўзидагидек муҳаббат сезилиб турмас экан?»— деган фикрлар бирма-бир хаёлимдан ўтаберди. Аҳмаджон ҳақида мақола ва очеркларни ўқиб, у бошқараётган ишларнинг кўпчилиги, ҳатто баъзи бир майда — икир-чикирларигача қамраб олинганини ҳам англаганман. Булар ичида тажрибали очеркчимиз Йўлдош Шамшаров асарлари ҳам, истеъдодли адибимиз Одил Ёқубовнинг очерклари ҳам бор. Аммо нимагадир улардан биронтаси, у қилаётган ишларни кўрганим, бу ишлар ҳақидаги ундан эшитганларим даражасида завқ ва шавқ уйғотмайди менда. Ўз касбимга мувофиқ бунинг сабаби хусусида ўйлайман, жавоб излайман ва шундай хулосага келаманки, назаримда баъзи очеркчи ёзувчиларимиз кўпроқ Аҳмаджон бошқараётган майда-чуйда ишлар, унинг характеридаги баъзи бир хатти-ҳаракатлар тафсилоти билан банд бўлишадиди-да, унинг дилидаги руҳий бўрон, кучли тўлқин, жисмига сиғмайдиган куч-қувват билан ишлари бўлавермайди. Шу нарса маълум бўляптики, бу хилдаги кишилар образини яратганда қаҳрамон кимга қандай буйруқ берди, буйруқни ўрнига қўймаган бирор колхозчи ёки ишчига қандай танбеҳ берди, хўжалик ишларининг қайси участкасига қандай кучлар ташлади, техника воситаларидан қандай фойдаланди, қаерга нима экди, ҳосилни қанчадан олди сингари одатдаги тафсилотлар мутлақо етарли эмас. Қитобхон унинг қалбини кўргиси, ички дунёси билан тўла танишгиси, унинг юрагидаги жасорат тўлқинларидан таъсирлангиси келади. Айтишлари мумкин: «Ҳа, бу гаплар айтишга осон». Тўғри! Аммо бунини қилиш керак. Бирор масаланинг оғирлигини ҳисобга олиб бевосита ҳал қилишга уринмасдан, ҳадеб унинг атрофида айланавериш кутилган натижага бермайди-ку ахир. Шу муносабат билан мен Леонид Ильич Брежневнинг «Қўриқ» асарини эсламоқчиман. Унда одамни ҳайратга соладиган қатор ҳаёт қаҳрамонлари образи яратилган. Хусусан, ўз тақдирлари билан китобхонлар тасаввурини ҳайратга соладиган, ўзининг Совет Иттифоқи Қаҳрамони эканини яширган ҳолда қўриққа келиб ўз вазифасини адо этаётган чоғда ўз трактори билан муз тагига чўкиб ҳалок бўлган рус йигити Дониел Потапович Нестеренко, Улуғ Ватан урушида икки оёқдан ажралиб келиб қўриқ очиш ишида Мересьев жасо-

ратини такрорлаган, оқибат Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига сазовор бўлган Иван Иванович Иванов билан Леонид Михайлович Картузовлар жасоратлари том-том асарларга арзимайдими? Уз-ўзидан савол туғилади. Езувчиларимиз нега Леонид Ильичнинг «Қўриқ» асарни яратилгунча ҳаётнинг бу ҳақиқий қаҳрамонлари ҳақида асар яратиб, уларнинг номларини элларга достон қилиб юборишмади эканлар? Эҳтимол, нималардир қилингандир. Агар қилинган бўлса, нега биз танқидчи ва адабиётшунослар бу хилдаги асарларни кенгроқ тарғиб қилмадик экан?

Ҳаёт қаҳрамонларининг жонли образларини тасаввуримизда сақлай туриб адабиётимизда яратилган баъзи бир асарларга бир назар ташлаб кўрсак, қизиқарли фикр ва мулоҳазалар туғилади. Ҳатто бутун адабий жамоатчилик, танқидчи ва адабиётшунослар томонидан қизғин кутиб олинган, китобхонлар олқишига сазовор бўлган асарлар ҳақида ҳам кутилмаган ўйлар пайдо бўлди.

Ҳозир Одил Ёқубовнинг «Диёнат» номли романи ўзбек китобхонлари орасида кенг тарқалди. Адабиёт мухлислари уни қўлдан қўлга ўтказиб ўқишди. Танқидчи ва адабиётшунослар тасаннолар айтишди. Биз ҳам бу асарни ўзбек халқи, хусусан, бугунги кундаги ўзбек қишлоқ хўжалиги ҳаётини акс эттирувчи энг яхши романлардан, деган фикрларни фақат ерли матбуотда эмас, балки марказий матбуотда ҳам бир неча бор айтдик. Бу фикрдан қайтиш ниятимиз ҳам йўқ. Аммо баъзи ўртоқлар шу романнинг ёзилишида Одил Ёқубов Аҳмаджон Одилов ҳаёти — фаолиятдан фойдаланган, деган тахминларни у ер-бу ерда айтиб юришибди. Тўғриси айтиш керак, Одил Ёқубов мазкур романида Аҳмаджон Одилов типидagi олдинги сафда турган сержасорат бир раҳбарнинг қўлтиғига қўл солиб кўрди. Ўз хизматлари билан катта ҳурмат, беқиёс эътибор қозонган қаҳрамон характеридаги ошиғи билан кўрсатилган, халқ ҳурмати натижасида унда пайдо бўлган «ғурур касаллиги» ва бунинг натижасида қаҳрамон характерида пайдо бўлган баъзи бир чигалликлар, умуминсоний ахлоқ нормаларидан чиқиб кетиш каби нуқсонларни китобхон кўзи олдида ёрқин гавдалантирди. Шу билан Одил Ёқубов бу романда ўз истеъдодига мувофиқ муҳим эстетик вазифани адо этди. Бироқ масаланинг бошқа

бир томони бор. Шундай ўйлаб кўрсангиз, сержасорат, серташаббус шахслар характерини яратишда Одил Ёқубов тутган бу йўл яккаю ягона йўл эмаслиги ҳам маълум бўлади. Масалан, жасорату ташаббускорликларга асос бўлган шахсни улуғ ишларга чоғлаган, унинг дилини чўғлантириб, кучига куч, ғайратига ғайрат қўшиб турган қандайдир ички ўғитлар, юксак туйғулар бўлиши керак-ку! Серташаббус ва сержасорат қаҳрамонлар хусусида асар ярата туриб, ёзувчи ўз диққат марказини улар характеридаги мана шу томонларга ҳам қаратиб образ яратиши ҳам мумкин-ку! Ахир ёзувчи айтмоқчи бўлган драматик, керак бўлса фожиавий ҳолатларни уларнинг салбий хислатларидан эмас, балки ижобий фаолиятларидан келтириб чиқарса яна ҳам тўғрироқ ва тўлақонлироқ бўлмасмиди? Одил Ёқубов сингари истеъдод эгалари ҳаётнинг бу қирралари хусусида ҳам тузукроқ ўйлаб кўришларини истар эдик.

Фикр фикр туғдиради. Ўйлаб кўрайлик. Статистика сонларни яхши кўради. Сонлар тили билан биз бугунги кунимизни кечагидан фарқ қиламиз, бу йил бултургига нисбатан мана мунча ишлар қилинди деб янгидан очилган ерларни, яратилган каналу тўғонларни, пайдо бўлган янги тиндаги қишлоқ ва шаҳарларни санаймиз, ҳаётимизни давлат хазинасига тушган миллиард-миллиард пуллар билан ўлчаймиз. Агар бир зум одам руҳи ва фаолиятини шартли равишда сонлар жадвалига солиб кўрилса, қатор тош довоиларни кесиб ўтиб, бетон ариқ ётқизиб, минг-минг гектар ерни ўзлаштириш учун Аҳмаджон Одилов юраги нормадан ортиқ қанча урди экан, мия ҳужайралари қай даражада сафарбар қилинди экан, ҳаёт дарёси қайларга чопиб бориб, қайлардан қайтган экан? Одил Ёқубов сингари адиб Аҳмаджон Одилов типидagi қаҳрамон образини ярата туриб, масаланинг бу томонларига эътибор берса яхши бўлмасмиди? Балки бу саволга жавоб бериш учун бошқача образ ҳам танлансин, бошқача композициядаги роман ҳам яратилсин, лекин ёзувчиларимиз шу хилдаги образлар яратиш устида ўйласалар экан, деймиз.

Гап ўз-ўзидан ижодий методимизга хос реалистик романтика масаласига ҳам бориб тақалаётир. Реал ҳаёт фактларига асосланган романтика совет адабиётининг шаклланишида озмунча хизмат қилмади. Фикримизни тасдиқлаш учун мисоллар келтириб ўтиришнинг

ҳожати йўқ, буни китобхонларнинг ўзлари яхши биладилар. Ўзбек адабиёти тарихида ҳам Ҳамза ва Абдулла Қодирийдан бошланиб 30—40-йилларда, Улуғ Ватан урушидан кейинги пайтларда ҳам давом қилган реалистик романтикага асосланган талайгина асарлар яратилди. Ҳамид Олимжон яратган Зайнаб ва Омон, Ойбек яратган Уктам ва Қомила ўзларининг сержасоратлиги, серташаббуслиги билан ёшларга озмунча таъсир ўтказгани йўқ. Шу хилдаги романтика адабиётимизда ҳозир ҳам яшаб келаётир. Эҳтимол, бу асарларнинг ёзилган даври билан изоҳланадиган баъзи бир камчиликлари бордир. Ҳозир ҳаётни эстетик ўзлаштириш масалалари анча олға кетиб қолди. Ёзувчиларимиз ўтмиш тажрибаларини ҳар томонлама ҳисобга олган ҳолда, бугунги кун талабига мос асарлар яратаберишлари мумкин-ку!

Яна ҳаётнинг ўзига мурожаат қилайлик: бирор район, область, ёхуд республика иқтисодий ва сиёсий ишларини бошқараётган раҳбар деразасига кўз ташлаб, биз: «Ҳозир бу раҳбар 5—10 кишини йиғиб бирор мажлис ўтказаяётган бўлса керак, ёки бир кимсани ўз олдига чақириб суҳбатлашаётган бўлса керак», деб ўтиб кета қоламиз. Бироқ бу йиғилиш ва суҳбатларда қай даражада жисмоний ва маънавий куч сарф бўлаётгани билан кўп ишимиз бўлавермайди. Л. И. Брежневнинг «Тикланиш», «Қўриқ» асарлари раҳбар ходим сарф қиладиган куч ва қувват ҳеч қандай сонлар йиғимига сиғишмаслигини кўрсатди. Буни фақат инсоннинг туйғу, ҳис-ҳаяжон кўлами билан, бошқача айтганда, реал ва романтик кайфиятлари моҳияти билан ўлчаш қулайроқ бўлса керак. Бу ишни эса фақат санъаткор қила олади. Адабиёт ва санъатнинг қудрати ҳам мана шунда бўлса керак.

Мен бу ўринда ўзбек адабиётига мансуб битта асар бош образи тасвирига фикрларингизни жалб қилмоқчиман. Гап Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар» романидаги Ойқиз образи тасвирига тегишли битта манзара хусусида кетаётир.

Асар бошида мажозий касб этадиган бир картина бор: эрталаб тоғ ва адирларга қуёш нури таралаяпти. Ҳаёт нури одатдагидек аввало тоғ чўққиларига, кейин адирларга етиб келади. Жонли жониворлардан эса қуёш нурини биринчи бўлиб баланд-баландликларда парвоз қилиб юрган юксаклик эгалари — бургутлар кўради.

Улар қуёшнинг биринчи нурларида товланиб, бу нурдан биринчи бор баҳраманд бўлганларидан ғурурлангандек, гоҳ фазога отиладилар, гоҳ эса шўнғиб ўзларини пастга оладилар-да, ўз қудратларини кўз-кўз қилгандек бўладилар.

Бу манзара роман бош қаҳрамони образи тасвирига дебоचा, унинг руҳидаги куч ва қудратдан хабар, у бошқариши керак бўлган ишларга ишора. Адиб тасвирида ҳаёт бамисоли узоқ оқшомдан кейин чароғон офтоб нурига кўмилган, у тасвирламоқчи қаҳрамон эса қуёш нурини биринчи бўлиб қарши оладиган парвозга шай турган, ўзини улуғ ишга тайёрлаган бургут. Кейин бутун асар давомида, унда тасвирланган воқеалар тизмасида биз бу «бургут»нинг парвозини кўрамиз. Парвоз пайтларида ҳам эзгу ниятлар, халққа хизмат этиш, улуғ ишларга ўз ҳиссасини қўшиш кайфияти унинг руҳий дунёсига ҳоким бўлади. Ёзувчи ўз қаҳрамонини шу шаклда улуғ ишларга тайёрлигини англатмаганда эди, минг йиллаб бир маромда, аксарият пайтларда бефойда оқиб ётган Олтинсой дарёси унинг продаси олдида тиз чўкмаган, босмачилар томонидан яқсон қилинган булоқ кўзи қайта очилмаган ва ниҳоят, фақат табиат эмас, балки инсон яратган қатор «бўронлар»га у бардош бера олмаган бўлар эди... Шароф Рашидов бу картинада мана шу жасорат ва бардош манбаларига санъаткорона назар ташлайди.

Ўрни келганда шуни айтиш керакки, умуман Шароф Рашидов яратган образлар ўзларида мавжуд бўлган жасоратсеварлик, ташаббускорлик, юқори идеалларга интилиш кайфиятлари билан ажралиб туради. Агар шу кайфият ҳоким бўлмаса, «Қудратли тўлқин»даги Пўлат ва Баҳорлар Тўрахонов сингари жаллоб, ўз манфаати йўлида қабих ишларга қобил, пихини ёрган ҳийлагар, ўта айёр шахс тўсиқларига чидам бера олармидилар, мустақил ҳаёт томон қўйган биринчи қадамларида бирор муваффақиятга эриша олган бўлармидилар?..

Шу бугун яратилаётган асарларга бир назар ташлаб, афсус билан шуни айтиш зарурки, биз кейинги пайтларда нимагадир бутун-бутун авлодлар руҳий оламига таъсир ўтказган Павел Власов, Павел Корчагин, Олег Кошевой сингари образларнинг яратилишидаги ҳаётий романтикадан узоқлашгандек бўляпмиз. Ҳатто бу улуғ образларни яратган услуб ва ифода йўлларини бадиий

ижоднинг ўтмиш босқичига чиқариб қўяёмиз. Уларни яратилган усуллар ва ёки ифода қилиш йўллари бугунги талабга жавоб бермайди ҳам, дейлик. Нега биз азим дарёларни бўғайтган, чўлларни бўстонликка айлантираётган, янги шинам шаҳар ва қишлоқлар яратаётган бугунги Павел Власов, бугунги Павел Корчагин, бугунги Олег Кошевойлар образини яратишдан воз кечишимиз керак? Гап санъаткорона изланишлар хусусида кетаётир. Мен бу ерда яна бир қиёсга мурожаат қилишга мажбурман. Бу галги қиёс адабиёт қаҳрамони билан ҳаёт қаҳрамони орасида эмас, балки адабиёт қаҳрамони билан адабиёт қаҳрамонлари орасидир.

Юқорида биз тилга олган Одил Ёқубовнинг «Диёнат»и ҳаёт материали ва уни талқин қилиш жиҳатдан илгари яратилган Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак», Иброҳим Раҳимнинг «Ҳилола» қиссаларига ўхшаб кетади. Уларда ҳам ғалабалардан гурурланиб кетган раҳбарнинг драматик ҳолатлари тасвирланар эди. Бироқ Одил Ёқубов Абдулла Қаҳҳорни ёхуд Иброҳим Раҳимни такрор қилди, деб айтиб бўлмайди. Одил Ёқубов худди шу материални аввало янги замон нафаси билан йўғирди, бугина эмас, у воқеликни ифода қилишнинг янги йўллари, янги ифода усулини топди, яъни хронологик усулдан узоқлашиб, воқеаларни қуюқлаштириб, концентрациялаштириб, оригинал сюжет тугунлари яратди, ҳаёт материални образларнинг руҳий ҳолатлари орқали сиқиб, жамғариб беришнинг ўзига хос йўллари, ихтиро қилди. Шу туфайли «Диёнат»да бизга таниш кўринган ҳаёт материали, ҳаёт масалалари янгича маъно касб этиб, руҳимизга ўзгача таъсир қиладиган шаклда ифодаланди. Бундан шундай хулосага келиш мумкин. Демак, бир хил типларни ҳар хил вазиятда ҳар хил йўсинда тасвирлаб, оригинал асар яратавериш мумкин экан. Демак, Павел Корчагин, Олег Кошевой типдаги ўз маънавий ҳаёти билан баъзи бир замондошлардан бир қадам олдинда юрадиган характерларни ҳам тасвирлаб оригинал асарлар яратавериш мумкин экан. Бизнинг назаримизда бу ҳаёт талаби.

Романтика тарихий-революцион темада яратилган асарларда кўпроқ кўзга ташланадигани маълум. Ойбекнинг «Улуғ йўл», Ҳамид Ғуломнинг «Машъал», Мирзакалон Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча», Асқад Мухторнинг «Опа-сингиллар» романларида реалистик

романтиканинг мавжудлигига кўникиб қолганмиз. Бироқ романтика романтикадан фарқ қилишини ҳам унутмаслик керакка ўхшайди. Юқорида тилга олинган асарларда қаҳрамонларнинг характер хусусиятлари аксарият ўринларда табиий йўсинда акс этади. Шу табиийликка ўрганганимизданми, Ҳамид Ғулумнинг кейинги романи «Мангулик»да ёзувчи қаҳрамоннинг романтик кайфиятларига маҳлиё бўлиб кетади-да, ишониш қийин бўлган воқеалар яратади, шартлилик приёملаридан керагидан ортиқча фойдаланиб, баъзи жойларда тасвирнинг далил қувватини заифлаштиради. Бадиий ижодда катта тажриба орттирган адибимиз Ҳамид Ғулум ижодидаги бу ҳол афсусланарлидир.

Гап яна адабий усулларга, ифода қилиш йўлларига келганда шуни ҳам айтиш керакки, биз Одил Ёқубовнинг «Диёнат»идагидек янги усулни ёқлай туриб, традицион хронологик усулни тамоман инкор қилмоқчи эмасмиз. Традицион усулнинг имкониятлари бениҳоя кенг ва кўламлидир. Шу сабабдан бўлса керак, Пушкиндан тортиб то шу бугунгача бу усулда ҳам ҳар бир ёзувчи ўзига хос асар яратиб китобхонларни хушнуд қилиб келаётир. Ойбек ва Абдулла Қаҳҳорнинг қарийб ҳамма машҳур асарлари шу усулда яратилгани ҳам маълум.

Бу ўринда мен яна битта қиёсга мурожаат қилмоқчиман. Ҳурматли китобхон булбулнинг сайраганини албатта кўп эшитган. Агар уни бепарволлик ва лоқайдлик билан эшитсангиз, у ўз овозини бир хилда ҳадеб такрор қилаётгандек кўринади. Агар хотиржамлик билан разм солиб тингласангиз, англайсизки, у ҳар бир сайраганда ўз нағмасидан нималарнидир олиб ташлайди, янгича нималардир қўшади. Эҳтимол булбул ўзининг шу хилдаги «новатор»лиги билан қалбларни мафтун қиладигандир! Шу сабабдан унинг овозини соатлаб эшитиб, хаёл суриб ўтира бериш ҳам мумкин. Халқ орасида булбулга ўхшатиб бир хил сайрайдиган қушларни салбий маънода «майна» деб аташи ҳам бежиз эмас. Назаримда традицион усул ҳам шунга ўхшайди, элаган ёзувчи ундан нималарнидир олиб ташлаб, нималарнидир янгидан қўша олади. Шу йўл билан у китобхонга замон руҳига тегишли нималарнидир етказди, қандайдир ғояларни олға сура олади. Эплай олган шоирлар эски ҳисобланган аруз вазида янги гапларни айтаётганини кўриб юрибмиз-ку! Эпламаган ёзувчи топилган янги усулни ҳам иш-

га сола олмаслиги ва китобхон назарига иладиган бирор асар ярата олмаслиги мумкин. Ўзбек прозасидаги баъзи фактларга мурожаат қилайлик.

Бундан бир неча йил муқаддам ёзувчи Ҳамид Ғулом пахтакорлар ҳақида «Бинафша атри» номли роман, Пиримқул Қодиров пахта майдони қаҳрамонлари ҳаётига тегишли «Мерос» номли қисса эълон қилди. Услуб жиҳатдан бу икки асар ҳам шундай қараганда унча янгилик эмас. Бироқ уларнинг ҳар бирининг қандайдир ўзига хос хислатлари бор.

«Мерос»да Пиримқул Қодиров пахтачиликни ривожлантиришда ҳаётимиздаги икки жабҳа ривожини батариб, босқичма-босқич акс эттиради. Булардан бири оддий бир меҳнаткаш онлада туғилиб ўсган, ўз меҳнати билан халқ қаҳрамони даражасига кўтарилган шахс тарихи, иккинчиси соф иқтисодий масала бўлса ҳам пахтакорлар ҳаётида энг муҳим проблема ҳисобланган пахта терим машинасининг туғилиши ва такомиллашуви. Булардан иккинчиси адабий ижод нуқтан назаридан унча муҳим проблема бўлиб кўринмайди. Бу ҳол китобхонни бир оз зериктиргандек ҳам бўлади. Бироқ қиссада донгдор пахтакорнинг шахсий тақдири, характерининг шаклланиши билан боғланган ҳолда, бу соф иқтисодий масала муҳим эстетик маъно касб этади. Бу ерда шахс тақдири билан ҳаёт проблемасининг бирлиги, яъни ёзувчи талқинидаги масаланинг долзарблиги китобхонни ўзига тортади.

Ҳамид Ғулом «Бинафша атри»да хронологик тасвир рамкасида туриб, асар сюжетини яратишда бошқачароқ йўл тутди. Гап шундаки, кейинги вақтларгача, адабиётимизда, хусусан, миллий адабиётларда образларни ижобий ва салбий, оқ ва қорага ажратиб қўядиган схема яшаб келар эди. «Бинафша атри»да эса ёзувчи ижобий қаҳрамонлар билан салбий қаҳрамонларни икки томонга саф торттириб, улар орасидаги «жанг»ни томоша қилиб турмайди. Ёзувчи ўз қаҳрамонларини ҳаёт чигалликларидан олиб ўтади, унинг мураккабликларига рўпара қилади. Утга, сувга солиб кўради, бошқача қилиб айтганда, «синов майдони»га олиб чиққандек бўлади. Китобхон роман қаҳрамонларини мана шу «синов майдони»да ҳар томонлама, уларнинг фазилатларини ҳам, камчиликларини ҳам бир нуқтага йиғилган ҳолда кўргандек бўлади. Улар бу синовдан ҳар хил бисот ортти-

риб, сабоқ олиб чиқадилар. Ешлар ҳаёт ўчоғида тобла-надилар.

Традицион усул заминида туриб қишлоқ ҳаётини ўзига хос оригиналлик билан акс эттирган Шукур Холмирзаевнинг «Сўнги бекат», Омон Мухторнинг «Йиллар шамоли» романлари хусусида ҳам шу фикрларни айтиш мумкин. Бу ҳар иккала авторнинг ҳам ўзларига хос тили, воқеаларни ифода қилиш йўллари, сюжет яратишда ўзларига хос изланишлари бор. Бироқ замондошларимизнинг ички оламини акс эттиришда, уларнинг руҳий дунёсини кенг ва кўламли очиб бериш соҳасида улар ҳали изланишларни давом қилишлари керак бўлади. Ҳатто Ҳамид Ғулом учун ҳам, синчков адибимиз Пиримқул Қодиров учун ҳам юқорида тилга олиб ўтилган асарларидаги қўлга киритилган ютуқлар яна ва яна изланишлар зарур эканини инкор қилмайди.

Адабиёт ва санъатда янги йўл, янги усул асосида асар яратиш қай даражада мушкул бўлса, кўплар юриб маълум бўлиб қолган йўлдан бориб оригинал асар яратиш яна ҳам мушкулроқ. Бунинг учун маълум йўлнинг номаълум қирраларини топиш керак бўлади. Бунни топиш эса ҳаммага ҳам муяссар бўлавермайди.

Ҳар ҳолда шу нарса ойдинки, анъанавий усул заминида туриб ҳам бир-бирларидан фарқ қиладиган, ҳаётни ҳар хил йўсинда, ҳар хил планда кўрсатадиган асарлар ёзиш ва шу йўл билан ҳам муҳим эстетик фикрни айтивериш мумкин. Бироқ фанда кашфиёт билан кашфиёт ораларида кескин фарқ бўлганидек, адабиёт ва санъатда ҳам кашфиётлар бир-бирларидан фарқ қилади. Традицион усуллар доирасида туриб, булбул наъмасидагидек ундан нималарнидир олиб ташлаб, нималарнидир унга қўшиб куйлагандан кўра, янгича усулда янгича куй яратишнинг ўрни бошқача. Бунинг учун изланишлар, яна ҳам изланишлар керак бўлади. Бу йўлда чарчамай-толмай ишлаган ёзувчигина бадний ва ғоявий жиҳатдан тўлақонли асар ярата олади.

Энг муҳими, халқ хўжалигини ривожлантириш ҳақидаги партиямизнинг июль ва декабрь Пленум қарорлари ҳаёт проблемаларига яна ҳам чуқурроқ кириб боришни, ҳаётга санъаткор диди билан қараб, долзарб масалалар юзасидан ўз ҳукмларини айтишни талаб қилади. Қай даражада романтик образларни яратишни, образлар тасвирида услубий ранг-барангликни тарғиб ва талаб

қилмайлик, ҳаёт проблемаларини синчковлик билан ўрганиб, бу хусусда дадилроқ фикрлар айтиш ёзувчиларимизнинг биринчи даражали муҳим вазифасидир. Ҳаётни Овечкинчасига тадқиқ қилиш, ундаги бор нуқс ва камчиликларни ичидан туриб дадилроқ очиб ташлаш, шу йўл билан унинг ривожига сезиларли ҳисса қўшиш халқ ҳаёти ҳақида ёзадиган санъаткорларимизнинг гражданлик бурчидир. Меҳнат тақсимоти, зарарли химикатлардан тезроқ қутулиш, ер-сув ресурсларидан унумли ва ўринли фойдаланиш, энг қимматли бойлик — одамни асраш, уни яна ҳам қадрлаш, қишлоқ аҳолисининг маданий савиясини яна ҳам кўтарини коммунистик ахлоқ нормаларини тоза сақлаш — булар партиямиз қарорларидан келиб чиқадиган, фақат партия ва хўжалик ходимларини безовта қиладиган масалаларгина эмас, балки ижодкорларни ҳам безовта қилишни керак бўлган масалалардир.

* * *

Партияимизнинг XXV съезди Л. И. Брежневнинг ҳисобот докладыда социалистик ахлоқ масалаларини принципиал аспектда ва яна ҳам кенгроқ кўламда акс эттиришни бадий адабиёт олдида турган муҳим вазифалардан бири экани алоҳида таъкидланди.

Умуман, ҳар бир бадий асар ё у даражада, ё бу даражада охир-оқибатда ахлоқ масалаларини акс эттирган бўлади. Ҳамза, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулломнинг қайси бир асарини ахлоқ проблемаларини акс эттирмаган, дейиш мумкин? Бироқ шундай асарлар борки, маълум бир давр нуқтан назаридан ахлоқ масалаларини кескинроқ қўяди, бу масалага китобхон эътиборини кўпроқ жалб қиладди.

Замондошларимиз ҳаётида учраб турадиган ахлоқий масалаларни ўртага ташлаб, уни таҳлил қилиб бериш жиҳатдан ўтган йили «Муштум» журналида эълон қилинган Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» номли драматик достони характерли асарлардан биридир. Достоннинг номи диний-афсонавий жаннат билан боғлиқ бўлса ҳам, асл мазмуни билан кундалик ҳаётимизда учраб турадиган, биз кўриб, кузатиб юрган иллатлар натижасида юзага келадиган драматик ва сатирик воқеаларни акс эттиришга бағишланган. Мана унинг қисқача мазмуни:

Афсоналардаги қиёмат куннда қаҳрамоннинг гуноҳ ва савоблари илоҳий тарозисига солиняпти. (Диний афсоналардан фойдаланиш адабиётимизда бор анъана экани маълум. Фитрат, Абдулла Қаҳҳор бу анъана асосида яхши асарлар яратганлар) «Ўз айбини кўрган ёригиб ўлади» деганларидек, дoston қаҳрамони номсиз йигит ўзини беками-кўст ҳисоблайди, ўзини албатта жаннатга ўтиш учун у қилган савоблар етарли эмаслигини билдиради. Қаҳрамон таажжубда. Йигитга ҳаётда соҳиби қалам бўлганини эслатишади. Қитобхон ҳам таажжубда. Наҳотки, соҳиби қалам бўлмиш зотнинг савобидан гуноҳи кўп? Далиллар келтирилади. Мана бу далиллар: у ҳаётда нуқул само шуъласини куйлаган, юлдузларга, гулга, оҳуга шеърлар бағишлаган. Аммо қора юрак ва ҳасадгўй, манфур, олчоқ ва товламачи, текинхўрлар унинг нигоҳидан четда қолиб кетган. Инсон номига номувофиқ бу кучларга қарши у ўз қалами кучидан фойдалана олмаган, аксинча, ҳаётдагина эмас, балки тарозибон олдида ҳам уларга рўпара келишидан безор. «Кўрсатма менга уларнинг юзини» деб зорланади.

Бу ерда Абдулла Орипов ахлоқ масалаларига боғлиқ ҳолда санъаткор бурчига тегишли муҳим фикрни ўртага ташлайди. Ҳаётнинг гўзал томонларини, унинг инсонга завқ бағишлайдиган жабҳаларини акс эттириш қалам соҳибининг биринчи даражали вазифаларидан. Бироқ ҳаётни тўла акс эттириш, инсон ва жамиятга хизмат қилиш учун фақат гули рухсор тавсиф ва таърифи етмайди. Бу ҳаёт ҳақиқатининг бир томони. Ҳақиқатнинг иккинчи бир томони ҳам бор. Нур ва гули рухсорнинг борлигини таъмин қилиш, шунга монанд ҳаётни тоза сақлаш учун учраб турадиган қоронғилик, кажрафторликка қарши кескин кураш эълон қилиш керак! Муаллиф асарида мана шу ҳақиқатни шартли воқеалар орқали бўлса ҳам яна бир бор таъкидлайди.

Дostonда гап бу билан тамом бўлмайди. Шоир икки пайса савоб ахтариб, қаҳрамоннинг аросат саҳросидаги саргузаштларини тасвирлайди. Бу саргузаштларнинг ҳар бир ҳалқасига ўша бош маънони очиб берадиган фикрларни сингдиради. Ота-онасини сенсираб, бир лаҳза бўлса ҳам ранжитган кимса борми; ҳатто худога ҳам, тарозибонга ҳам чап бериб, тўғри беҳиштга ўтиб кетадиган учқур ва олғирлар борми, аждодларига ёдгорлик

деб қабр тош йўндириб, катта ҳарфлар билан ўз номини безатган шуҳратпарастлар борми; инсон руҳига жавобгар бўла туриб, ўзлари номус ва виждонни топтаб, руҳий мажруҳларни кўпайтирувчилар борми; иғво уруғини сепиб дилларни хун қилгувчи ҳасадгўйлар борми; орқа-олдига қарамасдан талант-шуҳрат талашиб бир-бирларини бўғадиган беандиша ёш билан нафси бало кекса борми; иғвони ўзига касб қилган, бу йўлда ҳеч бир одамни, бир кимса топилмаган пайтларда иғво қилиб, ҳатто ўз ота-онасини бир-бирларидан ажратиб юборишга ҳам қодир, ҳатто «одилларнинг одили» деб тан олинмиш афсонавий тарозибон устидан ҳам иғво қилиб, унинг ишларини ҳам текшир-текширгача олиб борадиган юзсизлар борми — хуллас, шоир қиёмат, гуноҳ ва савоб ҳисоби, дўзах ва беҳишт воситасида реал ҳаётда учраб турадиган ахлоқсизликлар, ҳаёт иллатлари устидан ҳукм чиқаради. Достонни якунлаб:

Бир ривоят баҳона-ю, дoston сўйладим
Турли-туман тақдирларни айлаб мужассам,
Одамларга ибрат бўлсин, дея ўйладим,—

дейди шоир.

Бу хилдаги нуқс ва камчиликлар адабиётимизда, яратилаётган ҳар бир асарда ҳам ҳар хил йўллар билан, баъзан сатира ва юмор, баъзан ижобий ҳодисаларга қиёс қилиш йўллари билан фош қилинади. Бироқ Абдулла Орипов, муаллиф, бинобарин, бош айбловчи сифатида мустаҳкам позицияда туриб, ҳаётимизда учраб турадиган нуқсларни драматик сатира руҳига мос равишда қуюқлаштириб жамғариб, китобхон эътиборини тўла тортадиган даражага кўтара олган. Бу йўл социалистик реализм принципларига ёт йўл эмас. Яна такрор айтгимизки, гап кўпроқ ёзувчи позициясида, унинг ниятининг соғломлигидадир.

Яқинда Шукруллонинг «Яшагим келади» номли тўплами эълон қилинди. Унда шоирнинг кейинги пайтларда ёзилган шеърлари билан бир қаторда «Кўнгил чироғи» номли поэмаси ҳам бор. Бу поэмада ахлоқ масаласи бошқачароқ йўсинда қўйилади. Бу ерда сатира ҳам йўқ, юмор ҳам. Бу соф драматик достон. Бу «Жаннатга йўл»нинг акси — ҳаёт қаҳрамони драмаси, ижобий куч бошига тушган фожеа тасвири.

Иигит Улуғ Ватан урушида кўздан ажралиб, жанг-

дан ногирон қайтади. Қаранг, бу драма эмас, балки фо-
жианинг ўзи-ку. Эл-юртига яқинлашаётиб — не-не икки-
ланишу не-не изтиробларни бошидан кечирмаган дей-
сиз йигит. Тенгдош, қўни-қўшнилар унга қандай муно-
сабатда бўлади, аҳди паймон қилишган ёри уни қандай
кутиб олади? Хайрият, изтироб ва иккиланишлар бекор
бўлиб чиқади. Ёри аҳди паймонга вафо қилиб, уни хур-
сандлик билан кутиб олади, иккиланмасдан келин ли-
босини кийишга рози бўлади. Китобхон сабр-тоқат би-
лан ёрини кутган қизга тасаннолар айтади.

Айтишлари мумкин, худди шу мотивда, яъни қўлдан
ё оёқдан, баъзан кўздан ажралиб ўз элига, уйига қан-
дай кириб бориш, севикли ёрига қандай рўпара келиш
хусусида ҳар хил хаёлларга борган жангчи психология-
си хусусида асарлар ўқиганмиз, кинофильмлар кўрган-
миз. Умуман, бу XX аср ҳаётига хос типик драма. Дра-
ма бўлганда ҳам замон нуқтаи назаридан характери-
ли, бу даврдаги инсон ҳолати, руҳий олами, одам қиммати-
ни кўрсатишга қодир драматир. Материал жиҳатдан ол-
ганда ҳам Шукруллонинг бу асарида анчагина англик
борлиги маълум бўлади. Гап шундаки, шу мотивдаги
бошқа асарларда биз ватан жангчисининг дастлабки
кечинмаларидан хабардор бўлганмиз. Шукрулло эса
воқеани шу кунгача олиб келади. Узоқ ўтмишда кўздан
ажралган қаҳрамоннинг эндиги 20—30 йил кейинги ҳо-
лати ва психологиясини акс эттиради.

Шукрулло қаҳрамонларнинг поэма жанрига хос маъ-
лум бир кескин психологик даврларини танлайди ва
кичик эпизодик парчаларда инсон заковатини улуглай-
диган хислатларни топиб, китобхон кўзи олдида намо-
йиш қилади. Асарнинг баъзи бобларида драматик воқеа-
лардан чекланиб ўтишга, қаҳрамонларнинг ёшлик давр-
ларига, муҳаббатнинг ёрқин дамлари тасвирига ўрин
беради. Шу йўл билан ёшликда туғилган чин инсоний
фазилатларни ҳаётнинг оғир драматик дамларида яна
ҳам ярқираб очилишини намойиш қилади. Кўпгина ўрин-
ларда биз ҳам поэтик, ҳам драматик воқеалар фонида
шоир овозини эшитиб тураммиз. Инсон ҳаётда бўлиши
мумкин бўлган қабиҳ ва қувончли кунларга унинг ҳая-
жон тўла муносабатини сезиб борамиз.

Шукрулло қаҳрамон образини тасвирлар экан, ки-
тобхон дилини қитиқлайдиган, унинг руҳий оламига
таъсир ўтказадиган йўл топади. Китобхон кўзи олдида

бир-бирига зид иккита ҳолат — хуш ва нохушлик очиқ намоён бўлади. Нохушлик шундаки, қаҳрамон ярим умрини борлиқни кўрмасдан ўтказди. Севгилиснинг ҳар бир ҳаракатини кўриб англай олмайди, ўсиб улғаяётган фарзандларининг қиёфасини, уларда рўй бераётган кундалик ўзгаришни назардан ўткази олмайди. Ҳар гал келадиган баҳорнинг ҳиди ва шабадасидан бўлак нишонларига нигоҳ ташлай олмайди. Ирмоқларнинг шилдирашини эшитса ҳам, уларнинг жўшиб оқишини қайта кўролмайди. Умуман, ёруғ дунё ҳақида бундан йигирма йил илгарди тасаввур измида юради. Хушлик шунинг учунки, у баҳорни ҳимоя қилди, ҳимоя қила туриб жангда йўқотган кўз туфайли унинг тасаввуридаги ўша баҳор қайта-қайта келади. Ўз ватандошларининг қаҳқаҳасини эшитади, фарзандларининг овозидан, борлигидан баҳраман бўлади. Энг муҳими, севган ёри ҳамон у билан бирга... Шоир қаҳрамон ҳаётидаги бу зиддиятни тасвирлар экан, ҳали ҳам инсон ўзи тўла англаб олмаган муҳаббат қудратига таҳсинлар ўқийди. Бу сўзнинг маъноси нимада — сеҳрми, илоҳий сирми, юрак туғёнларими, қайнаган қонми, раҳм ё қаҳрми ва ёки ўз ором-тинчидан кечмоқ, ўзгалар деб заҳарни ичмоқми сингари китобхон олдиға қатор хитобомуз саволлар қўйиб, бир-бирига содиқ икки дилнинг сирини китобхонга етказмоқчи бўлади.

Шундай қилиб Шукрулло бизга таниш бўлган, кўп асарларда тасвирланган, кинофильмларда мужассамлашган ҳаёт материалнинг янги қиррасини топди, ундан бугунги кунимиз талабига мос янгича маъно ва хулосалар чиқарди, шу билан замонга хизмат қилди.

Адабиётнинг имкониятлари катта. Унда маълум бир масала ҳар хил йўсинда, ҳар хил шаклий кўринишда акс этиши мумкин. Масалан, юқорида биз ахлоқ масаласи «Жаннатга йўл»да бир хил, «Кўнгил чироғи»да бошқа, ўзгача аспектда акс эттирилганини кўрдик. Ўзбек адабиётида кейинги пайтларда пайдо бўлган яна бир драматик дoston Рамз Бобожоннинг «Хайёмнома»сида ахлоқ масалалари халқаро воқеалар фондида акс эттирилади.

Достоннинг номиға қарасаиғиз, асарда оддий, бор гаплар — шунчаки Хайём қиёфаси, май мадҳи кўз олдингизға келгандек бўлади. Бир лаҳза «Хайём ҳақида гап очиб шоир нима ҳам дер эди» деган фикр хаёлдан

ўтади. Аслида гап на Хайёмнинг майкуйлигида ва на муаллиф айтмоқчи: «Қадим шеъриятнинг қалби»да. Гап шу бугунги куннинг мураккаб ва чигал масала ва воқеаларни акс эттиришда.

Асарга асос қилиб олинган воқеа шарқ мамлакатларидан бирида рўй беради. Бу бир-бирига кўнгил қўйган ошиқ-маъшуқа, иккита ёшлар муҳаббатининг фожиаси. Асарни ўқиб таажжублар билан ўйга ботамиз. Эшитган, кўрган, билганларимизни хаёлдан ўтказамиз. «Замонамиз муҳаббат замони» деган гапларни эшитганимиз бор. Муҳаббат, бу демак шахс ихтиёри, руҳий эрк, икки кишининг аҳди паймонига тегишли гап. «Хайёмнома»ни ўқиб бугун дунёнинг кўпгина бурчакларида ҳозирги замон, жамият тараққиёти, маданият, фан ва техника ривожига мос келмайдиган тарзда арзимаган сабаблар важ қилиниб инсон эрки, ҳатто ҳаммага баробар бўлиб кўринган муҳаббат ҳуқуқи ҳар қадамда поймол қилинаётганини англаймиз. Одатдагидек бу хилдаги ишларга «Шарққа маданият уруғини тарқатяпмиз», деб даъво қилувчи ғарб бузғунчилари бошчилик қилаётирлар. Тўғри, асар конфликтни негизи май — сармастлик билан боғлиқ. Оддий меҳнаткаш йигит меҳнат қилибди, ота касбини давом эттириб, ток экиб, ҳосил олибди, барча меҳнаткаш ёшлар сингари ўзига ўхшаган заҳматкаш қизга кўнгил қўйиб, унинг ишқида сармаст бўлибди. Зулм ўтказишга одатланган капитал дунёси эса ҳар хил сохта сабаблар топиб, «йигит соҳибкор, демак, у майфуруш», деган даъво билан унинг эркига хуруж қилибди. Воқеа ўз мантиқи билан ривожда — аввало тутқун, кейин тафтиш, ҳушёрхона, қамоқ, токзорга ўт қўйиш, оқибат маълум — севишганларни бир-бирларидан ажратиш... йигит — ошиқ аламда, қиз — маъшуқа руҳий мажруҳликда. Мана дostonнинг қисқача мазмуни.

Шундай қарасангиз, конфликт асоссиздек ҳам кўринади. Наҳотки ҳақ-ҳуқуқ, эрк-ихтиёр ҳақида оғизга сиққанча сўз ва иборалар ишлатиб, дунёга жар солиб турган бир замонда майга сармаст гумон қилиниб, инсон ҳуқуқининг оддий бир кўрниши — ишқ ва муҳаббат тақиқ қилинса! Не-не умидлар билан икки ёш аҳди паймон қилинса-ю, бутунлай эркинликдан маҳрум бўлинса! Ҳа, ҳақиқатан ҳам ишониш қийин бўлган ҳол! Балки гап сабабнинг шу хилда арзимаслигидадир. Чунки бугун капитал дунёсида бирор киши жосусликда айбланиб сўроқ

ва қамоқ қилинса, баъзан асоссиз бўлса ҳам, бунга биз кўпам ажабланавермаймиз. Бироқ май ва муҳаббат важ қилиниб инсонни ҳақ-ҳуқуқдан маҳрум қилишса, биз бунга сўзсиз ажабланамиз, ғазабланамиз. Шунинг учун ғазабланамизким, сармоя дунёси инсон ҳақ-ҳуқуқининг поймол қилиб, ҳар хил воситалар орқали бутун дунёга шовқин-сурон кўтариб дод-вой солади. Бу ишни улар маълум мақсадлар асосида қилишади. Мақсад — арзи-маган важларни ошириб-тошириб, керак жойларда бўртириб-қабартириб, миллионлар, бутун-бутун халқлар онгини чалғитиш, ор-номусни оёқ ости қилиш, йирик-йирик гуноҳларини шу йўллар билан яшириш. Бу капитал дунёсига хос драмалар, фожеалар яратадиган ҳолатлардир. «Хайёмнома»нинг асосий маъноси мана шунда, Рамз Бобожон капитал дунёсининг шу хусусиятидан келиб чиқадиган фожнани қаламга олибди.

Гап фақат мавзуда эмас. Рамз Бобожон поэмада оддий меҳнаткаш билан капитал дунёси орасидаги зиддиятни характерлайдиган, асар ғоясини очиб бериш учун зарур қатор вазиятлар яратади, картиналар чизади. Мана, йигит сармастликда айбланиб капитал дунёси саросимага тушган шоир тасвирида шундай кўзга ташланади: «Сирли нуқталар» (телеграф нуқталари) ишга тушди. «Рация учқунланди», «самолётлар, вертолётлар елди», «Жосуслар келди»... Алоҳида урғу билан айтилган бу сўз ва иборалар замонни, маконни капитал оламидаги фан-техника тараққиёти билан инсон манфаати орасидаги зиддиятни аниқ ва равшан характерлайди. Шу жойнинг ўзида бунга контраст сифатида кафе-ресторанларда, наҳс босган уйларда, кўча-кўйларда шахвоний эҳтиросларига эрк берадиган беор-беномус бузуқилар кирдикорларини кўз олдимизга келтирадиган таъсирли манзаралар чизилади. Достон сюжети шу хилдаги капитал дунёси учун характерли ҳолатлардан ҳолатларга ўтиб ривожланади. Рамз Бобожон воқеаларни тўла, ёйиқ равишда тасвирлашга берилиб кетмайди. Йирик-йирик воқеаларни бир неча топиб ишлатилган сўз ва иборалар тизмаси, баъзан имо-ишоралар, кўпроқ алоҳида таъкидлашлар орқали кўз олдимизда гавдалантира олади.

Бу учта достон таҳлили шуни кўрсатадики, социалистик ахлоқ принциплари бугун адабиётимизнинг бош масалаларидан бири бўлиб қолди ва бу масалани таҳлил

қилишда шоир ва ёзувчиларимиз йўл ва ифода усуллари изланишлар беҳуда ўтиб кетиши мумкин эмас, албатта. Аммо баъзан шундай асарлар пайдо бўладики, биринчи қарашда муҳим ахлоқ масалаларга бағишлангандек кўринади, бироқ таҳлил қилиб кўрсангиз масалага юзакни ёндошгани маълум бўлиб қолади. Ёш ёзувчиларимиздан Саъдулла Сиёев «Манзил яқин» номли қисса эълон қилди. («Шарқ юлдузи», 1978 йил, №5) Бироқ очерк ва ҳикоялари билан китобхон муҳаббатини қозонган бу ёш автор мазкур қиссада катта муваффақият қозона олмади. Асар тил ва ифода жиҳатдан анча пишиқ ишланган бўлса ҳам ҳаёт масалаларини акс эттиришда етарли теранликка эриша олмади. Автор муҳимроқ социал пландаги ахлоқий масалаларни асар марказига чиқариш ўрнига, қишлоқ мактабларида ўқиш сифатини кўтариш, никоҳ уйининг қурилиши сустрориши, тракторларга йўлнинг яхши-ёмонига қараб ҳақ тўланмаслиги, битта қиз устида иккита йиғитнинг талашлишлари сингари майда масалаларни қориштириб юборганки, улар фонда ярқ этиб кўзга ташланадиган бирор образ ажралиб турмайди. Ёш авторлардан бири Озод Авлиёқулов эса «Тўй» («Шарқ юлдузи», 1978 йил, №5) номли бутун бир ҳикояни янги тўйнинг афзаллиги-ю, кексаларнинг ҳали ҳам эски тўй тарафдори эканига бағишлайди. Ҳатто шу муносабат билан куёвга чиқаётган қизнинг бир ойдан кейин кўзи ёриши керак эканини ижобий факт сифатида қайд қилиб ўтишни лозим кўради.

Шундай қилиб, баъзи бир ёш авторларимиз, ҳаётнинг долзарб масалаларини таҳлил қилиш, замона ахлоқи масалаларини теран ва чуқур, ярқ этиб кўзга ташланадиган тарзда акс эттириш ўрнига, кундалик ҳаётда учраб турадиган майда икир-чикир масала ва масалачалар билан банд бўладилар. Бу йўл билан китобхон дилига йўл топиш мумкин эмаслиги маълум.

* * *

Бугунги адабиётимиз ҳақида гап кетар экан, жанрий изланишлар масаласига ҳам тўхтаб ўтиш керакка ўхшайди. Маълум бир ҳаётний масалани олиб, бу ҳақда бутун бир қисса ёки роман битиш, ёхуд муҳим бир иқтисодий, сиёсий, ёки ишлаб чиқаришга тегишли проблемани марказга олиб, шу ҳисобига асарни чексиз шишира бериш ҳам яхши натижа бермайди. Нима кўп, ҳаётда

ҳар хил масалалар кўп. Масалан, Ўзбекистон хўжалиги тақдири учун Орол денгизи сувининг камайиб бориши, шу муносабат билан Ўрта Осиёда иқлимнинг ўзгариши, бундан қутулиш йўлларини излаш, яна ҳам унумлироқ хизмат қиладиган пахта терим машинасини ихтиро қилиш, пахтанинг эртапишар ва касалликларга чидам берадиган навларини топиш ва ҳоказо, ва ҳоказолар... Бордию бу масалалар тасвирланаётган характерлар ва шахслар тақдири билан органик ва чамбарчас боғлиқ бўлиб, асар сюжетининг ажралмас қисмига айланган бўлса, шу муносабат билан бирор муҳим ахлоқий масала ўртага қўйилган бўлса-ку хўп яхши, бордию бу хилдаги боғланиш бўлмаса-чи? Бундай ҳолларда муҳим бўлиб кўринган ҳаётий масала ўз аҳамиятини йўқотади, асар учун сунъий равишда ёпиштирилган, хом материал сифатида қолиб кетади. Шундай пайтларда юзлаб минглаб бетларни қоралаб, китобхонни зериктирадиган, унинг дидини издан чиқарадиган ҳажмда ёстиқдек, маънода саёз асарлар пайдо бўлади. Минг афсуслар бўлсинки, адабиётимизда шундай ҳодисалар ҳали ҳам учраб туради. Бунинг ўрнига масалани яхши ўрганиб, унинг моҳиятига етиб, адиблик санъати билан битилган публицистик мақола ёки очерк афзал эмасми?

Биз мақоламизни бекорга замонамиз қаҳрамонларидан бири бўлмиш Аҳмаджон Одилов ишларидан бошламадик. У нимаки амалга оширган бўлса, нимаки ихтиро қилиб, нимаки ҳозир кўз-кўз қилаётган бўлса, бунга фақат ўз салафлари иш усулига фақат нималарнидир қўшиб ёки нималарнидир олиб ташлаш йўли билан эришаётгани йўқ. У ўз ишининг катта новатори сифатида, хўжалик ишларини ўзига хос усулда, ўзига хос методлар билан бошқариш йўли билан амалга оширяпти. Ҳар бир қиёснинг маълум камчиликлари бўлади. Хўжалик раҳбари ишлари билан санъаткор ишларини қиёс қилиш ҳам албатта тўғри эмас. Бироқ ҳаётимизда янгича суръат, ҳар соҳада амалга оширилаётган янгича қараш, янги ихтиролар адабиётимиз ва санъатимизда ҳам янгича ихтироларни талаб қилади. Халқ хўжалигини ривожлантириш тўғрисида КПСС Марказий Комитети июль ва декабрь Пленумларининг қиммати ҳам шундаки, улар фақат халқ хўжалиги ходимларини эмас, балки бутун халқни, шу ҳисобдан адабиёт ва санъат ходимларини ҳам янги-янги ғалабаларга, новаторликка чорлайди.

ТАНҚИДЧИЛИКНИНГ МУҲИМ МУАММОЛАРИ

Аввало ўзбек адабиёти масалаларини мамлакатимизнинг мазкур юксак адабий минбарига олиб чиқиш ва муҳокама этишдек хайрли ишни ташкил қилган кишиларга чин дилдан миннадорчилик билдиришни истардим. Бу иш шунинг учун ҳам хайрлики, бу ерда муҳокама этилаётган масалалар тор донрадаги, маҳаллий маънодаги масалалар эмас.

Маълумки, ўзбек адабиёти кўҳна адабиётлардан. Унинг ибтидоси халқ оғзаки ижоди билан боғланган бўлиб, кўп минг йиллик халқ ҳаётини ўзида акс эттиради. «Қутадғу биллик» деб адабий ёзма ёдгорлигимизнинг ёши тўққиз юз йилдан ортиқлиги бугунги кунда фанга маълум. Ушбу асар Наум Гребнев таржимасида рус тилида ҳам нашр этилган. Бу адабиёт катта анъаналарга эга бўлган адабиёт. Биз бу анъаналардан қандай фойдаланишимиз керак, қандай қилсак улар воситасида бугунги кун воқелигини акс эттиришда янада яхши самараларга эришамиз, улардан қайси бирини олишимиз керак ва қайси бирларини олмаслигимиз керак — булар ҳаммаси адабиётимиз аҳлини ўйлантириб турган масалалардир.

Маълумки, қирғизистонлик ҳамкасбларимиз халқ оғзаки ижоди анъаналарига ёндашиш масаласида кўпдан баҳслар юритиб келишмоқда. Уйлардимки, уларнинг тажрибалари бизга ва айни чоқда, бизнинг тажрибаларимиз уларга фойдадан холи бўлмайди. Зеро, бу баҳслар маълум ҳаётий асосга эга. Расул Ҳамзатов ёки Асқад Мухтор асарларида кузатилган притчага оид,

рамзийлик, масал ва маталга онд сюжет линиялари қуриш ҳодисалари юқоридаги масалага бир томонлама ёндошиш эмаслигини кўрсатмайдими? Ёхуд Чингиз Айтматовнинг сўнги асарларида кўзга ташланган мифология сюжет элементларига асосланиб асар яратиш ҳодисасини эслайлик, назаримда бу ҳам шу масалага келиб тақалади.

Бу баҳсни давом эттирмоқчи эмасман. Мен бу гаплар билан ижоднинг эстетик принципларини белгилашда танқид ва адабиётшуносликнинг роли муҳим эканлигини таъкидламоқчи эдим. Дарвоқе, бизнинг адабиётимизда танқидчилик ва адабиётшунослик уйғунлашиб кетган.

Ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослигининг бугунги даражаси ҳақида гап кетар экан, адабиётимизнинг бу соҳада уч илғор арбоби қилган ишларни эслаб ўтайлик. Булар: Шароф Рашидовнинг интернационализм ва унинг бадий ижодида акс этиши масаласига бағишланган китоби, Комил Яшиннинг «Йиллар, китоблар, тақдирлар» деб аталган ўзбек совет адабиёти масалаларига бағишланган, унинг босиб ўтган ўзига хос йўллари ва ижодий тажрибалари ҳақида ҳикоя қилувчи мажмуаси, Воҳид Зоҳидовнинг ўзбек адабиёти тарихи материаллари асосида, ўтмиш маданий меросига марксча-ленинча муносабат ҳақидаги масалага алоҳида ўрин берилган «Тарих олови» номли асарларидир.

Ўзбек адабий танқидчилиги ҳақида сўз кетганда, маълумки, И. Султон, Г. Владимиров, Ҳ. Ёқубов, М. Нурмуҳамедов, М. Қўшчонов, Ҳ. Абдусаматов, С. Мамажонов, О. Шарафиддиновларнинг сермазмун асарлари ва шу билан бирга бугунги кунда танқидчилигимизнинг асосий юкини зиммаларига олган У. Норматов, Н. Худойбергенов, И. Ғафуров, П. Шермуҳамедов ва бошқа бир қанча, шу авлодга мансуб мунаққидларнинг қилган ишлари назарда тутилади.

Қувонарлиси шундаки, адабий танқидчилигимизнинг ютуқ ва камчиликларини ўз вақтида бошқа ҳамкасбларимиз билан муҳокама қилиб олиш имконига эгамиз. Ўзбекистон адабий танқидчилиги географик жиҳатдан чегараланган танқидчилик эмас. Таржима масаласида ҳам деярли қийинчиликлар йўқ. Танқидчиларимиз билан рус тилида ижод қилувчи ҳамкасблари орасида кўпдан ижодий алоқа мавжуд. Шу муносабат билан ўзбек ада-

биётининг шеърий масалаларини бир изга солишда, асарларини тарғиб қилишда фаол иштирок этган рус танқидчилари хизматини алоҳида таъкидлаймиз. Булар орасида В. Озеров, Л. Новиченко, Г. Ломидзе, Ю. Суровцев, З. Кедрина, И. Гринберг, М. Пархоменко, марҳум Л. Якименко, Л. Лавлинский, Ал. Михайлов, Л. Теракопьян, В. Оскоцкий, Ю. Карасев, В. Турбина, В. Шошин ва албатта, А. Ҳакимовлар асарларимизни иттифоқ миқёсида тарғиб қилишда катта ёрдам бермоқдалар.

Кўриб турибсизки, ўзбек адабий танқидчилиги юксак гоъвий ва бадий жиҳатдан етук асарлар яратиш йўлидаги курашларда ўз вазифаларини аниқ белгилаб олган совет ёзувчиларининг жанговар бир отрядидир. У ўз вазифасини муваффақият билан амалга ошириб келмоқда.

Сўзимнинг исботи учун бир неча мисоллар келтираман.

Бу ерда сўзлаган нутқида Римма Қазакова таржимонни донорга қиёслади. Танқидчилар ҳам ўзларини шундай аташлари мумкин деб ўйлайман. Баъзи илмий ва бадий асарларда Темур образи бузиб кўрсатилган вақтларни эслайман. Ўртоқ Л. И. Брежнев ўзининг «Қўриқ» асарида бу каби ҳодисаларни қозоқ ёзувчиларининг Кенесари ҳақидаги китоблари мисолида айтиб ўтган эди. Шу каби камчиликлар рўй берганда, биринчи навбатда, адабий танқидчилик тарихни марксча-ленинча нуқтаи назардан баҳолаш кераклиги ҳақидаги чақириқ билан майдонга чиқиб, изчил партиявий позицияда турди. Албатта, бунга кўп йиллар бўлди.

Лекин бу ерда юксак баҳоланган, айниқса, И. Гринбергнинг сўзида алоҳида тилга олинган Мирмуҳсиннинг «Меъмор», Одил Ёқубовнинг Улуғбек, Пиримқул Қодировнинг Бобир ҳақидаги тарихий асарлари, аслида, ўша даврлардаёқ бу асарларнинг муаллифлари миясида пишди етилаётган эди. Адабий танқидчилик маънавий соф иқлим яратиб, мазкур темаларни бадий асарда тўғри ёритишда ёзувчиларга яқиндан ёрдам берди. Ўйлаймизки, юқоридаги романларга берилган баҳонинг бир қисми ижодий муҳит яратаётган танқидчиларга ҳам тегишли.

Юрий Суровцев СССР Ёзувчилар союзининг адабий танқид Советида қилган бир докладыда шундай деган эди: «Ўзбек адабий танқидчилигининг диққатга сазовор жиҳатларидан яна бири шундаки, у Абдулла Ориповдек

ўзига хос, талантли ва ҳассос шоир ижодини тўғри баҳолай олди ва адабиётимизга олиб кирди». Бу ерда сўзга чиққан ўртоқларнинг ва айниқса Қайси Қулиевнинг нутқида ҳам Абдулла Орипов шеърини ҳақли равишда юқори баҳолади ва мен ҳам шу фикрларга тўлиқ қўшиламман. Абдулла Орипов ўта нозик таъбли шоир. Лекин унинг шеърларидаги маънос оҳангни аввалига кўпчилик тўғри қабул қилолмади, балки уни пессимистик руҳдаги шоир деб тушуна бошладилар. Шундай бир пайтда адабий танқидчилик унинг асарларини таҳлил қилди ва Абдулла Орипов қиёфасида бўлгуси катта шоирни кўра билдилар. Унинг ижодини ҳимоя қилди ва кенг тарғиб этди.

ҚПСС XXV съездида олға сурилган маънавий бой ва ҳар томонлама ривожланган шахсни камол топтириш вазифаси бутун совет жамоатчилигини, шу жумладан, адабий танқидчилик фаолиятини ҳам ошириб юборди.

Танқидчилар бадий асарга янада қаттиқроқ талаблар билан ёндаша борадилар. Бирёқламалик характерида ёзилган, хушомадгўйлик иси келиб турадиган, таҳлилдан қочиб, китоб воқеасини қуруқдан-қуруқ баён қилиб берадиган, асарнинг эстетик қиммати ва туб моҳиятини очиб беролмайдиган мақолалар, тақризлар тобора камайиб бормоқда.

Танқидчилик ҳозирги кунда тадқиқотчилик соҳаси каби аналитик характерга эга. У жиддий адабий-тарихий ретроспектив (ўтмишга қаратилган назар) ва назарий умумлашмалар чиқаришдан ташқари, тарих, фалсафа, социология каби бир-бирига яқин фанлар билан алоқани кучайтирди. Танқидчиликдаги жанрлар бойиди, айниқса адабий портрет соҳасида диққатга молик ишлар қилинди.

Адабий танқидчилик замондошларимизнинг тўлақонли образларини яратиш йўлида ёзувчинини ҳаётга чуқурроқ кириб боришини, на фақат эстетик принципларни, балки асарда акс эттирилган мавзунинг ўз ички қонунларини ҳам беш қўлда билиб тасвирлашни талаб қилмоқда.

Шу тариқа, бир пайтлар кузатилганидек, колхозчини каттакон кетмон билан, жисмоний қувватини биринчи планда тасвирлаш вақти ўтганлиги аён бўлди. Энг яхши асарларимизда дунёқарашга онд гаплардан ташқари, агрономлик, кимё, инженерлик ва ер ҳақидаги илмлар-

дан хабардор — қомусий билимга эга бўлган замонавий пахтакорларимиз образлари яратилди. Унинг интеллектуаллиги ва шижоати шу даражага етганки, Асқад Мухтор ибораси билан айтганда, улар учун «сахро тор».

Худди шу сўзларни Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар», Ҳамид Ғуломнинг «Мирзачўл», «Бинафша атри», Раҳмат Файзийнинг «Чўлга баҳор келди», Одил Ёқубовнинг «Диёнат», Пиримқул Қодировнинг «Мерос» романлари қаҳрамонлари хусусида ҳам айтишни истардим.

Замондошларимизнинг буюк меҳнат қаҳрамонликлари адабиётимизда ҳар томонлама мукаммал акс эттирилаётганини адабий танқидчилигимиз алоҳида таъкидламоқда.

Комил Яшин ўз драмаларида буюк инқилоб даврига мурожаат қилиб, биринчи ўзбек революционерлари образини яратди, Шарқ халқлари ҳаётида Лениннинг тутган ўрнини белгилаб, давримизнинг социал асосини очиб бермоқда.

Уйғун, Зулфия, Рамз Бобожон, Шукрулло, Туроб Тўла каби шоирларнинг асарларида, Асқад Мухтор, Мирмуҳсин, Саид Аҳмад, Ҳаким Назир, Саъдулла Қароматов каби адибларнинг романларида, Воҳид Зоҳидовнинг публицистик мақолаларида, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Барот Бойқобилов, Нормурод Нарзуллаев каби қатор шоирларнинг кўплаб асарларида меҳнаткаш халқимизнинг фикру ўйлари, орзу-умидлари, коммунистик характери ўз ифодасини топган.

Адабий танқидчилик ёзувчиларни на фақат қилинаётган бунёдкорлик ишларидан илҳомланиб асар яратишга чорламоқда, балки ҳал этилиши зарур бўлган масалаларга ҳам фаол иштирок этишга даъват этмоқда.

Бу каби ишлар рус совет қишлоқ прозаси асарларида ажойиб самаралар бераётганлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Уларда аксари актуал масалалар қаламга олиниб, воқелик ҳаққоний, бутун мураккаблиги билан ўз ифодасини топмоқда. Мазкур асарларда ўртага қўйилган масалалар фактларга асосланган социологик тадқиқотларга тўла равишда мос келмоқда.

Адабий танқидчиликнинг қўллаб-қувватлаши орқасида дунёга келаётган бу ижодий анъанани кўплаб ўзбек ёзувчилари ҳам ўз асарларида акс эттирмоқдалар. Меҳнатни механизациялаш, ишчилар меҳнатини ҳалоллик билан баҳолаш каби масалалар Назир Сафаров

асарларида ўз аксини топди. Иброҳим Раҳим Ватанизмнинг ноқоратупроқ зоналарида халқимизнинг ҳашар деган қадимий одатини расмга киритди. Мирмуҳсиннинг пахтачиликдаги селекция масаласига бағишланган «Умид» романининг қаҳрамони қилган ишлар ижобий баҳоланди. Мақсуд Қориев ўз асари марказига пахта териш машиналарини янада мукаммаллаштириш масаласини қўйди. Йўлдош Шамшаров маънавий-этик масалаларни қаламга олмоқда.

Замонавий идеологик курашларда адабий танқидчилигимизнинг тутган ўрни бениҳоя катта. Ўзбекистон танқидчиларининг чиқишларида буржуа идеологлари ва социологларининг тарихимизнинг баъзи масалаларига бағишланган совет турмуш тарзи, маданиятимиз, социалистик реализм проблемалари бузиб кўрсатилган ҳар қандай бўҳтонларига қаттиқ зарба берилмоқда.

Бир пайтлар «Озодлик» радиостанцияси бир ўзбек олимга ташланиб қолди. Гап шундаки, бу олим ёзувчиларимизни Пушкин, Гоголь, Толстой, Чехов асарларидан ўрганишга чақирган эди. Улардан кўра минг карра буюк Навоийдек ўз классикларингиз турганда бошқалардан ўрганиб нима қиласизлар, қабилида гапириб, душманларимиз миллий туйғу-ғуруримизни қитқламоқчи бўлдилар.

Адабий танқидчилик эса, ўз навбатида бундай гапларга қаттиқ зарба бериб, ёзувчиларни ҳам ўз классиклари, ҳам бошқа классикларнинг асарларидан, биринчи навбатда рус адиблари асарларидан ўрганишга жалб этди. Бугунги кунда ўзбек совет адабиёти эришган улкан ютуқлар танлаган йўлимизнинг ниҳоятда тўғри эканлигини исботлаб турибди.

Шу йўсинда кўп миллатли совет адабиётига алоқадор барча миллий ва интернационал масалаларни ҳал этиб келмоқдамиз.

Интернационализм — воқелик ва бадиий ижоднинг асосий лейтмотивидир. Адабий танқидчилик ўзининг барча воситалари билан миллий маҳдудликнинг барча кўринишларига қарши курашиб келмоқда.

Интернационализм ўзбек совет адабиётининг барча таркибий қисмларида ўз ифодасини топмоқда. Замонавий ўзбек адабиётида турли миллат вакиллари бўлмиш ижобий қаҳрамонларнинг ажойиб намуналари яратилди, ягона онла туйғуси кишиларни бирдамлик, қардош-

ликка чорлайдиган юксак поэтик образларда тараннум этилди.

Бугунги кунда Ўзбекистон адабиётида яратилган ижобий қаҳрамонлар галереяси ҳар жиҳатдан интернационалдир. Интернационализм бу қаҳрамонлар характерининг энг муҳим қирраларидан биридир. Ўзбек пахтакорларининг буюк меҳнатининг ўзиёқ халқимизнинг интернационал бурчларини қандай тушунганликларининг исботи бўла олади.

Адабий танқидчилик учун талантни ленинча тушуниш масаласи ҳамisha асосий масалалардан бири бўлиши керак. Талант кам учрайдиган ҳодиса бўлиб, унга эҳтиёткорлик билан ёндашиб, асраб-авайлаб мунтазам равишда тарбиялаб бориш керак.

— Лекин асраб-авайлаш,— дейди Л. И. Брежнев «Қўриқ» китобида,— ортиқча сийлаш деган гап эмас. Ўзбекистон адабиёти муваффақиятларини ва мавжуд имкониятларини назардан четлаштирамай туриб, адабий танқидчилигимиз ёзувчиларимизнинг баъзида ҳаётдан орқада қолаётганини ҳам таъкидламоқдалар. Агар баъзи бадий образларни ўз прототиплари билан қиёслайдиган бўлсак, образ анча ғариб ва қашшоқ чиқиб қолмоқда. Бундан ташқари асарларда қаламга олинган темалар диапазони бирмунча тор. Кўп ҳолларда ёзувчилар ҳаётга фақат публицистик назар билан қарамоқдалар.

Бугунги кун меҳнати кўп қиррали. Қишлоқ хўжалигининг ҳали ўзбек ишчилари кам бўлган соҳалари кўплаб топилади. Адабиёт эса оммани ана шундай соҳаларга жалб этишдек хайрли ишларни амалга ошириши мумкин. Бунинг устига баъзи асарларнинг бадий қиммати паст.

Бу тахир гаплар адабий танқидчиларимиз адресларига ҳам тегишли, албатта. Адабий танқидчиликнинг асосий вазифаларидан бири бадий асарларнинг сифати учун актив кураш олиб боришдан иборат. Лекин адабиётнинг ривожланиш қонуниятини кўра билмаслик ва уларни чуқур анализ қила олмаслик ҳоллари ҳамон учраб турибди. Катта социал умумлашмаларни ўзида акс эттирган, бадий асарларда ифодаланган бугунги ҳаётимизнинг муҳим проблемалари таҳлил этилган мақолалар етишмайди. Майда-чуйда темаларга бағишлаб ёзилган қалин китоблар етарли даражада танқид қилинмоқда, деб бўлмайди. Проблематик мақолалар кам ёзил-

моқда. Адабий обзорлар, публицистик танқид камайиб кетди. Ҳали ҳам баъзи-баъзида ҳар жиҳатдан бўш асарлар мақталиб келинмоқда. Мақтов сўзларига ортиқча ишонич, ўз ижодига масъулиятсизлик билан қараш ҳоллари учрайди.

Ўз хато ва камчиликларини очиқ-ойдин англаш, уларни тузатиш йўлида қўйган биринчи қадамнингдир, дейишади донолар. Юксак ғоявий ва бадиий пухта асарлар яратиш йўлида Коммунистик партияга сидқидилдан ёрдам бериш — адабий танқидчиликнинг асосий вазифаси мана шундан иборат.

МЕРОС ВА ЗАМОН

Маданий ва адабий мерос ҳақида, унинг коммунизм даври маданиятини яратишдаги ўрни ва аҳамияти ҳақида марксизм-ленинизм фалсафий системасида аллақачонлар тугалланган фикрлар аниқ баён қилинган ва муташаккил эстетик таълимот яратилган. В. И. Ленин революциядан анча илгари ёзган «Биз қандай меросдан воз кечамиз» сарлавҳали асариди (1897—1898 йилда ёзилган) пролетарнатнинг, пролетар партиясининг бу масалага муносабати тўғрисида сўзлаб, меросни архивда сақлагандек сақлаш эмас, уни ижодий эгаллаш, ривожлантириш зарурлигини уқдириб шундай деган эди: «Меросни асрамоқ асло мерос билан қаноатланиш деган сўз эмас» (В. И. Ленин. Асарлар, 4-нашри, 2-том, 575-бет). В. И. Ленин пролетар эстетикасига бағишланган «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» (1905), «Миллий масала юзасидан танқидий мулоҳазалар» (1913), Л. Н. Толстой ҳақидаги мақолалар туркуми ва бошқа шунинг сингари марксистик эстетикага бағишланган махсус асарларида маданий ва адабий меросга муносабат масаласини зўр донолик билан атрофлича аниқ, равшан ёритиб берди. Марксча-ленинча эстетиканинг маданий ва адабий мерос ҳақидаги таълимоти асосида башариятнинг, инсонларнинг гўзалликка, эзгуликка бўлган асрий интилиши, муҳаббати ётади: «Гўзалликни асраб қолиш керак,— деб уқдирган эди В. И. Ленин,— уни намуна сифатида олиш, ҳатто у «эски» бўлса ҳам, унга асосланиш керак. Нима учун бизнинг чинакам гўзал

нарсадан юз ўгиришимиз, ундан ривожланишнинг ибтидоси сифатида, фақат у «эски» бўлганлиги учунгина воз кечишимиз керак экан? Нима учун янгилик олдида фақат «бу янги» бўлганлиги учунгина худога сажда қилгандек таъзим қилиш керак?» (Клара Цеткин — Воспоминания о Ленине. Москва, стр. 13). Бугун гуллаб яшнаётган жамиятимиз, барқ уриб ривожланаётган маданиятимиз мана шу В. И. Ленин томонидан кенг ишланган, партиямиз томонидан изчил амалга оширилаётган доно таълимотга асосланади, суянади. Шунинг учун совет кишилари ўзларини ҳақли равишда инсоният томонидан яратилган маданий бойликларни, барча эзгулик, гўзалликларни ҳақиқий меросхўрлари деб ҳисоблайдилар ва шу тарихий қисматлари билан фахрланадилар. Улуғ Октябрь социалистик революцияси натижасида инсоният тарихида рўй берган бу улуғ бурилишни, Совет халқларига насиб этган бу бахтни бениҳоя катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаб, КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, СССР Олий Совети Президиумининг раиси ўртоқ Л. И. Брежнев шундай деган эди: «Башариятнинг мумтоз ақл эгалари авваллари орзу қилиб келган учрашув — меҳнат ва маданиятнинг тарихий учрашуви юз берди. Мамлакатимиз тарихида, жаҳон маданияти тарихида бу гоят катта аҳамиятга молик бурилиш бўлди».

Ҳеч қачон, ҳеч бир мамлакатда маданий ва адабий мерос масаласи бизнинг жамиятимизда бўлганидек донолик билан муваффақиятли ҳал этилмаган ва жамият тараққиёти йўлида хизмат қилмаган. Ҳозир ўтмишдан бизга мерос бўлиб ўтган маданий бойликлар, ноёб адабиёт, санъат асарлари янги инсон учун, бу инсоннинг ахлоқий ва эстетик камолоти учун, кўп миллатли социалистик маданиятимизнинг равнақи учун курашда иштирок этмоқда ва маълум ижобий натижаларни бермоқда. Мамлакатимизда маданий ва адабий меросни бундай муваффақиятли ҳал қилиниши социалистик маданиятимизнинг янги-янги фазилатлар билан бойишини ҳам таъмин этиб берди, унда интернационализм руҳини янада кучайтирди. Ҳозир кўп миллатли улуғ Ватанимиз халқлари кўп тилли, лекин ягона мақсадли совет адабиёти тараққиёти йўлида курашар эканлар, бу ажойиб, улуғ ҳамкорликда маданий ва адабий меросда ҳам ўртоқлашадилар, бир-бирлари бойликларидан баҳраманд

бўладилар. Шу маъмода Иттифоқимиз халқлари ўртасида Совет адабиёти тараққиёти йўлида олиб борилаётган буюк ижодий ҳамкорликка шу халқлар томонидан ўтмишда яратилган бойликлар ҳам сафарбар қилинади ва кўп миллатли ижодий тажрибани бойитади. Чиндан ҳам яқиндагина 150 йиллик юбилеи кенг нишонланган Л. Н. Толстой фақат рус маданияти ва адабиёти мулки бўлиб қолмай, мамлакатимиз халқларининг ҳаммаси учун баробар ижод мактаби ва ифтихор манбаи бўлиб қолди. Худди шунингдек, улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий бошқа халқлар учун маънавий бойлик хазинаси бўлгани сингари, буюк грузин шоири Шота Руставели, қозоқ маърифатпарвари Обой, рус поэзиясининг доҳий санъаткори А. С. Пушкин ва бошқа-бошқалар Иттифоқимиз халқларининг муштарак маънавий бойлигига айланиб қолдилар.

Миллийлик билан интернационализмни диалектик бирикмада мужассамлантирган совет адабиёти халқимизнинг меҳнатдаги галабасини, тинчлик йўлидаги улуғвор курашини борган сари чуқурроқ, салобатлироқ, жонлироқ акс эттирувчи асарларни кўплаб яратяпти. Совет адабиёти жаҳон адабиётининг, ўтмиш классикларининг энг яхши традицияларини ўзлаштириб, уни ижодий бойитиб, жаҳон адабиёти хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшиладиган шоб бадиний дурдоналарни яратди, совет классикасини бунёдга келтирди. М. Горький, А. Толстой, М. Шолохов, Мухтор Аvezов, Ч. Айтматов, Ойбек ва бошқаларнинг асарлари бунинг гўзал намуналаридир.

Мерос авлоддан-авлодга ўтиб келадиган боқий умрли маънавий хазинадир. Классиклар эса шу хазинани яратувчилардир. Совет кишиларининг умумий савияси ўсгани сари маданий эҳтиёжлари мураккаблашган сари мана шу меросга, классикларга бўлган қараш, муносабат ҳам ўзгаради, теран тус олади.

Маълумки, ҳар қайси замон, ҳар қайси давр классикларга ўз кўзи билан қараб, ўз эстетик завқига мувофиқ ундан баҳраманд бўлиб келган. Совет кишилари ҳам ҳозирги замон талабларидан чиқиб келиб, классик меросдаги юксак инсоний хислатларни, пок ва олижаноб ахлоқий принципларни, маънавий етуклик ва гармоник баркамолликни улуғлайди, уларни ўз кундалик ҳаётида барқарор бўлишига интилади. Классик мерос учун

курашнинг, уни ижодий ўзлаштиришнинг аҳамияти ва моҳияти ҳам мана шунда.

Меросни ижодий эгаллаш каби муҳим назарий, катта практик аҳамиятга эга бўлган бир масалада ҳамма соҳа, энг майда нуқталаригача аниқ, равшан ҳал қилинган бўлишига эришмоқ зарур. Гарчи классик мерос ва унга муносабат масаласининг асосий, принципиал масалалари марксча-ленинча эстетика томонидан ёритилган, ҳал қилинган бўлса-да, лекин унинг баъзи конкрет масалалари, алоҳида жузъий томонлари устида ҳамон мунозаралар, баҳслар давом этиб келмоқда.

Афтидан, бундай ҳолнинг бўлиши табиий ва қонуний, чунки масалага қанчалик яқинроқ ёндошилса, чуқурроқ ўрганилса, унинг илгари номаълум қолган томонлари, деталлари шунчалик кўпроқ очилади ва тадқиқотчидан янги илмий тараддусларни, изланишларни талаб қилиб қолади.

Ўзбек адабиётида мерос билан боғлиқ бўлган шундай мунозарали масалалардан бири аруз масаласидир.

Аруз классик поэзиямиздан совет адабиётига ўтган мерос сифатида совет адабиётимиз тараққиёти учун керакми, йўқми, деган савол аллақачонлар ҳал қилинган. Атоқли ёзувчи Ойбек бу темада баён қилган фикрларидан бирида шундай образли иборани қўллаган эди: туя юк ташишда машина ва бошқа қудратли техника воситалари қаторида қандай керак бўлса ва хизмат қилса, аруз ҳам совет адабиёти тараққиёти йўлида шундай керак бўлади ва хизмат қилиши мумкин. Ўзбек совет поэзиясида арузнинг яхши намуналарини ўз вақтида Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулوم, Ойбек, Уйғун, Собир Абдулла каби шоирлар яратдилар. Ҳозир улар традициясини Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Жамол Камол ва бошқа ёш талантлар ижодий давом эттириб, аруздан муваффақият билан фойдаланмоқдалар ва замондошларимиз туйғу-ҳисларини арузда ёзилган гўзал шеърлар воситасида ифода этмоқдалар.

Аруз вазнининг поэзиямизда дадил қўлланиши муносабати билан классик поэзиямизнинг бой ва ранг-баранг шеърини формалари (ғазал, мухаммас, мураббаъ, рубоий ва бошқалар) ва улардан фойдаланиш масаласи ҳам адабий ҳаётимиз кун тартибига қалқиб чиқди. Бу масалада ҳам, ҳеч шубҳасиз, аруз тўғрисида қўлланган йўлни давом эттириш маъқул. Лекин ҳамма гап шундаки,

бу шеърӣй формаларни догмага, ўзгармас, тегиб бўлмас қонунга айлантириш керак эмас. Ҳар қандай ишда, айниқса, ижодий ишда регламентга қараб иш тутиш, қонун-қоидалар доираси билан ўзни чеклаб қўйиш мутлақо ўринсиз ва зарарлидир. Шу маънода, арузни классик поэзиямизда қандай бўлса худди шундай тарзда, шеърӣй формаларни қандай бўлса бузмай-ёрмай худди шундай ҳолда қабул қилиш кераклиги тўғрисидаги фикрни илгари сурувчилар ҳақли эмаслар. Шундай фикрни илгари сурувчи баъзи ўртоқлар шеърда — масалан, Омон Матжон шеърларида «аруз билан бармоқ вазнини аралаш — баробар қўллашни шоирнинг камчилиги — қусури» деб ҳисоблайдилар. Ҳаётимизнинг шиддатли ва жўшқин оқими заминида туғилган мураккаб мазмунларни, хилма-хил характерларни, улар ўртасидаги драматик тўқнашувларни ифода қилишда асар давомида ҳар қайси воқеанинг характерига, руҳига қараб турлича вазн ёки традицион шеърӣй форма элементларини қўллашни нима учун ман қилиш ва бу мантиқий ҳаракатни ижодкорнинг камчилиги — «қусури» деб эълон қилиш керак экан? Фикримизча, аруздан фойдаланишда ҳам, лирик шеърӣй формалардан фойдаланишда ҳам замон руҳи талаб қилган, замондошларимиз эстетик завқига мос тушадиган ва оддий мантиқ кўтарадиган ижодий парвоздан воз кечиш керак эмас. Зотан ҳамма вақт шундай бўлган ва бундан кейин ҳам шундай бўлади. Ҳозир илмда қўлланадиган «Арузи арабий», «Арузи форсий», «Арузи туркий» ибораларининг пайдо бўлиши ва ҳар қайси халқда, ҳар қайси замонда ўзига хос хусусиятларга эга бўлган аруз турларининг рўёбга келиши, юқорида айтганимиздек, меросга ижодий ёндошиш принципнинг амалда кўринишидир. Бу принцип бадий ижоднинг бошқа бир муҳим соҳасида ҳам — мушоира масаласида ҳам кўзга яққол ташланиб туради. Ҳаммага равшанки, ҳозирги мушоира—аслида шоира Зулфия ташаббуси билан бошланиб, кейинчалик кенг кўламда қўллана бошлаган мушоиралар илгариги тор доирада бир тема атрофида ўтказиладиган шеърӣй тортишувдан ўзининг жуда муҳим замонавий хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу айтилган фикрларни хулосалаб, шунини таъкидлаймизки, аруз ва шеърӣй формалардан фойдаланиш масаласида догматизм ва регламентлаштириш йўлидан қочиб, давр мантиқи ва эстетик завқи кўтара-

диган ижодий парвоз йўли билан бориш мақсадга мувофиқ.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, бармоқ ва аруз вазнлари хитой девори билан ажратиб ташланган тамом бошқа-бошқа ҳодисалар эмас. Улар ўзаро боғлиқ бўлишларидан ташқари бир турли ритмик-муסיқий асосларга эгадирлар. Буни ўз вақтида Алишер Навоий ҳам «Мезонул-авзон» асарида таъкидлаб ўтган эди. Энг яхши халқ қўшиқларининг арузга тушиши тўғрисидаги унинг кузатишлари аруздаги руки билан бармоқдаги туруқнинг асосида бир турли ритмик ўлчовлар, бир турли мусиқий, қолаберса бир турли математик қонунлар ётишини кўрсатади.

Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида жиддий мунозараларга сабаб бўлган мерос билан боғлиқ масалалардан яна бири тарихий роман жанри масаласидир.

Ўзбек совет адабиёти тарихий роман жанрининг шаклланиши ва ривожланишида шарафли йўлни босиб ўтди. 20—30-йилларда бу жанрнинг бунёдга келиши ва оёққа туриши даврида яратилган асарларда (С. Айний — «Бухоро жаллодлари», «Дохунда», Абдулла Қодирий — «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» в. б.) йўл қўйилган баъзи камчиликлар адабиётимизнинг кейинги тараққиёт босқичларида бартараф қилинди, улар энди босиб ўтилган этап бўлиб қолдилар. Ҳозирги кунда тарихий романлар яратишда бой тажрибага, катта адабий маҳсулотларга эгамиз. Бу жанрнинг кўпчилик китобхонларга манзур бўлган ва улар муҳаббатини қозонган «Улуғбек хазинаси», «Меъмор», «Юлдузли тунлар» каби талантли намуналари адабиётимизнинг кўрки бўлиб турибди.

Тарихий жанр назарияси ҳам анча кенг ишланди: бир қатор мақолалар, алоҳида тадқиқотлар эълон қилинди. Кейинги вақтда босмадан чиққан адабиётшунос олим Аҳмад Алиевнинг «Ижод ва изланишлар» (Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1976) номли китоби бутунисича шу масалага бағишланди. Гарчи ўзбек совет адабиётида тарихий роман жанри соҳасида анча ишлар килинган, катта муваффақиятлар қўлга киритилган бўлса-да, баҳсга ўрин қолмади, ҳамма мушкул осон бўлди, деб айтиш кийин. Тарихий темада ёзиладиган асарларнинг марказий масаласи — халқ оммаси образини бериш масаласи хали талабга жавоб берарли ҳолда эмас. Халқ оммасини тарихни яратувчи,

жамиятни ҳаракатга келтирувчи бирдан-бир куч сифатида тадқиқ қилиш ва уни бадий лавҳаларда кўрсатиб бериш вазифаси адабиётимизда ҳал қилинди, деб бўлмайди. Характерли факт шуки, адабиётшунос Аҳмад Алиев ўз асарида тарихий роман жанри олдида турган бу вазифани — тарихга ёндошишдаги эстетик принципни назарий жиҳатдан қайта-қайта таъкидлаб кўрсатгани ҳолда, уни романлардан олинган конкрет мисоллар, бадий лавҳалар орқали ёритиб беришда бирмунча эҳтиёт-корона ҳаракат этади. Фикримизча, олимнинг «камтарлик» билан қилган бу ҳаракати маълум даражада адабиётимиздаги аҳволдан келиб чиқади, унинг имкониятлари билан изоҳ қилинади. Чиндан ҳам адабиётимиздаги энг яхши тарихий романларда ҳам, тўлақонли ижобий қаҳрамонлар бўлгани ҳолда, халқ оммасининг жамият марказида турган фаол куч сифатидаги жонли образи ҳали кўринмайди. Ҳолбуки ўтмиш классик адабиётимизда ҳам, совет классикасида ҳам бунинг сабоқ олишга арзийдиган чиройли намуналари бор. Масалан, Л. Н. Толстойнинг «Тирилиш» романида, Алексей Толстойнинг «Пётр I» романида эзилган, таланган ва қувғин қилинган халқ оммасининг образи яхши чизилган. М. Горький асарларида, Фурмановнинг «Чапаев» романида ўз озодлиги учун актив кураш олиб бораётган меҳнаткаш халқ оммасининг тўлақонли, ишончли образи яратилган. Ўзбек совет адабиётида ҳам бу муҳим масалани муваффақиятли ҳал этган асарларга дуч келиш мумкин. Ойбекнинг «Қутлуғ қон» тарихий романида халқ оммаси асосий қаҳрамон даражасига кўтарилган ва унинг Йўлчи, Қоратой, Ёрмат, Алиохун, Уроз, Шоқосим, Петров ва бошқа вакиллари образи усталик билан берилган. Юқорида тилга олинган тарихий темадаги асарларнинг ҳаммаси учун характерли хусусият шуки, уларнинг ҳаммасида халқ оммаси ҳаёт яратувчи куч сифатида, тарихни ҳаракатга келтирувчи омил сифатида тасвир этилади.

Мерос билан боғлиқ бўлган учинчи масала ўтмиш классиклар асарларини ўрганиш ва нашр этиш принциплари масаласи. Бу масалада ўзбек совет адабиётшунослиги пухта илмий принциплар ишлаб чиққан ва катта тажриба қозонган. Бой классик адабий меросга эга бўлган ва уни кўплаб нашрга тайёрлаш билан узоқ вақт шуғулланиб келган адабиётшуносликда бошқача ҳолнинг бўлиши ҳам мумкин эмас.

Умуман, маданий ва адабий меросни ўрганишда В. И. Лениннинг антогонистик жамиятлардаги ҳар қандай миллий маданиятда икки турли маданият борлиги—эксплуататор синфлар яратган реакцион характердаги маданият ва демократик, социалистик элементлардан ташкил топувчи прогрессив характердаги маданият тўғрисидаги машҳур таълимотини ҳамма вақт назарда тутиш ва тарихий ҳодисаларга уни чуқур, изчил тадбиқ этиш зарур. Шу таълимот асосида ўтмиш маданиятида илғор, ҳаётий ҳодисалар қаторида кучсиз, истиқболи йўқ, жонсиз нарсалар, прогрессив ҳодисалар қаторида реакцион моҳиятга эга бўлган ҳодисалар ҳам борлигини ажрата олиш, улар ўртасидаги тафовутни кўра билиш лозим. Тарихий ҳодисалардаги бундай мураккаблик, зиддиятли процесс, ҳатто ўтмишнинг алоҳида улўф намояндалари ижодида ҳам учраб қолиши сир эмас. Бундай мураккаб ҳодисалардаги қолоқдан илғор, ўликдан ҳаётийликни ажрата билишнинг доҳиёна намунасини В. И. Ленин ўзининг Л. Н. Толстой ҳақидаги мақолалар туркумида яққол кўрсатиб берди. В. И. Лениннинг шу тадқиқот методи, шу таълимоти ўтмиш адабий мерос масалаларини ёритиш ва талқин этишда бизнинг бирдан-бир илмий методимизга айланиши керак. Шу жиҳатдан, ўзбек адабиёти тарихининг XIV—XVI асрлар, шунингдек, XIX—XX асрлар каби мураккаб ҳодисаларни ўз ичига олган бой даврини ўрганишда В. И. Ленин таълимотини янада чуқурроқ ва изчилроқ тадбиқ этиш устида ҳали анча ўйлаб кўриш зарурияти сезилади.

Ҳаётни илмий идрок қилиш чексиз бўлгани каби, бадний идрок процесси ҳам чексиздир. Чунки ҳаётнинг ўзи чексиздир. Шундай чексиз бойликка эга бўлган адабий мерос кураш ва ғалабаларимизда, асрлар давомида ажодлар орзу қилиб келган энг адолатли ва бахтли ҳаётни — коммунизм даври ҳаётини қуришдаги интилишларимизда бизнинг иттифоқчимиздир.

АДАБИЁТ ВА МАФҚУРАВИЙ ҚУРАШ

Л. И. Брежнев КПСС XXV съездида қилган докладида социализм билан капитализм ўртасидаги мафқуравий кураш ҳақида гапириб, бу курашнинг ҳозирги босқичига хос характерли хусусиятларни аниқ қилиб белгилаб берган эди:

«Икки хил дунёқараш ўртасидаги курашда бетарафликка ва ён босишларга ўрин бўлиши мумкин эмас. Бу курашда сиёсий ҳушёрлик юксак даражада бўлиши, душманнинг идеологик диверсияларига ўз вақтида зарба берилиши лозим»¹.

Ана шу кўрсатма асосида мафқуравий кураш масалалари ўзбек совет адабиётшунослигида қандай ёритилаётганини кўздан кечирсак, бу соҳада жиддий ютуқларимиз борлиги яққол кўринади. Ойбек, Ғафур Ғулом, Шароф Рашидов, Комил Яшин, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Ғулом, Иззат Султон, Воҳид Зоҳидов, Лазиз Қаюмов, Иброҳим Раҳим, Рамз Бобожон каби адибларимизнинг турли йилларда матбуот саҳифаларида эълон қилинган қатор илмий ва публицистик мақолалари бу жиҳатдан характерли бўлиб, уларда буржуа мухолифлари томонидан совет жамиятига, хусусан, ўзбек совет адабиёти ва санъатига қилинган туҳматлар аёвсиз фош этилган. Масала, Ойбек «Ёлғончи тўти» номли мақоласида Ватан хоини Б. Ҳайит бўҳтонларини рад этиб, Коммунистик партиянинг совет адабиёти тараққиётида, талант-

¹ КПСС XXV съездининг материаллари, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1976 йил, 100—101- бетлар.

ларнинг униб-ўсишида ҳал қилувчи роль ўйнаётганлигини фактлар асосида кўрсатиб берган эди. Ойбек: «Ҳамма ўртоқларим тақдирида бўлгани каби, менинг ижодий тақдиримда ҳам партия жуда катта роль ўйнади. Партия мени вояга етказди ва тарбиялади, бинобарин, ўз адабиётимга нима хизмат қилган бўлсам, бунинг учун партиядан, унинг эътиборидан ва ғамхўрлигидан миннатдорман» (Асарлар, 12- том, 315- бет), деб ёзган эди.

Ёзувчи Ҳамид Гулом эса ўзининг «Қисқа тўлқинлардаги туҳмат» деган мақоласида «Би-би-си», «Озодлик» сингари сотқин буржуа радиостанциялари тарқатаётган ифволарни фош қилиб ташлаган эди: «Беҳуда асабийлашасиз, жаноблар! Совет ёзувчилари ўз ижодлари орқали ўз халқларига, партияга садоқат-ла хизмат қилиш билан бахтиёрдирлар, улар ўз ҳаётлари мазмунини ва санъатининг юксак мақсадини ана шунда кўрадилар. Биз, совет ёзувчилари, юксак ленинча партиявийлик учун, адабиётимизнинг ғоявий йўналиши учун курашяпмиз ва курашаверамиз. Бу курашда муросасизмиз» («Литературная газета», 1969 йил, 30 июль).

Буржуа туҳматчиларини рад этиб бўлмайдиган фактлар асосида фош қилувчи илмий адабиётимиз яқинда яна иккита мазмундор асар билан бойиди. Булар Лазиз Қаюмовнинг «Меридианлардаги учрашувлар» (1976) ҳамда Марат Нурмухамедовнинг «Адабиёт ва мафкура» (1977) номли китобларидир.

Лазиз Қаюмовнинг «Меридианлардаги учрашувлар» деган китоб публицистик мақолалар, сафарномалар ва воқеий ҳикоялардан ташкил топган бўлиб, унда чет эл мавзунини акс эттирувчи асарлар салмоқли ўрин эгаллайди. Сафар таассуротлари натижасида юзага келган бу асарларда Европа, Америка ва Осиёдаги бир қанча чет мамлакатларнинг ҳаёти, маданияти ва тинчлик йўлидаги кураши, шунингдек, бу мамлакатларнинг пейзажи ҳамда иқлимга оид жуда кўп маълумот ва фактлар образли қилиб берилган. Бинобарин, бу китобнинг маърифий ва эстетик аҳамияти катта.

Бу китобда муаллиф содда ва аниқ тилда конкрет ва изчил мушоҳада юритади. Факт ва рақамлар гирдобига ўрналиб қолмайди, балки уларни асар ғоясини образли тарзда очишга бутунича бўйсундиради. Бадий бўёқларни эса қуюқлаштирамайди ҳам, суюқлаштирамайди ҳам, балки меъёрида ишлатади. Шу тарзда китобхонни ҳа-

қиқат, фақат ҳақиқат билан таништиради. Бу фазилат китобнинг «Ҳақиқат, фақат ҳақиқат» қисмида ҳам, «Меридианлардаги учрашувлар» бўлимида ҳам ва ниҳоят, «Мўътабор сиймолар» номли охириги қисмида ҳам очиқ кўринади.

Лазиз Қаюмовнинг мазкур китоби ватанпарварлик, халқлар дўстлиги — интернационализм руҳи билан суғорилган бўлиб, автор Совет мамлакати ва совет кишилари ҳақида чуқур муҳаббат билан қалам тебратади. Халқимиз эришган ютуқларни кўз қорачигидай авайлаб, асраб, уларни буржуа мафкурачилари ҳужумидан ҳимоя қилади. Шу билан бирга, чет эллардаги меҳнаткаш халқ томонидан бунёд қилинган санъат ва маданият обидаларига самимий ҳурмат билан қараган ҳолда буржуазиянинг идеология соҳасидаги қўпуровчилик, ёлғончилик сиёсатини беаёв фош этади.

Лазиз Қаюмовнинг «Меридианлардаги учрашувлар» китобида ҳозирги замондаги идеологик курашнинг кўп масалалари юксак савияда ёритилган. Китоб содда тилда, раvon услубда ўқишли қилиб ёзилган. Бироқ унда баъзан ортиқча тавсифлар, баёнчиликка берилиш ва такрорлар ҳам учрайди. Лекин бу майда нуқсонлар китобнинг умумий қимматига зиён етказмайди. «Меридианлардаги учрашувлар» — маданий ҳаётимизда унутилмас воқеадир.

Бу гаилар, академик Марат Нурмуҳамедовнинг «Адабиёт ва мафкура» номли китобига ҳам бевосита тегишлидир. Дарҳақиқат, «Адабиёт ва мафкура» номли илмий асарни душманларимизнинг идеологик қўпуровчиликларига жанговар партиявий позициядан туриб ўз вақтида берилган зарба дейиш мумкин. Зотан, Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари адабиётларининг ўтмишини марксча-ленинча таълимот асосида таҳлил этиш, хусусан бу адабиётларнинг совет даврида эришган жаҳоншумул ютуқларини намойиш қилиш орқали ғоявий душманларимизга ўнганмас зарба бериш, «Адабиёт ва мафкура» номли китобнинг асосий ғоявий йўналишини ташкил этади.

Марат Нурмуҳамедовнинг бу асари аввало долзарб ва муҳим мавзуда ёзилганлиги, темага доир материалнинг кўплиги ва янгилиги, таҳлилнинг пухталиги ва ғоявий мақсаднинг аниқлиги билан диққатни жалб этади. Китобнинг бу фазилатлари унинг, айниқса «В. И. Ленин ва адабиётнинг партиявийлиги», «Халқлар дўстлиги» —

адабиётлар дўстлиги», «Совет Шарқи адабиётларида социалистик реализмнинг вужудга келишига доир», «Адабий мерос ва мафкуравий кураш», «Адабиётимизнинг буржуача талқинини танқид» деб номланувчи қисмларида кўзга яққол ташланади.

Юзаки қараганда «Адабиёт ва мафкура» номли китоб турли мавзуларда ёзилган мақолаларнинг оддий тўпламидек кўриниши мумкин. Аслида ундай эмас. Чунки китобда жамғарилган мақолаларни яхлит катта фикр, пухта ички мантиқ кучи бирлаштириб туради. Худди ана шу ички мантиқий боғланиш уни яхлит бир катта илмий асар — **ўзига хос монография** ҳолига келтирган.

Китоб «В. И. Ленин ва адабиётнинг партиявийлиги» деган мақола билан бошланади. Унда икки дунё ўртасидаги мафкуравий кураш проблемалари билан узвий боғлиқ ҳолда адабиётнинг партиявийлиги ва ижод эркинлиги ҳақида қизиқарли фикр-мулоҳазалар баён қилинган.

Маълумки, ҳозирги вақтда чет эллардаги ғоявий душманларимиз совет адабиётига туҳмат қилиб, адабиётнинг коммунистик партиявийлиги ёзувчи ижодини бир қолипга солиб қўяди, санъаткор ижодининг индивидуал хусусиятларини бўғади, талантларни сўлдиради, бадийликка путур етказиши, деб жар солмоқдалар. Масалан, буржуа адабиётшуноси Г. Кранхельс «Совет адабиётида ёзувчининг шахсий услуби ҳақида гап бўлиши мумкин эмас, чунки социалистик реализм уни шак-шубҳасиз рад қилади» деб ёзади. Б. Ҳайнт «адабий ҳаёт ҳозир фожиали аҳволда... Зотан, совет раҳбарлари ёзувчиларни коммунизмнинг идеологик тенденциялари томон ағдармоқчи бўлаётибдилар. Ўзбек адабиёти ўзининг бадийлигини йўқотиши олдида турибди», — деб сафсата сотади, адабиётимизга ҳеч бир асосиз равишда туҳмат қилади.

Марат Нурмухамедов ўз китобида душманларимизнинг ана шу хил даъволарини аёвсиз фош қилган ҳамда партиявийлик билан ижод эркинлиги ўртасидаги диалектик бирликни, адабиётнинг коммунистик партиявийлиги ижод эркинлигини рад қилмаслигини, аксинча, тақозо этишини характерли фактлар ва ёрқин мисоллар воситасида кўрсатиб берган.

Адабиётнинг партиявийлиги ва умуман, бадий ижоднинг ҳозирги кундаги мафкуравий кураш билан боғлиқ бўлган яна бир қатор масалалари авторнинг бошқа мақолаларида ҳам турли аспектда ёрқин ифодаланган. Маз-

кур китобдаги, айниқса «Адабий мерос ва мафкуравий кураш», «Адабиётимизнинг буржуача талқинини танқид» номли мақолалар бу жиҳатдан ажралиб туради. Зотан, бу мақолаларда буржуа «олим»ларининг совет адабиёти ҳақидаги «тадқиқот»лари илмий асосда атрофлича текширилиб, чуқур таҳлил қилинган, уларнинг сараги саракка, пучаги пучакка ажратилиб, адабиётларимизга доир чин сўз — ҳаёт ҳақиқати оммага тўғри етказилган. Бошқача қилиб айтганда, «Адабиёт ва мафкура» китобида Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари адабиётларининг бойлигини, оригиналлигини, Октябрь социалистик революциясидан сўнг эришган буюк ютуқларини, совет адабиётида интернационаллик билан миллийлик диалектик бирликда равнақ топаётганлигини кўрсатиш асосида буржуа дунёсидаги мухолифларимизга қақшатқич зарба берилган.

Дарҳақиқат, кўп миллатли совет адабиётининг ажралмас қисми бўлган ўзбек, туркман, қozoқ, тожик, қирғиз, қорақалпоқ совет адабиётлари Улуғ Октябрнинг меваси ўларoқ, янги даврда социалистик реализм методи асосида иш кўриб, катта тараққиёт йўлини босиб ўтди ва бутун Иттифоқ минбарига кўтарилди. Шу билан бирга, бу янги адабиётларнинг кўпгина сара асарлари чет элларда ҳам миллион-миллион китобхонлар эътиборини қозонди, уларнинг маънавий мулкига айланди.

Чет эллардаги кўпгина прогрессив ёзувчилар, софдил олимлар совет адабиётининг, жумладан Ўрта Осиё халқлари адабиётларининг жаҳоншумул аҳамиятга молик эканлини эътироф этмоқдалар ва бу фикрни самимият билан қайта-қайта таъкидламоқдалар. Луи Арагон, Жан Поль Сартр (Франция), Пабло Неруда (Чили), Жон Боинтон Пристли, Питер Темпест (Англия), Жон Монифольд (Австралия), Энрика Буэнаветура (Колумбия) каби чет эллик адибларнинг миллий адабиётларимиз ва уларнинг совет давридаги равнақи ҳақида айтган адолатли сўзлари, юқори баҳолари фикримизнинг исботидир.

«Австралия билан Ўзбекистон аҳолиси тахминан тенг эканлигини эсласам,— дейди Австралиянинг таниқли ёзувчиси Жон Монифольд,— сизларга — ўзбек дўстларимга ҳавасим келади. Сизлар ислом дини эзиб келган мамлакатингизни қисқа вақт ичида маданият ўчо-

гига айлантирдингиз. Бунга фақат социализм туфайли эришиш мумкин».

Колумбиялик ёзувчи Энрика Буэнаветура эса, «Ўзбекистонда ижодий ходимларга жуда ажойиб шарт-шаронт, чекланмаган имкониятлар яратиб берилган экан. Бу мени беҳад қувонтирди. Бизнинг мамлакатимизда (Колумбияда — С. М.) ижодкорлар учун ҳеч қандай шаронт йўқ»,— деб ёзган эди.

Совет мамлакати, жумладан, совет маданияти ва адабиёти ҳақида айтилган бундай адолатли сўзларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Бироқ, шу билан бирга, буржуа дунёсидаги социализм душманларининг совет адабиётига, хусусан Урта Осиё ва Қозоғистон халқлари адабиётига қарши ёғдираётган игво ва бўҳтонлари ҳам авж олмоқда. Марат Нурмуҳамедов ўз китобида ана шу буржуа туҳматларини аёвсиз фош қилиб ташлаган. Чунончи, унинг монографиясида Колумбия университетининг профессори Эдвард Олуорснинг «Ўзбек адабий сиёсати» деган китоби, Б.Ҳайитнинг «асар»лари, жумладан, Абдулла Қодирий ва Чўлпон тўғрисидаги мақолалари атрофлича таҳлил қилиниб, улардаги хато фикрлар чуқур илмий далиллар воситасида рад этилган. Автор буржуа адабиётшуноси Эдвард Олуорснинг ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ижодини камситгани ҳолда Фитрат ва Чўлпон ижодини унга ўринсиз равишда қарама-қарши қўйиб идеаллаштириши мутлақо асоссиз эканлигини исботлаб беради. Шунингдек, Э. Олуорснинг ўзбек романининг ролин пасайтириш йўлидаги уринишлари ҳам беҳуда туҳмат эканлигини очиб ташлайди.

«Адабиёт ва мафкура» номли китобда буржуа олимларининг асоссиз уйдирмаларига қарама-қарши ҳолда миллий романчилигимизнинг тараққиёт йўли, оригинал хусусиятлари ва ғоявий-эстетик фазилатлари чуқур илмий асосда умумлаштириб кўрсатилган. Дарҳақиқат, буржуа дунёсидаги мухолифларимиз СССРдаги миллий адабиётларда турли-туман жанрларнинг, хусусан, роман жанрининг ривожланганлигини ғайритабиий ҳол деб тушунтиришга уринадилар. Масалан, улар Урта Осиё адабиётларида реалистик прозанинг ривожланиши сунъий равишда амалга оширилган деб даъво қиладилар. Чунончи, реакцион буржуа идеологи Г. Моррис

«Урта Осиё совет адабиёти сунъий яратилган адабиёт-дир... Адабиётдан совет раҳбарлигининг асосий мақсади — роман, ҳикоя, пьеса ва бошқалар каби ҳозирги адабий шакллари адабиётга зўрма-зўраки сингдириш ва тарғиб қилишдан иборатдир»,— деб ёзади. Лондонда нашр этилган «Сэнтрэл Эйшневью» журналининг редакцион мақолаларида ҳам бундай сафсаталар мавжудки, уларни академик Марат Нурмухамедов ўз китобида Ойбек, Б. Кербобоев, С. Муқонов, Ч. Айтматов, Ш. Рашидов каби талантили прозаикларимизнинг ажойиб асарлари мисолида фош қилиб ташлашга муваффақ бўлган.

М. Нурмухамедовнинг «Адабиёт ва мафкура» китобида Урта Осиё ва Қозоғистон халқлари адабиётларида социалистик реализмнинг шаклланиши ва тараққиёти ҳақида баён этилган фикрлар ҳам диққатга сазовор. Чунки, бу фикрлар буржуа адабиётчилари томонидан совет адабиётининг методи ва ривожланиш йўллари тўғрисида тўқилган уйдирмаларни фош этишга хизмат қилган.

«Адабиёт ва мафкура» номли монографиянинг фазилатлари кўп ва улар ҳақида яна кўп ёзиш мумкин. Бироқ китобдаги баъзи саҳифалар янги факт ва материаллар асосида янада бойитилса жуда яхши бўлар эди. Чунончи, «Совет Шарқи адабиётларида социалистик реализмнинг вужудга келишига доир» деб аталувчи мазмундор мақолада совет миллий адабиётларида социалистик реализмнинг юзага келиши ва унинг характерли хусусиятлари ҳақида кўпгина қизиқарли фикрлар, ҳар жиҳатдан асосланган мулоҳазалар баён қилинган, шу масалага доир айрим чалкашликларга аниқлик киритилган. Булар жуда яхши. Агарда мақолада ўзбек совет адабиётшунослигида социалистик реализм масалалари бўйича ҳозирги кунгача давом этаётган баҳслар, мунозаралар янада кенгроқ ёритилса, нур устига аъло нур бўлар эди. Шунингдек, адабий алоқалар ҳақида тўхталганда ўзбек ва қорақалпоқ ёзувчилари ўртасидаги ҳамкорлик, ўзаро таъсир батафсил тадқиқ қилинса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Зотан, қорақалпоқ совет адабиёти социалистик Ўзбекистон адабиётининг ажралмас бир қисми бўлиб, қорақалпоқ ёзувчиларининг ҳар бир ютуғи серқуёш республикамиз адабиётининг муваффақияти ҳисобланади. Бу икки қардош-қондош халқ адабиёт со-

ҳасида ҳам тенглик ва дўстлик асосида бири-биридан ўрганиб, бири-бирига ўргатиб келмоқда.

Хуллас, Марат Нурмуҳамедовнинг «Адабиёт ва мафкура» ҳамда Лазиз Қаюмовнинг «Меридианлардаги учрашувлар» асарлари жанговар партиявий позициядан туриб яратилган бўлиб, уларда адабиёт ва идеологик кураш билан боғлиқ бўлган кўпгина масалалар марксизм-ленинизм методологияси асосида чуқур ёритилган. Шунга кўра, мазкур илмий асарлар совет миллий адабиётлари тараққиётининг қонунларини аниқлашга хизмат қилиш билан бирга, чет элларда буржуа мафкурачилари томонидан совет адабиёти ва санъатига қарата айтилаётган уйдирма ва бўҳтонларни аёвсиз фош этади. Бу икки китобнинг катта илмий-назарий ва сиёсий аҳамияти ҳам ана шунда. Бу асарлар ўзбек совет адабиётшунослигининг катта ютуғи бўлиб, уларнинг майдонга келиши адабий ҳаётимизда қувончли воқеадир.

ХАРАКТЕР ҚИРРАЛАРИ

Улуғ таңқидчи Н. Чернишевский санъатнинг спецификаси инсоннинг конкрет шахснинг турмушини бадий ифодалаш орқали ижтимоий ҳаётни ёритишида, деб кўрсатганди. Дарҳақиқат, ҳар бир реалист санъаткор маълум давр ҳодисаларини аниқ нуқтаи назардан кузатиш орқали бирор хулосага келади. Асарнинг тўқимасига сингиб кетувчи ана шу фикр, қараш санъаткорнинг ҳаёт тўғрисидаги концепцияси сифатида хилма-хил бадийлик воситалари орқали ўз аксини топади. Ҳаётни, инсон турмушини бадий ифодалаш воситалари сафида бадий характер алоҳида ўрин тутади. Ёзувчи яратган инсоний характер баркамол ва оригиналликка қараб мазмундорлик, ёрқинлик, эстетик таъсирчанлик касб этади. Зотан, инсоннинг бадий асардаги эстетик кўриниши бўлган, унинг воқелик билан алоқасини ифодаловчи характер чуқур ва ҳаққоний очилса, шунча кенг тасаввур қолади, мазмундорлик ортади, ўз навбатида характернинг маърифий-эстетик қиммати баланд бўлади.

Шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, инсон характери ижтимоий муносабатлар йиғиндиси сифатида юзага келади. Айни чоғда турмушдаги инсоний характерлардан санъатдаги характер умумлашма ва йиғма моҳиятга моликлиги, ўзида ёзувчининг, ижодкорнинг эстетик идеалини, ҳаёт тўғрисидаги ғоявий-мафкуравий концепциясини ифодалаш билан фарқланади. Бу жиҳатдан характер яратиш ёзувчи амал қиладиган ижодий методга, унинг талаблари ва принципларидан келиб чиқадиган хусусиятларга боғлиқ. Шу маънода реалистик асарда уму-

ман инсон характери эмас, балки ижтимоий аҳамиятга молик инсон характери, унинг ўй-фикрлари санъаткор эътиборини тортса, бу ҳол социалистик реализмда янада қатъийлашади: ҳар қанақа характер эмас, биринчи галда даврнинг, миллатнинг, ижтимоий ҳодисаларнинг етакчи тенденциялари, белгилари ифодаланадиган характерлар муҳим. Қоммунистик партиявийлик негизда кашф этилган бундай характерда тарихий тараққиёт ҳодисалари миқёси, ижтимоий воқелик негиздан келиб чиқадиган инсоний қисматлар очилади ва давр, замон ҳақида маълум тасаввур туғилади. Шунинг учун бадий характер яратиш реалистик санъат асарининг таянч нуқталаридан бирини ташкил этади.

Шуниси ҳам борки, характер яратишда санъаткорнинг маҳорати ва индивидуал услуб қирраларидан ташқари ҳар қайси жанр спецификаси, поэтикаси ўчмас муҳр босади. Мана шу жиҳатдан қиссачилигимизда кейинги уч-тўрт йил орасида пайдо бўлган айрим асарларда характер яратиш билан боғлиқ хусусиятларни кўздан кечирмоқчимиз. Бунда эътибордан четда қолаётган қиссаларга кўпроқ мурожаат қиламиз.

Агар шу йиллар қиссачилигимизда характер яратиш маҳорати борасида эришилган ютуқларни кўрсатишга тўғри келса, мен биринчи навбатда Асқад Мухторнинг «Бўронларда бордек ҳаловат» асарини тилга олардим. Ундаги характерлар, айниқса, бош қаҳрамон Мардонқул Заргаров авторнинг катта кашфиётидир. Заргаров давримиз тараққиётининг илғор руҳини сингдирган, табиатнинг сиртқи сокин ёвузлигига қарши курашиб, уни ўз измига қарата қайта қураётган совет кишиларининг умумлашма, чўнг ва ёрқин типик характери бўлиб гавдаланади. Авторнинг маҳорати шундаки, Заргаров драматик моҳиятли асар воқеалари силсиласида ҳаётга, турмушга умумижтимоий манфаатни кўзлаб, мустақил қараши, толмас продалилиги, чуқур ва мантиқий мулоҳаза юритувчи ҳамда интеллектуал дунёси, маънавияти бойлиги билан кўп қиррали индивидуал характер тимсоли бўлиб қад кўтаради. Заргаров муҳим ижтимоий моҳиятли ҳодисалар гирдобиди, хилма-хил психологияли кишилар муҳитида очилганлиги учун унинг қамрови кенг, ижтимоий салмоқдор характер бўлиб янграйди. Қисса қаҳрамонларининг бойлиги, ҳаётдаги мазмуни жамият манфаатларига жипс ҳолда тасвирланишини қўрар

эканмиз, худди «Чинор» романида ва авторнинг бошқа йирик асарларида кўринганидек, Асқад Мухтор учун ҳаётда социал туйғудан маҳрум, фақат тор, шахсий ташвишлари билангина яшовчи, айти чоғда ўзининг индивидуал турмуш тарзидан четда турган киши йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Қисса қаҳрамонларида социалистик реализм принципларининг характерга нисбатан қўйиладиган талаблари, энг аввало, уларнинг ижтимоий моҳиятли индивидуал, конкрет ҳисли инсон — шахс эканида кўринади.

Агар қиссада мешчанлик психологиясига мубтало бўлган ва ўз пасткашлигини фожиавий қисмат билан ниҳоялаган Заргаровнинг хотини Фотима, қизи Саодат, бурунининг тагидан нарини кўришни истамовчи, сохта, калтабин раҳбар Шоаҳмад табассум Аббосов ҳамда Қумтов олтинини ўзлаштириш масаласига алоқадор қурилиш муҳотидаги бош ҳаётний ситуациялар билан боғлиқ линия бир қисса учун зарур ва етарли материал бўла олишини идрок этсак, асар шу жанр намунаси доирасига сиғмовчи бошқа мустақил линиялар ҳисобига анча кенгайганлиги сезилади.

Қиссани илк бор ўқиганимдаёқ, негадир, бу асар онгимга роман деган тасаввур билан сингиб қолди. Кейинчалик асарнинг ҳаётний проблематикаси ва бадий талқин этилишини, айтиқса, характерлар қамрови ва кўламини қайта идрок этгач, ҳар қалай, дастлабки тасаввурларимда жон борлигини уқдим. Бу ерда гап, албатта, асарнинг ҳажми, ҳодисалар миқёси ёки иштирок этувчи персонажлар сонидан эмас. Чунки бутун бир умрни қамраган ҳикоялар (А. П. Чеховнинг «Ионич», М. Шолоховнинг «Инсон тақдири» каби) бўлганидек, бир кунги воқеалар ифодасидан иборат асарлар ҳам йўқ эмас: В. Катаевнинг «Замон, олға!», ирланд ёзувчиси Ж. Жойнинг «Улисс» романлари, В. Розовнинг «Тўй кунидан», И. Султоннинг «Имон» пьесалари ва бошқалар. Ҳатто қисса дилогия (С. Т. Аксаков), қисса трилогия (Л. Толстой ва М. Горький), қисса тетрология (Н. Г. Гагарин-Михайловский) шакллари мавжуд.

Баъзи танқидчилар қисса асосида битта бош проблема ётиши зарурлигини, характерлар шу масалага узвий боғланиб ифодаланишини жанрнинг етакчи хусусияти деган фикрни олға суршди. Моҳиятан эътироз туғдирмовчи бундай қарашга «персонажларнинг кўп ёки

оз бўлиши»ни қатъий назар деб «аниқлик» киритилиши аслида тўғри фикрни чалкаштиришга ва хиралаштиришга олиб боради. Ахир персонажларнинг шу битта проблема тақозосидан ортиқ олинishi мумкин эмаслиги мантиқан англашилиб туради-ку. Устига-устак, қисса ўз табиати билан БИР ОҲАНГЛИ деб, образли тарзда, уни якка торда чалинган оҳангга, романни эса кўп сонли оркестрга қиёс этилишида баттар чигаллик ва мавҳумлик юзага чиқади. Чунки услуб жарангига нисбатан қўлланадиган «якка тор»ни ҳар қайси санъаткор ҳар турли жилваларда янгратади. Борди-ю, шу ифодани қўллагудек бўлсак, ҳикояни қандай тор ёки оҳангга ўхшатиш мумкин? Яхлит драматик моҳиятдаги ҳаракатни сақлашга интилиш, характер қалб диалектикасини чуқур таҳлил этиш, бунда мураккаб сюжет тугунларининг тугал кечувини таъминлаш, асосан, роман учун типик хусусиятлардир. Повестда яхлит ҳаракатдан кўра эпизод ва ҳолатларнинг гоъвий мақсадга мувофиқ олинган характерларни очишга боғлиқ равишда бирин-кетин келиши айрича хусусиятлар ҳисобланади. Ва ниҳоят, қиссада характерни очишда авторнинг бевосита қатнашиши ёки қатнашмаслигидан қатъий назар, унинг овози, руҳи, композицион яхлитликни таъминлашдаги нақлчи «мен»и алоҳида ва кенг ўрин тутаяди.

Юқорида айтилган фикрлардан ёндошганда, Асқад Мухтор «Бўронларда бордек ҳаловат»да чўлни, Қумтовни ўзлаштириш билан боғлиқ бош проблемага шаҳар бунёд этишга алоқадор масалаларни ҳам қамраб олади ва бош қаҳрамон фаолияти доирасини бениҳоя кенгайтиради, баъзан фавқулодда мураккаб ва мустақил инсоний муносабат — қисматлар (қамалган маҳбуслар меҳнатидан фойдаланиш, улар ахлоқига, психологиясига доир томонлар)ни ҳам қамрайди. Ваҳоланки, асар шундай ҳам Заргаров — Тўмарис Жалпақова; Заргаров — Губанов, Мария Власова; Заргаров — Зиёда; Заргаров Мусулмонқул, Пийри Комил тарзида тармоқланиб, қисса композицияси талабидаги эпикликдан ошади ва роман поэтикаси руҳидаги кенглик томон қанот ёза боради. Аммо барча линияларнинг меъёрига етказиб тасвирланмаслиги, уларнинг қаҳрамон характерини, психологиясини янги-янги сифатлар билан бойитмаслиги (айниқса, Зиёда, Тўмарис ва шу кабиларга алоқадор ўринларда) асарни роман намунаси деб аташга йўл қўймайди.

Тўғри, қиссачилик тажрибасида эпик кенгликка интилиш ҳоллари йўқ эмас.

Мақсуд Қориевнинг «Турналар баланд учади» асаридаги ҳаёт проблематикаси ва уни ёритиш усулида қисса жанри поэтикасига хосликни сезамиз. Унда рационализаторлик билан боғлиқ ҳолда олинган икки ёшнинг муҳаббати замирида келиб чиқувчи ҳис-туйғулар таҳлили ётади. Қиссада давримиз ёшларининг самимий, пок интим туйғулари, инсоний муҳаббатнинг шукуҳли, гоҳо аламли дамлари зиддиятли ҳолатларда анча жонли акс эттирилган. Ёзувчи ёшлар қалбидаги ана шу гўзал, умуминсоний туйғуларни давр руҳидан, халқ ҳаётининг долзарб масалаларидан, турмуш қийинчиликларидан ажратмаган ҳолда акс эттиради. Насл-насаби ишчилар синфига мансуб инженер Рашид характерида пахта териш машинасини такомиллаштириш, заводнинг ишлаб чиқариш қудратини, меҳнат унумдорлигини ошириш устида тинмай бош қотирувчи илғор ёшларни кўрамиз. Шу билан бирга унинг характерини севгилиси Дилафрўз билан мулоқотларидан келиб чиққан англашилмовчиликлар — вақтинча орага тушган айрилиқ билан алоқадор руҳий кечинмалардан, қалб изтиробларидан ажратиб тасаввур этиб бўлмайди. Инсон ҳаётининг мана шу ҳар иккала палласи (ижтимоийлик ва шахсийлик) бирикиб, персонажларни ўзига хос туйғулар оғушида яшаб, курашаётган замондошларимизнинг реал образлари эканини ҳис этишга ёрдам беради. Ишлаб чиқариш билан алоқадор муҳим проблемаларнинг персонажлар шахсий ҳаёти ва маънавияти билан бир бутунликда, ўқишли акс эттирилиши қиссанинг муҳим темадаги бош ғоявий-бадий салмоғини таъминлаган.

«Турналар баланд учади»ни алоҳида олиб қараганимизда (асар «Афросиёб гўзали»нинг иккинчи китоби тарзида юзага келган) образларни баркамол характерларга етказишга дахлдор маҳорат нуқталаридан нуқсонлар сезилади. Булар персонажлар муносабатини, ҳодисаларни эмоционал-образли тасвирлаш ўрнига публицистик мушоҳадаларга, тавсифий ва нақлчиликка берилиш ҳолларидан кўринади. Бундай камчиликлар характерларни ёрқин этишга, уларни индивидуаллашга маълум маънода тўсқинлик қилган. Козим ташаббусига алоқадор хатти-ҳаракатларда, унинг ёвузлиги, ниҳоят ошиқ-маъшуқларга нисбатан «олижаноблиги» ва бошқа

фаолиятида реализмнинг сустлиги шундоқ кўриниб туради. Бунинг аксича, қизиқарли ва драматик моҳиятли Валентин қисмати асарнинг руҳига, сюжетига чуқур сингдирилмаган. Ҳатто унинг билан алоқадор эпизодлар лаҳзада ўтиб кетиб, характерлар психологиясини ечиш имкониятини яратмайди. Оқибатда схематизм, автор ниятининг маълум қиррасини иллюстрация қилиш содир бўлиб қолган. Маҳорат кўрсатилганда бу линия ёрдамида асар сюжетидан узоқ вақт ажралиб, Москвада яшаётган Дилафрўз ўй-фикрларини, ички оламини реал кўрсатиш, бу билан унинг характер сифатидаги индивидуал қирраларини конкрет чизиш мумкин бўлар эди.

Рашиднинг Москвадаги Дилафрўзга сиртдангина талпиниб, илгари бирга ўтказилган дамларини хотирлаб, ўртадаги араз-гина пардасини кўтариб ташлашга узоқ вақт киришмай, ҳардамхаёл юриши, унинг новаторона ихтиро-таклифлари негиздаги кечинмалари таҳлил этилмай, қаршиликларсиз, жўнгина юзага чиққандек маълум—хабар қилиниши мазкур характернинг ишчанлик, курашчанлик, билимдонлик каби сифатларини нурсизлантиради. Булардан ташқари асардаги айрим образлар (Нуъмон, Валентин, Салим Каримов, Назаров, уста Маҳмуд, Топил) зарур ғоявий юк билан таъминланиб, асардаги мақсадни ифодаловчи конфликтга уланиб кўрсатилганида, персонажларнинг характер сифатидаги қиммати, ёрқинлашуви ошарди.

Қиссанинг ижобий фазилатлари, асосан, Рашид характерининг жонлилиги билан таъминланганлиги ва унда автор ғоясининг муҳим қирралари бўртиб кўринишидир: мақсадни аниқ белгилаб, унга эришиш борасида турналардек узоқни кўзлаб баланд учиш, ўзаро бирлик ва садоқат билан қийинчиликларни енгишга, курашчанликка, матонатли бўлишга чақирик руҳи Мақсуд Қориев қиссасининг замонавий руҳидан далолат беради.

Рўзимат Отаевнинг «Сўқмоқдаги соялар» қиссасида бу усулдан кенг фойдаланилишига қарамай, кишилар онгидаги қолоқ психология зарарларини фош қилиш билан изоҳловчи ғоявий мақсад характерлар мантиқи ва уларнинг муносабатидан ҳосил бўлувчи бир бутунликда мужассам этилмаган. Асарнинг марказига қўйилган ва нақлчи вазифасини адо этувчи журналист Рустамовнинг «Мен»и характер даражасига кўтарилмаган. Унинг қотиллик билан боғлиқ жиноят изини қидиришлари, бу бо-

рада тиниб-тинчимаслиги ҳис қилинишига қарамай, кўпгина ўринларда персонажлар хатти-ҳаракатини психологик далиллаш, ишонтириш кучи етишмайди. Бунинг натижасида автор «мени» реализмдан маҳрум, ўта доно, уддабурон, ишни хамирдан қил сугургандек осонгина бажарувчи тимсолга айлантирилса, аксинча, қотиқлик фактига алоқадор Сафо ота, Қаримберган ялоқ кабилар ниҳоятда лақма, жўн ва схематик образлар бўлиб қолган. Қолхоз парторги Маткаримовнинг жиноятчилар тегирмонига сув қўйиши ва ёвуз шахслигини, унинг ўтмишида душманлар тоифасига мансуб бўлганлигини айтиш билангина изоҳлаш заррача ишонтирмаслигидан ташқари, қиссанинг руҳини замонадан узоқлаштиради. Бундай ноўрин биографик фактлар, йўл-йўлакай саргузаштларни чўзиб, эпизодларни устма-уст қалаштира бориш сюжетни тарқоқ, композицияни паришон ҳолга келтирган. Улар қиссага сиғмайди, кераксиз ва ортиқча чигалликлар келтириб чиқаради, характерларни очишга алоқасиз ўтиб кетади.

Муроджон Мансуровнинг «Қирғоқлар» қиссасида ҳам юқоридагига ўхшаш аҳволга дуч келамиз. Унда ака-ука Нишон, Расул, Ҳамидлар ўртасидаги узоқ муносабатлар тарихи — Октябрдан бурунги, гражданлар уруши йиллари ва ҳозирги кунлар ҳодисаларини эслаш характерларни ёритишга хизмат қилувчи шаклни бунёд эта олмаган. Авторнинг хотираларини нақлчининг ўй сурешлари орқали бир шаклга солиш борасидаги уриниши зое кетган. Инсоний қисматларда оригинал, қизиқарли эпизодлар, фактлар учраса-да, улар қуруқ, ҳиссиз нақл қилингани ва бениҳоя кўплиги сабабли образларни босиб, эзиб, кўмиб юборади. Автор персонажлар характерини қиссага мувофиқ ҳаётий проблематика орқали кашф этишдан кўра уларни иллюстрация қилиш йўлидан боради. Асарни юзага чиқаришга туртки берган икки ёш ўртасидаги муҳаббатга қаршилик қилувчи қариндошларнинг гина-кудуратлари асардаги муносабатларнинг эсланишини содир этарли ҳаётийликка, арзирли манбага молик эмас. Бунинг нақлчининг эслаш ва ўй сурешларида сохта, зўраки психологизм ҳукмронлиги янада кучайтиради. Икки севишган ёш замондошимизнинг асар сюжетида бутунлай четда қолиб, уларнинг ота-оналари ўртасида илгарилари бўлиб ўтган муносабатларни бирма-бир нақл қилиш, ҳодисаларнинг кенг тар-

моқлилиги ўз-ўзидан асарнинг яхлитлигини юзага чиқара олмаган.

Кўпгина ахлоқий-маиший мавзудаги асарлар орасида Одил Ёқубовнинг «Биллур қандиллар» қиссаси қатор фазилати, биринчи навбатда характерларнинг жонлилиги билан эътиборни жалб қилади. Ваҳоланки, автор унда ҳаётимизда учровчи ҳаромхўрлик ва юлғичлик психологиясига қарши кураш ғоясини персонажларнинг интим туйғуси орқали ёритади. Ғоявий пиятчи, характерларни акс эттиришда автор ўз асарида машҳур «Солдат ҳақида баллада» асари шаклидан фойдаланганлигини пайқаш қийин эмас: эслатилган фильм негизда жангда жасорат кўрсатган Алёша Скворцовнинг олти кунлик отпускази давомидаги ҳодисалар ётса, «Биллур қандиллар»да отаси вафоти туфайли уйига келиб, ўз қисмига қайтаётган Ҳикматилланинг ундан ҳам камроқ фурсатда кечирган саргузашт ва ўй-фикрлари қаламга олинадди. Сюжет йўналишининг ана шундай аниқ ва ихчамлиги характерни қисса поэтикасига мос бир тарзда, лўнда композицион қурилиш ичида гавдалантирилишидан дарак беради.

Автор қиссада унчалик катта умумлашма аҳамиятли ижтимоий масалани ўртага ташламайди. Бироқ қисса бир қатор фазилатлари, биринчи навбатда характерларнинг жонли, реал ва ҳаётийлиги билан замонавий янграйди. Сюжет марказида Совет Армияси сафида ўзининг гражданлик бурчини ўтаётган Ҳикматилла образи туради. У самимий, одамий, меҳнатқаш, миришкор, анчайин тортинчоқ ва истиҳолали йигит. Унинг характерни ядросини принципиаллик, ноҳақликларга нисбатан мурасизлик ташкил этади. Характерга хос бундай сифатлар студентлик чоғларида Нилуфарга нисбатан Ҳикматилла қалбида ниш урган муҳаббат ниҳолининг бўрттар-бўртмас топталиши, ниҳоят, ўз қисмига қайтар чоғида Тошкентда уни қўмсаши ва ўша пок туйғу куртакларининг қайта барг ёза бошлаши билан боғлиқ ўринларда гавдалантирилади. Унинг характерни ижтимоий соҳадаги текинтомоқ, олчоқ ва кана тахлит ярамас элементларга қарши дадил чиқишларида янада ҳаётийлик касб этади: уни ўзининг чин севги туйғусини ардоқловчи, гражданлик бурчига содиқ, бировнинг оғирини енгил қилишга тайёр, самимий қалб эгаси сифатида эслаб қоламиз. Асар ниҳоясида Ҳикматилланинг жамиятимизда ўз ўр-

нини топувчи, ҳалол, пок қалбли, инсонпарвар, фидокор гражданин эканлигига ишончимиз ортади.

Автор машъум уруш туфайли ёлғизланиб қолган, сиртдан дағал, аммо қалби меҳр-оқибат уммонидек кенг, кексалигига қарамай ўз ризқ-насибасини ҳалоллаб еб юрган, жамиятга баҳоли қудрат наф келтираётган Хосият ая характерини лўнда ва моҳирона чизган.

«Биллур қандиллар»даги Бегимқул — социалистик қонунчиликни оёқ ости қилиш пайидаги юлғич ва ҳаром-хўрларнинг типик вакили. Автор ана шундай тоифаларнинг чиркин психологиясини очиб, ундайларни таг-туғи билан қўпориб ташлаш ғоясини олға суради. Нилуфарни йўлдан уриб, уни ўзига ром қилган ва охири ўзига ўхшаш тор шахсий манфаат гирдобида таҳқирланиш даражасига етказган, замонасоз мешчан табиат Бегимқул китобхон нафратини қўзғовчи характер савиясига кўтарилган. Унинг характерлилиги Бегимқулнинг индивидуаллигини бўрттирувчи қўпол гавдаси ва «айиқполвон»лигидагина эмас, албатта. Масаланинг моҳияти биринчи навбатда унинг жамиятимизга доғ туширувчи индивидуал ҳисли куялардан эканлигининг конкрет ва ҳаётий гавдалантиришидадир. Автор бунини ҳаётимизда кенг тармоқ ёйган турмуш тарзимиз кўриниши газлаштириш билан алоқадор фактларда жуда ишонтирарли ёритган. Ижтимоий зарарли, жирканч ҳамда муҳитимиз руҳидан ҳадиксировчи бу типдан Ҳикматилла ва Нилуфарнинг юз ўгиришини, Бегимқулнинг охири аянчли, фожиавий қисматга муккадан кетишини ҳаётимиз етакчи руҳининг одилона туширган тарсақиси ўрнида қабул қиламиз.

Барча персонажларнинг Бегимқул ва унинг фаолиятига бевосита алоқада ифодаланиши асарнинг тарбиявий-таъсир кучини оширган. Сюжетнинг ана шундай композицион марказ доирасида юзага чиқиши кўтарилган масала ва характерлар шу жанрнинг мазмуний ва шаклий талабларига мувофиқ талқин этилганини тасдиқлайди.

Қиссачилигимизга адабиётимизнинг ёш насли яратётган асарлар муносиб улуш бўлаётганлигини алоҳида қайд этиш керак. Кейинги икки йил давомида китобхонлар юқорида эслатганимиз асарлардан ташқари Марва Жалолиддинованинг «Нигора», Тоҳир Маликнинг «Фалак», Оқилжон Ҳусановнинг «Тоғда ўсган бола», Одилжон Олимовнинг «Қимми айблай», Мамадали Маҳмудов

нинг «Боғдон қашқари», Неъмат Аминовнинг «Елвизак», Зоҳир Аъламнинг «Илк баҳор кунлари» каби ўндан ортиқ қиссаларини ўқишди. Албатта, бу асарларда яратилган характерлар савияси турлича. Лекин уларда кўтарилган мавзуларни, характерларни турлича услубий йўналишларда (фантастик, саргузашт, ҳажвий), ўзига хос овозда ифодалашга бўлган майлнинг кучлилиги, мустақиллик касб этишга интилиш тенденцияси эътиборли.

Неъмат Аминов «Елвизак» қиссасида усти ялтироқ, ичи қалтироқ, ношуд, аммо ўзини уddaбурон, ишбилармон қилиб кўрсатувчи Баширжон Зайнишевнинг ҳажвий образини гавдалантирган. Бу образнинг ички моҳияти— давримиз руҳидан қолақ, тараққиётимиз одимларига ўралашиб халақит берувчи, кулгили характери ҳаётий ва ишонтирарли чизилган. Автор тили кулгили ибораларга, ҳажвий образларга бойлиги билан жозибали. Ёзувчи бош персонаж характерини чизишда, унинг аянчли ўрнини кўрсатишда баъзан иллюстратив кўринишларга юз тутса-да, асосан, ҳажвий ҳолатларни реалистик тасвирлашда муваффақиятга эришган. Жамиятимизда арзирли ўрин эгаллай олмаган, енгилнинг остидан, оғирнинг устидан юрувчи, ўзини ишбилармон, билагон, фаросати зўр киши қилиб кўрсатишга тиришиши билан кулги қамчиси остида қолиб шарманда бўлувчи тоифалар Зайнишев тимсолида индивидуал сифатлари билан эса қолади. Неъмат Аминовнинг адабиётимиздаги ҳажвий характерлар яратиш борасидаги яхши традицияларни ўзлаштириш, уларни янгича ҳаётий материаллар асосида давом эттириш йўлидан бораётганлиги қувонтиради.

Зоҳир Аъламнинг «Илк баҳор кунлари» қиссасида журналистлик касбига меҳр қўйган, уни ардоқловчи ва бошқа соҳаларга алмашмовчи ёш замондошимиз Дони образи диққат марказида туради. Совет Армияси сафида гражданлик бурчини адо этган, олий маълумотли Дони наشريётлардан бирида корректорлик вазифасида ишлайди. У эртаминдин журналистлик касбининг юқориқроқ зиналарига кўтарилиш орзусида яшайди. Аммо унинг орзуси тобора умидсиз кайфиятлар уйғотувчи тўсиқлар қаршисида қолади. Донининг ҳаётда ўз ўрнини эгаллаш ва мустақил, бадастир турмуш кечириш борасидаги ўйлари, зиддиятли кечинмалари, касбдошлари

сингари оз ойлик сабабли отаси берган дашномлари устига ишхонасидаги адолатсизлик тўсиқларининг қўшилиши анча жонли; ишонарли ифодаланган. Авторнинг тили ширали-образли, интонацияси майин ва ёқимли, китобхонни эргаштиради. Бироқ қиссада ғоявий юк жанр талабларига, эпиклик миқёсига инсбатан анча енгил бўлиб, сюжет чизиғи бир ҳикоя учун кифоя инсоний муносабатлар донрасидан ошмайди. Характерлар муносабатини очувчи бадний конфликт изчил ривожланмайди, унинг босқичлари гоҳида аранг кўзга чалинади (нашриёт бошлиғига лағмон келтириб беришдан бош тортган ўринда).

Бундан ташқари қиссада чала-чулпа оғизга олинган, авторнинг «ичида» қолиб кетган баъзи томонлар борки, улар лозим даражада очилса, асарнинг ғоявий салмоғи, характерлар қамрови ошарди, образлар қирралари янада ёрқинлашарди. Донининг бошқа жойдан иш излаш ўрнига нашриётдаги соғлом муҳитга суяниб, вазифасини суинистеъмол қилувчи Файзуллолар муҳитига қарши дадил ва очиқ кураш олиб боришини китобхон кўришни истарди. Қорректорларимиз ойлигининг озлиги, жамиятимизда қандайдир «тажанг зиёлилар» тоифаси мавжудлиги тўғрисидаги гапларнинг ижтимоий илдизи очилмайди. Жамиятимизда керакли ўринга эга бўлиб, умр бўйи шу соҳада меҳнат қилаётган бу касб эгаларининг ҳаёт тарзига муносабат борасида автор қандайдир илмоқли, норозилик руҳидаги гапларни айтиш билан чекланади. Донининг шу негизда ақлини «ишлатиб», севганидан «воз кечини»и, кейин эса ақлидан туйғусининг голиб келиши билан боғлиқ ўринларда сунъийлик, ишончсизлик излари бор. Бундай нуқсонлар характерларнинг реалистик йирик ва ёрқин бўлишига халал берган.

Характерларни юзага чиқарувчи омилларнинг диалектик бирлигини етарли таъминлай олмаслик, маҳоратнинг мурғаклиги ёш ёзувчи Мамадали Маҳмудовнинг «Боғдон қашқари» қиссасида ҳам сезилади. Автор унда гражданлар уруши йилларидаги воқеаларни акс эттирган. Янги тузум — советлар ҳокимияти зарбасидан тўзиб, тоғу тошларда тентиб, молу дунё ҳажрида ўзини ўтга, чўгга урувчи, талончилик қилувчи босмачилар бошлиғи Юсуфбек ва унинг бир гала дайди тўдаси қисмати фожияси асар сюжети негизини ташкил этади. Автор янги

жамиятнинг ашаддий душмани, миллатпараст, бўрси-фат ёвуз ва йиртқич табиатли Юсуфбек характери-ни алоҳида қунт билан чизган. Унинг кирдикорлари ҳаётний деталларда индивидуаллаштирилган. Автор услубидаги равонлик, образлилик, характерларни аниқ тасвирлашга интилиш авторнинг нозик кузатувчилик ва ҳаёт ҳақиқат-нини бадийлаштириш қобилиятидан дарак беради. Лекин қисса ўқиб бўлингач, унда автор қандай эстетик-тарбиявий мақсадни бадийлаштирганлиги, характерла-ри орқали китобхон олдига қандай ибратли масалалар-ни қўйганлиги хусусида ўйлашиб, хаёл суриб қоласиз. Тўғри, қисса босмачиларга нисбатан жирканч ҳисларини бир оз уйғотади. Агарда Юсуфбеклар тўдасининг мо-ҳияти, халққа кўрсатган жафоларни очилганида «бир оз» сўздан бутунлай воз кечиниш мумкин бўларди. Шу билан бирга теманинг моҳияти, Юсуфбекнинг советлар ҳокимиятига ишонмаганлиги, демак, янглишиши қисса-нинг эстетик-тарбиявий руҳини оширувчи трагизм па-фосини таъминлашни талаб қилиб турибди.

Ҳаётдаги инсоний ўлим даҳшатли ҳодиса сифатида умуман бахтсизлик, фожиадир. Лекин замони ўтган, ре-акцион кучларнинг, душманларимизнинг ўлими биз учун эмас, балки уларнинг ўзи ва яқинлари учун фожиа, му-сибатдир. «Боғдон қашқирини»даги Юсуфбекнинг янглиш йўлга кириб ўлимга юз тутиши унинг ўзи ва маслакдош-лари учун фожиа бўлиб, биз уни даҳшатли ҳодиса сифа-тидагина қабул қиламиз. Қашқиртабиат, негадир, ма-ҳаллий бойларнинг бокира қизларига заволлик келти-рувчи, бойлик тўплаш йўлида изғувчи бу шахс ўлими янги жамият намояндалари билан ижтимоий негиздаги бевосита тўқнашувлар натижаси тарзида эмас, балки уларнинг ўз разил қилмишлари негиздан келиб чиқади. Асарда Юсуфбек Офтоб қишлоқли уч бой бошчили-гидаги социал мансублиги ноаниқ кучлар томонидан ўч олинш қасдида ўлдирилади. Булар сафига унинг оёғини уқалаб юрган илгариги йигитнинг — Янгибойнинг кириб қолганлиги, ундаги ўсини-ўзгарини шароитлари китобхон-га бадий таъсирчанликда етиб бормаиди. Борди-ю, у бойлар сафига қўшилган бўлса, уни бундай ҳаракатга ундаган омил нимада?

Юсуфбекнинг ўгли Аҳмадбек Туркияда қандай қилиб революция тарафдори бўлиб қолганлиги, унинг характе-рини шакллантирган шароит мутлақо очилмаганлиги-

дан ишонтирмайди. Бу персонаж автор ғоясининг қўғирчоғи тарзида қабул қилинади. Шу вайдан ачиниш ҳиссини уйғотиши керак бўлган бу революция тарафдорининг калласи танасидан жудо қилиниши даҳшатли ҳодиса сифатида қабул қилинади, китобхонда зарур ачиниш ҳиссини қўзғатишга ожизлик қилади. Ижтимоий негизи — меҳнаткаш халққа даҳлдор томони (фойдаси ёки зарари) ишонарли очилсагина турмушдаги фожиавий ҳодиса эстетик-таъсирчан моҳиятга эга бўлади. Шу жиҳатдан қараганда, «Боғдон қашқири» автори даврининг прогрессив, яратувчи руҳининг характерлар онгига, психологиясига кўрсатаётган таъсирини ифодалашни орқа планга суриб, фожий, жирканч ҳодисаларнинг натурал ҳолатларини ифодалашни биринчи ўринга чиқаради — даҳшатни кўрсатишни ва натуралистик тасвирлашни биринчи ўринга чиқаради (фаҳшбозлик, талончилик, каллакесарлик, маишатбозлик, лаган-лаган гўштхўрлик, қимизхўрлик ва ҳ.) Натижада характерларни ҳаракатга ундовчи типик шароит ва унинг таъсири етарли очилмайди. Характерларнинг ижтимоий қирралари шахсий биологик қирралари соясида хиралашиб қолади. Социалистик реализм эстетикасида бу масалаларнинг диалектик бирлигини таъминлаш ҳал қилувчи ўринда туради.

Хуллас, қиссачилигимиз реалистик характерлар яратиш борасида паст-баландликларига қарамай, ривожланиш йўлидан бораётир. Партиямизнинг давримизга муносиб асарлар яратиш борасида қўяётган шарафли вазифаларини ўташда қиссачилигимиз ҳам муносиб ўрин эгаллайди. Бинобарин, асарларимизнинг муваффақиятини характерларнинг реалистик ҳаётий кучи, кўп қиррали инсоний-индивидуал сифатларга моликлиги, йириклиги, ижтимоий социал моҳиятли ҳодиса сифатида маҳорат билан кашф этилиши таъминлайди.

ИЖОДИЙ ЖАСОРАТ ВА ЖАНГОВАРЛИК

Ёзувчи Комил Икромов «Правда» газетасининг 1978 йил 14 декабрь сонида босилиб чиққан мақоласида ўзбек пахтакорларининг «оқ олтин» учун кураш майдонида беқийёс заҳматлар чекиб, мислсиз жасорат кўрсатаётганлигини ички дард билан ғурурланиб сўзлайди ва диққатимизни қуйидаги ҳолатга жалб қилади: теримнинг қизғин палласида фақат тонналаб хирмон кўтарганлар қаҳрамон деб эъзозланса, сўнгги пайтларда, ноябрнинг иккинчи ўн кунлигидан то декабрнинг ярмигача давлатга атиги килограммлаб ҳосил армуғон этганлар зўр олқишларга сазовор бўлди.

Бундай вазиятни табиат қийинчиликлари вужудга келтиргани ҳеч кимга сир эмас, бироқ теримнинг муайян шиддат билан муваффақиятли давом этиб, ўз вақтида тугалланишини таъминловчи мавжуд имкониятлар ишга тўла сафарбар этилдими, қуёш кулиб боққан чоғларда барча воситалардан оқилона фойдаланилдими, пахтакорларимиз меҳнатини енгиллатишга қаратилган тадбирлар моҳирона амалга оширилдими, илм, фан, техника ресурслари эҳтиёжларимизга яраша қўлланилдими, ҳар жойда маҳаллий шарт-шароит мураккабликлари, мавжуд афзалликлари эътибордан соқит қилинмадими, хуллас, ҳаммамиз қўлимиздан келадиган чораларни кўриб, деҳқоннинг мушкулини осонлаштиришга етарли улушимизни қўшдикми, деган бир қанча саволлар кетидан яна саволлар туғилаверадики, улар устида ўз соҳаларининг мутасаддиларигина эмас, балки ёзувчиларимизнинг ҳам бош қотирадиганлари бор ва адилларимиз баҳоли қудрат

бу ҳақда ўйламоқдалар, ёзмоқдалар. Шу тариқа қишлоқ меҳнаткашлари ҳақидаги асарлар юзага келмоқда.

Тўғри, ёзувчиларнинг асарлари вазиятни яшин тезлигида тубдан ўзгартиролмайди, ўзгартиришга даъво ҳам қилмайди, аммо ўзгартиришга туртки беради, маънавий замин ҳозирлайди. Айниқса, қишлоқ ҳаётини, «оқ олтин» етиштирувчилар турмушини чуқур тадқиқ этиш натижасида юзага чиқадиган маънавий замин — коммунистик партиявийлик руҳи билан суғорилиб, бадний етуклик даражасига кўтарилган ғоятда баркамол асарлар яратишга интилиш кундан-кунга кучайиб бораётгани қувонарлидир. Интилиш самаралари кўпроқ публицистик чиқишларда, очеркчиликда кўринмоқдаки, Қомил Икромовнинг юқорида эслатилган мақоласи улардан бир намунадир.

Мазкур мақолада Ўзбекистонимиздаги «оқ олтин» учун кураш жараёни мавжуд мураккабликлари, қийинчиликлари, даҳшатлари билан тавсифланади, юртимизда каттаю кичик, ёшу қари кечани кеча, кундузни кундуз демай ҳосил «жанги»га отлангани рўйрост айтилади, бу эса ижодий жасорат сари ташланган дадил қадамдир.

Рўйрост айтиш шунчалик қийинми, нима учун унга юксак баҳо бeryапсиз, деб ажабланишингиз мумкин, аммо чуқурроқ мулоҳаза қилиб кўрилса, ажабланишга ўрин қолмайди. Ахир, бор нарсани, мавжуд реалликни, атрофимиздаги борлиқни эътироф этишнинг ўзи рўйрост айтишмас-ку! Аслида, реалликдан, борлиқдан ҳақиқатни топиб кўрсатиб бериш ҳазилакам иш эмас ва буни ҳамма ҳам зўр муваффақият билан удалайвермайди. Чунки, ҳақиқат «мана, мен!» деб ўзини ҳамма ерда кўз-кўз қилиб турмайди, баъзан кўз илғамас чуқурликларда, сарҳадсиз кенгликларда яшириниб қолади, турли хил шаклларда, қиёфаларда гавдаланади. Шунинг учун ҳам адолат ва ҳақиқат тантанасини таъминлаш ҳаёт мураккабликларининг моҳиятини ёритиш мақсадида ёзилган «Жашнатга йўл» драматик достонида, Абдулла Ориповнинг ўз қаҳрамонларини нариги дунё шароитига олиб киргани, ғоятда шартли, ғаройиб мажозий образлар яратгани ажабланарли эмас. Илмий-фантастик, саргузанг воқеаларга мурожаат қиладиган қаламкашларни айтмайсизми!

Хуллас, ҳақиқат ҳаёт мураккабликлари, қарама-қар-

шилиқлари турмуш бўронлари ичида туғилади, камол топади, голиб чиқади, гоҳида муваффақиятсизликларга ҳам юз тутадик, бундан кўз юмолмаймиз, кўз юмишимиз мумкин эмаслигини коммунистик эътиқод талаб қилади.

Ҳозирги етук социализм даврида ҳақиқатнинг мағлуб бўлишини таъминлайдиган объектив шарт-шароитларга ўрин йўқ, деб баралла айтаверамиз, аммо ўсиш-ўзгариш қонуниятлари, тараққиёт мураккабликларидан келиб чиқадиган ҳамда ўтмиш сарқитлари, эскилик қолдиқлари деб таърифланадиган, тавсифланадиган субъектив сабаблар мавжудки, масаланинг шу жиҳатини қишлоқ мавзунини ёритаётган қаламкашларимиз рўйрост кўрсатишга бел боғлаганлар. Хусусан, «оқ олтин» ижодкорларига бағишланган публицистик мақолаларда, очеркларда «мана, мен!» деб турган ҳақиқат зўр иштиёқ билан ифодаланмоқда. Шунингдек, журнал, газета, радио, «зангори экран»даги чиқишлари билан пахтакорларимиз шаънига тасанно айтмаган бирорта ўзбек шоири, ёзувчисини учратиш амримаҳолдир. Ёзувчиларимизнинг, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига ҳукуматимизнинг олий орден ва медалларига сазовор бўлган ўнлаб, ҳатто юзлаб марди-майдонлар тўғрисида дил сўзларини битганликлари, Турсуной Охунова, Ҳамроқул Носиров, Аҳмаджон Одилов сингари қаҳрамонларнинг довуғи, обрў-эътиборини Бутуниттифоқ, ҳатто жаҳон миқёсига кўтаришда ўзларининг фаоллиги, зарбдорлигини намоён этганликлари айниқса ибратлидир.

Сўхбатлар, учрашувлар «пахта» сўзи билан бошланиб, «пахта» билан якунланганликларини айтмайсизми! Тушимизда ҳам, ўнгимизда ҳам пахта билан бирга бўлганимизни-чи?! Шунинг учун ижодкорларимиз фаолиятини Ўзбекистон «оқ олтиннома»сини яратишга қаратилгани табиийдир. Айниқса, бу борада Шароф Рашидовнинг етакчилиги, карвонбошиллик қилаётгани қалбимизни ифтхор туйғуларига лиммо-лим тўлдиради, ажойиб илҳом бахш этади. Қайси мавзуларга қўл урмасинлар, нима хусусида сўз юритмасинлар, қандай масалаларни ҳал қилмасинлар, Шароф Рашидов забардаст ёзувчи, асл инсон ва катта давлат арбоби сифатида ўзбек пахтакорлари, деҳқонлари, бутун қишлоқ аҳли ҳаётини барча фазилатлари, гўзалликлари, қийинчиликлари ва қарамақаршиликлари билан атрофлича ҳаққоний тадқиқ этини

намуналарини кўрсатиб, ўзига хос ғоявий-бадний мактаб яратиб берди. «Қудратли тўлқин», «Бўрондан кучли», «Ғолиблар»ни ўқиганингизда ҳам, буюк дўстлик, интернационализм, совет турмуш тарзи, улуғ рус тилини тараннум этувчи жўшқин публицистик мақолалари, китобларини мутолаа қилганингизда ҳам бунга тўла ишонч ҳосил қиласиз.

Шароф Рашидов яратган ғоявий-бадний мактаб сабоқлари, ҳикматларини чуқур ўзлаштириб, амалиётга моҳирона тадбиқ этиш натижасида ижодий жасорат кўрсатаётган адибларимиздан бири таниқли ёзувчимиз Назир Сафаровнинг истеъдодли журналист Шароф Убайдуллаев билан ҳамкорликда ёзган «Реал ташаббуслар, ҳаётий қаҳрамонлар» очерк—суҳбати кўпчиликнинг оғзига тушди. Негаки, азамат деҳқонларимиз, пахтазор марди-майdonлари улуғланиб, сохта «рекорд»чилар, қалбаки «мингтонна»чи механизаторлар танқид қилинади, бундай «қаҳрамонлар» ҳеч қачон халқимиз олқишига сазовор бўлолмаслиги тўғри кўрсатилади. Айни чоқда терим машиналарининг жуда кўп фазилатларига, афзалликларига қарамасдан ҳали ҳозирги юксак талабларга тўла жавоб бермаётганлиги конкрет таҳлил орқали кўрсатилади, инженер-конструкторларимизнинг ғўза парвариши, айниқса, йиғим-теримга техникани тўла сафарбар этиш учун яна кўп захмат чекиши зарурлиги алоҳида таъкидланади. Хусусан фактларни ошириб-тошириб изоҳлаш, аччиқ ҳақиқатнинг юзига тик қарай олмасликнинг зарарли оқибатлари ошкора кўрсатилади.

«Оқ олтин» ижодкорлари ҳаётида «мана, мен!» деб турган ҳақиқатни таърифлашга деярли барча қаламкашларимиз уста, бироқ ҳаётнинг кўзга ташланавермайдиган қатламларидаги ҳақиқатларни илғаб олиш осон эмас, адолатнинг бурчак-бурчакларда гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай, гоҳ нималаргадир аралаш-қуралаш бўлиб кетганлигини ҳар ким сезавермайди, баъзан сезганлар журъат этиб, кўрганларини ошкор қилавермайди.

Юқорида мамнуният билан қайд этилган ғоявий-бадний мактаб таълим берадики, ҳар қандай шароитда ҳам ҳақиқатни, фақат ҳақиқатни ошкор этиш керак ва шу йўсинда жасорат кўрсатган ижодкор халқ олдидаги бурчини ўтайди, замонга хизмат қилади, жамият тараққиётига таъсир кўрсатади, бироқ жасорат ўз ўзидан пайдо бўлмайди, у курашларда туғилади, курашларда

ғалаба қозониш учун юзлаб, минглаб, ҳатто миллионлаб жумбоқлар, чигалликларни ечиб, хилма-хил қийинчиликларни бартараф этиш талаб қилинади. Ҳолбуки, аксари ижодкорларимиз олишувларнинг қандай бошланиб, қандай давом этишини эмас, курашлар жараёнини эмас, балки уларнинг натижасини, хотимасини тавсифлашдан нарига ўтмаяптилар. Пиравардида олишувлар, тортишувлар, «жанг»лар жараёнида учрайдиган ҳар хил чигалликлар, мушкулотлар, даҳшатли оқибатлар бутун салмоғи, мазмуни, нозикликлари, кўз илғамас хусусиятлари билан тадқиқ этилмаяпти. Тўғри, у ёки бу қаҳрамонлар ҳақида гапирилиб, юксак довопларни осонлик билан эгалламади, анча-мунча тўсиқларни бартараф этди, ғам-аламлар чекди ва ниҳоят, ғолиб чиқди ёхуд ғолиб чиқишни таъминлайдиган замин яратди, дейилди-ю, бироқ мана шу тўсиқлар, қийинчиликлар, ғам-аламларнинг ижтимоий моҳияти, социал мағзи очилмай қолади. Борди-ю, уч юз ёки тўрт юз тонна пахта терган механизатор ёхуд беш-ўн минг килограммни дўндирган теримчи тўғрисида сўз кетса кўп ёзувчиларимиз уларни обдан мақташга, мадҳ этишга куч-қудрат, имконият топади-ю, аммо меҳнаткашларнинг бундай марраларни қандай эгаллаганликлари, шу аснода қандай қийинчиликларни енгиб ўтишга тўғри келгани хусусида ё ҳеч нарса дейилмайди ё шунчаки қайд этилади-ю, чуқур ёритилмайди. Чуқур ёритилмагандан кейин ҳар қандай жасорат ҳам бутун салмоғи билан қалбларни тўлқинлантирмайди, ҳаяжонларга ғарқ эттирмайди. Борди-ю, колхоз-совхозларга яқиндан ёрдам берган ҳашарчи-талабалар, ҳашарчи-ишчилар, ҳашарчи-олимлар, умуман шаҳарликлар ҳақида нимадир ёзиш лозим бўлса, улар шаънига таҳсинлар ўқиймиз, лекин улар кўрсатган мардлик, матонатнинг қандай шарт-шароитларда вужудга келгани, нималарни ютиб, нималарни ютқизгани икки-уч оғиз сўз билан тавсифланади, холос. Ваҳоланки, тавсиф эмас, таҳлил керак. Бадий воситалар орқали юзага чиқариладиган таҳлил керак. Ғоятда ҳаётий ва ҳаққоний образлар руҳига сингдирилган таҳлил керак.

Фикримизни ойдинлаштириш ниятида биргина олий ўқув юртининг пахта йиғим-теримига иштирок этишига эътибор берайлик. Фараз қилайликки, унда тахминан ўн минг талаба таҳсил кўради, бироқ ҳашарга уларнинг барчаси иштирок этадими? Табиийки, иштирок этмайди.

Қимлардир касаллиги туфайли, яна кимлари бошқа сабабларга кўра теримга қатнашмайди ва баъзан қатнашмаганларнинг сони мингдан ошиши мумкин. Боринги, беш юзта қатнашмасин. Агар ўн мингдан тўққиз ярим минг талаба ҳашарга қатнашса, буни нормал ҳолат деб ҳисоблаш мумкин, бироқ беш юз талаба (баъзан айрим олий ўқув юртларида 2 минг талаба) бир-бир ярим ой муддат ичида нима билан шуғулланади? Ахир, бу муддат ҳар бир талаба, олий ўқув юрти, қолаверса, республикамиз ҳаётида жуда катта аҳамият касб этади-ку!

Энди масаланинг бошқа жиҳатини олайлик, ўша институтнинг пахта теримидаги тўққиз ярим минг талабасининг кучи, қудрати, имкониятларидан тўғри ва унумли фойдаланиладими? Уларга маълум гектар ерни ажратиб бериб, ўша ердаги ҳосилни йиғиштирсаларинг, ҳашарчилигингиз тугайди, деб белгилаб қўйилса, иш тезроқ юришиб кетмасмиди? Ҳашарчи-талабаларнинг яшаш, меҳнат қилиш шароитига боғлиқ қийинчиликларга қандай барҳам бериш мумкин?

Шу саволларни республикамиздаги қирқдан ортиқ олий ўқув юртлари, ўнлаб-юзлаб мактаблар, техникумларнинг ҳашардаги фаолиятига тадбиқ этилса, қанча-қанча муаммолар келиб чиқмайдими? Урта мактаб ўқувчиларининг ҳашарчиликдаги тақдири-чи?

Деярли ҳар йили ҳашарчилик вақтинчалик тадбир дейилади, аммо унга эҳтиёж яқин кунларда йўқолмаслиги кўриниб турибди. Бинобарин, ёзувчиларимиз масаланинг шу жиҳатини эътибордан соқит қилолмайди. Қишлоқ, колхоз-совхоз ҳаётига оид ўнлаб, юзлаб муаммолар мавжудки, уларни ҳал қилишда бадний сўз муҳим аҳамият касб этади. Сирасини айтганда, ёзувчига тааллуқли бўлмаган бирорта муаммо йўқ. Лекин муаммоларнинг муаммоси бор. Агар уларнинг мазмуни, маъноси, ижтимоий салмоғи эътиборга олинмаса, ҳаракату интилишлар барака келтирмайдн.

Биз фақат қишлоқ мавзусига тегинли айрим муаммоларнигина тилга олдик. Аслида ҳали ечилиши лозим бўлган жумбоқлар жуда кўпки, бунга ижодкорларимизнинг бефарқ қарашини асло кечириб бўлмайди. Завод-фабрикалар, умуман шаҳарликлар турмушига оид қанча-қанча муаммолар борки, уларни бадний тадқиқ этиш натижасида жамият тараққиётига самарали таъсир кўр-

сатилишига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Шунинг учун бизга ўзимизнинг овечкинларимиз, радовларимиз етишмаётгани яққол сезилаётир.

Социалистик реализм, табиийки, ўша жумбоқлар, муаммоларнинг инсон тақдирига бевосита ёки бавосита боғланган жиҳатларини таҳлил қилиш орқали ҳаётни ўзгартиришга, коммунистик эътиқод асосида янада баркамол қилишга даъват этади, лекин бадний ижоднинг ҳар бир тури, ҳар бир жанри — шеърят, наср, драматургия ва адабий танқид ўз қонуи-қондалари, воситалари билан қуролланган ҳолда иш кўради.

Ҳа, ўз қонун-қондалари, воситаларига мувофиқ ижтимоий салмоққа эга бўлган муҳим жумбоқнинг муайян қирраларини ёритмаса, қалбларни ларзага соладиган, юракларни жижиллатадиган, тўлқинлантирадиган даражада намоён қилмаса, онгимизни, маънавиятимизни бойитмайди, жамият тараққиётига самарали таъсир кўрсатмайди.

Ҳаётнинг сарҳадсиз кенгликларини гавдалантирадиган насрий асарларгина эмас, балки шеърятдай ғоятда нозик, нафис санъат ҳам шу талаблар асосида ривожланишини Эркин Воҳидовнинг пахтакор тилидан изҳор этилган қуйидаги фикри тўла тасдиқлайди: «Чопиқ гашти» дединг, эҳ, бу не роҳат, билмоқ бўлсанг, сезмоқ бўлсанг бу не ҳузур, кун бўйи демайин, бир-икки соат лолақизғалдоқнинг офтобида тур, бу иш «пўлат отни мағрур суриш»мас, рост гапни айтавер, уялтирмас рост далада чанг ютиш «жавлон уриш»мас, бизлар ишляпмиз, бу меҳнат, холос».

Бу сўзлар аслида мухбирга қарата айтилган, аммо улар барча ижод аҳлига, хусусан, шоирларга ўзига хос ғоявий-бадний йўлланма сифатида хизмат қилади. Зотан, ростини гапириш, ҳақиқатни айтишдан ижодий жасорат бошланади. Лекин ҳаёт ҳақиқатини бадний ҳақиқатга, шеърый ҳақиқатга айлантириш ғоятда мушкулдирки, уни чинакам истеъдод эгалари зўр курашлар, машаққатли изланишлар, жанговар ҳаракатлар натижасидагина амалга ошириш мумкин. Зўр курашлар, интилиш-изланишлар муваффақиятли якулланса, ижодий жасорат оддий воқеадай, ҳамма кўриб-билиб юрган ҳодисадай туюладики, бунга Абдулла Ориповнинг мана шу мисралари ёрқин далилдир: «Иложин топса агар, кетмоннинг дастасин ҳам ерга қадаб, термилиб кўкар-

тиргувчи бу халқ», «увоқ чигитин ҳам этмай деб увол, ҳар қарич тупроққа эгилган халқим».

Кетмон дастасин кўкартириш. Ҳар қарич ерга эгилиш. Ушоқ чигитни увол этмаслик.

Кўринишда оддий, аслида эса чуқур маъноли, таъсирчан, жонли поэтик образлар, рамзий тасвирлар, оригинал ифодалар бўлиб, уларни Абдулла Орипов кашф этган, яратган, яратиш, кашф этиш эса ижодий қаҳрамонлик мевасидир.

Табиийки: ҳар бир қаламкаш яратиш, кашф этиш туйғуси билан яшайди, тер тўкади. Чунки бошқача йўл билан ғоявий-бадий тараққиётни таъминлаш мумкин эмас.

Нормурод Нарзуллаев шеърларини ўқиганимизда бунини доимо ҳис қилиб турамыз. У нима тўғрисида қалам тебратмасин, долзарб масалаларни кўтариб чиқишга, ҳеч кимда эътироз туғдирмайдиган фикрларни зикр этишга, совет кишиларининг ажойиб қаҳрамонликларини кўтаринки руҳда ифодалашга интилади ва кўпгина шоирларимиз, мунаққидларимиз интилиш натижаларини ижобий баҳоламоқда.

Кейинги пайтларда у ғоятда сермахсул ва фаол ижодкор сифатида шуҳрат қозонмоқда. Деярли ҳар йили битта, ҳатто баъзан иккита шеърини мажмуа чоп эттиряпти. Яна шуниси характерлики, ҳар бир тўпламига машҳур шоир ва ёзувчиларимиз махсус сўзбошилар ёзиб, муаллиф шаънига илиқ фикрларини изҳор этганлар. Бир китобига Уйғун, иккинчисига Зулфия, учинчисига Асқад Мухтор, тўртинчисига Михаил Дудин сўз боши ёзиб, шоирга оқ йўл тилаганлар ва бу тилакларнинг муайян асосга эга эканлиги ўқувчиларга аёндыр. Сўнги уч-тўрт йил ичида Тошкент ва Москва нашриётларида нашр этилган мажмуаларига «Литературная газета», «Литературное обозрение», «Дружба народов», шунингдек, республикамиздаги деярли барча газета ва журналларда тақризлар берилди. Бу тақризлар асосан мадҳ, мақтов руҳида ёзилганини ҳисобга олиб, Нормурод Нарзуллаев фаолияти тўғрисида батафсил фикр билдирмоқчимасмиз. Қишлоқ мавзуини ёритиш нуқтаи назаридан келиб чиқиб, шоирнинг баъзи шеърлари, аниқроғи, пахтакорларга бағишланган назмларига оид айрим хусусиятлар юзасидан икки оғиз сўз айтмоқчимизки, мақоламиз шунини тақозо қилади.

«Олтин қўллар жасорати» деб аталган шеърдан қуйидагиларни ўқиймиз: «Олтин қўллар қудрати олтин ундирди ерда... зар қадрин билар заргар, ер қадрини деҳқонлар... ер ўғли пахтакорнинг умри мангуликка хос! Инсоннинг қадамидан гул унар, кулар кўклам... Фахримсан, бойлигимсан, пахтакор Ўзбекистон!»

Яна бир шеърда бундай мисраларга дуч келамиз:

Пахта — бойлигимиз, номус — оримиз,

Пахта — мурудимиз, тўкин дастурхон.

Пахта — ғуруримиз, ифтихоримиз,

Пахта — шарафимиз, обрў ва имон.

Дўстлар даврасида ёруғ юзимиз,

Пахта таъриф этар кимлигимизни.

Пахта — бу бахтимиз, виждон сўзимиз,

Пахта таржимони юрагимизнинг.

Авалло шуки, бу мисраларда ифодаланган фикрлар заррача эътироз туғдирмайди, ниманки айтилса, барчаси тўғри, ҳаммаси маълуму машҳур. Шу даражада маълуму машҳурки, улардан айримлари ҳаммамизнинг шиоримизга айланган. Шуниси аёнки, шиорларнинг ўз поэзияси, нафосати бор, лекин шеърятнинг нафосати бир оз бошқачароқ. Тўғри, буларнинг фарқини англаш ўрнига мавжуд фикрларни қофиялаштириб берганингиздан қаноатланиб, завқланиб юрадиган ўқувчилар ҳам учрайдики, улар, ҳеч шубҳа йўқки, Нормурод Нарзуллаевдан ҳам, шу йўсинда шеърлар битаётган бир қанча қаламкашларидан миннатдор бўлса керак. Шахсан ўзим Нормурод Нарзуллаевнинг ҳаммага маълуму машҳур фикрларнинг бизга номаълум қирраларини кашф этиб, фақат ўзига хос кашфиётлар яратишини истардим. Ҳозирча у кўпроқ кучли эътирос билан ниманидир баён этишга, хабар қилишга эътибор бермоқдаки, бу бизни тўлқинлантирмайди, онгимизни, ақлимизни янги маъно билан бойитмайди. Ҳолбуки, Нормурод Нарзуллаев ҳаётнинг қозонида пишиб чиққан ижодкор, қобилиятли ижодкор, заҳматкаш ижодкор ва биз унинг ўзига талабчанроқ бўлишига қодир эканлигини билганимиз учун бир оз ачитиб гапиряпмиз. Бундай дейишга журъат этаётганимизнинг яна бир сабаби шундан иборатки, Нормурод Нарзуллаев республикамиздагина эмас, балки Бутуниттифоқ миқёсида танилиб келяпти ва бу унга катта масъулият юклайди.

Мулоҳазаларимиз, истакларимиз қишлоқ мавзуини ишлаётган бошқа шоирларгагина эмас, балки бир қанча прозаикларга ҳам тааллуқлидир. Зотан, хабарчилик хавфли касалга айланиб, заҳматкаш деҳқонларимиз ҳаётини чуқур тадқиқ этишга монелик қилаётганини отахон ёзувчимиз Назир Сафаров 1978 йил 24 ноябрда бўлиб ўтган республикамиз ёзувчилари Правлениесининг навбатдаги Пленумида ачиниб ва ачитиб айтгани бежиз эмас.

Балки хабарчилик, насрий ва шеърий кўринишдаги хабарчилик кимларгадир асқотиб қолиши мумкин, бироқ у ҳукмронлик қилган жойда бадий тадқиқотга ўрин йўқ, бадий тадқиқотсиз эса ҳеч қандай ижодий жасорат туғилмайди. Бадий тадқиқот руҳига сингдирилган коммунистик партиявийлик онгимизга онг, завқимизга завқ бўлиб қўшилади, жонли, ҳаққоний образларда яшайдиган социалистик реализм бадий тараққиётга, Абдулла Қаҳҳор ибораси билан айтганда, атомдан кучли таъсир кўрсатади.

Қишлоқ мавзуини ёритишда фақат тажрибали адибларимизгина эмас, балки ёш ёзувчиларимиз ҳам масаланнинг шу жиҳатига жиддий эътибор бераётгани сезилиб турибди. Шукур Холмирзаевнинг «Сўнгги бекат», Уткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор», Э. Усмоновнинг «Меҳригиё» асарларидаги айрим образларда бадий тадқиқот руҳи мавжуд, аммо биз бу руҳнинг етакчи мавқеини эгаллаб, Чингиз Айтматов, Валентин Распутин, Василий Белов, Абдижамил Нурпеисов, Расул Ҳамзатов, Юстанас Марцинкявичюс асарларидаги каби Бутуниттифоқ ҳамда жаҳон миқёсига кўтарилиши, барча ўқувчилар қалбини забт этишини истардик. Ёзувчиларимизнинг шу ҳақиқатни ўзлаштириб олганда қалам тебратаётганлиги Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» ва «Диёнат» романларида яққол кўриндики, уларнинг ижодий жасорат намуналари сифатида баҳолангани бежиз эмас. Лекин замонамиз бадий эҳтиёжини қондириш учун бундан ҳам мукамалроқ, бундан ҳам ўткирроқ, бундан ҳам салмоқлироқ, баркамолроқ кашфиётлар керак. Бунга ўртоқ Л. И. Брежневнинг «Қўриқ» асарини ўқиб чиққанингиздан кейин яна бир карра ишонч ҳосил қиласиз ва чинакам ижодий жасоратнинг ҳаётини ижтимоий моҳиятини чуқур англаб оласиз.

«Қўриқ» шуниси билан ўқувчини қойил қиладикки, муаллиф фақат саҳрони ўзлаштириш, боғу роғларга ай-

лантиришдаги қийинчиликларнигина эмас, балки кўп миллатли совет халқининг ҳаёти, маънавияти, меҳнат фаолиятидаги мураккабликлар, мушкулликларни рўйи-рост кўрсатади, қарама-қаршиликларни ҳаспўшламайди, вазиятни силлиқлаштириб ифодалашга йўл қўймайди.

Ўткир, долзарб ижтимоий муаммоларни тадқиқ этишда, шу жумладан, қишлоқ мавзунини ёритишда бу чинакам партиявий кўрсатмаларга қанчалик зўр муваффақият билан амал қилинса, ижодий жасорат медалари шунчалик мўл бўлади, адабиётимиз тараққиётига самарали таъсири шунчалик кучаяди, авж олади.

* * *

Икки суҳбатдош бири тоғдан, иккинчиси боғдан келиб гапираверса, бир-бирлари билан тил топишмаса, улар ўртасида асло яқинлик бўлмайди, иккаласи бирлашиб, жипслашиб, фикрдошу елкадош дўстлардек юксакликларни забт этолмайди.

Ўқувчи қалбига йўл тополмаган ёзувчи шундай суҳбатдошларга ўхшайди, аммо икки суҳбатдош ўзларигагина зарар келтиради, хашаки асар эса кўпчиликни захарлайдики, бу ўз-ўзидан англашиладиган, баҳссиз эътироф этиладиган ҳақиқатдир. Лекин мана шу ҳақиқат моҳиятини англаб олиш осон эмас.

Бу, хусусан, шеъриятга кўпроқ тааллуқлидир. Зеро, қофиялаштирилиб, муайян бир вазнга, аниқ ўлчовга солинган нутқ шеър деб эътироф этиларкан, унинг чинакам санъат ёки шунчаки қофиялаштирилган хабар эканлиги кўзга ҳамма вақт ҳам яққол ташланиб туравермайди. Баъзан моҳирона битилган шеърий хабар кимларгадир чинакам санъат асаридан ҳам нафисроқ ва гўзалроқ бўлиб туюлиши мумкин. Аслида эса қофиялаштирилган хабар билан чинакам шеърий асарнинг жуда катта фарқи борки, бунга ҳозирги шеърият намуналаридан айримларини таҳлил этиш асосида ҳам ишонини мумкин.

Бугунги шеъриятимизда қандай воқеалар рўй бераётганлигига бир назар солсак, тажрибали шоирларимиз ҳам, ёш истеъдодларимиз ҳам сифат ўзгаришлари учун мустаҳкам замин ҳозирлашга барча куч-қудрати, имкониятларини йўналтирганликларини кўрамиз. Кундан-кунга миқдор, сон юки тобора оғирлашиб, охиб-тошиб

боряпти. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Зеро миқдор ўзгариши сифат ўзгаришига йўл очиб беради. Сифат ўзгаришининг амалга оширилиши, тараққиёт қонуниятининг мураккабликлари, чигалликлари, қийинчиликлари билан боғлиқ бўлиб, уларни ўз ижодий жасорати билан бартараф этган қаламкаш шубҳасиз қаҳрамонга айланади. Лекин «бош»ни «тош»га, «омон»ни «замон»га қофиялаштириб, бир ўқигандан кейин эсдан чиқиб кетадиган шеърларни битиб юрганлар ҳам ўзларини оддий ижодкорлар деб ҳисобламайдилар. Устига-устак уларни бадииятнинг асл баҳодирлари деб кўкларга кўтариб мақтайдиган айрим мунаққидлар борлигини айтмайсизми?! Шунинг учун ҳам ҳаммани қойил қиладиган нимадир кашф этган, кашф этаётганлар сафи ёш истеъдодлар ҳисобига кенгайиб, ўсиб, мустақкамланиб бораётгани бизни беҳад қувонтиради.

Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидов эса ана шу ёш истеъдодларга карвонбоши бўлиб келмоқдаки, бу бежиз эмас. Негаки, ҳар иккала шоир тинимсиз изланиш-интилишлари билан сўз санъатининг қаҳрамонлари бўлиб танилди. Тўғри, улар ҳамма вақт ижодий жасорат нашидасини суряпти, деб айтолмаймиз ва бундай бўлиши жуда-жуда қийин.

Жасорат ўз-ўзидан туғилмайди, тасодифан пайдо бўлмайди. Уни юзага чиқарадиган жуда кўп омиллар мавжуд. Биринчидан, жуда катта қобилият керак. Иккинчидан, шу қобилиятни амалда кўрсатадиган, жасоратга айлантирадиган бениҳоя зўр куч-қудрат керак. Учинчидан, ўша қобилият ва куч-қудрат ўзлигини намойиш қилишга имкон берадиган муайян шарт-шароит керак. Тўртинчидан, кучли эҳтиёж, юксак орзу, улуният керак.

Бу омиллардан биронтаси етишмаса, мардлик, матонат, баҳодирлик тўғрисида ҳеч қандай сўз бўлиши мумкин эмас.

Ҳаётда қаҳрамонлик кўрсатиш шунчалик мушкул экан, бадний ижодда юксак чўққиларни эгаллаб, жасоратга эришиш бундан юз карра, минг карра қийинлашади, мураккаблашадики, буни Абдулла Орипов билан Эркин Воҳидов фаолиятида бемалол кўриш мумкин.

Иккала ижодкорнинг шеърят майдонига қадам қўйиб, бадний ижодга бел боғлаганига 20—25 йилдан ортиқ муддат ўтди.

Диққат қилинг: йигирма-йигирма беш йил, яъни чорак аср! Қирчиллама йигит ёши! Шунча муддат, шунча вақт ичида қанча ҳаракат, қанча изланиш, қанча кураш рўй берганини ҳеч қандай математик ҳам аниқ ҳисоблаб чиқолмайди. Тўғрироғи, ҳар бир йил, ҳар бир кун, ҳар бир лаҳза туйғулар мавжидан, фикрлар оқимидан ташкил топган умр бўлиб, унинг қадр-қиммати бебаҳодир. Мана шу бебаҳо умр поэтик образларга, шеърӣ мисраларга, бадий ифодаларга кўчиб, ўзгаларнинг умрига умр, фикрига фикр, туйғуларига туйғу бўлиб қўшилган тақдирдагина ўзини оқлайди, ижодий жасоратга айланади. Лекин умр қанчалик бебаҳо, қудратли, мазмундор бўлмасин, барибир у ҳар хил пайтда ҳар хил мева беради, берган мевалари баъзан жуда тўйимли, татимли бўлса, баъзан эса асло наф келтирмаслиги мумкин.

Абдулла Орипов билан Эркин Воҳидовнинг қайси бир шеъри, ташбеҳи билан танишманг, улардан шоирларнинг ўзига хос хусусияти кўриниб туради, бироқ бу хусусият гоҳида гоҳтда салмоқли бўлиб, ёрқин ифодаланади, гоҳида эса кўзга аранг ташланиб туради, гоҳида жуда қийинчилик билан намоён бўлади.

Мисол тариқасида икки шеърдан олинган икки кўчирмани кўздан кечирайлик:

Бир нафас қуёшни ўз ҳолига қўй,
Оташин дилиннга этмагин қиёс.
Бир нафас қуёшдай кўрсатсин у рўй,
Бир нафас қуёшдай порласин қуёш.

Яна далаларнинг шовқини тинди,
Яна раққосадек тинди момик қор.
Январь оқшомлари, айвонда энди
Хаёл сурмакликни этдинг ихтиёр.

Биринчи тўртлик «Ҳолат», иккинчиси «Январь» деб номланган шеърдан олинган. Уларни Абдулла Орипов ёзган. Иккаласидан ҳам ижодкорнинг нафаси, нидоси сезилиб туради, лекин бу нидо, нафас биринчи кўчирмада яққолроқ акс этган бўлиб, унда ўйчанлик билан жанговарлик, курашчанлик руҳи билан фаоллик табиий равишда омухталлашиб кетган ва қалбларни тўлқинлантирувчи кучли мавж, қудратли куй ҳосил қилиб хотирамизда узоқ сақланиб қолади, теварак-атрофда рўй бе-

раётган воқеаларга сергаклик ва сезгирлик билан қарашга ундайди.

Шеърнинг якуловчи мисралари фикримизни ойдинлаштиради:

Бир зум ўз ҳолимга қўй сен ҳам, болам,

Аён-ку менга ҳам Инсон матлаби.

Бир зум одам каби яшайин мен ҳам,

Мен ҳам яшай бир зум бир одам каби.

Инсоннинг инсонларча яшаши, меҳнат қилиши, ўйнаб-қулишига монелик қиладиган тўсиқларни бартараф этишга қаратилган ҳароратли сатрлар жуда таъсирли чиққанки, уларни бефарқ ўқиш мумкин эмас.

«Январь» деб сарлавҳаланган шеър ҳам шоир қалбининг мавжларига йўғрилган. У ўзига хос гўзал табиат манзараларини гавдалантиради, лекин гўзаллик, нафислик ўз-ўзидан ҳосил бўлмаслигини, бу учун интилиш-изланиш зарурлигини уқдиради, турмуш мураккабликлари устида бош қотиришга даъват этади. Бинобарин, шеърни ниҳоясига етказилмаган бўш асар, маза-матрасиз асар, деб бўлмайди. Айни чоқда «Ҳолат» сингари чуқур туйғулар, ўткир фикрлар уйғотадиган жанговар шеърят намунаси даражасига кўтарилмаганини айтиш керак. Аниқроғи, «Ҳолат» шоир қалбининг тўридан табиий суратда отилиб чиққан кучли поэтик нидо бўлиб, лирик қаҳрамоннинг янада адолатлироқ, янада гўзалроқ турмуш учун курашга чорлови сингари жангланмайди. «Январь» эса яхши ўқилади, лекин унинг таъсирчанлиги юксак даражага кўтарилмаган. Шунинг учун у эмас, балки «Ҳолат» ўзига хос ижодий жасорат маҳсули, деб баҳоланиши мумкин.

Эркин Воҳидовнинг «Арслон ўргатувчи» шеъри худди шундай таассурот қолдиради. Лекин бир қарашда бу шеър шунчаки оддий поэтик ташбеҳга ўхшаб кетади. Тасвирланган воқеа чет элда — Ванкувер шаҳридаги томошагоҳда рўй берган бўлиб, у империалистик мамлакатлардаги кундаликли турмуш тарзидан жиддий фарқланмайди: арслон ўргатувчининг бойликка ўчлиги, ўрмонлар шоҳи — арслоннинг изтироблари, молу мулк ҳукмронлик қилган жойда инсоннинг хору зорликда турмуш кечирishi қаламга олинади.

Шоир конкрет ҳаётий фактнинг моҳиятини шу даражада чуқур ўзлаштириб, поэтик идрок этганки, оддий

ҳодисалар замирида инсон фожиаси, замон фожиаси ётганлигини англантишга эришган. Шеърда икки шахс иштирок этади: арслон ва ўргатувчи. Ҳа, арслон ҳам жонли шахс сифатида тасвирланиб, кучли мажозий образ даражасига кўтарилган. Тўғрироғи, арслон қиёфасида жамият тараққиётини таъминловчи меҳнаткаш халқ тимсоли ифодаланади. Бироқ арслон ўргатувчи ҳам элга зулминини ўтказувчи ҳокимдор синф вакили сифатида тасвирланмайди. Арслон: «Ожиз одам! Бас, бошимда қамчи ўйнатма! Кўксимдаги ухлаб ётган ҳисни қўзғатма! Ҳаддан ошма! Ўз бошингга ўзинг етарсан, эларингнинг бурда-бурда қилсам нетарсан? Кўриб қўй, бу панжаларимни сийнангга солсам, шуҳратпараст юрагингнинг суғуриб олсам, йилтираган баданингдан тирқиратсам қон, нажот бермас сенга қарсак чалган оломон» деганида арслон ўргатувчи шундай жавоб қайтаради:

Нодон дема,
Мен биламан сенинг қудратинг.
Сен тўқайлар подшоҳисан,
Мен — бечораман.
Ҳамла қилсанг,
Бир лаҳзада тилка-пораман.
Фалак иши —
Бизнинг бундай турфа шериклик.
Менга қамчи.
Сенга қафас берди тириклик...
Гарчи сени ўйнатаман,
Гарчи мен — одам,
Ой сўнггида қанд кутаман
Хўжамдан мен ҳам.
Гоҳ жонимдач ўтса зулм,
Наъра тортаман,
Лекин бундан
Фақат бошга бало ортаман.

Диққат қилинг: ҳис-ҳаяжонлар оқимини етаклаб келган, мавжланиб, қуйилиб, эшилиб турган мисралар! Йўқ, шунчаки қуйилиб, мавжланиб турган эмас, балки ғоятда ўткир, жанговар мавжларга йўғрилган, курашчанлик руҳига суғорилган мисралар! Борди-ю, шеър силлиқ ўқилса, куйдек тараннум этилса, бироқ салмоқ-

ли фикр, ижтимоий маъно ва муҳим гоъвий юкдан маъ-
рум бўлса, ундан ҳеч ким ибратли наф ололмасди. Қи-
зиқиш билан «ҳазм» этиларди-ю, тезда унутилиб кетар-
ди, ҳеч қандай из қолдирмасди. «Арслон ўргатувчи» эса
турмуш чигалликлари, инсон ташвишлари тўғрисида ўй-
латувчи, эркин, озод социалистик жамиятимизни улуғ-
ловчи, ҳаётга актив, фаол муносабатда бўлишни талаб
этувчи асар бўлиб, хаёллар, фикрлар, туйғулар оқимини
ҳаракатга келтиради, вужуд-вужудингизгача титратиб
юборади.

«Эй, замин...» деб бошланадиган шеър ҳам Эркин
Воҳидов қаламига мансуб бўлиб, «Арслон ўргатувчи»
сингари шоир ижодида жиддий ўзгариш бошлангани-
дан далолат беради. Ҳа, жиддий ўзгариш бошланяпти-
ки, буни алоҳида таъкидлашимиз лозим. Энди Эркин
Воҳидов жанговарлик мавжларини авж олдириб, кучай-
тириб, янги поғоналарга, юксак довонларга кўтариб,
бадий ижоднинг чинакам қаҳрамонлик эканлигини
амалда исботлапти.

«Эй замин...»нинг қаҳрамони — лирик қаҳрамон, Ер
шарига, заминга мурожаат этиб, сен ўз ўқинг атрофида
бетиним айланиб юрибсан-ку, деганида шундай жавоб
олади: «Сўрма, мен шўрликни шу кўйга солган тирик-
лик ишидир, чархи фалақдир, мен на қуёшдирман, на
олтин қозиқ, ўлтирсам фалақнинг кошонасида, бошли-
гим офтобдир, парвона бўлиб, йил бўйи айланмоқ тур-
мушим эрур».

Қаранг-а, таъсирчан, ҳаққоний жавоб бўлиб, у фа-
қат замингагина эмас, балки инсон ҳаётига ҳам таал-
луқлидир. Тўғрироғи, шоир замин тимсолида инсоннинг
кечмиш-кечиришлари, бахт-саодат тантанаси учун инти-
лиш-изланишларини ифодаламоқчи. Пиравардида «Эй
замин...» нималари биландир «Арслон ўргатувчи»га
оҳангдош бўлиб чиққанини кўриш мумкин, бироқ хоти-
мада жанговарлик мавжлари анча сўнади, курашчан-
лик руҳи сусаяди:

Сен эсанг беш кунлик
Қисқа умрингда
Чеккан заҳматингга қиласан фиғон.
Менинг турмушимни ўйлаб кўргин-да,
Шукур қил,
Боқиймас умринг, эй инсон!

Ҳа, умримиз заминдек боқиймас, беш кунлик турмушга табиат томонидан, объектив борлиқ томонидан маҳкум этилганмиз, аммо шундай экан, деб тақдир нимани лозим кўрса, ўшанга қаноат ҳосил қилиб шукур қилиб юраверишимиз керакми? Қисматимиз шукур қилишми? Тақдиримизни ўз қўлимиз, ўз кучимиз, онгу фикримиз билан ўзгартириш учун курашишимиз, заҳмат чекишимиз зарурмасми?

Биттагина «шукур қил» шунча саволларни келтириб чиқарганки, уларга шоир шеърят воситалари орқали аниқ поэтик жавоблар топиб беришга муваффақ бўлолмаганки, бу оқибатда «Эй замин...»нинг «Арслон ўргатувчи»га нисбатан бўшроқ, ожизроқ эканлигини таъминлаган.

Йўқ, «Эй замин...»ни бутунлай инкор қилмоқчимасмиз, унда юрак мавжларига йўғрилган ҳаётий мисралар, ҳаққоний фикрлар, оригинал кузатишлар мавжудлигини мамнуният билан эътироф этамиз, аммо гап «Арслон ўргатувчи»нинг ғоявий-бадий жиҳатдан «Эй замин...»га нисбатан Эркин Воҳидовнинг анча мукамал, ёрқин ва таъсирчан поэтик кашфиёти бўлиб жанрлаётгани тўғрисида кетаётир.

Абдулла Орипов кашфиёти. Эркин Воҳидов кашфиёти. Улар бир-бирини такрорламайди, бир-бирига ўхшамайди. Борди-ю, ўхшаса, бир-бирларини такрорласа, кашфиёт бўлолмайди. Зотан кашфиёт ҳар куни туғилавермайди. Шунинг учун у нодир ва ноёб бўлиб, жуда кам учрайди. Ҳатто зўр истеъдод эгасининг жамики асарлари кашфиёт даражасига кўтарилмайди, кўтарилиши қийин.

Ваҳоланки, айрим танқидчиларимиз баъзи ижодкорларнинг барча ташбеҳларини бекаму кўст кашфиёт деб мадҳ этадилар, кашфиёт даражасига кўтарилмаганларини ҳам кашфиёт деб кўкларга кўтардилар. Бундан ташқари, ҳар қандай истеъдод эгаси ҳам юксак чўққиларни забт этавермайди, забт этолмайди ҳам. Қолаверса, кашфиёт бўлмаган асарни кашфиёт деб бонг урганнингиз билан у кашфиётга айланмайди.

Хуллас, ижод жараёни ҳам, шу жараёнда тер тўкаётган қаламкашлар ҳам, шу қаламкашларнинг интилиш-изланишлари ҳам ҳаёт сингари мураккаб мазмун касб этадики, унинг моҳиятини ёритишда масаланинг шу жиҳатини эътибордан соқит қилиш ярамайди. Айт-

моқчимизки, мағлубиятни ғолиблик, ёмонни яхши, бузуқликни софлик, нуқсонни фазилат деб баҳолашдан ҳеч қандай наф унмайди, аксинча, оқибати вой бўлади. Ҳолбуки, амалда кўпроқ мақтовлар, мадҳияларга зўр бериб, ҳақиқат ва адолатни излаш, ҳаёт воқеалари, адабиёт ҳодисаларининг асл моҳиятини очиш хусусида камроқ қайғуряпмиз, танқидчиликда ошириб-тошириб кўрсатув қандайдир одатга айланяпти ва бу бизни ташвишга соляпти. Шунинг учунми, баъзан зиғирдак танқидий мулоҳазалар ҳам айрим ёзувчиларга «ҳазм» бўлмаяпти. Аниқроғи, ҳар жиҳатдан исботланган адолатли танқиднинг адабий-бадий тараққиётни таъминловчи омиллардан бири эканлигини уқдира олмасдан, тушунтиролмасдан қийналяпмиз. Балки яхшилаб тушунтиролмаётгандирми? Балки адибларимиз тушунини хоҳламаётгандир?

Мана шу муаммоларни ҳал қилишга киришган мунаққидга журъат ва жасорат, жанговарлик ва курашчанлик зарур бўлиб қоляпти. Агар илмий-эстетик таҳлил жанговарлик, курашчанлик руҳи билан суғорилмаса, таъсирчанлик ўз кучини йўқотади.

Гап асосли, аниқ, «адресли» танқид ҳақида кетяптики, шунга мувофиқ биз Ямин Қурбоннинг «Шарқ юлдузи» журналининг 1978 йил 12 сонида босилиб чиққан бир туркум масаллари билан танишгандан кейин туғилган мулоҳазаларимизни ўртага ташламоқчимиз.

Бунга жазм этганимизнинг боиси шундан иборатки, масалчилик, умуман, ҳажвчилик ҳалигача ўзбек адабиётида илғор соҳалардан бирига айланмади, унинг ижодкорлари ўз истеъдодларини тўла намоен қилишга эришолмаётирлар, ҳажвчилар, масалчилар сафи айтарлик даражада ўсмаяпти, кенгаймаяпти.

Шунинг учун Ямин Қурбоннинг масалчилик билан мунтазам шуғулланишга интилаётганини қўллаб-қувватлаш керак, лекин унинг интилишлари ижодий барака келтиряптими, салмоқли ютуқлар билан яқунланяптими?

Ямин Қурбон масалларини ўқиётганингизда муаллифнинг яхши ният билан қўлга қалам олиб, ҳақиқат ва адолат тантанасига тўғаноқ бўлаётган ҳар хил салбий воқеалар моҳиятини ёритишга, дўстлик, бирдамлик, коммунистик эркинлик, одамийлик, ҳалоллик каби ноёб хусусиятларни ҳимоя қилиб, қабиҳлик, инкўюз-

ламачилик, ифлослик, маънавий чиркинлик ва қашшоқликни фош этишга бел болаганини сезиб турамыз. Баъзан сезиб турган нарсамизнинг анча ёрқин ва ишонарли ифодаланганини кўрамыз. Чуноқчи, «Мушукнинг алами» масалида меҳнаткаш филнинг хизматига яраша тақдирланганини кўриб, мушукнинг ўзини товонига ўт ёпишгандек типирчилаб қолган ҳолатини тасвирлаган муаллиф ҳасадгўйларни фош этишга муваффақ бўлган. «Нортой» масалининг бош қисмида осмонга буралиб ўрлаётган тутун қуюнини кўра солиб, тутуннинг қасрдан ва қандай пайдо бўлганини аниқлашга улгурмасданоқ ҳамма ёққа ўт кетди, қиёмат бўлди, деб жар солган Нортой хатти-ҳаракатлари қаламга олинганидан қандайдир муҳим фикр айтилса керак, деб бу асарнинг хотимасини ўқишга киришамиз:

Алжирлар
чумолига фил тўнини кийдиришиб;
ҳар қатми
гавҳарга тенг умр толаларни
бешафқат ғажирлар
пўлат чакак жарчилар,
ваҳимачилар.
Эй, тилларингга сиртмоқ тушкурлар,
Упкаларингга қачон осиларкан тош?!

Биринчидан, чумолига тўн кийдириш, тилни сиртмоқлаш, ўпкага тош осиб, деган иборалардаги сўзлар негадир бир-бирлари билан табий равишда монандлашиб, уйғунлашиб кетмаган, улар бир-бирларига сунъий тарзда ёпиштириб қўйилганга ўхшайди.

Иккинчидан, бу ваҳимачиларни фош этишмас, шунчаки даф бўлинглар, бошларингга сиртмоқ тушсин, бўйинларинг узилсин, деб... қаргаш, сўкиш-ку! Қаргаш, сўкиш эса, аввало, ожизлик белгиси, сўнгра бу ҳажвчининг ишмас-ку!

«Ғаройиб ҳол», «Оҳу ва Товушқон» масаллари бундан ҳам нохуш фикрларнинг пайдо бўлишига туртки беради.

Биринчи масалда бир Қиз: «Қим ботир, мен ана шунга тегаман, сиздақа хомсемиз, пўкни петаман», деб бир Ўғлоннинг севгисини рад этади. Ўғлон эса ҳозирги пайтда юраги ўтли мард йўқлигини исботлаш мақсади-

да ўзини гўё жабр кўрган одам қиёфасига солади-да, овози борича қичқиради: «Вой-дод!! Эй-ҳей, ёрдам!! Одамлар, воҳ-воҳ!» Одамлар эса ёрдамга келиш тугул бу нидони эшитган заҳотиёқ чор тарафга қочишади ва шунга кўра Қиз бундай хулоса чиқаради: «Эй, кўрқоқлар! Дардсиз, ғурурсиз зотлар!»

Наҳотки барча одамлар кўрқоқ, ғурурсиз бўлса?! Балки улардан баъзилари шундайдир?

Афсуски, бунга аниқлик киритилмайди. Оқибатда фикр умумлашмага айланади, бу умумлашма эса эътироз туғдиради. Балки масалчимиз ўзлари истамаган ҳолда бундай фикрни зикр этаётгандир?

Иккинчи масал бундай дейишга имкон бермайди. Чунки унда «жаллод қўлидан қочгандек ҳансираб елаётган» Оҳуни учратамиз. Лекин ким экан бу жаллод? Саволга жавоб тариқасида Оҳу айтадики, уни йиртқиқ ҳайвонлар қувлаб келаётгани йўқ, «улардан минг баттари» қувлаб келяпти. Хўш, ким экан йиртқиқлардан баттари? Масалнинг хотимаси саволга жавобдир:

Ҳай, анқайма,
қоч
ё бекин ернинг қаърига!
Назаримда худди
келаётир қувиб изимдан
милтиқ кўтарган ул
тошюрак ваҳший!

Наҳотки милтиқ кўтарганлар тошюрагу ваҳший бўлаверса?! Тўғри, одамлардан баъзилари тош юрагу ваҳшийдир, лекин улар инсоният дунёсининг қиёфасини ифодаламайди. Аммо нима учун тошюрак бўлади, ваҳший бўлади? Милтиқ кўтаргани учунми? Кимки овга чиқса, милтиқ кўтарса, инсонийликдан маҳрум бўладими? Махлуққа айланадими?

Бунга, афсуски, аниқлик киритилмайди.

Социалистик реализм шунинг учун бадий тараққиётда юксак чўққи деб эътироф этилганки, у инсонни инсонийлик йўлидан оздирадиган, оғдирадиган ҳар қандай ғаламисликларни ижтимоий илдизлари билан бутунлай суғуриб ташлашга, одамийликка иснод келтирадиган жамики иллатларни аёвсиз фош этишга қаратилиб, жанговарлик мавжларига тўлиб-тошган фаол-

кор, омилкор, жасоратли қаҳрамонларни улуғлайди, қўллаб-қувватлайди ва бунга нимаики монелик қилса, барчасини инкор этади.

Шеърят ҳам, масалчилик ҳам сўз санъатининг таркибий қисми сифатида бошқача ғоявий-бадний мақсадни билмайди, эътироф этмайди. Бошқача ғоявий-бадний мақсадга хизмат қиладиган ижодий жасорат, жанговарлик, курашчанлик бўлиши мумкин эмас.

НУҚТАИ НАЗАР БЎЛСИН...

Ўтган йили Ёзувчилар союзида бўлиб ўтган адабий йиғинлардан бирида сўзга чиққан таниқли танқидчилардан бири: «Ёзувчи асарда қанчалик кўп проблема кўтарса, шунча яхши. Проблема қўйилмаган асар умуман асар эмас. Проблема кўтаришнинг ўзи катта гап, лекин уни доимо ҳал этиш жуда ҳам шарт эмас», деган фикрни ўртага ташлади.

Мунаққиднинг бу ҳайрат қоларлик даражада айтилган кескин мулоҳазаси, фикри ўта қизғин баҳсларга, ҳатто тўғриси айтиш керак, жиддий эътирозларга ҳам сабаб бўлди. Гап, албатта, бу баҳсларнинг туғилишида ёки уларнинг қанчалик жўшқин, баъзан кескин тус олганлигида ҳам эмас, бу ерда бошқа бир нарса бирмунча ойдинлашди, яъни бадий асарда илгари сурилаётган муаммоларнинг моҳиятини ҳамма ҳам бир хил тушунмаслиги маълум бўлди. Бировлар буни улкан бир қурилишда иқтисодий ва хўжалик, ахлоқий ва ҳусусий манфаатларнинг қай даражада чигаллашиб кетганлигини кўрсатиб бериш деб билса, бошқа бировлар буни янгилик билан эскилик ўртасида кечаётган кураш таърифи деб тушунади, яна кимдир эса ижобий ва салбий қаҳрамонлар орасида содир бўладиган тўқнашувларни чинакам проблеманинг ўзи деб билади.

Бизнинг космик кашфиётлар даврида, кибернетика, атом ва баллистик ракеталар асрида яшаётганимиз қанча марталаб таъкидлаб ўтилмоқда. Санъатнинг инсоншунослик характери ҳақидаги, илмий-техник тараққиёт ўзининг ижодкори бўлмиш инсонга, унинг тафак-

кури ва руҳий оламига қанчалик таъсир этиши, адабий қаҳрамоннинг қай даражада «физик» ё «лирик» бўлишига маълум тазйиқини ўтказишдаги чин гапларнинг бир неча бор такрорланиши бадий ижод тўғрисида бўлиб турган суҳбатларда «мода» тусини олгани ҳеч кимга сир эмас.

Бу хил масалаларга танқидчилар, файласуфлар ва ёзувчиларнинг муносабатлари турлича. Масалан, рус адибларидан М. Анчаровнинг фикрича, замонавий қаҳрамон рационалист бўлмоғи лозим. В. Липатов ҳам шу фикр тарафдори, Л. Жуховицкий эса, аксинча, замонамизни инсоний ҳис-туйғуларнинг равнақ топган даври деб билади.

Ҳатто «Литературная газета» саҳифаларида ҳам мутлақо қарама-қарши мулоҳазалар тез-тез учраб туради. Б. Анашенковнинг «Моҳиятини билиш лозим» деб номланган мақоласида замонавий адабиётнинг бош вазифаси «замонавий индустрия олами ва меҳнат кишини тўла ҳолида бадий тасвирлашдан иборат. Бадий кашфиётлар яратиш учун экспериментлар қилиш керакми ёки анъанавий синалган йўللардан бориш маъқулми?» Мана Борис Анашенковни ҳаммадан кўра кўпроқ ўйлантирадиган масала. Ҳатто мунаққид ўз мақоласида Чингиз Айтматовнинг «Денгиз соҳилидаги тарғил кучук» қиссасини назарда тутиб шундай ёзган эди: «Бор-йўғи янгича тасвирий воситалар, услуб ва оҳанг эса — адибнинг ҳаётий тажрибасига, шахсиятига нисбатан анча юзаки чиққан».

Янгича тасвирий воситаларни қўллашга интилишни қўллаб-қувватламаслик бу жудаям бир кулгили нарса. Адиб янгича қўлланган тасвирий воситаларни орқали нималарга эришди? Ҳаёт ва умуман одамлар ҳақидаги нуқтаи назари қай даражада ўз ифодасини топган? Бу хилдаги саволларга қийин бўлса ҳам жавоб излаш лозим бўлади. Бизнингча, мунаққид сал қизишиб, адабиётнинг асосий вазифаси янги қаҳрамонлар образларини яратишдан иборат эканлигини назардан қочиргандек бўлиб туюлади. «Литературная газета»да эълоп қилинган А. Дубровина мақоласида «адабиётнинг бош вазифасини халқнинг руҳига мос бўлган ғояларни янада такомиллаштиришида» деб билади. Бироқ бу фикрлар икки карра икки тўрт бўлади, деганга ўхшаш маълум гаплар. Барибир, биз кўпинча адабиётнинг бош

вазифаси ҳақида умумий қонун-қоидалар тузишга ҳаддан зиёд берилиб кетамиз-да, ҳақиқий адабий жараённи, унинг қонуниятлари ва имкониятларини эсдан чиқариб қўямиз.

Умуман олганда, Юрий Скопнинг «Хавфсизлик техникаси» романида тасвирланган ишлаб чиқаришга оид конфликтнинг моҳиятини англаш унчалик қийин эмас. Муаллиф ўқувчига «Полярник» комбинатининг директори Михеев ва бош инженер Қряквинларнинг фаолиятини доимий кузатиб бориш учун имконият яратиб беради. Бироқ, бундай «фойдали имконият» яратиб беришга қизиқиб кетган иқтидорли ёзувчи, афсуски, бутунлай ўзи кутмаган натижага эришиб қолган. «Хавфсизлик техникаси» романи ҳақида шу фикрни очиқ айтишимиз керакки, Юрий Скоп корхона ҳаётига оид ишлаб чиқариш ва технологик жараёнларни, воқеаларни ҳаддан ташқари батафсил натурал ҳолда, ҳатто ўқувчини зериктирадиган даражада майдалаштириб баён қилади. Романни ўқиётиб худди ёзувчи завод ҳаётини юзаки билишини сезиб қолишидан чўчиб тургандек таассурот пайдо бўлади.

Ўткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романида бошқача манзаранинг гувоҳи бўламиз. Асар қаҳрамони Шерзоднинг универмаг директори Сайфи Соқиевичга қарши қийинчиликлар билан кечадиган, оқибатда журналистнинг ғалабаси, адолат тантанаси билан яқунланадиган кураши мобайнида ўқувчи беихтиёр равишда қаҳрамонларнинг тақдирига қизиқиб боради.

Тағин шу хил асарлар ҳам борки, қўйилган проблемалар шундай сиртидан сезилиб турмайди, уларни дарров англаб олиш ҳам қийин. Бу хил асарларда у ёки бу ёзувчининг ҳаёт ҳақидаги концепцияси ўта сирли, тегран ҳолда бадий тасвир воситаларига сингиб кетган бўлади. Масалан, Ч. Айтматовнинг «Денгиз соҳилидаги таргил кучук» ва В. Тендряковнинг «Ой тутилиши» қиссаларида ижобий ва салбий қаҳрамонлар ўртасида айнан юз берадиган курашлар йўқ. Лекин шунга қарамай, адибларнинг илгари сураётган ҳаётий концепциялари, уларнинг фалсафаси бизларни кишилар тақдирини, уларнинг инсоний бурчи, жамиятдаги ўзи сингарини одамлар орасидаги ўрни ҳақида чуқур мулоҳаза юритишга, ўйлашга мажбур қилади.

Яқинда РСФСР Ёзувчилар союзи правлениеси сек-

ретариатининг Волгоградда бўлиб ўтган кўчма мажлисида Юрий Бондарев ёзувчининг бурчи хусусида гапириб, бизнинг бугунги адабиётимиз қатъий равишда энг аввало маънавий проблемаларни кўтармоғи ва ҳал этмоғи лозимлигини таъкидлади: «Жиддий проза» ёзувчининг истеъдоди қай даражадалигидан қатъий назар, зиммасига зинҳор саноат инженери масъулиятини олиб мақтанмаслиги лозим, чунки ўз табиатига кўра адиб саноат технологияси билан эмас, балки инсонлар қалби билан иш олиб боради», деган эди у.

Ҳақиқатан ҳам адабиёт олдида турган долзарб вазифалар тўғрисида жиддий ўйлаб қаралса, биринчи галда ёзувчининг гражданлик бурчи хусусидаги фикр ва эътиборни жалб қилади. Адиб нима ҳақида ёзмасин, унинг асарларининг етакчи мавзуи, асосий илҳом манбаи инсон, унинг жамиятдаги ўрни, масъулият ва гражданлик бурчи билан бевосита боғланган халқ фаровонлиги йўлидаги фаолияти бўлмоғи керак.

Бу фикрларнинг қай даражада тўғри эканлигининг исботи сифатида сўнгги бир-икки йил ичида босилиб чиққан айрим асарларни таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ бўлур деб ўйлайман. Мен бу ўринда Ҳамид Ғулومнинг «Мангулик», Мирмуҳсиннинг «Чотқол йўлбарси», Одил Ёқубовнинг «Диёнат», Пиримқул Қодировнинг «Олмос камар», Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл», Эминжон Усмоновнинг «Меҳригнё», Шукур Холмировнинг «Сўнгги бекат», Тоғай Муроднинг «Юлдузлар мангу ёнади», Эркин Аъзамовнинг «Отойнинг туғилган йили» асарларини кўзда тутаётирман. Уларда тилга олинган қаҳрамонлар ўй-кечинмалари ва хатти-ҳаракатлари, айниқса, ушбу асарлардаги маънавий проблемаларнинг ечими борасида янада ҳаётий ва ижтимоий муҳим аҳамият касб этади. Бу проблемаларнинг ҳал этилишига, биринчи галда, адибларнинг ҳаётга ўз шахсий муносабатлари, оригинал ҳаётий концепциялари асос бўлган. Уларнинг қаҳрамонлари ибрат бўларли даражадаги шахслар. Улардан бири чекист, яна бири улкан қурилишнинг инженери бўлса, бошқаси таниқли меъмор, романтик табиатли студент, колхоз раиси ёки агроном. Адиблар маънавий олами, ўй-фикрлари ва хатти-ҳаракатлари жиҳатидан бизларга яқин бўлган замонавий, фикрлайдиган кишилар образларини яратишга ҳаракат қилишган.

Ҳамид Ғуломнинг «Мангулик» романи ўтмишга, йигирманчи йиллар воқеаларига бағишланган. Унинг қаҳрамони Масъуд ўлканнинг олисидаги қишлоқларидан бирига муаллимлик қилгани боради ва у ерда мураккаб ҳаётий вазиятда иш бошлайди. Масъуд инқилобнинг маккор душманларига қарши аёвсиз кураш олиб боради. Лекин бунда адиб олишувлару отишмаларнинг драмасини қуппа-қуруқ баён қилиб беришга қизиқиб кетмайди. Балки, бошқача, анча табиийроқ ва ишончлироқ йўл тутиб, қаҳрамоннинг ҳаёт ва атрофидаги одамлар ҳақидаги ўй-кечинмаларини тўлароқ ифодалашга, унинг нозик ҳис-туйғулар оламини руҳий таҳлил қилиб беришга муваффақ бўлган.

Ҳамид Ғулом ёшлар билан қилган суҳбатларининг бирида «Мангулик» романи ҳам тарих қатларида уфуриб турган замон нафасини ифода қилишини айтган эди. Адибнинг ижодий ва айни пайтда маънавий қиёфасини тайинловчи бу хусусият унинг «Машъал» романида ҳам кўринган эди. «Мангулик» романи ёзувчининг ўз ижодий эстетик принципларига ҳамон содиқ бўлиб қолаётганининг белгиси.

«Мангулик» романининг марказида маданий инқилоб йўлида олиб борилган шиддатли курашлар, ғоявий изланишлар, гоҳида йўқотишлар, кишилар онгида рўй берадиган мураккаб ўзгаришлар тасвири... Бу манзаралар билан танишган китобхон халқимиз босиб ўтган қаҳрамонона йўлга яна бир бор назар ташлайди, бугунги бахтиёр, озод ҳаёт неъматларини яна ҳам эъзозлагиси келади. Ёзувчи илгари сураётган ҳаётий концепция, унинг фалсафаси сиз ва бизни кишилар тақдири, ижтимоий бурчи ҳақида ўйлашга ундайди.

Хўжакент қишлоғида очилган янги мактабнинг муаллифлари бирин-кетин ўлдирилади. Аввал Абдуллажон, орадан кўп вақт ўтмай Обиджон сунъқасд қурбон бўлади. Вазият инҳоятда қалтис. Ҳамма жойда шўролар душманининг хуружи кучайган. Тажрибали чекист Мақсудов шундай оғир, мураккаб шароитда ёлғиз ўгли Маъсудни «аждарнинг оғзига» юборади. Наҳотки меҳрибон ота яккаю ёлғиз жигарбандини жаҳаннам оғзига йўлласса? Ота ўглини қалтис топшириқ билан йўллаётганини яхши англайди, ҳатто қайғуради ҳам. Мақсудов инқилоб фидойиси. Табиийки, оталик бурчини ўй-

лагани ҳолда ўзининг гражданлик масъулиятини ҳам унутиб қўймайди.

Адибнинг «Машъал» романи сокин эпик тасвир асосига қурилган бўлса, «Мангулик»да саргузашт-детектив асарларга хос сюжет қурилиши таъланган. Бу хилдаги сюжет қурилишининг ўзига яраша имкониятлари катта. Аввал, қаҳрамон руҳий оламининг ўзига хос тарзда очилиши, воқеаларнинг шиддатли оқими, сир сақлаш, тасвирдаги гоҳ сокинлик, гоҳ жўшқинликнинг алмашишиб туриши — буларнинг барчаси асар гоҳисининг бўртиб кўринишига ёрдам беради.

Масъуднинг Хўжакентга кириб келиши билан сокин, бир маромда давом этиб келаётган сюжет йўналиши бир оз тезлашади. Китобхон ҳам қаҳрамон билан бирга юриб, қишлоқнинг қоқ марказидаги чойхонага киради, чойхўрларнинг латифасини тинглайди. Қобил карвоннинг қишлоқ жамоаси тилида дoston бўлган сирли тегирмони билан танишади. Норхўжабойнинг қўрасига кириб боради, унинг қизи Дилдор ва содда, камсуқум, оғиртабиат Исоқ оқсоқол билан суҳбат қуради. Ўзингиз ўйлаб кўринг: она ҳар қанча изтироб чекса ҳам дардини ичига ютади, ота ҳам инқилоб олдидаги бурчи туфайли Масъудни қишлоққа йўллайди. Романтик табиатли Масъуд Норхўжабойнинг қизи Дилдорни севиб қолади. Бунинг устига севган қизининг акаси Шерхўжа янги тузум душмани.

Шу тариқа янгилик кучларининг ҳужуми кучайиб, эскилик кучларининг зўр бериб кўрсатаётган қаршилиги, вазиятнинг тобора кескинлаша бориши манзаралари чизилади. Бу шафқатсиз курашда инқилоб, озодлик, халқимизнинг қайси йўлдан бориши масаласи ҳал қилинаётган пайт эди. Курашнинг бир томонида романтик табиатли, чўрткесар, инқилоб фидойиси Масъуд ва унинг дўстлари.

Масъуднинг Хўжакентдаги фаолияти, айниқса, унинг Дилдор ишқида маст бўлиб юрган пайтлари қизиқарли ҳикоя қилинади. Мактаб очиш йўлида кўрсатган жонбозлиги ҳам ўқувчини лоқайд қолдирмайди. У ҳамма жойда ҳозир нозир. Лекин унинг фаоллиги, ишбилармонлиги, қийинчиликлар олдида иккиланмаслиги гоҳо бир оз меъеридан ошириб берилади. Масъуд шоир, Масъуд полвон, Масъуд ҳофиз, Масъуд рубобни маромига келтириб чалади.

«Романнинг ғоявий-эстетик ўзагини тутиб турувчи Масъуд образи жонли характер даражасига кўтарилган, фидойи қаҳрамон сифатида эса қолади,— деб ёзишди Б. Имомов ва Б. Фуломовлар «Драматик романлар» номли мақоласида.— Шунга қарамай, бу образда баъзи иллюстратив ҳолатлар мавжуд. Чамаси, адиб уни кўп қиррали қаҳрамон қилиб тақдим этишни кўзлаб, мустақил тасвирланиши мумкин бўлган бир қатор характер қирраларини Масъуд тимсолида жамлашга уринган. Бир вақт ўқитувчилик соҳасида таълим олган ва шароит тақозоси билан шу касбда ишлаётган, аслида чекист бу қаҳрамон яна шоир, полвон курашчи, со-зандаю хонанда тимсолларида гавдаланади. Аммо, бундай сифатларни кўрсатувчи эпизодлар тизмасидан яхлит характер шаклланмайди. Чунки бу фазилатлар, маълум шарт-шароит таъсирида пухта очилмагани туфайли, улар образга шунчаки иллюстрация бўлиб қолган. Тўғри, унинг музыкага ихлоси, уни эгаллаши заминига ишора бор. Лекин бошқа сифатлари характерга сингмаган»¹.

Бу хилдаги нуқсонларига қарамай, Масъуднинг Шерхўжа билан олишуви қизиқарли ҳикоя қилинган. Шерхўжа ҳам ўз эътиқоди ва ўзининг тушунчасидаги Ватан учун курашади. Шўро идораларига суқилиб кириб олган Толибжон Обидий ҳам, Салоҳиддин қори ҳам, шўро оқсоқоли Исҳоқ ота ҳам, Норхўжабой ҳам, Қобил карвон ҳам ўз тушунчасидаги Ватан учун курашадилар.

Ҳамид Фулом «Машъал» романида қўллаган ижодий принципларидан чекинмаган ҳолда салбий қаҳрамонларни бутун мураккаблиги, қарама-қаршиликлари билан тасвирлайди. «Машъал» романидаги Бўронбек сингари Шерхўжа ҳам фақат бир хил қора бўёқлар билан чизилмайди. У айни пайтда кучли, иродали шахс сифатида кўрсатилган. Тамара учун Шерхўжа йигитлик, мардлик, вафо тимсоли. Сувсизликдан томири мадорсизланиб, қурий бошлаган гул тўйиб сув ичгач, яна қайта яшнагандай, эри йўқолиб кетгач, сўлий бошлаган Тамара ҳам Шерхўжанинг васлига тўйгач, гул-гул

¹ Б. Имомов, Б. Фуломов. «Драматик романлар», «Шарқ юлдузи», № 1, 1979, 222-бет.

очилиб яшнади. Тамаранинг эри — тўрт хотинлик чол, йилда бир-икки келиб-кетадиган узоқдаги меҳмон, унинг хусни-жамолига ёқимсиз харидор эди, холос. Шерхўжа бўлса, тамом бошқа олам: ўн гулидан бири очилмаган йигит, тун-кун ёнида ҳамдам, ҳамнафас, бунинг устига ҳар бир сўзини ўткизадиган ўткир иродали эр-как».

«Мангулик» романи тарихимизнинг унутилмас саҳифаларидан бўлган 20-йиллардаги маданий инқилоб йўлида жонини тиккап ватанпарварлар ҳақида ҳикоя қилади. Шу жиҳатлари билан бу асар бугунги кунимизга ҳам хизмат қилади.

Мирмуҳсиннинг «Чотқол йўлбарси» романи бугунги ишчиларнинг маънавий ва ижтимоий ҳаётида юз бераётган ўзгаришлар тасвирига бағишланган. Воқеалар республикамизнинг энг йирик қурилишларидан бири бўлган Чорвоқда ўтса ҳам адиб қаҳрамонлар орасидаги курашлар доирасини чекламайди. Биз асарнинг бош қаҳрамони инженер Мингбоевнинг интим ва ижтимоий ҳаёти билан танишиш жараёнида шу бугуннинг кўпгина муҳим масалалари тилга олинганлигини сезамиз. Адиб ГЭС қурилишининг икир-чикир тафсилотлари билан ўралашиб қолмайди. Унинг диққат марказида қаҳрамонларнинг ўзларига хос фикрлаш тарзи, ўзларига хос кураши... Масалан, романда шоир Амир Равнақ образи берилган. Унинг гаплари, фикрлари, мулоҳазалари орқали ёзувчи ҳаёт ва адабиёт тўғрисида диққатга сазовор фикрлар баён қилади. У кўпинча романдаги бош гоани илгари суришга хизмат қилади.

Пиримқул Қодировнинг «Олмос камар» ва Одил Ёқубовнинг «Диёнат» романларида ҳам шу бугуннинг муҳим масалалари қаламга олинади. «Олмос камар»да зиёли эр-хотиннинг қизиқарли ва мураккаб ҳаёти, уларнинг гоҳи турмуш икир-чикирлари орасида кўмилиб қолиши кўп жиҳатлари билан ибратли. «Диёнат» романида колхоз раиси Отақўзининг яқинларига, қариндош-уруғларига муносабатини ифодалаш билан адиб қаҳрамонининг бошидан кечаётган оғир синовларини янада мукамалроқ ва ишончлироқ кўришга шароит яратади. Қаҳрамон обрўли ва эътиборли колхоз раиси, у табиатан кучли, иродали ва ниҳоят даражада ташкилотчи раҳбар, ҳар қандай оғир ишларни ҳам амалга оширишга қодир шахс. Ўзининг бу нуфузидан

фойдаланиб ҳамда ўз таъсирини янада кучайтириш мақсадида Отақўзи ҳатто кўзбўямачилик қилишдан ҳам тап тортмайди. У йўл қўяётган хатолар ва нуқсонларини кўрсатишга, айниқса, уни тўғрилашга, тартибга чақиришга ҳеч ким жазм қила олмайди. Хўш, бу аҳволнинг ўзи, ўз қусурлари қаҳрамонни ҳеч ташвишга солмайдимми? Ташвишга солади, ўйлантиради. Ҳатто бу хил ички кечинмалардан у қанчалар изтироб чекади. Отақўзи ўзини ўзи чинакамга қайта тарбиялашга қарор қилади, лекин бунга қуввати, ақл-фаросат етмаслигидан ўртанади. «Диёнат» романи ўқувчини ҳаяжонга солади, у қаҳрамоннинг ҳар бир қилмишини, унинг кишилар ҳақидаги, ҳаёт тўғрисидаги ўй-фикрларини диққат билан кузатиб боради. Шундан маълумки, романда эътиборга лойиқ муҳим маънавий муаммо кўтарилган.

Биз тилга олган романларнинг бадиий савияси бир хил эмас. Уларнинг ўзларига яраша фазилатлари кўп. Ва бу ҳақда ҳали кўпгина мақолалар ва китоблар ёзилади. Лекин шунга қарамай, бу романларга хос умумий бўлган қусурлар ҳам борлигини унутиб бўлмайди. Бу қусур — адиблар нуқтаи назарининг кўп ҳоллари очиқдан-очиқ, яланғоч, қуп-қуруқ ўғит сифатида баён қилинишидир.

Адиблар нуқтаи назарининг бадиий ифодаси хусусида сўз юритилиб қолган экан, шу муносабат билан яна бир асар, Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» драматик достонини ҳам тилга олиб ўтиш зарурлигини ҳис қилаётимиз.

«Жаннатга йўл» драматик достони мажозий-аллегорик асарлар сирасига киради. Худди шу достони устида ишлаётган кезлари газета учун қилган суҳбатларидан бирида шоир шундай деган эди: «Асарнинг услубини танлашда улуғ бобомиз Гулханий бўлган бўлса ҳам ажаб эмас» деган эди.

Дарҳақиқат, достон билан танишар эканмиз, унга асос қилиб олинган мифологик сюжет — «у дунё» ҳангомалари — бизнинг хотирамизга улуғ италян шоирни Дантенинг «Илоҳий комедия»сини туширади. Дунё адабиётининг шоҳона асарларидан бири бўлган бу комедияда ҳам воқеалар «у дунё»да — «жаннатда, аросатда, дўзахда» кечади. Данте аввал Вергилий, кейин Биатриче етакчилигида у дунёга саёҳат қилади. Улуғ санъаткор ўз асарида бир кўп одамларни ёруғ дунёдаги аҳ-

лоқий-маънавий тубанликлари учун дўзах ва аросатга олиб киради, шафқатсиз қийноқларга маҳкум этади, баъзиларни жаннат оғушида ардоқлайди. Аён бўляптики, Данте муҳити ва замондошларининг маънавий қиёфаси устидан қатъий ҳукмини ўқийди.

Абдулла Орипов ҳам, мана, неча йилдирки, Данте-нинг уч қисмдан иборат бу улкан достонини ўзбек тилига сабот-матонат ва юксак маҳорат билан таржима қилмоқда. Достоннинг ўлмас бадий имкониятлари шоиримизни илҳомлантирганлиги шак-шубҳасиздир.

Абдулла Орипов ҳам ўз асарига мифологик сюжетни асос қилиб олади. Достон воқеалари, ҳали айтганимиздек, «у дунё»да кезади. Тириклигида кўз юмган турли-туман одамлар у дунёда тарозибон ҳукмига рўпара бўладилар, ёруғ дунёдаги қилмишлари учун ҳисоб бердилар. Ана шу «ҳисобот лаҳзалар»да кимнинг кимлиги аниқ бўлиб, сараги-саракка, пучаги-пучакка ажралади.

Талантли шоиримиз ана шундай мифологик бадий усул воситаси орқали воқелик ва замондошларимизга доир, қалбини ҳамиша беором қилиб келаётган ўйларини, кечинмаларини ўзига хос, мажозий шаклда ифодалайди.

Мажозийлик — ўз адабиётимизнинг ҳам жиддий анъанавий хусусиятларидан бири, бу услуб айниқса Гулханий ижодида кучли намоён бўлди. Абдулла Орипов тарозибон қаршисида кирдикорлари очилиб, шармандан шармисор бўлган типларни — «турли-туман тақдирлар»ни «одамларга ибрат бўлсин» деб кўрсатаркан, бу типлар, тақдирлар бамисоли Гулханий асарларидагидай кучли мажозий маъно касб этади ва шоиримиз гоёвий мақсадида ўтмиш адабиётимиз гуманизмининг ўзига хос, таъсирчан кўринишларидан бири теран дидактизмга ҳамнафаслик кўзга ташланади.

Ҳа, шоир асарининг ўтмиш адабий анъаналарига муносабатини ички умумий ҳамнафасликда деб биламиз. Аслида эса, «Жаннатга йўл»нинг бетакрор, унинг ўз ички дунёсидан туғиладиган нафасда эса биз яна истеъдодли шоиримизнинг фақат ўзига хос жанговар, фаол, курашчан ҳаётний позициясини, мурасасиз гражданлик овозини сезамиз. У замондошларимизнинг рангбаранг типларига хос ҳақиқий маънавий қиёфасини шартли поэтик формадан фойдаланиб, кескин томон-

лардан кўрсатади. Хуллас, драматик достон, гарчи қадимий мифологик сюжетли бўлса-да, унинг мазмуни мутлақо долзарб, шу куннинг мазмуни. Унинг марказидаги қаҳрамон — умумий сўз билан аталган инсон — Йигит. Бошқа қаҳрамонлар ҳам конкрет-индивидуал одамлар эмас, балки социал-аллегорик образлардир. Торозибон, Ота, Она, Хур қиз, Фаришта, Қария, Успирин, Дўст, Кўкдан келган овоз. Бу образларнинг ҳар бири муайян социал тоифаларнинг ўз хусусиятларини ўзида қабариқ кўринишларда гавдалантирган аллегорик образлардир.

Бундан ўн беш йиллар муқаддам, А. Орипов ўзининг ижодий программа характеридаги «Альбомга» шеърида шундай мисраларни битган эди:

Коммунизм эзгу сўздирким, зотан,
Унинг замирида энг олий қисмат...
Унда мен ахтарган энг порлоқ Инсон,
Унда мен истаган синмас ҳақиқат!

«Порлоқ инсон», «Синмас ҳақиқат»лар замони — коммунизм шоир қалбини беором қилиб келаётган энг оташин орзу, ранг-баранг мавзудаги ва руҳдаги шеърларини ичдан бирлаштириб келаётган етакчи пафосдир.

А. Орипов ўзи орзу қилган «порлоқ инсон» хислаглари тимсолида мужассамлаштирган ажойиб замондошларимизнинг ёрқин образларини шеърларида тараннум этади. Айни пайтда шоир тараққиётимиз йўлига ғов бўлаётган, инсонлик шаънига доғ бўлиб тушаётган ҳолатларни кескин сатира тифига илиб кўрсатади. Мешчанлар, бюрократлар, ҳасадгўйлар, хушомадгўйлар, ифвогарлар... Унинг ўткир истеҳзоси ва нафратига дучор бўлиб келаётир.

«Жаннатга йўл» драматик достони шоирнинг ғоявий-ижодий йўлини ўзида анча чуқур намоён этади. Шунини айтиш керакки, бу асарнинг «Муштум» журналида босилишида табиий бир мантиқ бор. Чунки «Жаннатга йўл», энг аввало, ҳажвий асар. Биз юқорида санаган ярамас типлар бу асарда тагин шоир ҳажвининг «қаҳрамонлари»га айланган. Аммо бу гал улар фавқуллода янгича бир «шароитда» «у дунё»да, тарозибон қаршисида пайдо бўлади. Торозибон уларни ёруғ дунёдаги қилмишлари учун шармандан шармисор этган дақиқаларда шоир тасвирига тушади.

Ана, «ўзга бир одам», бориб турган дўзахи. У ҳақда тарозибоннинг ҳам, шоирнинг ҳам фикри шундай. Нега? Чунки у ёруғ оламда яшаб, на савоб, на гуноҳ қилган. Ана, дўзах қаърида ўспирин ва ҳасадгўй қария. Бир-бирининг ёқасидан қўллари бўшамайди. Ана, «Кимса» ашаддий иғвогар. Жирканч фисқи фасодлари билан тирикликда ҳатто ота-онасининг орасига совуқчилик солган.

Бу тубан кимсалар тасвирида шоирнинг ҳажвий маҳорати ёрқин куч билан юзага чиқади. Шоир уларнинг қиёфаси ва қилмишларини, ички дунёсини ўта сарказм билан, истеҳзо киноялар билан очган, бетакрор ҳажвий деталлар, штрихлар топган.

«Бизнинг кулгимиз,— деган эди давримизнинг куйчиси В. Маяковский,— бизнинг поклигимиз ва куч-қудратимиздан далолатдир».

А. Ориповнинг «Жаннатга йўл» асари бу сўзларнинг яна бир янги далили бўла олади.

Аммо «Жаннатга йўл»ни фақат ҳажвий асар десак, биз унинг ғоявий-бадий мазмун доирасини бир ёқлама талқин этган бўламиз. Шоирнинг ўзи биз юқорида эсланган газета суҳбатида «Ҳамма даврлар учун зарур ва қимматли ҳисобланган дўстлик туйғусини куйламоқчиман», деган эди. Бу фикр асардаги етакчи йўналишни тўғри тушунишга ёрдам беради. Унда икки ажойиб инсон образини учратамиз.

Йигит — дostonнинг марказида турган образ. Бошқа образлардан кўра тўлақонли чиққан бу образда шоиримизнинг муҳим бир масала — ижодкорнинг гражданлик миссиясига доир қалбини тугёнга солиб келатган ўйлари ўз ифодасини топган.

Йигит — тирикликда шоир бўлган. У — олижаноб инсон. Улимни ҳам олижаноблиги орқасидан топган. Тошқин маҳали бир қизалоқни сой сувидан қутқариб, ўзи чўкиб ҳалок бўлади. Аммо тарозибоннинг бешафқат ҳисоб-китобига биноан у барибир аросатга маҳкум этилади. Сабаб? Сабаби шуки, у — шоир эди. Унга табиат ёруғ нур, оташ забон, улуғ юрак ҳадя этган эди. Унинг тимсолида бечоралар ўз дардига ҳасраткаш ҳимоячини кўрди. Бахтини, шодликларини кўрди. Аммо, ҳамма фожиа шундаки, у халқнинг ана шу катта ишончини оқлай олмади. Мана, у ўзи тўғрисида нима дейди:

Сиз қанчалар қайғургансиз улар ўлганда,
Соғайганда бўлардингиз хурсанд беқиёс.
Вазифамга кўра мен ҳам табиброқ эдим,
Инсонларнинг руҳларига эдим жавобгар.
Руҳи мажруҳ нокасларни кўрсам не қилдим,
Ўз тинчимни ўйлаб нари қочирдим баттар.

Шундай қилиб, у турмушдаги нохуш кўнгилсизликларни кўриб кўрмасликка олди, ожизларнинг ҳолига бефарқ қаради. Ўз тинчини ўйлаган, худбин бир кимсага айланди. Табиат берган улуғ юракни тупроққа ўзи билан бирга олиб кетди. У шоир сифатида тирик олам ўз зиммасига юклаган жамики муқаддас масъулиятлардан, гражданин бўлмоқлик бурчидан воз кечади. Гул ҳидидан, булбул куйидан маст бўлиб, умрини ўтказди.

Унинг гуноҳи — ана шунда. Шоирнинг фикрича, бундай ижодкор ҳар қандай жазога лойиқ.

Аmmo биз шошмайлик. Йигит образининг фалсафаси дostonда шу билан якун топмайди. Қолаверса, асарнинг «Жаннатга йўл» деб аталиши билан боғлиқ. Негаки, Йигит аросатда қолиб кетмайди. У охир-оқибатда, жаннатга йўл олади. Аммо бу йўл анча мураккаб, оғир кечади. Унинг жаннатга тушиши учун икки пайса савоб етишмайди. Тарозибон йигитга бу икки пайса етишмаганидан ачиниб, жаннатда яшаётган отангдан, онангдан сўра, деб маслаҳат беради. Худди шу лаҳзада йигит характерининг яна бир ноёб қирраси ойдинлашади: у ўзида бўлмаган нарсани ўзгалардан, ҳатто ота-онасидан сўрашни ўзи учун оғир таҳқир деб билади. Биз унинг теран инсоний табиатига таъ берамиз. Унинг ана шундай ярқироқ инсоний хусусияти дostonнинг яна бир ажойиб, порлоқ қаҳрамони — Дўст билан учрашувида ҳам таъсирчан гавдаланади.

Дўст Йигитнинг антиподи. У ҳам виждони теран инсон. Аммо одамларга ортиқ ишониб юбориб, яхши-ёмонни фарқлай олмай, маънавий теранлигини йўқотиб қўйган йигитдан фарқли ўлароқ, Дўст одамларга ишонмайди.

Одамларга ишончсизлик — унинг даҳшатли эътиқодига айланган. Шу боисдан Дўст ҳам жаннатга тушиши учун савобларига икки пайса етишмайди. Тўғри, дostonда Дўст характеридаги иллатнинг социал илдиз-

лари, гарчи энгил, юзаки очилган бўлса-да, ҳар қалай, кўрсатилган. У тирикликда ифвога, найранга, ҳасадга кўп дуч келган. Булар эса унинг одам зотига ишончини сусайтирган.

Икки образ — Йигит ҳам, Дўст ҳам ажойиб, ўзига хос мураккаб, аммо теран дунёли инсонлар.

Шу туфайли, қачонки кўкдан овоз гулдираб, бу икки одамнинг тақдирини ҳал қилар экан, уларни жаннати одамлар деб ҳукм чиқарар экан, биз бу ҳукмга ич-ичимиздан рози бўламиз.

Чинакам инсонийлик, теран самимий дўстлик ғалаба қилади. Юксак покликка ва адолатга асосланган дўстликнинг мўъжизалар қудратини улуғлаш дostonнинг асосий ғояларидан биридир.

«Жаннатга йўл» асарининг мажозий, аллегорик характери қаҳрамонлардан эмас, балки муҳит, шароит тасвиридан бошланади. Очигини айтганда, ҳар қандай маънавий-ахлоқий ярамасликлар воқеликнинг айни ўзида муносиб қақшатқич жазосини топмаяптими? Жамиятнинг энг юксак талаблари улар учун одил тарозибон бўлмаяптими?! Худди шундай бўляпти. Йигит ва Дўст кабиларнинг соғлом, теран маънавий интилишлари тантанасида воқелигимизнинг ўзида кенг, порлоқ йўллар очиб берилмаяптими?! Худди шундай бўляпти ва шундай бўлаверади.

Шундай қилиб, кўряпмизки, асардаги муҳит тасвирининг замирида муҳим маъно — ҳаётни шарафлаш ғояси ётади.

«Жаннатга йўл» — Абдулла Ориповнинг биринчи йирик ҳажмли асари. Табний равишда, у шоирнинг йирик бадий формадаги изланишларининг ютуқ ва камчиликларини ўзида яққол акс эттиради.

Бизнингча, «Жаннатга йўл» драматик дostonида А. Орипов шоир сифатида кучли намоён бўлса-да, аммо драматург сифатида айрим истакларга муҳтожлик сезиб турибди. «Жаннатга йўл» юксак шеърий қувват билан ёзилган. Шеърий шакл энг камолида кўринади. Асарда шоир шахсининг кенгликлари яққол сезилиб туради. Шоирнинг воқеликка ва замондошларимиз муносабати тарозибон идроки орқали, Йигитнинг ва Дўстнинг кечинмалари орқали, ниҳоят, Кўкдан келган овоз ва муаллифнинг монологи орқали романтик оҳангларда ёрқин эмоционал ифодаланган.

«Жаннатга йўл», айна пайтда, драматик асар. Унда ранг-баранг қаҳрамонлар, мураккаб маънавий-ахлоқий зиддиятлар муҳитида мустақил ҳаракат қиладилар.

Аммо Йигитни, маълум даражада Дўстни назарда тутмасак, бошқа қаҳрамонлар — жамики салбий типлар — киши кўз ўнгидан лип-лип ўтиб кетади. Бизнингча, улар асарда тўлақонли образлар эмас, балки карикатура-образлар бўлиб қолган. Достон учун, балким, шунинг ўзи етарлидир. Лекин драмада қаҳрамонлар тўлақонли ҳаёт билан яшаши, атрофлича гавдаланиши, уларнинг изтиробли ўз-ўзини англаш жараёнларини бошидан кечириши, характеримизнинг ўзигина эмас, балки бу характерлар юзага келган социал илдишлар ҳам драматик усулда таҳлил қилиниши керак-ку?!

Эмин Усмоновнинг «Меҳригиё» романига асос бўлган мавзу — пахтачиликда заҳарли дориларнинг ҳаддан ташқари кўп фойдаланилаётгани тўғрисидаги гап. Романда илҳом билан битилган саҳифалар оз эмас. У қизиқиш билан ўқилади. Лекин асарда қўйилган муаммо проблема ҳолида, яхши ният натижаси ўлароқ вазиятда қолиб кетади. Шу туфайли ҳам, бир неча жиддий, ўринли саволлар туғилади. Масалан, заҳарли химикатларни ҳаддан зиёд кўп қўлланиш не оқибатларга олиб келади? Бу муаммонинг романда яратилаётган характерлар билан нима алоқаси бор, бу хўжалик проблемаси кишилар тақдирига қандай таъсир этади, айнақса, ҳаётга қанчалик таъсир ўтказади?! Бу ва шу хилдаги кўпгина саволларга етарли даражада жавоб топилмаган.

Шу сингари ёки шунга ўхшаш нуқсон бошқа бир истеъдодли адибимиз Шукур Холмирзаевга ҳам тааллуқли. Бундай ҳол, айнақса, унинг «Сўнгги бекат» романида яққол кўзга ташланади. Асарда кўплаб қизиқарли, юксак ва бадиий саҳифалар бор, айрим қаҳрамонларнинг бой ва мураккаб муҳит руҳий олами ҳаққоний ифодалаб берилган. Биз бу ерда Уктам — Насиба муносабатларига доир сюжет линиясини кўзда тутаётимиз. «Уктам билан Насибанинг бир-бирларига талпинишларини ҳам, бир-бирларидан узоқлашувларини ҳам ёзувчи ошкора оқлаш ёки қоралаш йўлидан бормай, холис туриб тасвирлайди, — деб ёзади танкидчи Умарали Норматов. «Меҳнат — маънавий кўзгу» /«Гулистон», № 1, 1979 йил/ номли мақоласида, — реал мураккаб вазият-

нинг ўзини тўлиқ гавдалантириб, мулоҳаза қилиб кўришни, ҳукм чиқаришни китобхон ихтиёрига қолдиради».

Танқидчининг фикрларига қўшилганимиз ҳолда, романда майда-чуйда, ўқувчи эътиборига лойиқ бўлмаган турли-туман эпизодлар борлиги, улар ўқувчилар ўй-фикрида, қалбида чуқур из қолдирмаслигини айтиб ўтгимиз келади. Унинг устига бошқа барча ҳолатларни жамлаб ва жипслаб турувчи маълум бир кўзга ташланадиган бош проблема йўқ.

Ҳозир адабиётимизга янги, ёш авлод кириб келмоқда. Улар қизиқарли, кўпчиликка манзур бўладиган асарлар яратишмоқда. Мен Мамадали Маҳмудов, Зоҳир Аъламов, Алишер Ибодинов, Тоғай Мурод Менгноров, Эркин Аъзамовларни назарда тутяпман, улар адабиёт мухлисларига ўзларининг илк ҳикоялари ва қиссаларини тақдим қилишди. Уларга хос бўлган яхши фазилат шуки, бу ёшлар ҳар доим бўлмаса-да, етарли даражада замонавий муҳим маънавий-ахлоқий, кишилар турмушида маълум аҳамиятга эга масалалар қўйишга, кундалик турмушдаги юзаки йқир-чикирлар, юзаки воқеалар устида эмас, балки ҳаёт фалсафаси тўғрисида бош қотиришга, ўз ҳаётий концепцияларини топиш йўлида изланишга журъат қилишмоқда.

Шундан маълумки, адабиётимизнинг келажаги бугунги кунда унга кириб келаётган ёшларимизнинг қўлида.

МАЗМУН САЛМОҒИ

Бадий асарларда даставвал нималарни ва кимларни тасвир этиш масалалари — бу ҳар қачон долзарб масала бўлиб келган. Биз Ҳамид Ғуломнинг «Мангулик», Одил Ёқубовнинг «Диёнат», П. Қодировнинг «Олмос камар», Мирмуҳсиннинг «Чотқол йўлбарси» каби романларини ўқиганимизда, уларда тасвирланган воқеаларнинг янгилиги, ички мазмуни ва салмоғи, айтилиши вақтда, қаҳрамонларнинг шижоати, жозибаси, образлар кўлами билан танишамиз. Ёзувчиларимизнинг ижодий ютуқлари ана шу нуқталарда кўзга ташланади. Мирмуҳсин романида Чорвоқ сув омбори қурувчилари ҳаёти ва интилишлари ҳақида ҳикоя қилади. Улкан тўғон қурилишида турли миллат вакиллари бирдай фидойилик кўрсатади. Қурилиш қаҳрамонларидан Қоражон Мингбоевнинг турмуши ва интилишлари романда биринчи планда анча кенг ва батафсил тасвирланади.

Одил Ёқубов «Диёнат» асарида колхоз ҳаётидаги кишилар руҳий оламидаги жиддий ўзгаришларни маҳорат билан тасвирлайди. Асосий гап инсон диёнати ва қудрати ҳақида боради. Одатда инсон ўз диёнати ва қудратининг буюклиги тўғрисида кўп ўйлаб ҳам ўтирмайди. Роман эса инсон диёнати ва қудрати ҳақида ҳақиқатга ўйлашга, курашишга даъват қилади. Асар қаҳрамонлари катта ҳаётдан нафас олади ва замон байроғини кўтарган кишилардир. Йирик колхознинг раиси Отақўзи Умаров, район партия комитетининг биринчи секретари Абдор Шукуров, профессор Нормурод Шомуродов, ёш олим Ҳайдар, Латофат каби қаҳрамонлар

ҳаёти ва интилиши бутун мураккаблиги билан тўла кўрсатилади. Уларнинг ҳар бири ўзининг индивидуал хусусиятларига эга бўлган жонли кишилардир. Область раҳбарларидан Бекмурод Холмуродович ҳам, профессор Воҳид Миробидов ҳам, Жамол Бўрибоев ҳам жонли ва кўлами кенг образлар сирасига мансуб. Биз романда Отақўзи, Аброр Шукуров, Нормурод Шомуродов, Воҳид Миробидов, Жамол Бўрибоевнинг кечган ҳаёт йўлигина эмас, айти вақтда, ҳозирги интилишини, фаоллигини ҳам, ҳар бирининг оиласини ҳам, уларнинг оиласидаги ички зиддиятларни ҳам ёрқин тасаввур қиламиз. Отақўзи ўз ишининг моҳир устаси. У ўзи раҳбарлик қилган хўжаликни яхшилаш учун, илғорлар сафига олиб чиқиш учун тиниб-тинчимайди. Хўжаликнинг икир-чикиригача яхши билади, коллектив орасида обрў топади. Ўзининг ҳалол меҳнати ва моҳир ташкилотчилиги билан колхозни республикада ҳар томонлама намунали хўжаликка айлантиради. Худди шу тарзда Отақўзининг шуҳрати ортиб боради ва шунга мувофиқ даражада мақтов гапларни кўп эшитавериб, ниҳоят, ўзини ҳокими мутлоқ дейдиган бўлиб қолади. Бу борада унинг ҳомийлари, ҳамфикрлари кўпаяди. Уни фаол ҳимоя қиладиганлардан бири обком секретари Бекмурод Холмуродович бўлади. Кўп йилдан бери раҳбарлик лавозимларида ишлаб келган, министр ўринбосари бўлган ва ҳозир ҳам юқори мансабда ишлаб турган Жамол Бўрибоев билан эскидан таниш, қарши қуда профессор Воҳид Миробидов ҳам рансинг яқин таниши. У рансинг ўғли Ҳайдарни ўзига шогирд қилиб олган. Қисқаси, Холмуродов ҳам, Бўрибоев ҳам, Миробидов ҳам ўзларининг яшаш ва раҳбарлик қилишларида муайян принципларига эга бўлган шахслардир. Республикага донги кетган миллионер колхоз раиси Отақўзи ҳам кучли шахс. Тўғри, романда уларни бирлаштирадиган ва бир-бирларини қўллаб-қувватлаб турадиган принциплар ҳам нозик ва такрорланмас сержило бўёқларда рўй-рост кўрсатилади. Отақўзи ана шу йирик шахслар орасида ўзини жуда эркин ва эрка тутадн. Рансинг ортиқ даражада «ғовлатган», «ўқ ўтмайдиган» қилиб қўйганлар ҳам ана шулардир. Отақўзи — бениҳоя мураккаб характер. Унда қайсарлик, ўзбошимчалик кучли. Қирғоқни асов дарё, одамни ортиқча мақтов бузади, дейишади. Отақўзида шундай бўлган. У йирик хўжалик

учун зарур бўлган қурилиш материалларини, ўғит ва запас қисмларни ғайриқонуний бўлса ҳам топади, ошна-оғайниларини ишга солади. Ўзи раҳбарлик қилаётган колхоз учун ҳамма нарсага, ҳар қандай йўлга киришга ҳам тайёр.

Бир мудҳиш воқеа муносабати билан Отақўзи ҳам оғир аҳволга тушиб қолади. Ниҳоят, у касалхона врачларига фожияли ўлим тўғрисида нотўғри акт туздирди, кекса большевик Прохор Поликарповга бўлиб ўтган гапларни яширасан, деб дўқ уради. Бундай мудҳиш ишнинг ҳидини чиқармасликка ҳаракат қилади.

Ёзувчи асарда Отақўзининг мураккаб руҳий ҳолатини, психологик кечирмаларини маҳорат билан тасвирлайди. Аммо ҳамма ўринларда эмас.

Пиримқул Қодировнинг «Олмос камар» романининг бош масаласи ҳозирги Тошкентнинг кўркама ва гўзал бўлишида архитекторларнинг муносиб ҳиссасини кўрсатишдир. Тўғри, архитекторлар иши ҳам гоёта мураккаб ва жуда нозик. Қизил майдондаги икки минг кокиллик фавворалар хиёбони минг-минг одамларни мафтун қилади. Бўз сув устига қурилган энг катта кўприкни ёки Ленин майдонидаги йиғирма қаватли маъмурий бинони, мраммар минорасига улкан соат ўрнатилган Матбуот уйини ва бошқа кошоналарни кўз олдингизга келтиринг.

Тўғри, зилзиладан кейин Тошкентни қайта тиклаш ва уни ҳозирги ҳолатга келтириш жараёнида минглаб муаммоларни донолик билан ҳал этишни тақозо қилган. Асар қаҳрамонлари табиат муҳофазаси, шаҳарни кўкламзорга, Бўзсув канали атрофини гўзал оромгоҳга айлантириш учун фаол курашадилар. Бу борада қизғин мунозаралар, ўзига хос «жанг»лар бўлади.

«Олмос камар»да ҳам романтик тасвирга нисбатан реалистик тасвир кучли. Қаҳрамонларнинг онла можароларини, ташвишларини, машинада турли жойларда бўлишини кўрсатишда баъзи ўринларда натуралистик унсурлар кўзга ташланади. Тўғри, айниқса роман сингари катта эпик асарда реалистик тасвирни бошидан то охиригача изчиллик билан олиб бориш бадний ижодда гоёта қийин ва мураккаб бўлиб келган. Изчил реалистик тасвир оқимидан баъзан онгли, баъзан эса беихтиёр равишда натуралистик унсурлар жой олиб келган. Асарни ёзиб тугатиш арафасида ёки охириги

нуқтани қўйгандан кейингина сезиб қолишган. Изчил реалистик тасвирдаги мураккаб марказлардан бири ҳам худди ана шу нуқтада кўринади. Шу боисдан ҳам жуда кўп санъаткорлар изчил реалистик тасвирдаги ана шу оғир марказдан чўчиб, ҳайқиқиб бошқача тасвирий услублар излаганлар. Изчил ёки бевосита реалистик тасвирда натуралистик элементларнинг ортиб кетиши образларни эмоционалликдан маҳрум қилади, асар ўқилишини қийинлаштиради.

Кейинги йилларда яратилган қатор повесть ва романларда ҳам бундай камчиликлар аниқ сезилмоқда.

«Диёнат»да ҳам, «Чотқол йўлбарси»да ҳам, «Олмос камар»да ҳам Отақўзи, Қоражон, Абдор билан ёнма-ён борадиган қаҳрамонлар образи яратилган. Нормурод Шомуродов, Файзулла Музаффаров, Вазира ана шундай бош қаҳрамон билан ёнма-ён борадилар. Биз романда Отақўзисиз Нормурод Шомуродовни, аynи вақтда, бу йирик олимсиз уни тўла тасаввур қила олмаймиз. Бу икки образ бир-бирларини тўлдирди. Уларнинг ҳаётга қарашларида, интилишларида муштарак ва фарқли томонлар ҳам мавжуд. Биз романда тоға ва жияннинг шахсий масалаларда эмас, балки, биринчи навбатда, ижтимоий масалаларга бўлган муносабатларидаги бутун мураккабликни тўла тасаввур қиламиз. Шунингдек, Абдорсиз Вазирани ҳам тасаввур қилолмаймиз. Вазира Абдорнинг ўн саккиз йиллик умр йўлдоши. Лекин у рашк қилади, Вазира билан Шерзоднинг ўзаро муомаласи ҳақида ҳар хил шубҳаларга боради. Вазира эса пок аёл. Бу борада Абдорнинг табиатига назар ташласангиз, унда қандайдир бачканалик ёки инжиқлик хусусиятлари борга ўхшайди. Акс ҳолда, кўп йиллик умр йўлдоши, пок аёл ҳақида шундай шубҳаларга бориш хусусида бошқа нима ҳам дейиш мумкин?! Абдорнинг шубҳаланиши, изтироблари асарда етарли даражада асосланмаган. Бутун роман воқеаларидан биламизки, Вазира ўзининг аёллик шаънига доғ туширмаслик учун фаол интилган, ҳатто бирор ортиқча гапсўз бўлишига ҳам ўрни қолдирмайдиган даражада ўзини эҳтиёт тутган /унинг Москвадаги ресторанига бориши ва чиқишидаги ҳолатини эсланг/ пок хотин-қизлар тимсоли.

Юқорида таъкидлаганимиздек, чинакам бадий асар.

лар қўшиш ҳам, олиш ҳам мумкин бўлмайдиган даражада мукамал бўлади. Айтайлик, асарнинг бош масаласига, асосий сюжет йўналишига Зумрад Содиқовна, ўғли Алибек, келини Насиба, бу оиладаги турли хил нохушликлар, можароларнинг қандай алоқаси бор?! Бу оила воқеаси бош масалага, асосий сюжет йўналишига табиий боғланиб кетмайди. Агар бош масалага шу тарзда воқеалар зоҳиран боғланадиган бўлса, унда романга яна бир неча боблар ёзиб, қўшиб қўйиш ҳам мумкин.

«Чотқол йўлбарси» романи бош қаҳрамони тасвирида ҳам етишмовчиликлар мавжуд. Марказий қаҳрамон Қоражон инженер сифатида тўғон қурилишида кенг ва етарли даражада кўрсатилмаган. У икки марта тўғон остини тушиб текшириб кўради. Қурилиш бошлиғи Садовников гапиргандан кейин шахтага тушиб контроль-ўлчов аппаратини текшириб чиқади. Бир жойда сирқиётган сув борлигини аниқлайди. Сув сирқиган жойни қайтадан очиб метиндек мустаҳкам шиббалайди. Лекин тўғон сув сирқиш воқеасидан рақиблар усталик билан фойдаланади, ҳамма жойда ваҳимали гаплар тарқатади. Инженер Қоражон вазифасидан четлатилади ва сарсон-саргардон бўлиб, изғиб юрганидан кейин оддий шофёрлик қилади. Чортоқ тўғони қурилишидаги кўзбўямачилиги очилгач, Ҳазратов ишдан олинади. Дарҳол Қоражон ўз вазифасига қайта тикланади ва кутилмаганда Чортоқ сув омбори қурилишига бошлиқ этиб тайинланади. Қисқаси, романда Қоражон инженер сифатида атрофлича кенг ва тўла кўрсатилмаган. Унинг инженер сифатидаги тўғонда қилган баъзи ишлари тасвири эса қиёмига етмай, кўпинча хира ва зерикарли бўлиб чиққан.

Тўғри, бу романлар хусусида ҳали кўп баҳс-мунозаралар бўлади, ҳар хил нуқтаи назарлар баён қилинади. Мен бу ўринда улар ҳақида айрим фикр-мулоҳазаларимни айтдим холос. Ҳақиқат баҳсларда туғилади, дейишади. Бу романлар эса ҳали кўп баҳсларга озиқ беради.

ПРОЗА ПОЭТИКАСИННИНГ АЙРИМ
МУАММОЛАРИ

Баъзи мунаққидлар прозани лирик, интеллектуал деб билишни тан олмайдилар ёки бу йўналишларни кўрмайдилар. Ўзбек прозасидаги услубий йўналишлар кўпроқ Умарали Норматов ишларида изчил ва қизиқарли тадқиқ этилаётир. У «Насримиз уфқлари», «Насримиз анъаналари» китобларида «насримиздаги романтик тенденция», «изчил реалистик оқим» каби услубий ҳодисаларни таҳлил қилар экан, бугунги ўзбек прозасидаги ранг-баранг бадний йўналишларга эътиборимизни қаратади. Албатта, мавзу жиҳатидан ишлатилаётган шартли равишда ишчи прозаси, қишлоқ прозаси каби бўлинишлардан қатъи назар, худди шу асарлар оламни бадний идрок этиш жиҳатидан яна лирик проза ва интеллектуал проза деган турларга бўлиниши мумкин. Соддароқ айтганимизда Ҳамид Фулом, Раҳмат Файзий, Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, Иброҳим Раҳим, Асқад Мухтор, Улмас Умарбеков, Учқун Назаров, Шукур Холмирзаев, Саъдулла Сиёев, Неъмат Аминов, Мамадали Маҳмудов, Уктам Ҳакималиев, Дадахон Нурий, Эркин Аъзамов, Қамчибек Кенжа, Тоғаймурод Менгноров, Алишер Ибодинов ва бошқа истеъдодли прозаикларимизнинг ҳар бири қайси услубда ижод қилаётганлиги, уларнинг ҳар бири ранг-баранг оламни қандай нигоҳ билан кўраётганлиги, қандай оҳангда ёзаётганлиги танқидчилигимизда етарли таҳлил этилмаяпти. Шарқ адабиёти қадимдан лиризмга бойлиги туфайли ўзбек прозасида ҳам бу руҳ ҳамиша ҳукмрон бўлиб келди. Абдулла Қодирий романларидан тортиб, Саид Аҳмад

ҳикоялари ва романларигача ўзбек прозасининг лиризмини равшан акс эттиради. Лирик оҳангдорлик ҳар бир истеъдодли адиб ижодига хос ҳодиса бўлишига қарамай, кейинги йилларда баъзи прозаикларимиз бу хусусиятни ўз ижодларининг бош йўналиши қилиб танлаб олишган. Саид Аҳмаднинг деярли барча ҳикояларида лиризм ва нозик юмор уйғунлашиб кетган. Уткир Ҳошимовнинг «Баҳор қайтмайди», «Қалбингга қулоқ сол», Улмас Умарбековнинг «Одам бўлиш қийин», «Севгим, севгилим», Дадахон Нурийнинг «Дилпора», Менгзиё Сафаровнинг «Турналар учади», Зайниддин Дўсматовнинг «Ёқут» қиссалари, Мирзоид Мирзараҳимов ҳикоялари ҳозирги ўзбек лирик прозасининг яхшигина намуналари дейиш мумкин.

Тўғри, «Изчил реалистик услуб»да, русча айтганда «суровый реализм» ёки «шафқатсиз реализм» йўналишида ёзилган асарларда ҳам лиризм оҳанглари бўлади, аммо уларда бу оҳанглари етакчи эмас.

Ўзбек прозасининг поэтикаси эндигина ранг-баранг-лашиб борапти. Ҳали унда фалсафий йўналиш, бадний-фантастик ва илмий-фантастик йўналишлар етарлича қарор топгани йўқ.

Бу жанрий ва услубий йўналишлар ҳали назарий жиҳатдан етарлича тадқиқ этилаётгани ҳам йўқ.

Ўзбек прозасидаги интеллектуал йўналиш эса ҳозир фақат туғилиш жараёни тўлгоқларини бошидан кечирмоқда. Негаки, бу руҳдаги асарлар юксак ривожланган прозадагина кўп учраши мумкин. Аввало рус адабиётида қарор топган интеллектуал йўналишда Л. Н. Толстой («Анна Каренина», «Тирилиш», «Уруш ва тинчлик»), А. П. Чехов (проза ва драматургияси) ижод қилдилар.

Европа адабиётида эса бу йўналиш Томас Манн («Доктор Фаустус»), Ромен Роллан («Жан Кристоф»), Марсель Пруст («Йўқолган вақтни излаб» туркуми), Стефан Цвейг («Инсониятнинг юлдузли онлари» туркуми), Меша Селимович («Дарвиш ва ўлим»), Рашод Нури Гунтекин («Яшил кеча») ижоди билан боғлиқ.

Тўғри, бошқа услубий йўналишларда яратилган асарларнинг қаҳрамонлари ҳам интеллектуал кишилар бўлиши мумкин. Шундай экан, интеллектуал прозанинг одатдаги прозадан қандай фарқи бор, деган табиий савол туғилади. Баъзи олимлар ҳатто бундай

проза борлигини инкор қиладилар. Чунончи, Абдуғафур Расулов шундай фикрда. Унинг айтишича, ҳамма яхши асарларда интеллектуал руҳ бор ва бўлиши керак. Бу тўғри гапку-я, аммо... Фарқ шундаки, агар оддий прозада фалсафий, ижтимоий мулоҳазалар ёрдамчи вазифани бажарса, интеллектуал прозада асосий ўринни эгаллайди. Бундай асарларда характерлар эмас, гоёлар биринчи ўринда туради. Инсон бошидан кечирган воқеалар эмас, унинг ўйлари қаҳрамон даражасига кўтарилади.

И. С. Тургеневнинг «Баҳор еллари» («Повь»—«Янги шабадалар») романида халқчиллик ҳаракатининг таъназулга юз тутиш сабаблари, Россия ижтимоий тараққиётининг қайси йўлидан бориши ҳақидаги баҳслар асарнинг интеллектуал йўналишини белгилайди. Ромеи Ролланнинг «Қола Брюньон» романи қаҳрамони наққош уста Коланинг ҳаёт нафосати ҳақидаги завқ-шавқли ўйлари бутун асарнинг колоритини белгилайди. «Жан Кристоф» эпопеясида музиканинг жамиятдаги ўрни проблемаси асарнинг асосий оҳангини ташкил этади. Жазоир миллий-озодлик ҳаракатини қўллаб-қувватлаган француз ёзувчиси, Нобель мукофоти лауреати Альбер Камьюнинг «Вабо» романида жисмоний вабо офатидан кўра бутун дунёда одамларнинг дилини, руҳини маҳв этган тошмеҳрлик, бегоналик офатининг даҳшатлироқ эканлиги ҳақидаги фикр асар сюжетининг ҳаракатлантирувчи кучидир.

Интеллектуал проза моҳиятини умумлаштиришни давом эттириб, шуни айтиш керакки, бу руҳдаги асарларнинг ўқувчилари нисбатан кам бўлади. Бундай асарлар оддий ўқувчини тез зериктириб қўяди, чунки уларда сюжет кескин ситуацияли воқеаларга асосланмаган. Интеллектуал проза муайян тайёргарлик кўрган, ижтимоий-гоявий интилишлари кучли шахсларга мўлжалланган.

Китобхон бадий асар воқеаларини бамисоли расом асаридан кўриб тургандек кўришни, уларни ўз ҳаётий қарашларига мувофиқ баҳолашни ёқтиради. Схемаларни, ўйлаш ва муҳокама юритиш қобилиятини ўтмаслаштирадиган ҳодисаларни севмайди, аксинча ҳаёт қўяётган проблемаларни ечишга ҳамниша шай турган, бемалол фикрлашадиган, кези келганда баҳс юритадиган фаол одамларни хоҳлайди. Зотан бундай фазилат

замондошларимиз характерининг таркибий қисмларидан бирига айланмоқда. Адабиётшунослигимиз қаҳрамонларимизнинг бундай хусусиятини интеллектуаллик деб юритмоқда.

XIX асрнинг охири ғарб адабиётида «интеллектуал роман» жанри пайдо бўлди. Биринчидан, бу хил асарларнинг қаҳрамонлари аксарият маънавий фаолият, бадий ва илмий тафаккур намояндалари бўлади. Тафаккур интеллектуал романдаги таҳлилнинг асосида ётади. Кундалик турмуш қийинчиликлари бундай асарда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлмайди. Қисқаси, маънавий фаолиятнинг фавқулодда ҳолатлари интеллектуал романга материал бўлади. Бу хил асарлар жумласига Роман Ролланнинг «Жан Кристоф», Герман Кайзерлингнинг «Файласуф йўл хотиралари», Эрнест Бертрамнинг «Ницше», Гундольфнинг «Гёте» каби асарлари киради. Кейинчалик Томас Манн «Юсуф ва унинг оғанилари», «Сеҳрли тоғ», «Доктор Фаустус» каби романлар яратди.

Т. Манн асарлари ўзининг ғоявий йўналиши ва бадий савияси жиҳатдан Кайзерлинг ва Бертрам асарларидан тубдан фарқ қилади. Т. Манн бу ёзувчилар каби тафаккур кучи олдида ожиз қолмайди, уни руҳий ҳолатнинг изоҳлаб бўлмайдиган илоҳий томони сифатида тавсиф қилмайди, ёки буюк талантнинг оддий шарҳловчиси даражасига ҳам тушиб қолмайди, балки ҳар қандай қудратли талантни, тафаккурни ижтимоий позициядан таҳлил этишга ҳаракат қилади. Т. Манн романларининг муҳим хусусияти ҳам жанрнинг талаб ва имкониятидан келиб чиқади. «Сеҳрли тоғ» ва «Доктор Фаустус» романларида ҳозирги замон маданиятининг барча хусусиятлари: моддий ва маънавий муаммолар, ҳиссиёт, илмийлик ва бадийлик қандайдир даражада яхлитликни ташкил қилади. Битта жумлада тасвирийлик ва муҳокама, ҳикоялаш ва идеологик мотивлар ифодаланади. Бадий характер ана шундай туганмас назарий муҳокамалар замирида яратилади. Унинг нуқтида ҳам турмуш таассуротлари биринчи планга қўйилади.

Бадий ва илмий тафаккур кишиларига хос жиҳатларни бошқа одамларда ҳам учратиш мумкин. Лекин бу деган сўз мантиқий тафаккур билан моддий ҳаёт ўртасида қарама-қаршилик қолмайди, дегани эмас.

Агар биз шундай хулоса чиқарсак, жамият тараққиёти-нинг мураккаб характерини сийқалаштирган, ижтимоий прогрессни механик тарзда тушунган бўламиз. Ҳали тафаккур билан меҳнат ўртасида катта тафовутлар бор. Ҳозирги замон кишиси ана шу тафовутлар юзага келтирган қарама-қаршиликларни енгиш давомида камолотга эришмоқда.

Дарҳақиқат турмушда одамларнинг маънавий дунёсига назар ташласак, фарқни ҳам, зиддиятни ҳам дарҳол кўрамиз. Биров куйиб-пишиб юради, пахта плани, терим сифати учун ҳаракат қилади. Бировни ранжигмайди, одобсизлик қилмайди. Бизда буни фаоллик деб аташ расм бўлган. Яна бир хил одамлар борки, сиртдан у қадар ҳаракатчан эмас, шошилиб, ўртаниб юрмайди. Улар ўйлайдиган нарсалар моҳияти чуқур, аҳамияти жиҳатидан катта бўлади. Бу тоифа одамлар ўртасидаги тафовутлар реал кўзга ташланиб туради. Адабиёт-шуносликда буларни умумий ном остида «фаол одамлар» деб юритилади. Бундан юқоридаги одамлар ҳам ёппасига интеллектуал одамлардир, деган хулоса келиб чиқмайди, албатта.

Адабий қонун-қоидалар ҳам турғун эмас, у ҳам бадий практикада кўринган янги ҳодисаларни аниқлаш, ҳаёт проблемаларига муносабатни текшириш асосида янги хулосаларга келади.

Ҳозирги интеллектуал асарлар дастлабки намуналаридан таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган. Эндликда у сюжет қурилишида, бадий характер яратилишида янги сифатлар касб этган.

Андайкнинг «Кентавр», Л. Мештерхазининг «Прометей жумбоғи», Чингиз Айтматовнинг «Қирғоқ бўйлаб чопган олапар» каби асарларида интеллектуал мотив мифологик ва замонавий сюжет линияси асосида очилади. Шунингдек бу асарларда ижтимоий норозилик руҳи, инсоннинг ҳуқуқи, маънавий бутунлиги учун кураш ғояси устун туради. Лекин фақат, «курашчанлик» ва «ўйчанлик» интеллектуалликнинг ягона белгилари эмас.

Интеллектуаллик деганда катта маънавий имконият тушунилади. Барча реал фаолият кишининг маънавий имкониятини кўрсатавермайди.

Ишга ўз вақтида келиб, ўз вақтида кетиш, биров-

нинг олдида папирос чекмаслик, чиройли кийиниш, булар шахснинг маънавий имкониятини билдирмайди.

Шахснинг маънавий имконияти у қилаётган ишнинг миқёсида, тафаккурнинг кўламда кўринади. Бир вақтлар маълумотли, истеъдод эгаси бўлган баркамол одамларга нисбатан қўлланилган интеллектуаллик энди граждаликни ҳам қўшиб олди. Ижтимоий кураш кескинлашган бир даврда истеъдод ва маданиятнинг ўзи кифоя қилмай қолади.

Хўш, ўзбек адабиётида ана шундай услубий йўналиш борми? Бор. Асқад Мухторнинг «Давр — менинг тақдиримда», «Чинор» романлари кўп бахсларга сабаб бўлди. Бу асарларнинг интеллектуал прозага мансублигини ҳисобга олмаган мунаққидлар уларга бошқа йўналишдаги асарларнинг талабларини қўйишди. «Давр — менинг тақдиримда» романида ҳам, «Чинор» романидаги қиссаларда ҳам ёзувчини характерлар эмас, балки ғоялар, фикрлар кўпроқ қизиқтиради. Дарвоқеъ, ғоя биринчи ўринга, характерларнинг иккинчи ўринга ўтиши қадимги замон асарларида ҳам учрайди. Эсхилнинг «Прометей» трагедияси, Аристофаннинг «Будутлар», «Қурбақалар» комедиялари характер тахлилидан кўра кўпроқ ғоялар тахлилга бағишланган.

Аристотель машҳур «Поэтика»сида айтишича, айрим ижодкорлар характерларни, бошқаларни эса воқеа-ҳаракатни тасвирлайдилар. Эсхилнинг «Прометей» трагедиясида ижтимоий зулмга қарши исён кўтариш проблемаси кўтарилади. Бунга қўшимча қилиб шунини айтиш мумкинки, баъзи ижодкорлар проблемани «бош қаҳрамон» қилиб оладилар. Тўғри, бундай асарларда фақат муайян проблема яланғоч сўзлар билан муҳокама этилмаслиги, балки воқеалар оқимидан келиб чиқиши мумкин. (Ҳолбуки, «Прометей»да яланғоч сўзлар билан ҳам жуда ўткир проблемалар ифодаланган.) Шунга қарамай, интеллектуал йўналишдаги асарларда характер «йирик планда» эмас, балки «фонга» ўтиши мумкин. Асқад Мухторнинг «Чинор»ини ўқиган кишида қаҳрамонларнинг тақдиридан кўра асарда кўтарилган проблемалар кўпроқ эса қолади. Пиримқул Қодировнинг «Эрк», «Мерос» ва «Олтин камар» қиссаларида ҳам шундай. «Эрк» қиссасида қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатларига эмас, ўй-кечинмаларига кенг ўрин берилди. Бошқача айтганда, ёзувчи қаҳрамон характерни қандай-

лигини эмас, балки, инсоний муносабатларнинг чигаллигини, шахс оламини, туйғулар эркинлиги муаммоларини тасвирлайди. Асарда психоанализ устун туради. «Мерос» қиссасидаги воқеа ўз-ўзича олганда тасодифий кўринади. Тажрибали пахтакор, механизатор Ёлқин Отажоновнинг бутун умри далада, меҳнатда ўтади. У, халқ бойлигини ошириш учун ўзини фидо қилади. Аммо, инсон ҳаётининг мазмунини фақат меҳнатдангина иборат эмас-ку, деган фалсафий муаммо асарнинг «бош қаҳрамони» даражасига кўтарилади. Инсон яхши яшаш учун меҳнат қилади. Аммо, меҳнатдан боши чиқмайдиган одам қачон яхши яшашга вақт топади? Ёзувчи «Олтин камар» қиссасида сал бошқачароқ йўлдан боради. Бу ерда ҳам шаҳар ҳаётини фаровонлаштириш муаммолари марказий ўрин эгалласа-да, қаҳрамонларнинг интим муносабатлари тасвири асар сюжетини анча жонлантириб юборади. Ҳар ҳолда бу уччала асарни ўзбек интеллектуал прозаси тараққиёти йўлидаги илк урнишлар дейиш мумкин. Ҳали бу асарларда умуминсоний муаммолар эҳтиросли, пафосли ифодасини топганича йўқ.

Одил Ёқубовнинг «Қанот жуфт бўлади» қиссасининг ютуғи шундаки, ёзувчи асарда қаҳрамонларни характерини ҳаётда қандай бўлса шундай тасвирлар экан, ўзининг бирон фикрини, концепциясини ўқувчиларга зўрлаб ўтказишга ҳаракат қилмайди (яширмай қўя қолайлик, бошқа кўпчилик асарларда авторлар ўқувчини ўз гапларига мажбурлаб ишонтиришга уринади.) Ёзувчи Акрам, Сайёра ва бошқа қаҳрамонларнинг бирон аниқ ва маълум мақсад учун курашини эмас (кўп асарларда қаҳрамонлар зўрлаб кураштирилади), балки уларнинг муайян вазиятларда, ҳозирги кун шароитларида кўзга кўринмаса-да, реал мавжуд бўлган маънавий-ахлоқий «чакалақлар»да ўз характерларига, орзуларига мувофиқ йўл излашларини кўрсатади. Асар қаҳрамонларининг деярли ҳаммаси интеллектуал кишилар — ақлий меҳнат кишилари. Аммо бу ерда гап ақлий меҳнат муаммолари устида эмас. Гап шундаки, асарда онгли, билимли, истеъдодли ёшларнинг турлича эътиқодлари, турлича руҳий интилишлари конкрет вазиятларда тўқнашади. Бу — сийқаси чиққан «эски ахлоқий» ва «янги ахлоқ» ўртасидаги кураш эмас. Яхши, гўзал, ахлоқ эскирмайди, йиллар, асрлар ўтиши билан

ҳам қадри йўқолмайди. Инсонни бачканалаштирувчи ахлоқ эса, ҳар қанча «янги» бўлмасин, ҳар қанча «юксак маданий» либосда кўзни қамаштирмасин, барибир гўзал бўлиб қолмайди. Абдулла Қодирийнинг Кумуш, Раъноси, Пушкиннинг Татьянаси ёки Қольрижнинг Кристabelleдаги назокат, ҳаё ва ибo ҳозирги қизларимизга ҳам, минг йилдан кейинги қизларимизга ҳам ярашади. Виждонга, покликка ҳиёнат аввал ҳам иллат эди, ҳозир ҳам шундай. Янги замон ахлоқи ва маданиятдан орқада қолишдан қўрқиш туйғуси айрим қизларни ва йигитларни довдиратиб қўймоқда. Бу асарларни бошқа танқидчилардан кўра кенгроқ ва чуқурроқ таҳлил қилган Норбой Худойберганов ҳамкасблари билан бахслашганида қизишиб кетиб, мантиққа зид фикрларни ҳам айтиб юборади. У аввало, ижтимоий тенгсизлик зулми шароитида ҳалок бўлган Кумуш ёки Жамила тақдири билан замонамизнинг эркин қизи Сайёра тақдирини жуда нозик дид билан таққослайди. Бироқ шундан сўнг у Сайёрани танқидчилар ҳужумидан сақлашга уриниб, бундай дейди:

«Аввало шуки, Сайёра ўзини эркин тутади, гоҳида (диққат қилинг: ҳар доим эмас, гоҳида!) эри билан ҳисоблашмайди, ўзига-ўзи маҳлиё бўлиб қолади, мустақил ҳаракат қиламан, деб гоҳо (гоҳо!) ахлоқ доирасидан чиқиб кетади. Чунончи, баъзан ўйин-кулгини меъёридан ошириб юборади, кафе, ресторанларга меҳр қўяди, «замонавий» рақслар, жазга қизикади. Яна шуниси борки, бунақа пайтларда эри билан эмас, ёлғиз ўзи, ҳатто бегоналар билан юришга журъат этади.

Албатта, унинг бу хатти-ҳаракатларига «аъло» баҳо қўйиш мумкин эмас. Сабаб?

Узил-кесил хулоса чиқариш учун шунини аниқлаш зарур: Сайёра ҳамма вақт оила бурчини унутиб қўядими? Ҳамма вақт эрини назар-писанд қилмасдан «Ешлик» кафесида айшини сурадими?»

Ажабо! Норбой Худойбергановнинг фикрича ахлоқ доирасидан ҳаммиша чиқмай, гоҳо чиқиш, «эри билан эмас, ҳатто бегоналар билан» гоҳо юриш, оила бурчини гоҳо унутиб қўйиш, ҳамма вақт эмас, гоҳо эрини назар-писанд қилмасдан кафеда айшини суриш, агар шу фикрни давом эттирсак, эрига ҳамма вақт эмас, гоҳо ҳиёнат қилиш гуноҳ саналмас экан-да. Яна шу Сайёрани танқидчи «Соф туйғулар, ноёб хислар тўлқини мавж-

ланиб турган қалби билан», «Қабихликка, ноҳақликка мурасимсизлиги билан» Жамила, Гулнор, Кумушбибиларга ўхшатади.

Бизнингча, Одил Ёқубов бу асарида оддийликка, жўнликка қарши исён кўтарган, замонаси, даврининг буюк истеъдодли кишини ёр қилишни орзу этган романтик табиатли ёш қалбнинг интилишларини кўрсатган. Аммо, гап фақат Сайёранинг хулқида ҳам эмас. Ёзувчининг бадий нияти кенгроқ. У замон ёшларининг келажакда қандай қиёфа топилари, шу кетишда қаёққа боришлари мумкинлигини аниқлашга эксперимент қилиб кўришга интилган.

Одил Ёқубовнинг яна бир асари — «Улуғбек ҳазинаси» романини ўзбек интеллектуал прозасининг катта муваффақияти дейиш мумкин. Бу асар ҳақида танқидчилигимизда кўп фикрлар айтилгани учун биз гапни мухтасар қиламиз. Мабодо роман сюжетидан ошиқ дарвиш Қаландар Қарноқий ва Хуршида бону муҳаббати линияси олиб ташланса, Улуғбек бошчилигидаги маърифатпарвар кучлар билан шайх Низомиддин Хомуш бошчилигидаги руҳоний кучлар ўртасида авж олган назарий бахслар қолар эди. Тўғри, ёзувчи бу ерда руҳоний кучларни фақат реакцион кучлар деб, муаммонинг мураккаблигини анча соддалаштиради. Аслида, руҳонийлик билан реакционлик ўртасига ҳамisha тенглик аломатини кўйиб бўлмайди. Чунки, Шарқда, Фарбда Урта асрларда ва Уйғониш даврида энг буюк маърифатчи олим, шоир, файласуф мутафаккирлар (Саъдий, Жомий, Данте, Боккаччо, Петрарка, Рабле, Галилей, Коперник, Кампанелла ва бошқалар) руҳонийлар эдилар. Шу камчилиكنи назарга олмаганимизда «Улуғбек хазинаси» романи интеллектуал прозанинг поэтикаси имкониятлари ҳам чексиз эканлигини кўраемиз. Албатта, интеллектуал проза асарларида бошқача услубий — жанрий хусусиятлар ҳам учраши мумкин. Негаки, ҳар бир гўзал бадий асар маданий ҳаётимизда катта ҳодиса бўлиб, унинг жуда ранг-баранг қирраларини кашф этавериш мумкин.

Демак, ижодкор шахсининг маънавий имкониятлари, унинг маънавий-ижтимоий изланишлари канчалик юксак бўлса, интеллектуал проза савияси ҳам шунчалик чуқурланади ва бу ҳодиса адабиётимизнинг жаҳон миқёсига чиқишига ҳам катта таъсир кўрсатади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, бугунги ўзбек проза-сида интеллектуалликнинг ана шу табиий, ҳаётий то-монига ҳамма ёзувчилар ҳам жиддий эътибор қилмоқда дейиш қийин. П. Қодировнинг «Қора кўзлар» асарида-ги Мансуров, Мирмуҳсиннинг «Умид» романидаги Шу-кур Каримович образларида интеллектуаллик ҳар қан-дай вазиятда ҳам адашмай тўғри йўл топа олиш шак-лида, Й. Шамшаровнинг «Чироқ» асаридagi Шароф домла, М. Сафаровнинг «Олис қирлар ортида» қисса-сидаги Фозил ҳамниша ақлли ва силлиқ гаплар айтади-ган ярим афсонавий донишмандлар тарзида талқин қи-линади. У. Назаровнинг «Гирдоб» қиссасида бундан ҳам ташвишли манзарага дуч келамиз. Гарчи қиссада актуал ижтимоий проблема қўйилган бўлсада, унинг бадий тахлилида жиддий нуқсонлар учрайди. Чунон-чи, интеллектуаллик европача маданиятни тўла-тўқис эгаллаш маъносида талқин қилинади. Биз Фарб ва Шарқ маданиятини кескин ажратмоқчи, уларнинг бири иккинчисига таъсир қилишини тақиқлайдиган чегара қўймоқчи эмасмиз. Лекин муомалани, гапириш оҳан-гини, шахсий турмуш тарзини ўзгартриш билан интел-лектуаллик юзага чиқиб қўя қолмайди, биз ҳар бир халқ ҳаётида интеллектуал жараёни конкрет тасвирлаш тарафдоримиз.

**ИЧКИ ҚОНУНИЯТЛАР
АЛЖАБРИДАН БИР МАСАЛА**

Ҳозирги адабий жараёни кузатиб бораётган киши адабий-бадий танқиднинг ўсиб-улгайиб бораётганлигини сезмаслиги мумкин эмас. Танқидчилик ҳам сон, ҳам сифат жиҳатидан бўйиб бормоқда. Бунинг икки сабаби бор, назаримизда: Коммунистик партия адабий-бадий танқиднинг совет адабиёти ривожланишидаги ўрнини жиддий белгилаб берди. «Адабий-бадий танқид ҳақида» тарихий қарор қабул қилди. Иккинчидан, давр тараққиёти, жаҳон миқёсидаги ижтимоий-адабий баҳслар адабиётшунослик ва танқидчилик масалаларини кенг миқёсда чуқур ўрганиб чиқиш вазифасини ўртага қўйди. Социалистик реализм, ҳозирги замонда ёзувчининг ўрни ва бурчи, ижодкор эрки масалаларидаги тортишув, баҳслар ўнлаб жиддий, назарий асарларнинг ёзилишига сабаб бўлди. Ўзбек совет танқидчилиги умумиттифоқ адабиётшунослигининг таркибий қисми сифатида ривожланиш, ўсин босқичини ўтамоқда. Аксарият танқидчилик асарлари жиддий муаммоларга — социалистик реализмнинг тараққиёти, жанрлар ривожини, услублар ранг-баранглиги, адабий муҳитда ёзувчининг ўрни, бетакор қиёфаси сингариларга бағишланмоқда. Ўзбек танқидчилиги етук совет танқидчилиги даражасига кўтарилмоқда, ҳаёт, адабий жараён келтириб чиқараётган янги масалалар атрофида баҳслар давом этмоқда. Воҳид Зоҳидов, Иззат Султонов, Ҳомил Ёқубов, Г. Владимиров, Турсун Собиров, Ориф Икромов, Ҳафиз Абдусаматовларнинг муҳим асарлари тўлиқ нашр этилди. Ойбек, Гафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд

Шайходаларнинг адабий-танқидий асарлари, Раҳмат Мажидий, Сотти Ҳусайн, Тўхтасин Жалолов, Зиё Саидларнинг танқидий тўпламлари босилди. Г. Ломидзе, Л. Якименко, З. Кедрина, В. Смирнова, А. Дейч сингари адабиётшуносларнинг ўзбек адабиёти ҳақидаги мақолалари эълон қилинди.

Ўзбек танқидчилиги соғлом организм сифатида мавжуд. Проза, поэзия, драматургия танқидчилиқнинг объекти — ўрганиш материали. Танқидчилик мазкур турлардаги илғор тенденцияларни белгилайди, уларнинг тараққиётига «Яшил» йўл очади. Аксинча, танқидчилик тараққиётга монелик қилаётган камчиликларни фожиа этиди, уларнинг илдиз отишига йўл қўймайди. Танқидчиликни ким ўрганади, унинг эртанги тараққиёти ҳақида қайғурувчи куч борми? Танқидни танқидчилик, адабиётшунослик ўрганади. Адабий танқидни ички қонуният, муаммоларга бой алжабр деб қарамоқ, уларни илмий асосда ўрганмоқ жоиздир. Адабий танқид бадий адабиёт қонун-қоидаларига асосан ўрганилишини ҳам, соф эстетика масаласи сифатида талқин қилилишини ҳам хушламайди. Унинг ички тенгламасини бузмасдан, фан ва санъатнинг узвий бирлигидан ташкил топганлигини ҳис қилиб ўрганмоқ дуруст бўлади. Фалсафа фанлари кандидати М. Нурматов «Танқид ва эстетика» номли асарида адабий танқидни аксарият ҳолларда фақат илм. деб қарайди. «Бадий танқид воқеликни маънавий ўзлаштиришнинг бадий шакли эмас, балки жамият бадий тафаккури жараёнини илмий билишнинг бир кўринишидир. Хуллас, танқид бевосита бадий материални, бадийёт дунёсини таҳлил этгани учун ҳам уни «бадий» деб юритилади. Бинобарин, танқиднинг бадийлиги ўта нисбийдир, унинг илмийлиги объектив характерга эгадир». (М. Нурматов. Танқид ва эстетика, Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1976, 83-бет). Танқиднинг илмий асосини тан олган ҳолда, унинг санъат эканлигини назардан четда қолдириш мумкин эмас. «Бадий ижоднинг ўзига хос қонунларини бир қадар мукамал эгаллаб олмоғи зарур»лиги, ниҳоят, «танқиднинг усуллари, танқидда тил ва услуб сингари муаммолар ҳам атрофлича ва чуқур ишланиши лозим»лиги ҳақида ёзади. Бошқача айтганда, автор танқиднинг санъатлигини таъкидлайди. Санъат асари яхлит, бир бутунлиги билан қимматлидир.

Танқидий асарларда ҳам яхлитлик муҳим хусусиятдир. Ундан биров парчани олиб олиб, кузатилган мақсад йўлида таҳлил этиш тўғри эмас. М. Нурматов танқидчи Озод Шарафиддиновнинг «Замон, қалб, поэзия» китобидаги мақоладан бир кўчирма олиб, уни «таҳлил» қилди. Ишонч билан айтиш мумкинки, мақолада гап қўшиқнинг инсон ҳаётидаги ўрни тўғрисида эмас, балки қишлоқ кишилари ҳаётининг бадий адабиётда кўрсатилиши, бу соҳадаги юзакичилик, саёзлик ҳақида боряпти. Мақола ўқиб чиқилгач, танқидчи муҳим муаммолар устидан фикр юритганлиги, ўз қарашларини тасдиқлаш мақсадида кўплаб мисолларга мурожаат қилганлиги маълум бўлади. Аниқроғи, танқидчи ўзбек поэзияси тараққиётини илмий, ўзига хос услубда очиб берганлиги англашилади. «Танқиднинг усуллари, танқидда тил ва услуб сингари муаммолар атрофлича ўрганилиши лозимлигини» таъкидлаган муаллиф юқорида келтирилган мисолда танқидчи услубига бефарқ қарайди. Адабиётшунос Б. Бурсов «Танқид адабиётдир» номли асарида танқидчи шахси, қиёфаси масаласига алоҳида урғу беради. Танқидчи ёзувчи қиёфасини, борлигини ўз асарларида тиклайди, у машҳур ёзувчилар яратган етук характерларни қайтадан кашф этади. Ҳозир ҳар кун юзлаб тақризлар, мақолалар, обзору адабий портретлар ёзилмоқда. Шулардан қайсилари мунаққид қалбидаги ҳароратни олиб ўтган, унинг дунёсидаги қимматли гавҳарни бағрига яширган? Буни аниқлаш танқидчиликнинг вазифасидир. Танқидчи кўплаб асарлар ёзади. Унинг бир асари жўшқин публицистик руҳда, бошқаси ижтимоий-фалсафий йўсинда, яна бошқаси ҳиссий-эстетик кўринишда бўлиши мумкин. Бундан, танқидчиликда услуб қатъийлиги йўқ экан, деган хулоса чиқмайди. Ҳар бир танқидчининг бетакрор қиёфаси, услуби мавжуд. Сўнгги йилларда адабиётшунослик адабий-танқидий услубларни умумлаштириб, асосий уч услубий йўналишни кенг ўрганмоқда.

Публицистик услубий йўналиш танқидчиликда кенг тарқалган, кўп учрайди. Публицистик руҳ танқидий асарнинг ўзига хос томонларидан бири. Шунинг учун ҳам кўпинча публицистик руҳни услубий кўриниш билан қориштириб юбориш ҳоллари учрайди. Танқиднинг ўзига хос, специфик белгилари талайгина. Эҳтирос, жўшқинлик, баҳсталаб танқиднинг ўзига хос томонла-

рини белгилайди. Аслида, танқиднинг мазкур ўзига хосликлари унинг табиатидан келиб чиқади. В. Г. Белинский асарларида танқиднинг жўшқинлик, эҳтирослилик, баҳсталаблик хусусияти аниқ сезилади. Буюк танқидчи ички табиий эҳтиёж туфайлигина асарлар ёзган. У ўз қарашларини тасдиқлаш мақсадида баҳслар, фикрий олишувлар йўлидан борган. Бу ўринда танқид табиатидаги илмийлик сезилади. Танқидчи ўз илмий йўналишини тасдиқлар экан, табиийки, бошқаларнинг қарашлари билан келиша олмайди, нуқтан назарини тўлиб-тошиб баён этади. Баъзан танқидчи олға сураётган илмий асослар эскириши, замон талабига жавоб беролмай қолиши мумкин. Лекин танқидчининг туйғуларни тирикчилигича, эҳтирослари ҳароратлилигича қолаверади. Иккинчи хил қилиб айтганда, танқидчи — санъаткорнинг қалби, қиёфаси авлодларга рўй-рост кўриниб, билиниб тураверади.

Публицистик услуб кўпроқ илмий моҳияти кучлироқ асарларда учрайди. Танқидчи изчил равишда маълум илмий масалани очишга диққатини қаратади. Ўз қарашларини изчил ифодалашда, бошқа қарашларни инкор қилишда ёки улар билан баҳслашишда танқидчи «мен»ни намоён бўлади. Публицистик услубда танқидчининг маданияти, билим доираси, ўз предметига муносабати аниқ сезилади. Бу услуб илмий қарашларни ҳаёт материали билан қиёслаш, образли ўхшатишларни қўллаш, муҳими, изчил мантиқий йўналишни давом эттиришни тақозо қилади. Умарали Норматовнинг «Анъананинг янгиланиши» /Ҳозирги ўзбек прозасида жанрий изланишлар/ мақоласи публицистик услубдаги танқиднинг ёрқин намунаси. Муаллиф адабий жараёни жиддий кузатишини, газета, журналларда босилган мақолаларни узлуксиз кузатиб боришинигина эмас, кузатишлардан, адабий фактлардан изчил илмий хулоса учун фойдаланганлигини кўрсатади. Мунаққиднинг қиёфаси адабий фактлар уммонидан, ҳар хил қарашлар уюшмасидан ўзининг изчил йўналишини топиб олишда сезилади. Бошқача айтганда, танқидчи кўплаб материални — адабий фактларни, асарлар таҳлилини, санъаткору мунаққидларнинг фикр-мулоҳазаларини ўз нуқтан назарини тасдиқлаш учун тартиблаштиради. Муҳими, у ўз қарашларини баён этар экан, ҳозирги прозада учрайдиган камчиликларни дадил кўрсатиб боради. Ма-

қолани ўқишганда номларнинг ҳаддан ташқари кўплиги бир оз малол келади. Лекин мақолани ўқиб бўлгач, бу туйғу ўрнини қониқиш, мунаққид мақсадини англаш ҳисси эгаллайди. Танқидчи яхлит илмий хулоса — бугунги ўзбек насридаги ўсиш, янгиланиш тенденцияларини аниқ намоён этади. Худди шундай фикрни Умарали Норматовнинг «Социалистик реализм ва ёзувчининг ижодий индивидуаллиги» мақоласи хусусида ҳам айтиш мумкин. Танқидчи турли услубдаги санъаткорлар ижодини таҳлил қилар экан, қизиқарли хулосалар чиқаради. Темаси, акс эттирилаётган даври, ҳатто қаҳрамони бир-бирига яқин бўлган асарлар бир-биридан тубдан фарқ қилади. Бунинг боиси ёзувчи концепцияси, унинг ўзига хос дунёсига боғлиқлигидадир. «...янги материал, янги ғоя ёзувчининг қалб бойлигига, чуқур ҳис этилган концепцияга айлангандагина ва бу концепция кучли эстетик таъсирчанлик касб этгандагина чинакам ижодий оригиналлик, новаторлик майдонга келади», деб ёзади танқидчи. Танқидчи услуб тушунчасини атрофлича ёритади, турли услубдаги ёзувчилар мисолида уни «кўрсатади». Ўзбек совет адабиётида яратилган асарларни мана шундай услубий ўзига хосликда ўрганиш бундан кейинги танқидчиликнинг бурчи ва вазифаси деган хулоса англашилади.

Пиримқул Қодировнинг «Бадний тил муаммолари» мақоласида ҳам публицистик услуб сезилади. Танқидий асарнинг тансиқлиги янги муаммоларни кўтариши, уни имкони борича атрофлича ҳал қилиб бериши билан белгиланади. Ҳар бир давр адабиёти ўз муаммоларини вужудга келтиради. Уларни вақтида илғаб олиш танқидчининг муҳим белгисидир. Қизиқ, нега шу пайтгача бадний тил муаммолари жиддийроқ қўйилмади, атрофлича ҳал этилмади? Очигини айтганда, танқидчилигимиз ўта нозик, заргарона иш тутилишини тақозо қиладиган бадний тил масалаларини ҳал қилишга бир оз ожиз эди. Чунки бадний тил таҳлили, Пиримқул Қодиров ҳақли таъкидлаганидай, эстетик таҳлил, асарнинг бошқа компонентлари анализи билан қўшиб олиб борилишини тақозо қилар эди. Мунаққид бадний тил масаласи лингвистика, стилистика каби мустақил соҳаларнинг ҳам диққат марказида туришини кўрсатар экан, образ, характерлар моҳиятидан келиб чиққан ҳолда сўзларнинг қўлланиши ҳаққонийликнинг ўлчови эканлигини исбот-

лайди. Пиримқул Қодировнинг танқидчи сифатидаги қиёфаси асарларни, характерларни таҳлил қилишда, ҳар бир сўзни маъно тарозусида ўлчаб кўрсатишида сезилади.

Танқидчиликдаги жиддий йўналишлардан бири фалсафий — адабиётшунослик услубидир. Рус танқидчилигида фалсафий-услубий йўналишнинг бир қанча тармоқлари ва уларнинг намоёндалари ижоди ўрганилган. Адабиётшунослик ва танқидчиликда шундай масала, мавзулар борки, улар фалсафий талқинни тақозо этади. Ҳар қандай танқидчи ҳам бундай масалаларга ботиниб қўл уравермайди. Навоий, Бобир сингари ижодкорлар ижоди, классик адабиётнинг қатор жумбоқли масалалари фалсафий хулосалар чиқаришни тақозо этган. Тўғри, ҳозирги кунда ҳам фалсафий-танқидий услубни тақозо қилувчи масалалар жуда кўп. Хусусан, Абдулла Ориповнинг «Эҳтиёж фарзанди» мақоласида поэзиянинг фалсафий илдизлари ҳақида қизиқарли мулоҳазалар айтилган. Худди шундай услубда ёзилган мақолалар адабиётимизнинг ҳозирги тараққиёти учун ниҳоятда зарур. Шу ўринда бир мулоҳазани ўртага ташлашни истар эдим. Сўнгги йилларда ёзувчилар танқид ишларига етарли аҳамият бермаяптилар. Ойбек, Ҳамид Олимжон, Фафур Гулом, Яшин, Уйғун, Абдулла Қаҳҳор каби сўз санъаткорлари фаолиятида танқидчилик муҳим ўрин эгаллаган. Танқидчилик билан шуғулланиш уларнинг ўз ижодлари учун ҳам, умуми адабиёт тараққиёти учун ҳам фойдали бўлган. Поэзия, проза, ёшлар ижоди ҳақида ўз фикрлари билан Асқад Мухтор, Ҳамид Гулом, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров каби ёзувчилардан бошқалари деярли кўринмай қолди. Ёш ижодкорлар ҳам бадий ижод сирлари, ўз йўллари ҳақида ёзсалар дуруст бўларди. Шоир Эркин Воҳидовнинг танқидчи Умарали Норматов билан «Талант ҳақидаги баҳси» умумиттифоқ китобхони диққатини жалб қилди — «Дружба народов» журналида босилди. Умуман, ёзувчи ва танқидчи ўртасида бўладиган баҳслар хийла жонланмоқда, бироқ уларнинг аксариятида фаоллик, долзарб масалаларни дадил кўтариб чиқиш жасорати йўқ. Оддий савол-жавоб тусини олиб қолмоқда.

Бадий ижод билан шуғулланувчи кишининг танқидий мақолалари қизиқич, мароқ билан ўқилади. Ёзувчи танқидини бизда жиддий ривожлантириш, бу соҳага

эътибор бериш зарурлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатмоқда.

Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигидаги фалсафий услубнинг намоёндаларидан бири академик Ойбекдир. Ойбек Навоий ижодидаги чигал, жиддий масалаларга онгли равишда яқинлашади. У буюк шоир ижодидаги туб масалаларни очишга, ёритишга интилади. Тадқиқотчи Навоий ижоди ва сўфизм назариясини текширар экан, бундай ёзади: «Ислом тасаввуфини таркиб этган фикрлар қайдан келди, қандай диний-фалсафий фикрлар таъсири остида у зуҳур этди?»— деган саволга турлича жавоб берадилар. Табиий, сўфизм ишланган тайёр бир система ҳолида юзага чиққан эмас. У тараққий этди, турли даврда, турли ижтимоий-сиёсий шароитда, турли фикрий таъсирлар остида ўзгаришларга учради. Унда буддизм, зардуштийлик ва грек фалсафаси — неоплатонизм таъсирлари борлиги маълум. Лекин унинг баъзи унсурлари тўғридан-тўғри ислом динидан кўчирилиб тараққий эттирилган. Масалан, аскетизм — зуҳд исломий унсур эмасми? Тарки дунё қилиш, риёзат чекиш фойдаси, охират азоблари ваҳимаси билан инсонларни дунёдан бездирув, умидсизлик ва ҳоказо ислом унсурларидандир». (Ойбек. Асарлар, IX том, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1974 йил, 48-бет). Ойбекнинг танқидчилик услуги «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» монографиясида, ҳатто «Адабиёт, тарих, замонавийлик» номли суҳбатда ҳам аниқ сезилади. Ойбек мақолаларида назарий, фалсафий асос доим жиддий, теранлиги билан диққатни жалб қилади. Ойбек қайси мақоласида, суҳбатда бўлмасин, масаланинг илдизига чуқур киришга интилар эди. Ойбек «Пушкин — рус халқининг буюк шоири» мавзусида доклад қилган. Докладда Ойбек чуқур ҳис қилмаган, шунчаки айтган фикр йўқ. У Пушкин ижодининг асосларини ёритишга интилади. «Улуғ халқнинг миллий даҳоси Пушкин изчил ва асл гуманист эди. У халқлар, қабилалар ҳаётини, расм-одатларини меҳр билан текширар, уларнинг маданиятига ҳурмат билан қарар эди. Шоир халқлар орасида дўстлик, тинчлик барпо бўлажagini хаёл қилар ва бунга чуқур ишонар эди. Унинг дунёқараши ҳар қандай миллий чекланганликдан, торликдан озоддир. Унинг ижодиётида ҳар қандай ирқий, диний айирмалардан из ҳам йўқ».

Фалсафий услубдаги адабиётшунослардан бири Во-

ҳид Зоҳидовдир. Аксарият адабиётшунослар Воҳид Зоҳидовни публицистик услубдаги танқидчи деб янглишадилар. Публицистик танқидчи ижодининг моҳиятини эмас, кўпроқ унинг ташқи томонини кўрсатади. Воҳид Зоҳидов классик адабиёт масалаларини ёритиб, машҳур ижодкорлар ҳақида ёзмасин, рус адабиётининг буюк арбоблари ижодига чуқур назар ташламасин, бугунги адабий жараён ҳодисаларини қаламга олмасин, ўзининг фалсафий услубига содиқ қолади. Тадқиқотчи барча асарларида сиёсий-ижтимоий шароитдаги қаршиликларни енгиб, инсонни улуғлаган, уни борлиқнинг тожи даражасига кўтарган шоиру ёзувчиларни мадҳ этади.

Мақсуд Шайхзода, Тўхтасин Жалолов, Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов, Иброҳим Гафуров ва бошқалар ижоди ҳиссий образли услубий йўналишга мансубдир. Мақсуд Шайхзода мақолаларида сербўёқлик, бадийликка интилиш кўпам сезилмайди. Лекин мунаққид ўз мақолалари пировардида шундай гўзал, бадий хулосалар чиқарадики, уларни, шубҳасиз, ҳиссий-образли танқид намунаси деб қарамоқ жоиз. Ойбек, Воҳид Зоҳидовлар Навоий ижодини фалсафий йўналишда ёритсалар, Мақсуд Шайхзода «Устоз санъатхонаси»га жойлашиб олиб, у ердаги гўзалликларни, маънилар жилвасини кўз-кўз қилади. Мақсуд Шайхзода Навоийдаги бир байт мазмунини очиш учун неча-неча ҳикояларга мурожаат қилади. Ҳар бир сўз заминидagi маъно ва рангларни бекаму кўст шарҳлайди. Мунаққид Навоий ғазалиётидаги гўзалликларни очиш учун аввало калит топиб олади — буюк шоир асарлари моҳиятини, зиддият асосини белгилайди: «Навоийнинг бутун ижодида ва айниқса унинг лирикасида башарнинг бахтини ўйлаш шоирнинг асосий пафосини ташкил этади. У, майли, ғазалларида бахтсизликдан шикоят қилсин, ҳақсизликдан нолисин, бевафолардан ранжисин! Аслида буларнинг ҳаммаси бахт излаш ва бахт топиш истакларининг нақд ва аччиқ самараларидир. Булар — зилол чашма ахтариб шўр кўлмакка дуч келган йўловчининг ҳасратларига ўхшайдики, бу ҳол йўловчининг машаққатларга чидаб кўрсатган жасоратини сира камситмайди. Бу шикоятлар, ниҳоят, тун зулматидан койиниб, биллур тонгларни кутаётган муғаннийнинг интизорига ўхшайдики, унинг қўшиғида асосий мавзу қора туннинг симсиёҳ босириғи эмас, балки яқинлашаётган субҳи содиқ-

нинг кумуш нафасларидир». (М. Шайхзода. Асарлар. Тўртинчи том. Ҳазал мулкининг султони, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1972 йил, 242—243-бетлар). Ушбу парчани ўқисангиз, илмий мақолаларда учрамайдиган нозик сўзларни, қанчадан-қанча ўхшатиш, қиёсларни учратасиз. Лекин, қизиғи шундаки, мунаққид ўз фикрларини кучаниб, терлаб-пишиб ёзмаган, улар қалбдан кўчгану дафтарга қўнган, холос. Бунинг боиси, мунаққиднинг Навоий ижодига бўлган бениҳоя улкан муҳаббатидир. Навоийни билиш, унинг асарларини ўрганиш иштиёқи шунчалар кучлики, мунаққид буюк шоир ижодини ўзлаштириб, қалбига жойлаштириб олган. Қалбдан ўрин олган туйғу ҳеч қачон ҳароратсиз, сўниқ ҳолда кўчмайди. Мақсуд Шайхзода Навоий ғазалиётига тушадиган калит—юқоридаги фикр-ни мақола ўрталарида баён қилади. Озод Шарафиддинов Зулфия ҳақидаги мақоласини «қалбимизга яқин шоира» ижодининг белгилайдиган шоирона ўхшатишдан бошлайди-қўяди: «Тўйларнинг тўрини, келинчакларнинг уйини безатиб, ял-ял ёниб турадиган палакларда ажиб бир гўзаллик бор: гўёки моҳир чевар қўллар ўзбек аёлининг севинч ва шодлигини, қайғу ва ҳасратларини ипак қатларига қўшиб тиккандай. Куз япроғидай сўлгин сариқ рангларда айтилмай қолган ҳазин куйлар, алангадай товланувчи қора рангларда фиғонли қалблар оҳи, баҳор гулларидай ёнувчи қизил ва пушти нақшларда қизларнинг қўнғироқ қаҳқаҳаси жараңглаётгандай. Ранглар, нақшлар ва гуллар ўйини заҳматкаш, мунис ва меҳрибон аёл қалбидан қайнаб чиққан унсиз қўшиққа ўхшайди. Ҳа, палакда ажиб гўзаллик бор...

Зулфия ижодини палакка ўхшатгим келади. Унинг шеърларида ҳам чевар қўллар тиккан бежирим нақшлар, камалакдай товланувчи ранглар ўйини бор, уларда ҳам ўзбек аёлларининг олижаноб, латофатли, меҳрибон қалбини кўраман». (Озод Шарафиддинов. Адабий этюдлар, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1968 йил, 87-бет). Ўйлаб кўрилса, Зулфия ижодида, танқидчи топиб ўхшатганидай, аёл қалбидаги мураккаб ҳолатлар ўз аксини толган. Танқидчи мақола давомида палакдаги ранглар, жилоларни — Зулфия ижодини синчиклаб ўрганишга киришади. Танқидчининг Миртемир, Мақсуд Шайхзода ҳақидаги портрет-мақолаларида ҳам поэзиядаги гўзалликни кашф этиш, шеър-

нинг нондек ардоқли эканлигини исботлашга интилиш сезилади.

Қизиқ, Иброҳим Ғафуров ҳам Озод Шарафиддинов сингари Зулфия ҳақида уч мақола, Миртемир, Мақсуд Шайхзода, Саида Зуннунова, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ижоди ҳақида ёзди. Бу танқидчи ҳам сўзнинг сеҳрли дунёсига кирар экан, ўта назокат, эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилади, унинг озор топиши, заҳа бўлишига зинҳор йўл қўймайди. Аксинча, у сўзларни «босиб-янчиб», оёқ ости қилиб, пала-партиш иш кўрадиган, сўзнинг «жони», «асаби» борлигини ҳис қилмайдиган таваккалчиларга қарши курашади. Иброҳим Ғафуров шеър нима, гўзаллик қаерда, деган саволга донм жавоб ахтаради: шеърга таъриф беради. Қоникмайди, яна шеър шмалигини англашга интилади. Яна янгича таъриф... «Шеър — бу оламга татирлик гап айтиш санъати. Баъзи шеър бадандаги қон каби бўлади. Зиддиятли таначалардан ташкил топади. Булар зиддиятли тўлқинларни туғдиради. Тўлқинларнинг мингашуви, ўркак бўлиб денгиз сатҳидан кўтарилувчи эҳтиросдирки, шеър шудир». Бошқа ўринда қуйидаги таъриф мунаққидга маъқул тушади: «Шеър осуда дамларнинг эмас, галаёнлар, тўқнашувлар, нотинч илҳомларнинг фарзандидир. У безовталикини, яраланишни, пўртанали масканларни хуш кўради. Унинг битта зўр душмани бор: совуқ лоқайдлик. Битта кушандаси бор: талантсизлик. Битта шайтони бор: мушакбозлик». Озод Шарафиддинов, Иброҳим Ғафуров бир услубий йўналишдаги, деярли бир хил материални ишлаган танқидчилар. Лекин биронта ўқувчи кўнглига бир танқидчи иккинчисини такрорлабди, деган гап келмайди. Услубий йўналиш, материал бир бўлгани билан ҳар бир танқидчининг ўз дунёси, халққа айтмоқчи бўлган ўз гапи — концепцияси бор. Озод Шарафиддинов ҳаётини китобларсиз тасаввур эта олмайди. У дунё адабиётини чуқур билади, адабиётшуносликдан ташқари этика, эстетика билан жиддий шуғулланади, илмий-техника адабиётларини ҳам узлуксиз мутолаа қилади. Иброҳим Ғафуров жаҳон адабиётини, классик адабиётни чуқур ўрганиш билан қаноатланмай, ҳақиқий санъаткорлар асарлари билан ўзбек китобхонини ошно қилишни мақсад қилиб қўйган — бадий таржима билан ҳам шуғулланади. Танқидчининг билимдон бўлиши ҳақида махсус тўхталиш, бир қарашда, ғайритабиий-

роқ туюлади. Чунки адабий танқид чуқур билимли ва истеъдодли кишиларнигина ёқтиради. Лекин танқидчилигимизда тақриз қилинаётган асардан бир баҳя ҳам четга чиқолмайдиган, тўғрироғи, жаҳон адабиётини, ҳозирги замон рус ва қардош халқлар адабиётини дурустроқ билмайдиган танқидчилар ҳам кўп.

Ҳиссий-образли услубий йўналишда баднийликка интилиш ижобий ҳол, лекин у зинҳор илмийлик ҳисобига бўлмаслиги лозим. Баъзи танқидчилар асарларининг таъсир кучини ошириш йўлида янги шакллар кашф этишга, ҳаддан ташқари сербўёқликка берилдилар, лекин бундай изланишлар ўзини оқламади. Асардаги илмий асос қанчалик кучли бўлса, баднийлик сунъийлик даражасига етмаса, танқидий мақола ўз ўқувчисини топиб олади.

Матёқуб Қўшжоновнинг тадқиқотларида алоҳида эстетик услуб кўриниши мавжуддир. У бадний асардаги маънолар манбаини топиш ва уни юзага чиқаришга уста. Танқидчининг асар таҳлили текстини ўзлаштиришдан бошланади: у биронта сўз, иборанинг қўлланишига бепарқ қарамайди. Матёқуб Қўшжонов сатрлар орасига яширинган маънони юзага чиқаради. Унинг тадқиқотларини ўқиб, «танқидчи таҳлил қиладиган асарларини ёддан билса керак», деган хулосага келади киши. Мунаққид ўз таҳлил объекти бўлган асарлардаги характерларни ёзувчидан кўра ҳам тиниқроқ, чуқувроқ англайди. Масалан, Йўлчи, Навоий, Бектемир, Анвар, Отабекларни танқидчи томонидан қайта кашф этилган характерлар дейиш мумкин. Танқидчи адабиёт назарияси, ҳозирги адабиётшуносликнинг илғор талаблари, проблемалари нуқтаи назаридан бадний асардан олган ҳис-туйғуларини ёритади. Асарни чуқур билиш, уни долзарб масалалар асосида ёритиш танқидчи тадқиқотларидаги мукамаллик, яхлитликни таъминлайди. Матёқуб Қўшжоновдаги гўзалликнинг қонун-қоидаларини бадний асар моҳиятидаги нозик тенгламалар тўғри ечилган бўлишини муққадас ҳисоблайди. Характер, сюжет, композиция, тил сингарии компонентлараро узвий бирлиkning бўлиши, уларнинг ҳаммаси ички мантиқ асосида ёритилишини танқидчи доим қаттиққўллик билан назорат қилади. Баднийлик қонуниятни, демакки, ҳаётни ҳаққоний аёс эттириш принципи бузилдими, танқидчи бонг уради—аёвсиз танқидий асар ёзилади.

Бундай асарларда танқидчи шиддати, бадийлик қонуниятларини чуқур билиши, асар поэтикасидаги номутаносибликларни заргарона ўлчаб бериши китобхонни ром қилади.

Умуман, ўзбек танқидчилиги кўплаб тадқиқотларни кутаётган соҳа. Танқидчи услуби, услубий йўналишлар масаласи танқидчилик номи билан яратилаётган кўплаб мақолаю тақризлар, портрету обзорлар, баҳслару бадихаларнинг пучагини пучакка, сарагини сарагига ажратиш имконини беради.

ТАРИХ САБОҚЛАРИНИНГ ЗАМОНАВИЙЛИГИ

Инқилобгача бўлган давр Туркистон матбуотида рус танқидчилиги

Замонавийлик тушунчасининг моҳияти ниҳоятда кенг ва бой. У хронологик жиҳатдан шу кунларда яратилаётган асарларнинг давр билан, давр талаблари билан ҳамқадам боришигина эмас, умуман, тарихан аввалги босқичларда яратилган асарларнинг ўзидан кейинги этапдаги адабий жараён ривожига, жамият юксалишига фаол таъсир кўрсатиб, адабий жараён организмда ўзининг доим ҳаётий, безавол ҳужайраларга эга бўлиши билан ҳам белгиланади.

Турли тарихий босқичларда яратилган асарларнинг замонавийлигини намойиш этувчи хусусиятларни ҳозирги бой ва ранг-баранг адабий жараён организмдаги ҳужайралар ичидан бир қарашдаёқ белгилаб олиш осон эмас. Уларни адабий жараён организмдаги бошқа ҳужайралардан ажратиб ҳам текшириш мумкин эмас. Бу ҳодиса мураккаб жараён. Унга яхлит ёндошган тақдирдагина тарихий асарларнинг замонавий моҳияти ҳақида у ёки бу фикрни айтиш мумкин бўлади.

Бу фикр бадний асарларга ҳам, адабий-танқидий ишларга ҳам бирдай тааллуқлидир.

Адабий танқидчилигимиз мураккаб йўлни босиб ўтди. Ҳозирги босқичда у адабий жараённинг энг мураккаб ва долзарб масалалари ҳақида чуқур мушоҳада юрита оладиган ва фаол таъсир кўрсата биладиган даражага кўтарилди. Унинг бу миқёсни эгаллаш даражасига кўтарилишида марксча-ленинча эстетиканинг ҳамда оламшумул тажрибаларга эга бўлган илғор рус танқидчилигининг таъсири беқиёс

бўлди. Рус танқидчилигининг ўзбек танқидчилигига таъсири масаласи инқилобдан аввалги йилларга бориб тақалади.

Бу масалани илмий суратда ўрганишнинг ўзи мустақил бир тадқиқот объекти бўла олади. Лекин инқилобгача бўлган давр Туркистондаги рус танқидчилигининг ўзбек танқидчилиги шаклланишига кўрсатган таъсирини ўрганишдан аввал, мазкур масалада конкретроқ тасаввурга эга бўлиш учун, авваламбор, бу давр Туркистондаги рус танқидчилигининг ўзидаги аҳвол билан яқиндан танишиб чиқиш зарур.

* * *

Ўзбек танқидчилиги ривожда ва айниқса, инқилобгача бўлган давр танқидчилигимиздаги илғор қарашларнинг туғилишида XIX аср охири, XX аср бошларидаги Туркистоннинг рус матбуотида эълон қилинган адабий-танқидий мақолалар катта аҳамиятга эга бўлди. Туркистонда нашр этилган «Туркестанские ведомости», «Русский Туркестан», «Асхабад», «Окраина», «Самарқанд», «Ташкентский рабочий» сингари газеталар бой материалга эга. Бу газеталарда чоп этилган мақолалар асосан Пушкин, Гоголь, Толстой, Гончаров, Чехов сингари улкан рус адибларининг ҳаёти ва ижодини ёритишга бағишланган бўлса-да, уларда айни вақтда муҳим назарий-танқидий фикрлар ҳам ўз ифодасини топар эди. Юқоридаги нашр органларида ўз ифодасини топган адабий-танқидий маҳсулотни атрофлича таҳлил этиш каттагина ҳажмли жиддий тадқиқот ишини талаб қилади. Биз эса, эътиборимизни, асосан, «Туркестанские ведомости» газетасида эълон қилинган адабий-танқидий мақолаларни таҳлил қилиш билан кифояланамиз.

Шу газетанинг 1910 йил 1 (14) январь сонидagi «Жизнь и литература 1909 года» номли мақола Туркистон аҳолисини Россиянинг 1909 йилдаги адабий аҳволи билан таништиради. Утган йилги рус адабиётида, дейилади мақолада, жамиятда ҳукм сурган сокинлик ўз ифодасини топди. Ҳаётнинг ёрқин манзараларини тасвирловчи, адабиётимиз учун доимо характерли бўлиб келган «Олға ва юқорига» чорловчи асарлар нисбатан оз яратилди. Ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги кескин ва шиддатли ҳодисаларнинг у қадар бой бўлмаганлиги адабиётда ҳам ўз муҳрини қолдирди. Бадний асарларда ўз ифода-

сини топган ҳаётдаги бепарволик ва тушкунлик бу давр адабиётининг ғоявий мазмунини ифодалашини ҳам айтиб ўтиш керак.

Шу ўринда мақолада муҳим бир фикр айтилади. Адабиётдаги бу сокинлик оғир йўл босиб ўтилгандан сўнгги бир дамлик нафасни ростлаб олиш эртанги буюк режаларни чамалаш мақсадидаги ўйга берилишдир, дейилади унда.

Демак, бундан «Туркестанские ведомости» даги бу мақола муаллифи кўп ўтмай рус адабиёти ўзининг инқилобий қанотларини ёзажагига ишонч билдирди ва буни тушуниб етди, деб хулоса чиқариш мумкин.

Шуниси эътиборлики, мақола муаллифи Россиядаги бу давр сиёсий-ижтимоий ҳаётига ҳам, бадий адабиётига ҳам жуда тўғри баҳо беради. Чунки тарихдан бизга маълумки, 1905 йил революциясидан сўнг, айниқса 1907—1910 йиллар давомида чор самодержавияси Россиядаги инқилобий ҳаракатларнинг ҳар қандай кўринишларини қаттиқ исқанжага олган эди.

Шу мақола орқали Туркистоннинг илгор китобхонлари биринчи марта Чуковский номи билан танишишга муяссар бўлдилар. Унинг номи 1909 йилда ўзига эътиборни қаратган истеъдодли ёш танқидчилардан бири сифатида тилга олинди.

Мақола адабий танқиднинг моҳияти, унинг характери хусусиятлари ҳақидаги фикрларни илгари суриши билан ҳам ўзига диққатни жалб қилади. Чунинчи, мақола танқидчи Чуковский фаолиятидаги ижобий фазилатларни ҳам, камчиликларни ҳам кўрсатиб беради. Чуковский ёзувчининг партиявийлиги масалаларини четлаб ўтади, дейилади унда, у асосий эътиборини санъаткорнинг услубига, шаклдаги маҳорати масалаларигагина қаратади.

Демак, бу мақола туфайли ўша давр Туркистон санъаткорлари матбуотда илгари сурилаётган ижоддаги ғоявийлик ва партиявийлик тушунчалари билан илк бор танишдилар, танқидчи томонидан ёзувчи ижоди ўрганилар экан, шакл масаласигагина эмас, ғоявийликка ҳам жиддий эътибор бериш лозимлигини англай бошладилар.

1910 йиллар атрофида Ҳамза, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Авлоний, Сатторхон, Исҳоқхон сингари адабларимизнинг Туркистондаги вақтли матбуотни муттасил

кузатиб борганларини, рус тилини маълум даражада эгаллаганликларини назарда тутадиган бўлсак, улар «Туркестанские ведомости»да илгари сурилган бу фикрлардан хабардордирлар, деб тахмин қилиш мумкин. Бироқ бу тушунчаларни етарли даражада чуқур англаш ва тушуниб етиш ҳамда уларни ўз адабий-танқидий фаолиятларида тадбиқ этишга ҳали улар тайёр эмасдилар. Бу фикрларни ўзлаштириш ва сингдириш учун маълум муддат талаб қилиниши ҳам табиий бир ҳол эди. Бу таъсирлар кўп ўтмай ўз натижаларини бера бошлади.

Бу мақола Туркистон халқини Добролюбов номи билан ва унинг танқидчи сифатидаги фаолиятининг муҳим бир белгиси билан ҳам таништирди. 1909 йил танқидчилиги, асосан, асарларнинг бадийлигини ўрганиш доирасидагина қолди, дейилади мақолада. Ёзувчи ижоди ва ёзувчи шахси баҳонасида даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларни кўтариб чиқиш кўзга ташланмади.

Худди шу йилларда (1910) «Туркестанские ведомости» газетаси орқали Ўзбекистонга реализм термини ва реализм ҳақидаги дастлабки тушунчалар кириб келди. Ҳозирги давр рус санъати ва адабиёти, дейилади шу газетада босилган мақолалардан бирида, олға қараб тараққий этиб бораётибди. Ҳадемай санъатда ҳаммамиз аллақачондан буён орзу қилиб юрган бир сўз айтилиши ксрак. Биз орзу қилиб юрган шу сўз айтиладиган манзилга жуда яқинлашиб қолдик. Ҳадемай бу сўз айтилди, бироқ ҳозирча айтилгани йўқ. Евг. Аничковнинг «Реализм ва янги шабадалар» номли рисоласида ана шу орзу қилинган янги гап деярли айтилди ҳам («Туркестанские ведомости», 8 (21) января, 1910 г.). Мақола муаллифи (у ўз исми шарифини тўлиқ ёзмай, «Д» деб белгиланган криптограмма тарзида беради) бу рисоладаги янги сўз нимадан иборат эканлигини шарҳламайди. Бироқ мақоланинг давомидаги руҳга, муаллифнинг концепцияси ва илгари сураётган фикрларига кўра бу янги сўз адабиёт ва санъатнинг ҳаётни фақат акс эттирувчи ва тасвирловчи соҳагина эмас, ҳаётни қайта қурувчи, унга фаол таъсир кўрсатувчи ижтимоий-сиёсий бир қурол эканлиги ҳақидаги тушунчадир, деб тахмин қилиш мумкин. Эҳтимол «Д»нинг бу фикрларига ва Евг. Аничковнинг «Реализм ва янги шабадалар» деган

рисоласига доҳиймиз В. И. Лениннинг инъикос назарияси ва санъатнинг муҳим ижтимоий-сиёсий қурол эканлиги ҳақидаги фикрлари таъсири бўлса ажаб эмас. Бу тахминимиз асоссиз бўлмаслиги учун «Д» мақоласидаги ушбу фикрларни келтириш ўриналиди: «Авваллари, ҳатто, яқин-яқинларгача, — дейилади мақолада, — санъатни ҳаёт курашларидан четда бўлган кучларгина бунёд этувчи бир ўйин, у ўз моҳиятига кўра ҳеч нарса яратмайди, ҳаётга ҳеч нарса қўшмайди, фақат табиатдаги бор нарсаларни қайта кўрсатади, деб тушунилар эди. Илгарилари санъатга фақат қандайдир безак, эрмак, ҳашам, ҳаётда асосий зарурати бўлмаган, ҳаётда усиз ҳам бемалол яшайвериш мумкин бўлган туйғулар гимнастикаси, ўйиндан иборат бир нарса сифатида қаралар эди. Санъат тараққиётнинг энг асосий факторларидан биридир».

Бироқ мақолада муаллиф дунёқарашининг чекланганлиги ҳам кўринади. У санъатни дин ва фан билан бир қаторда турувчи тараққиёт фактори сифатида баҳолайди. Бу эса унинг қарашлари теология исканжасидан озод бўлмаганлигини англатади. Лекин автор аynи вақтда санъат бу «инсоннинг ўзини ва дунёни англаш йўлидаги ниҳоятда муҳим қуролдир» деб баҳолаши билан санъатнинг ижтимоий моҳиятини талқин этишда марксистик позицияга яқинлашганини ҳам кўрсатди.

«Туркестанские ведомости» газетаси икки инқилоб орасида адабиёт ва санъатнинг мана шундай умумий масалаларини ёритиш билан бир қаторда, улкан рус адиблари ижодини таҳлил этувчи, улар маҳоратининг сирларини, асарларининг ижтимоий аҳамиятини кўрсатувчи мақолаларни эълон қилиб борди. Бундай мақолаларда конкрет ёзувчи ижодни текширилиши билан бирга муҳим назарий фикрлар ҳам баён қилиндики, улар инқилоб арафаси ва ундан кейинги Ўзбекистон эстетик фикри тараққиётида катта роль ўйнади. «М. Л.» криптограммаси остида берилган «А. П. Чехов», «И» криптограммаси остида чиққан «Мотивы Чеховской поэзии» ва В. Перцовнинг «И. А. Гончаров» номли мақолалари ана шундай характерга эгадир.

«Туркестанские ведомости»нинг икки инқилоб ўртасидаги саҳифаларида Н. Лыкошиннинг классик поэзиямиз вакиллари ижодига бағишланган «Диванан Машраб и его наставники» (бу мақола бирмунча илгарироқ,

1901 йилдаги бир неча сонларида босилиб чиқди) сингари тадқиқотлари билан бир қаторда, М. Гавриловнинг «К характеристике современной туземной литературы» («Туркестанские ведомости», 1911 йил, 18 сентябрь) каби ерли халқнинг замонавий адабиётидаги аҳволга назар ташлашга ҳаракат қилинган мақолалар ҳам пайдо бўлди.

Бу мақолага хийлагинна яхши ваъдалар инъом қилувчи сарлавҳа қўйилган бўлса-да, унда шу давр ўзбек адабиётининг аҳволи-руҳияси ва манзараси ҳақида деярли ҳеч қандай маълумот берилмайди. Ҳолбуки, XX асрнинг биринчи ўн йиллигида ўзбек адабиёти Ҳамза, Завқий, Аваз Утар, Авлоний, Сўфизода, Анбар отини сингари шоирларнинг илғор гоёли шеърларига, Фитратнинг «Мунозара» (бу асар 1909 й. форс, 1911 й. рус, 1913 й. ўзбек ва 1914 й. озарбайжон тилларида босилиб чиққан)¹ сингари асарларига эга эди. Матбуотда босилган Фурқат ва Муқимийлар ижодида ибратли намуналар ҳам йўқ эмас эди (масалан, Фурқатнинг Суворов, театр, гимназия, телеграф ҳақидаги шеърларини эслайлик). Муаллиф улар ҳақида мутлақо гапирмайди, чунки уларни билмайди ёки билганини истамайди. У мазкур давр адабиётини фақат диний руҳдаги адабиёт сифатидагина талқин қилмоқчи бўлади. Дунёвий адабиётнинг намунаси сифатида эса, фақат Насриддин афанди латифалари жамланган китобни кўрсатади ва шу газетанинг яна уч сонига чиққан мақоласида «Маликан Дилором» эртагини, «Ўғри ва қози» китобининг мазмунини баён қилиш билангина банд бўлади.

Қисқаси, бу давр ўзбек адабиёти, шеърятининг илғор намуналари ҳақида мутлақ гапирилмайди. Эҳтимол, мақола муаллифи бу билан янги гоёлар, янги мотивлар асосида кўтарилиб, ривожланиб келаётган ўзбек адабиёти, ҳеч бўлмаса унинг «Туркестанские ведомости» ва «Туркистон вилоятининг газетаси» саҳифаларида чиқаётган намуналари асосидаги аҳвол билан кенг оммани ва рус ўқувчиларини хабардор қилишни истамайди. Бу ишни у шу давр Туркистондаги бадиний адабиёт. умуман, ижтимоий ҳаётдаги демократик талаблар-

¹ Қаранг: Э. Каримов. Развитие реализма в узбекской литературе, изд-во «Фан», УзССР, Тошкент, 1975, стр. 102.

нинг ўсиб бораётганлигини хаспўслаш мақсадида қилади.

Демак, инқилобгача бўлган Туркистондаги рус тилидаги матбуотда ўз ифодасини топган адабий танқид ўзининг синфий мақсадлари жиҳатидан худди ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги икки қарама-қарши куч сингари икки гуруҳга бўлинганини кўрамыз. Бири, юқорида кўрганимиздек, Горький ижодини нотўғри талқин қилиш, унинг социал-демократлар билан боғлиқлигини камчилик сифатида кўрсатиш, ўзбек адабиётидаги аҳволни хаспўшлаб, унинг илғор ғояли асарларидан мутлақ кўз юмиш билан ўзининг чоризм хизматида эканини кўрсатди. Иккинчиси эса Добролюбов, Гоголь, Чехов, Гончаров сингари буюк рус адиблари ижодини илғор мақсадлар нуқтаи назаридан таҳлил ва тарғиб этиш орқали ўсиб келаётган прогрессив кучларни намойиш қилди.

Энг асосийси, инқилобгача бўлган давр Туркистон матбуотидаги рус танқидчилигининг илғор фикрлари ўзбек халқи прогрессив ижтимоий-сиёсий онги шаклланишида катта роль ўйнади. Бу роль, айниқса, бадий адабиёт тараққиётида, адабий-танқидий тафаккур ривожига ҳам катта аҳамиятга эга бўлди.

* * *

Инқилобгача бўлган давр Туркистон рус танқидчилигининг юқоридаги илғор фикрлари айтилганига, мана, салкам етмиш йил кечган бўлишига қарамай, улар ҳамон ўзининг замонавий қимматини, замонавий аҳамиятини сақлаб келади. Уша даврда эмпирик кўринишда бўлса-да илғори сурилган реализм, романтизм, партиявийлик, тенденциозлик, ғоявийлик, ижтимоийлик ҳақидаги қарашларнинг илғор позициялари ҳозирги босқич ўзбек танқидчилигининг шу масалалар хусусидаги фикрларига таркибий қисм бўлиб қўшилгандир. Улар ҳозирги давр ўзбек танқидчилиги организмда, мана, деярли етмиш йилдан буён яшаб келаётган ҳужайралардир. Улар йилдан-йилга, даврдан-даврга, босқичдан-босқичга бойиб, такомиллашиб, марксча-ленинча эстетиканинг нурли таъсири остида янада ҳаётийлик касб этиб бораётган ҳужайралардир. Уларнинг замонавийлиги ҳам шунда.

ЭРГАШ ЖУМАНБУЛБУЛ УҒЛИ
ЛЕНИННОМАСИ

Халқ шоирларининг ижодий индивидуаллиги анъана доирасида кашфиётлар қилиш билан бирга, традиция қобиқларини ёриб чиқиб, фольклорни янги йўлга солиб юборадиган янгилликлар яратишга ҳам қодир эди. Лекин бунинг учун халқ ҳаётида катта ижтимоий-маънавий кўтарилишлар, инқилобий бурилишлар содир бўлиши, халқ шоирларининг бутун иродаси ва илҳоми шу улуғ ҳодисаларни ғоявий-бадний инкишоф этишга сафарбар қилиниши керак эди. Зеро, Қўрғон мактаби мулки бўлган «Шайбонийхон» дostonи мамлакат ва халқ ҳаётидаги маълум ўзгариш, Нурмон шоирнинг «Номоз» дostonи ўзбек халқи тарихида ёрқин из қолдирган миллий озодлик ҳаракати маънавий ҳосиласи сифатида юзага келган.

Бошқа қардош халқлар қатори, ўзбек халқи ҳам Улуғ Октябрь туфайли тенгликка, озодликка, бахт-саодатга, тинчликка эришди. Инсонпарварлик моҳияти жиҳатидан мисли кўрилмаган бу буюк ижтимоий ўзгариш меҳнаткаш халқ даҳосига нисбатан ҳурмат ва ишончни барқарор этди, унинг тўла рўёбга чиқиши учун зарур бўлган ҳамма имкониятларни яратиб берди. Улуғ Октябрь шарофати билан рўй берган ажойиб маънавий ҳодисаларнинг бири — ўзбек совет фольклорининг шаклланиши ва тараққий топиши бўлди. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан шоир, Ислom шоир Назар ўғли сингари улуғ дostonчиларнинг ижодий индивидуаллиги чақмоқдек ярқ этди: улар инқилоб шоирлари сифатида эл-юрт таҳсинига сазовор бўлдилар.

Юзакироқ қараганда, халқ шоирининг индивидуаллиги унинг шахсан ўз ижоди — термалари ва дostonларида бор қуввати билан намоён бўлиши лозим. Ваҳоланки, асрлар бўйи шаклланган фабуладан, характерлар мантиқи ва талқинидан, бадий ҳадислардан, ранг-баранг образлар олаmidан айру тушган халқ шоирининг ижодий кучи бўлинади, чунки у янги муҳитга тушиб қолади, бу муҳитнинг ўзига хос қонуниятларини ўзлаштириб олиш, бутун имкониятларини ишга солиш эса, ниҳоятда мураккаб жараён. Ўз салоҳиятини қайтадан бадий ихтисослаштириш ҳар қандай ижодкорнинг қўлидан келавермайди. Бунинг учун етук дунёқараш, муайян эстетик идеалга эга бўлиш, ўз истеъдодини ягона мақсад тасарруфига тўла бахш этиш керак. Зеро, илмли, классик шеъриятни бинойидек билган, ашъанавий дostonларни аниқ ижтимоий мақсадларни кўзлаган ҳолда куйлаб келган Эргаш Жуманбулбул ўғли ғоявий-бадий жиҳатдан қайта ихтисослаша олдики, бу чинакам руҳий жасорат самарасидир.

Эргаш шоир Улуғ Октябрь ва Ленин ҳақидаги ҳақиқатни тадрижий равишда идрок қилиб борди. Замоनावий воқеликни борган сари яхлитроқ ва теранроқ акс эттира бошлади.

«Инқилоб бўлиб,— деб эслайди Эргаш шоир,— ҳар элга хабар тарқалиб, оқ подшоҳни тахтдан ағдариб, Ленин бу ишларга раҳбарлик қилиб, йўқ-йўқсулни бирдай якдил қилиб, озодликка чиқариб, «замон кимнинг замони — меҳнаткашнинг замони» қилган, деб эшитдик. Шунча элни бир қилиб, бир йўлга солмоқ осонми?! «Ҳаммага текис йўл тополмас» деган сўзларни эшитиб юрдик. Тоғ ораси, биров у дейди, биров бу дейди. Сўнг-сўнг билдик: йўқ-юқага текис йўлни очиб берган ўртоқ Ленин экан».

Шоирнинг бу сўзлари у ўша йилларда яшаган муҳит ҳақида бизга тўғри тасаввур бериши билан қимматлидир. Эргаш шоир марказдан йироқда яшар эди. Лекин Ватаннинг мустақиллиги, озодлиги, бедахллиги, халқнинг эрки, тинч-фаровон турмуши йўлида мангу курашадиган Гўрўғли, Ҳасанхои, Авазхои, Алпоминш, Равшан сингари қаҳрамонларни асрлар бўйи куйлаб келадиган дostonчилик муҳитида кўз очиб, шоир бўлиб етишган Эргаш Жуманбулбул ўғли янглишмади.

Эргаш Жуманбулбул ўғли Ватан билан халқ тақди-

ридаги катта воқеа-ҳодисаларни, энг қабариқ тарихий нуқталарни, меҳнаткашларнинг эзгу орзуларини куйлаб келган шоир эди. Шунинг учун Улуғ Октябрь социалистик революцияси ва Владимир Ильич Ленин образи унинг инқилобдан кейинги ижоди бош мавзун бўлиб қолгани бежиз эмас.

Эргаш шоир доҳий Ленин образини қалб призмасидан ўтказган ҳолда тасвирлайди. Достоннинг бошланишида В. И. Ленин образини ижтимоий-маънавий эҳтиёж тақозоси билан бадий гавдалантираётганини уқтиради:

Ўлтиришга бир ҳикоят айлайин,
Ўртоқ Ленин ишин сўзман бошлайин...

Ленин гоёларини кўнглига қанчалик яхши жо қилса, Ленин таълимотини қанчалик соз ва тушуниб амалга оширса, халқ шунчалик тез мақсадга етар эди. Эргаш шоир бунин юрак-юракдан идрок қилади:

Ўртоқ Лениннинг ҳар сўзин
Бир дoston қилмоқ керак.

Яна шоир шуни тушунадик, Лениннинг сиймоси ростгўйлик билан бадий жонлантириб берилиши лозим. Токи халқ унинг даҳосини ҳам, олижаноб шахсини ҳам аниқ кўз ўнгига келтира олсин. Дарҳақиқат, инқилобнинг дастлабки йиллари Ленин тўғрисида яратилган талай бадий асарларда доҳий афсонавий шахс сифатида талқин этилди. Бунинг боиси — Ленин шахсини, унинг тарих ва башарият олдидаги хизматларининг асл—синфий, партиявий, тарихий баҳосини билмасликда эди. Шунинг учун Эргаш шоирнинг қуйидаги мисраларида ифодаланган «Доҳий Лениннинг бадий сиймосини сидқидил билан яратиш зарур», деган эътиқодни тўғри ва доно эди:

Сидқидилдан таърифин,
Мадҳин баён қилмоқ керак.

Эргаш Жуманбулбул ўғли, айни пайтда, Лениннинг бадий сиймосини гоёвий-бадий юксак жонлантириш қарз ва фарз эканлигини ҳам теран англади эди. Бунда у Қўрғон мактабининг асрий анъаналарига суянган ҳол-

да фикр юритади. Маълумки, Қўрғон мактабининг шоирлари халқ идеал қаҳрамонларининг образи ғоявий-бадий жиҳатдан баркамол тасвирлаб берилиши учун курашар, «иззатли, ҳурматли улуг эрларни хўр қилиб, юзини туман қилиб юрган» бахшиларни танқид қилар эдилар, тингловчилар савиясини оширишга ҳаракат этардилар. Натижада тингловчиларнинг дostonга ва дostonчига танқидий муносабати кучаяр, агар бахши яхши дostonни ёмон қилиб куйлаётган бўлса, унга қулоқ солмай, даврадан этак силкиб туриб кетар ёки ёмон бахшини изза қилар эдилар. Ана шунинг учун Эргаш шоир Ленин образини яратишнинг қийинчилигини ва масъулиятини қалбан ҳис қилади. Ленин шахси ва ижтимоий курашининг бош хусусиятини аниқлаб олади:

Уртоқ Ленин фикри мудом
Мазлумларни озод этмоқ.

Албатта, Ленин образини халқдан, партиядан айру ҳолда тасаввур қилиб ҳам, шарҳлаб ҳам бўлмас эди.

Ленин энди инқилобга бош бўлди,
Ленин сўзи ҳаммага кенгаш бўлди.

Ишчи-деҳқонлар Ленинни ўзларининг раҳнамоси, халоскори, дўсти сифатида севадилар. Ленинчилар Лениндан қудрат оладилар, айни пайтда ленинизмни қудратлантирадилар.

Айтган сўзин раҳбар қилиб,
Йўлга равон бўлмоқ керак,—

деб якунлайди «Уртоқ Ленин» дostonини Эргаш шоир. Ажойиб ва мантиқий якун!

Эргаш Жуманбулбул ўғли ижоди билан қизиққан ҳар бир киши шоирнинг Ленинга бўлган бу қадар кучли муҳаббатининг руҳий сабаблари билан қизиқиши табиий. Чунки Эргаш шоир бир неча терма айтиш билан кифоялангани йўқ. У Ленин ҳақида дoston яратди. Ленин «Уртоқ Ленин» дostonнинг биринчи қисми, холос. Иккинчи қисми вақтида ёзиб олинмаган. Эргаш шоир уни ўзи қоғозга тушириб, Тошкентга юборган. Қўлёзма стиб келмаган, тақдирин ҳозиргача номаълум. Адабий

хазинамизда мавжуд бўлган «Таржимаи ҳол» ҳам асарнинг биринчи қисми. Бу дostonнинг ҳам иккинчи қисми бедарак йўқолган. «Шоир Улуғ Октябрь ҳақида йирик асар — дoston яратиш ниятида бўлган. Буни шоирнинг турли қайдлари ҳам тасдиқлайди. Бироқ унинг бу ижодий режаси амалга ошмай қолган. Эҳтимол, шоир шундай асар яратгандир, чунки у билан 1929—1936 йилларда илмий ходимлар ва ижодий зиёлилар учрашиб турмаган. Бу даврда шоир яратган асарлари қаламга олинмаганлиги учун эсдан чиқиб кетган, ёзилганларининг қўлёзмаси йўқолган бўлиши мумкин». Ўзбек фольклоршунослигининг Эргаш Жуманбулбул ўғлининг сўнги йиллар ижоди ва ҳаёти ҳақида билганлари ана шулардан иборат. Аммо шоирнинг сақланиб қолган байтлари, қайдлари бизга ундан тўлароқ ва эзгуроқ маълумот беради.

«Келдим» термасида Эргаш Жуманбулбул ўғли Тошкент мисолида инқилобдан кейин Ўзбекистон тақдиридаги ижтимоий ўзгаришларни тараннум қилди, юксалаётган пойтахтни, ундаги янгича ҳаётни бадий тасдиқлади.

Партиямиз — бош раҳбар, улуғи,
Жазб этади унинг ҳар бир қилиғи,
Шундадир ҳақиқат, сўзининг илиғи,
Тўғри йўлни кўпроқ билгали келдим.

Яқунловчи бандда Эргаш шоир яна Ленин сиймосини кўз ўнгига келтиради:

Советларни Лениндайин эр қурган,
Бу давлатни Лениндайин шер берган,
Бу гулшаннинг кайфи сизман биз сурган,
Шу хушчақчақни дoston қилгали келдим.

Шоирнинг сиёсий-бадий нуқтан назари жуда тўғридир. У гуллаб-яшнашда давом этаётган Ўзбекистон тақдиридаги ҳар бир ўзгариш замирида марксизм-ленинизм таълимотининг тантанасини кўрди. Буни эса, катта адабий-ижтимоий ҳодиса сифатида баҳолаш керак. «Ишчи ва деҳқонларнинг кўпчилиги ўзларининг Совет ҳокимиятини ҳимоя қилаётганликларини билган, ҳис этган ва кўрган, ўзлари ҳимоя қилаётган ишнинг ғалабаси

уларга ва уларнинг болаларига маданиятнинг бутун самараларидан, инсон меҳнатининг бутун самараларидан фойдаланиш имкониятини таъминлашини билган халқни ҳеч қачон енгиб бўлмайди», деган эди Владимир Ильич.

Шунинг учун ҳам В. И. Ленин бадий образини яратиш муроди халқ шоири Эргаш Жуманбулбул ўглининг маънавий эҳтиёжига айланди. Мана шу кучли руҳий эътиқодни амалга ошириш жараёнида шоир бадий тафаккури янги хусусиятлар касб этди. Бу янги хусусиятларни белгилаш ниятида «Қизил» /1-терма, 1927 йил/ ва фольклоршунослигимизга икки вариантда маълум бўлган «Қизил» /2-терма, 1937 йил/ термаларини чоғиштириш мумкин. «Қизил» термалари мазмунан фаол, бадий бетакрорлиги билан 20-йиллар ўзбек совет шеъринидаги ўзига хос ютуқлардан ҳисобланади. Шоир уларда инсонпарварлик моҳияти жиҳатидан бемисол, туб ижтимоий ўзгариш сабабкорлари — доҳий Ленинни, Октябрь инқилобини шарафлайди.

Биринчи «Қизил» термасини 1927 йили Эргаш Жуманбулбул ўглининг ўзи ёзиб топширган. Терма давомида шоир революцияни ишчи-деҳқоннинг байрами, уларнинг шодлигига сабаб бўлган туб ижтимоий ўзгариш сифатида бадий уқтириб боради. Айни пайтда у ҳали инқилобнинг моҳиятини очиб берадиган, умумлаштирувчи образларни топганича йўқ. Яқунловчи бандда: «Даври фалак ўнгга бошлади», дейди шоир, яъни социалистик революция ғалабасининг асл сабабини очиб беролмайди. Лекин қизил шеърини образи асарнинг бадий умуртқасига айланиб улгуради.

Терманинг бадий муҳити шаклланади.

Иккинчи «Қизил» термасининг биринчи вариантини ҳам Эргаш шоирнинг ўзи 1927 йили ёзиб топширган. У термани бошлашдан олдин бундай изоҳ беради: «Кун чиқиб келаётганда, булутларнинг қизилини кўриб, Ғози Олимнинг шоири шул шафаққа қараб айтган байти...» Муаллиф терманинг мавзусини аниқ айтади, лекин бу терманни пейзаж лирикасининг намунаси деб ҳисоблаган ҳолда, унинг чуқур рамзийлигини ҳам унутмаймиз.

Эй дўстлар, офтоб чиқиб,
Рўйи жаҳон бўлди қизил.

Гулгун бўлиб, кўргин, шафақ
Ул осмон бўлди қизил.

Шоир жонлантирган манзара гўзал, ҳаяжонли, кучлидир. Чунки қизил — рангларнинг энг кучлисидир. Бу ерда қизил янги чиққан офтобнинг, янги замоннинг рамзидир. Айни мазмун кейинги мисраларда ёрқинлашади:

Оқшом ўтди, кеп кундузи,
Еруғ бўлиб ернинг юзи,
Йўқолиб тонгнинг юлдузи...

Тун ўтган, ёлгон тонг ҳам ўтган, кундуз бошланган. Шоир мазкур бандда илгари сурган фикрларнинг умуртқа шеърий образ — қизил воситасида тажассумлантиради:

Кўргин, туман бўлди қизил.

Энди шоир пейзажга ижтимоий манзараларни «улайди».

Ётган одам бари турди,
Боғу бўстон қараб юрди,
Бизнинг учун суҳбат қурди...

Бандининг тўртинчи мисрасида рамзийлик тўла белги беради:

Бу анжуман бўлди қизил.

Кун чиқиши — янги замоннинг туғилиши натижасида одамларда руҳий ва ижтимоий фаоллик пайдо бўлади. Буни шоир нозик ишоралар билан уқтиради:

Турди одамзод эллари,
Булбулдай гўё тиллари...

Одамлардаги бундай камолотга табнатнинг камолоти «жўр бўлади», қизил шеърий образи янгича жилва билан кўринади:

Очилди боғнинг гуллари,
Гўё чаман бўлди қизил.

Биринчи вариантнинг якунловчи банди фоят табиий,

мантиқий ва янги. Шоир энди ёр образини термага киритади:

Сарвқадлар зулфин туйиб,
Ишқида нечалар куйиб,
Гулгун каби қирмиз кийиб,
Кўп гулбадан бўлди қизил.

Яъни, муаллиф янги ҳаётни бадний тасдиқлайди. Хотин-қизларнинг зулфини туйиши, гулгун каби қирмиз кийиши — улар ижтимоий ва маънавий ҳурлигининг ифодасига айланади.

Эргаш Жуманбулбул ўгли мазкур вариантда баднийликнинг навбатдаги юксак, мураккаб босқичига кўтарилади. Биринчи термада шаклланиб улгурган бадний муҳит бу вариантда кучаяди ва терманинг тўла кучи билан амалга кирган ғоявий муҳит билан уйғунлашиб, ялакат мағиз бўлиб кетади, ғоявий-бадний баркамол шеърий асар туғилади.

Унда қўлланилган «рўйи жаҳон», «туман», «анжуман», «чаман», «гулбадан» образлари умумлаштирувчи қизил образнинг меҳвариди бирлашади ва унинг рамзий маъно уруғлари намоён бўлишига хизмат қилади. Терманинг композицион пухта чиқишига имконият яратади. Муайян асарда қўлланилган шеърий образларнинг умумлаштирувчи образ атрофида бирикиши, композицион яхлитлик, ягона ғоявий-бадний муҳит ҳосил қилиши халқ оғзаки шеърияти учун хос хусусиятдир. Мисол учун:

Ҳаво ҳавони тебратар,
Ҳаво булутни тебратар,
Булут ёғинни тебратар,
Ёғин ерни тебратар,
Ер кўкни тебратар,
Кўк бияни тебратар,
Бия қимизни тебратар,
Қимиз йигитни тебратар,
Йигит қизни тебратар,
Қиз бешикни тебратар.

Халқ бу термада ҳаёт ҳодисаларининг бир-бирига боғлиқлигини қувноқ бир йўсинда, неқбин бир руҳда —

«тебратар» умумлаштирувчи, таъбир жоиз бўлса, образлар инверсияси яшаш санъати воситасида очиб беради. Шеъринг образлар уйғун равишда бир-бирининг давомига айланади. У ҳолда, Эргаш Жуманбулбул ўғли бадий тафаккурининг ўзига хослиги нимада? Ёки у анъанавий бадий тафаккур андазасида фикрлайди, холосми? Бу саволга биринчи терма, иккинчи терманинг биринчи ва иккинчи вариантлари таҳлили умумий якунидан жавоб келиб чиқади.

«Қизил» термасининг иккинчи вариантыни 1937 йили фольклоршунос олим Ҳоди Зариф ёзиб олган. Биринчи ва иккинчи вариантнинг ёзиб олиниши саналари ўртасида ўн йиллик вақт, шоирнинг маънавий оламида ўн йил давомида пайдо бўлган янги хусусиятлар зуҳури бор. Иккинчи вариантда биринчи вариантдаги рамзийлик ғойиб бўлади, унинг эвазига шоирнинг ғоявий мақсади муайянлашади. Бу хусусият биринчи банддаёқ аниқ сезилади:

Эй дўстлар, офтоб чиқиб,
Бизнинг эллар бўлди қизил.
Гулгун бўлди, кўргин, шафақ,
Ул осмон бўлди қизил.

Биринчи вариантдаги «рўйи жаҳон» бу ерда «бизнинг эллар» деб, «йўқолди тонгинг юлдузи» мисраси «йўқолди подшо юлдузи» деб, «Ётган одам бари турди» мисраси «Эзилганлар бари турди», «Бизнинг учун суҳбат қурди», «Меҳнаткашлар суҳбат қурди», «Бу анжуман бўлди қизил» «Маслаҳатлар бўлди қизил» деб, тўртинчи бандда «Турди одамзод эллари» «Турди Шўронинг эллари» деб, «Гўё чаман бўлди қизил» мисраси «Бизнинг чаман бўлди қизил» деб аниқлаштирилган. Зеро, ўзгариш айрим сўзлардадир. Аммо унинг натижасида иккинчи терманинг йўналиши тамомилан янги ўзанга кўчади. Энди «қизил» — фақат фон... Биринчи вариантдагидай шоир ғоявий-баддий мақсадини рамз орқали ифодалайди. Биринчи термадаги янги давр кишилари образини анча юзаки тасвирлайдиган мисралар иккинчи терманинг ҳар икки вариантыдан тушириб қолдирилган. Кейинги вариантда янги воқелик кўзга яққол ташланади.

Сарвқадлар зулфин туйиб,
Инқилоб ишқида куйиб,
Комсомоллар қирмиз кийиб,
Кўп гулбадан бўлди қизил.

Инқилоб ишқида куйиб, зулфини туйган хотин-қизларнинг, қирмиз кийган комсомолларнинг термага кийиб келиши шоирнинг шеърӣй нигоҳи воқеликни теранроқ илғаб бораётганлигини билдирар эди.

Албатта, эътибордан қочирмаслик керакки, иккинчи вариантда биз — лирик қаҳрамон аниқ намоён бўлади:

Яшнаётир бизнинг чаман,
Социалистик бу Ватан,
Тайёр Ватанга жону тан,
Бизнинг қасам бўлди қизил.

Гарчи лирик қаҳрамоннинг сўзларида ўша йиллар шеърӣятида учрайдиган баландпарвозлик, баёнчилик таъсири яққол сезилиб турса-да, халқ шоири ижодида лирик қаҳрамоннинг намоён бўлиши — индивидуалликнинг типиклик ҳукмронлигидан чиқиши янги воқеликнинг таъсирида юз кўрсатган ижобий ҳодиса эди.

Шундай қилиб, иккинчи терманинг сўнгги вариантыда биринчи терма билан иккинчи терма биринчи вариантынинг энг яхши хусусиятлари умумлашган. Айни пайтда уларнинг ҳар бири муайян адабий асардир. «Қизил» биринчи ва иккинчи термалари ижодий йўли Қўрғон дostonчилик мактаби адабий муҳити анъаналарининг баркамоллиги, гоъвий-бадий барқарорлиги масаласини ёритиш учун ҳам яна бир бой манба. «Қизил» термаларининг тадрижи шоҳидлик берадики, халқ шоирлари ижродан ижрога дostonни ёки термани гоъвий-бадий мукаммаллаштириб борганлар, айни пайтда шоир дунёқарашининг такомили, руҳиятининг маълум вақтдаги хусусиятига қараб, терма ёки дoston янги йўналиш касб этган, ўзига хос адабий ҳодисага айланган.

Эргаш Жуманбулбул ўғлининг инқилобдан кейинги асарларида фольклорга хос тенденциозлик принципи тараққий этиб, партиявийлик принципи даражасигача ўсди. Унинг энг яхши индивидуал асарлари, жумладан. «Уртоқ Ленин» дostonи, янги ҳаёт, Улуғ Октябрь ва Ленин мавзуидаги энг яхши термаларининг негизини ана шу ҳаётбахш принцип ташкил этади.

Эргаш шоир ижодида фольклорга хос халқчиллик инқилобий воқелик таъсирида янги тархга эга бўлди. Маълумки, анъанавий дostonлар қаҳрамонларининг га-лабаси қанчалик маънавий аҳамиятга эга бўлса, яна шунчалик потенциал ижтимоий аҳамиятга ҳам молик эди. Мана шундай ҳаётбахш қаҳрамонлар ва мурод-мақсадлар руҳида тарбиялангани учун ҳам халқнинг ҳар бир янги насли Адолат ва Бахт йўлида курашишдан, меҳнат ва бунёд қилишдан чарчамади, уни зулмлар, зўрликлар пистондек чақиб қўя олмади.

Эргаш шоир ижодида фолькорнинг негиз хусусиятларидан ҳисобланмиш оммавийлик принципи ҳам ўзгарди. У анъанавий дostonларни меҳнаткашларнинг маълум давраларида куйлар, демак, тингловчиларнинг миқдори муайян даражада чегараланган эди. Энди халқ шоири ўз ижодини қоғозга туширишга, фольклор тўпловчиларига айтиб ёздиришга одатланди. Асарлари вақтли матбуот ва китоблар воситасида бутун Ўзбекистонга тарқаладиган бўлди. Бир қанча асарлари рус тилига таржима қилинди. Ҳатто «Правда» газетасида «Ўртоқ Ленин» дostonидан парчалар босилди. Дарҳақиқат, «унинг социалистик тузум шароитида яратган асарлари, бир томондан, ўзбек адабиётининг, иккинчи томондан, совет даври ўзбек халқ ижодининг ривожини учун зўр аҳамиятга эга бўлди» (Ҳ. Зариф).

Эргаш Жуманбулбул ўғли бадияти ҳам замонавий мавзуга мос равишда зуҳур этди. Ишқий-романтик дostonларга хос ҳашаматли, жилвадор бўёқлар ўрнини содда, ҳаётий ранглар олди.

Шундай қилиб, Эргаш Жуманбулбул ўғлининг бадний тафаккури ҳаёт талабларига кўра тадрижий равишда ўзгариб, халқ мурод-мақсадлари ва манфаатларини адабий жиҳатдан муносиб ифодалайдиган даражага эришди. Унинг инқилобгача бўлган дostonчилик фаолияти ва революциядан кейинги индивидуал ижоди халқнинг даҳоси битмас-туганмаслигини, аynи пайтда Улуғ Октябрь ғоялари меҳнаткашларнинг қалб ва илҳом булоқларини жўшдириб юборганини кўрсатадиган муҳим сиёсий-маънавий воқеадир.

КАТГА ИҶЛ ОЛДИДА

Ҳозирги ўзбек шеърияти деярли ҳар кун янги-янги истеъодлар ҳисобига бойиб бормоқда. Шеъриятнинг машаққатли қийинчиликларидан чўчимайдиган, шеър ёзмаса, шеър айтмаса туролмайдиган, «Улуғвор замонага улуғвор куйчи» бўлиш истагида қалам тебратаётган ёшлар ҳисобига мазмунан кенгаймоқда.

Бир вақтлар истеъодли шоиримиз Эркин Воҳидов:

Нега эгилмасни
Одам кетса одам,
Устунга зўр келар қуласа устун.
Бу ташвишли дунё,
Сермашаққат олам
Бизнинг елкамизда қолди-ку, дўстим!—

деб ёзган эди. Дарҳақиқат, бугунги шеъриятимизнинг машаққатли юкни кўтариш, устозлар анъаналарини юзига доғ туширмасдан ўзларидан кейинги авлодларга етказиб бериш масъулиятини чуқур тушунган ёшларимиз шунга яраша ғайрат ва шижоат кўрсатмоқдалар.

Одам баъзан димиқиб, кайфияти тушиб кетади. Ниманидир энтиқиб, орзиқиб кутади. Бағрига соф инсоний гўзаллик, тароват, киши руҳини эркалатувчи шабада яширинган шеър ана шундай пайтда унинг мададкорчи, ҳамдами бўлади. Йўқ, шеърнинг улуғ кучини, қудратини, миқёсини чегаралаб қўймоқчи эмасмиэ. Ҳамид Олимжон «Қўшиқ одамларни жангга ташлаган» деб ёзганди. Қўшиқ одамларни жангларга ташлайди, олижаноб

меҳнатга чорлайди, руҳий оламини бойитади, қушдай енгил қилади. Гоҳо саҳар эпкинидай унинг бағрини эркалатади.

Иброҳим Ғафуров у шохдан бу шохга ўта олмай япроқлар орасидаёқ адо бўладиган эпкинлар ҳақида гапирганди. Бу биринчи китобини аранг чиқариб олиб, иккинчи тўпламга нафаси етмайдиган ҳаваскорлар ҳақида эди. Ана шундай нимжон, енгилгина нафасга ўхшаган эпкинлар ғимирлаётган шеъримизнинг анвойи чаманзориди ҳаётбахш шабадалар ҳам эсмоқда. Унда азалдан ўзимизга таниш бўлган, аллақачон кўнглимизни овлаган ўрик гулининг, сават тўла шафтолиларнинг исн бор, ўзимизга таниш бўлган рангларнинг жилваси мавжуд. Бу шабадалар ҳам болариларга ўхшаб, ҳали биз кўрмаган, илғай олмаган, аммо шу атрофимизда мавжуд бўлган, янги, тароватли муаттар исларни олиб келмоқда.

Ёшларимизнинг ижодларида ҳаммамизга маълум бўлган ранглар ҳам, оҳанглар ҳам бор. Аммо уларнинг фақат ўзигагина хос бўлган нималаридир шуълаланиб турибди. Гап анъана ва новаторлик ҳақида кетяпти.

Шеъриятимиз бой анъанага эга. Шеъриятимизда Ойбек мактаби, Ғафур Ғулом мактаби, Ҳамид Олимжон мактаби деган содда, аммо чуқур мазмунли иборалар бор. Бу иборалар Уйғун, Миртемир каби устодларга ҳам нисбат берилади. Бундай ҳурматга, муҳаббатга, эътиборга лойиқ бўлмоқ учун қанча-қанча тунни кунга, кунни тунга улаш керак бўлган. Аммо, мазкур мактаб яратган санъаткорларнинг ўзлари ҳам аллақандай бўшлиқда воқе бўлган эмаслар; минг йиллик бой мустаҳкам замин юзасида қарор топдилар. Шабада гоҳо кучли пўртаналарнинг қўзғалишига боис бўлади, осойишта кўринган денгизнинг яширин шиддатларини очиб юборади. Шунингдек, Октябрь инқилоби ҳаётимизнинг ҳам, адабиётимизнинг ҳам яширин, аммо қудратли имкониятларини балқитиб юборди. Ҳаётни поэтик идрок қилиш ва айни ҳаётга кучли поэтик таъсир ўтказиш шеъриятимизнинг бош йўналишига айланди. Мактаб яратган санъаткорларимиз, шу билан бирга, бугун ижод қилаётган адабиётимизнинг йирик вакиллари — Зулфия, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом, Шукрулло, Рамз Бобожон, Мирмуҳсинларнинг зуваласини алангали йилларнинг пўртаналари шишитди. Даврнинг шиддаткорлиги ва мураккаб-

лиги, сал кейинроқ Ватан урушининг беомон гулдуриси уларнинг ижодига ўз муҳрини босди. Эндиликда шеър-иятимизга Эркин Воҳидов, Ҳусниддин Шарипов, Абдулла Орипов, Нормурод Нарзуллаев, Барот Бойқобилов, Омон Матжон, Ойдин Ҳожиевалардан кейин бир гуруҳ ёшлар гуриллаб кириб келди. Шеър-иятимиз янги бўғин, янги навқирон ёш авлод ҳисобига бойиди. Шеър-иятимизга устозларнинг қутлуғ анъаналарини давом эттириб, мавзу жиҳатдан, шакл жиҳатдан янгиликка интилаётган, ўзига хос овоз ва йўл ахтараётган, тинимсиз изла-ниш жараёнини бошидан кечираётган ёшлар авлоди ки-риб келди.

Яна бир қувонарли томони шундаки, ёшларимиз шеър-ият даргоҳига ҳар томонлама камолга эришган ҳолда — мактаб ва дорилфунунни ўтаб, шеърнинг жа-мият ва инсон тақдирида ўйнаши мумкин бўлган улуғ ролини англаган ҳолда қадам қўймоқдалар. Улар бугун-ги кунда бир қатор тўпламларини чоп эттиришга улгур-дилар. Мана, уларнинг номи: Ҳалима Худойбердиева, Маъруф Жалил, Машраб Бобоев, Рауф Парфи, Абдулла Шер, Муҳаммадали Қўшмоқов, Сулаймон Раҳмон, Отаёр, Асқар Қосимов, Тилак Жўра, Қамчибек Қенжа, Ҳалима Қорабоева. Бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин. Аммо, муҳими шундаки, номлари тилга олин-ган ва олинмаган ўнлаб ёш, истеъдодли ёшларнинг муштарак бир томони бор. Бу, асосан, мавзу муштарак-лигида, фикрларнинг ҳамоҳанглигида, ҳаёт ва табиатга қараш ва уни поэтик жонлантиришдаги умумийликда кўзга ташланмоқда.

Улар, асосан, бугунги совет ёшларининг маънавий баркамоллигини, бутунлигини, уларнинг содир бўлаёт-ган воқеа-ҳодисаларга муносабатини реал акс эттириш-га ҳаракат қиладилар. Жонажон халқимиз, Ватанимиз гўзаллигини, тўқис, бекаму кўстлигини тўлиб-тошиб та-раннум этадилар, Коммунистик партияимизга бўлган чек-сиз миннатдорлик туйғуларини ифода этадилар, комму-низм қураётган улуғвор совет халқининг бақамти ва як-диллигини фахр ила сўзлайдилар, моддий неъмат яра-таётган, «оқ олтин» яратаётган олтин қўлларга тасанно ўқийдилар, ўзини қурбон қилиб, авлодларни эркин ҳа-ётга йўллаган номаълум аскарлар хотирасига таъзим қиладилар... Яна қувонарлиси шундаки, бу истеъдод-ларнинг аксарияти шеърнинг инсон ҳаётидаги вазифаси-

ни тўғри тушунадиган, ана шу вазифани ҳалол, софдиллик билан бажаришга уринаётган ижодкорлардир. Ҳаётни гўзаллик қонунлари асосида ўзгартириш, гўзаллик қонуниятлари асосида меҳнат қилиб, моддий ҳаётга фаол таъсир кўрсатиш уларнинг бош шioriга айланиб қолди.

Вазифани тўғри тушуниш, уни софдиллик билан бажаришга уринишнинг ўзи кифоя эмас. Шеър тафаккур ва ҳиссиётнинг жўшқин мутаносиблигидан туғиладиган эҳтирос ҳосиласи. Мутаносиблик мавжуд жойда гўзаллик балқиб туради. Шеърда эса ҳақиқий гўзаллик бўлмоғи лозим. Зотан шеърнинг ўзи жонсарак қалбда унади. Улғаяди. Ва минглаб одамларнинг қалбига жонсараклик уруғини экади.

Мақсуд Шайхзода «Товушлар» шеърда «Кўзларни юмиб уйғоқ дунёни тингламоқ лозим» деб айтган эди. Бу мухтасар сатрдан кўзларини юмиб уйғоқ дунёни жимгина тинглаётган бепарво одамнинг эмас, аксинча, дунё воқеаларига шиддат билан аралашаётган, ниманидир тасдиқлаб, ниманидир инкор этаётган шоирнинг овози эшитилмоқда. Ёш шоирларимиз овози эса устозларининг ана шу садоларига ҳамоҳанг янграмоқда. Ҳалима Худойбердиева «Эшит, янгра ҳар лаҳза оламнинг қалбин рози, улугвор замонага улугвор куйчи лозим» деб таърифлайди. Бу билан ўзининг ҳам, тенгқурларининг ҳам олдига катта вазифалар қўяди. Катта вазифалар катта ишларга чорлайди. Ёш шоирларимиз ҳаётга бефарқ қарай олмайдилар. Унинг оддийгина кузатувчиси ҳам эмаслар. Юз бераётган воқеаларга фаол аралашиб, унинг безавол ва даҳлсизлигини ҳимоя қилиш, одамларда хайрли безовталик туйғуларини уйғотиш ёшлар поэзиясининг муҳим фазилатига айланиб қолди.

Ёшлар поэзиясида нисбий маънода икки хил йўналишни кўрамиз. Лирик кўламлилиқ ва эпик кўламлилиқ. Ҳалима лирик кўламли шоира. У ҳаётдан олган таассуротларини ўзининг шахсий кечинмаларига йўғириб талқин этади. Кенг ҳаётий манзаралар чизилган шеърда ҳам унинг шахсий мени биринчи планда қабариб туради. Бу албатта бир томондан яхши. Негаки, муаллиф воқеликка кескин аралашди, у ҳақидаги ўзининг фикрини рўйрост сездириб туради, яна унинг драматиклигини бўрттик тасвирлашга эришади.

Бунда ҳақиқат воқеликнинг маънавий, изчил тасвири

орқали эмас, балки олинган таассуротнинг тигиз эмоцияси орқали тақдим этилади. Мантиқ кучли поэтик эмоциянинг ўзи сифатида рўёбга чиқади.

Маъруф Жалилнинг шеърларида эса эпик кўламлик кучлироқ сезилмоқда. Унинг кўпгина шеърлари воқеабанд. У сюжет ҳаракатини суратга олади. Воқеанинг поэтик мағзи, мантиқ кучи китобхон қалбида эмоция уйғотади. Бунда шеър гўё насрлашиб кетгандек таассурот қолдиради. Аммо шеърдаги жўшқин мантиқ, мантиқий ҳақиқатнинг тасвирдан келиб чиқадиган алангали мағиз поэзия сифатида тақдим этилади. Масалан, Маъруфнинг «Чироқ» шеърини олайлик. Шеърнинг аввалидан охирига қадар чуқур бир дард, муаллифнинг теран бир ҳасрати, китобхон бағрини яйратиб юборадиган шабада бор. Умуман, ҳар қандай мавзуда яратилган шеърнинг бағрида ёқимли бир шабада бўлмоғи керак. Чунончи у айрилиқ азоби ҳақидами, висолсиз ҳижрон тўғрисидами, қоп-қора булутли тун ҳақидами бу шеърнинг бағрида ўқувчи, инсон қалбини нурга тўлдириб-тоширадиган, мунгли ҳолат бахш этса-да, яшашга ўргатадиган шабада керак. Бусиз шеър шеър эмас. Яшашга ўргатамайдиган, ёруғ оламни инсон кўзига зимистон қилиб кўрсатадиган шеърнинг ҳеч кимга кераги йўқ.

Маъруф бир ҳаётий воқеани, агар таъбир жоиз бўлса, бир маромда тасвирлаб кетаверади. Лекин ўша воқеанинг таг заминида, хулосасида, мавзунинг руҳида поэтик жозиба бўлади. Ана шу жозиба одам қалбида шиддат уйғотади. Кўнглимизни олижаноб, равшан ёғдуларга тўлдириб юборади.

Маъруф Жалилнинг «Чироқ»ида тасвирланишича, тоғ орасида бир чўпон яшайди. У қуёш нусхасида чироқ ясайди. Бунга ҳамма ҳайрон. Улар чўпоннинг кўнглини овлаш пайида хўп маслаҳатлашадилар. Ҳеч бир лойиқ нарсга топа олмайдилар. Аммо кўнгиллари ҳам жойига тушмайди. Оқибат-натижада:

Уни мақтаб-мақтаб ўлдирибдилар,
Сўнгра тоғдан мармар келтирибдилар.
Йўниб, меҳр билан беришиб сайқал
Боғда қўйибдилар чўпонга ҳайкал...
Сўнгра кўнгиллари тушиб жойига,
Турфа гул экмишлар ҳайкал пойига.

Шоир бу чуқур поэтик хулоса билан китобхонни чуқур ўйга толдиради, бағрида аллақандай хўрсиниқ уйғотади. Бу Маъруф Жалил ижоди учун хос фазилатлардан биридир.

Янгилик яратиш, ҳеч ким илғаб ололмаган нарсани илғаб олиш, кашф қилиш шоир учун зарурат бўлмоғи, ижодий таомилга айланмоғи лозим. Омон Матжон «Шеъринят» деган бир шеърда «ҳар гал, ҳар шеъримда, ҳар тепганда қалб, ўзим ўз қалбимнинг бўлсам Колумби» деб чиройли айтганди. Ҳамма нарса аввалбоши қалбни кашф қилишдан бошланади. Дарҳақиқат, шоир ўзини кашф қила олса, демак шеъринятда ҳам айтгулик янгилик яратишга қодир бўлади.

Муҳаммадали Қўшмоқов лаҳзалар суратини, қалбда кечаётган нозик жараёнлар суратини чизишга анча моҳир бўлса, Абдулла Шер нозик психологик ҳолатларни тасвирлашга, қишлоқ ва табиат манзараларини чизишга, шулар борасида фалсафий умумлашмалар чиқаришга мойил. Мана Муҳаммадалининг «Юлдузлар нурининг шиддатидан» деб бошланувчи шеъри. Унда одамнинг бир лаҳзалиқ ҳолати, ҳолатдаги ҳаракатлари гўзал чиғиб берилган:

Юлдузлар нурининг шиддатидан
уйғондим:

Тун оғган пайтлар...
«Ҳа,— деб ўйладим,—
юлдузлар нурининг айни шиддатидан
мен уйғониб билмасман никинчи марта
айни шу тун оғган пайтлар».

Бошим узра чарақларди зиёда баланд осмон,
Шундоққина қўл чўзсам етар ерда.
Гунча ёзмоқда эди атиргул,
бир маромда жилдирар эди
ойдек ариқча...

...Биз йўқотмаган эдик бир-биримизни,
лекин юлдузлар нурининг шиддати остида,
бехосдан,
топишдик яна.
Биз айни муҳаббат пўртанасида,
юлдузлар нурининг шиддати остида,

бир ой каби безавол ботармиз,
бир тонг каби безавол отармиз
ва кечаётган айни шу дақиқа
биз билан бир ой каби безавол ботар,
биз билан бир тонг каби безавол отар...

Шеърда бир лаҳзалик ҳолат бутун ҳаракатлари ва драматиклиги билан суратланган. Ва шу тариқа, лаҳзалик ва абадийлик ҳақида шоирона мулоҳаза юритилган.

Абдулла Шернинг «Кўклам табассуми», «Алёр» тўпламига кирган кўпгина шеърлари ўзининг соддалиги, равонлиги, ҳаммамиз ўрганиб қолган анъанавийлиги, шу анъанавийлик ичида ўзига хос бир фикр айтишга уриниши билан диққатимизни ўзига жалб қилади. У ўзининг «Пахтакор дўстимга мактуб» номли шеърда «Бир шоирман, гарчи, лекки сен каби мен ҳам эгатларнинг орасида бир гўзадек ўсдим» деб ёзади фахр билан. У ҳар бир лўппи чаноқни «Танти ўзбек деҳқонининг шод хандасидир» дейди. Шоир ўзининг «Онамга» шеърда эса ўзининг гражданлик туйғуларини, давр олдида, элу юрт олдида қарздорлик ҳисларини чуқур мамнуният билан ёзади. Ва ўзининг ижод компаси миллиарини эл, юрт, она тупроқ манфаати, тинчлик ва бахт манфаатига тўғрилайди. У «давр учун, билдим, яшаш нелигин, бола эмас, фарзанд бўлмоқ фарз экан»лигини чин қалбдан уқади. Ва ёзади:

Бешйилликлар дарди билан куйманиб
Замонамнинг буюклигин уқаман.
Ва болалик осмонга қўл чўзиб
Армонларни йиғиштириб оламан.
Гоҳ уфқдан қўлни нари ўтказиб
Неларнидир тимирскилаб қоламан.

Худди ана шу жойда шоир учун характерли бир нуқта кашф этилади. Замона буюклигини уққан, беш йилликлар дарди билан куйманаётган лирик қаҳрамон уфқдан қўлни нари ўтказиб, неларнидир тимирскилаб қолади. Нима излаётганини, ахтараётганини билмайди. Шу ердан Абдулла шеърларининг занф жиҳатига йўл очилади. Аммо, у аксар шеърларида ҳаётда, инсон тақдирида шеър ва шоир ўйнаган миссияни, вазифани тўғри тушунадан ва бу вазифани тўғри адо этади. Шундай плик гапларни Сулаймон Раҳмон, Омон Мухтор, Рауф Пар-

фи, Асқар Қосимов, Машраб Бобоев, Чўлпон Эргаш, Тилак Жўра каби кўпгина истеъдодли ижодкорлар ҳақида, эндигина биринчи китобларини чиқаришга улгурган бутун бир авлод ҳақида ҳам гапириш мумкин ва лозим. Аммо бу гаплардан ёшлар поэзиясида ҳеч қандай камчиликлар йўқ экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак.

Сулаймон Раҳмоннинг «Хаёл» китобидаги кўпгина пишиқ, бадий бақувват шеърларида «ўз коммунист халқимни, коммунист ўзбегимни» улуғлайди, она тупроғимизга шукроналар айтади, қишлоқ ва табиат манзараларини ҳассослик билан тасвирлашга интилади. Масалан:

Шилдирайди ариқча, шилдирайди,
Сумбуланинг суви бу, сумбуланинг.
Мезон-мезон чўзилиб йилтиллайди,
Дўмбиранинг сими бу, дўмбиранинг.

Шеърда поэтик яхлитлик бор: ариқча мезон-мезон чўзилиб йилтиллайди. Сумбуланинг суви шилдирайди. Мезондай йилтираётган ариқча дўмбиранинг симига, унинг шилдираши таралаётган куйга ўхшатиладики, образлар бир-бирини тўлдириб, тугал бир манзара, тугал бир фикр шакллантиради. Шундай шеърлар китобнинг асосий фазилатларини белгилайди. Унинг шеърларида кўтаринки бир руҳ ҳоким, истеъдодидан далолат берувчи жонли, ҳаётий мисралар, ҳаётий манзаралар кўп учрайди. Шу билан бирга, унинг баъзи машқлари устодларга тақлидга ўхшаб қолмоқда. Бир мисол. Унинг «Руҳим» шеърида шундай мисралар бор:

Томчи-томчи ёмғирларда
уммонларнинг исёни бор,
Шода-шода шабнамларда
ёмғирлар бебошлиги.
Томчи-томчи ёмғирларда
дарёлар тугёни бор,
Шода-шода шамбнамларда
булоқларнинг ёшлиги...

Бу сатрлар бир қарашда маҳорат билан ёзилган, оригинал сатрларга ўхшайди. Аммо, чуқурроқ ўйлаб қаралса, бу сатрларни аллақерларда ўқигандек бўласан. Таассурот сўнадн. Устодлар жилдларини варақларкансан, ногаҳон шундай сатрларга дуч келасан:

Шундай: тиниб қолган бир коса сувда
Селларнинг, сойларнинг афсонаси бор.
Унгиб хира бўлган синиқ кўзгуда
Хушрўйлар ҳуснининг вайронаси бор,
Бугунги сукутда англасанг, дилдор,
Кечаги тўйларнинг таронаси бор...

Бу сатрлар Шайхзоданинг «Бир чоғлар» шеърідан...
Еки яна мана бу сатрларга диққат қилинг:

Ҳар бўлмакда бордир океан нафаси,
Ҳар тошда сезасан даштнинг тафтини...

Сулаймон Раҳмоннинг юқоридаги шеърига кейинги сатрларнинг ижодий таъсирдан кўра, кўпроқ тақлид сезилади. Анъана бошқа-ю, инерция бошқа нарса.

Отаёрнинг баъзи шеърларида бошқачароқ ҳолга дуч келамиз. Унинг шеърларида истеъдодидан дарак берадиган талай образлари, нозик кузатишлари мавжуд. Манзара яратиш ва шу тариқа турмушимиз ҳақида поэтик хулосалар чиқаришга интилиш кучли. Бироқ, шуни ҳам айтиш керакки, Отаёрнинг баъзи шеърлари мантиқан тарқоқ, мисралар табиий равишда бир-биридан ўсиб чиқмайди, бир-бирини тўлдирмайди. Масалан, унинг «Лола сайлида» шеърида шундай мисралар бор:

Адирлар ётадир ястаниб,
Уларга қандайин мазза-я!

Адирлар кўксида лолалар,
Давримиз завқини сўйлайдир.

Ҳаётдан ўз ҳаққин оларлар,
Яшашнинг шавқини кўйлайдир.
Кунни ҳам кеч қилиб, хаёлчан
Мен танҳо қайтаман уйимга.
Кун бўйи тентираб чарчабман,
Гул термоқ келмабди ўйимга.

Шоир адирларнинг ёнбошлаб ётишидан ҳайратланиди-да, гул териш хаёлига ҳам келмай уйига қуруқ қайтади. Шеърнинг олтинчи сатрида «Ёнбошлаб ётибман майсада» ўн бешинчи сатрда «Кун бўйи тентираб чарчабман» деб ўйламасдан айтиб юборади. Унинг «Шаршара», «Аёзнинг туши» каби шеърларида ҳам изланиш йўқ. Биз Ўзбекистон халқ шоири Миртемир домланинг

фикрига қўшилиб, унинг «шеърларига кўпроқ ҳаётнийлик» тилаймиз.

Биз устозлар анъанаси ҳақида гапирдик. Анъана устозлардан сабоқ олиш, улар қолдирган меросдан ижодий фойдаланиш, унга ҳурмат ва эътибор билан қарашдан туғилади. Яна устозларимизнинг ижтимоий ҳаётдаги жонкуярликларини, ҳаётнинг долзарб масалаларига муносабатларидаги фаолликларини, долзарб воқеаларга поэтик муносабатдаги ўткир гражданлик бурчларини ҳам ўзлаштиришимизга тўғри келади. Фафур Фулом «Сен етим эмассан» шеърини перронда ўтириб ёзган. Ҳамид Олимжон «Қамал қилинган шаҳар тепасида ой» шеърини бомбалар портлаётган ой ёруғида ҳаёлида тўқиган. Хуллас, даврнинг бирор долзарб масаласи йўқки, улар фаоллик билан аралашмай, четда қолган бўлсалар! Бизнинг ҳаётимиз бугун ҳам долзарб қурилишларга бой. Ёшлар Байкал-Амурдек XX асрнинг энг буюк қурилиши ҳақида, КамАЗ, Магнитка ҳақида, бешйиллик пахта планини уч йилда дўндириб қўйган пахтакорларимиз ҳақида ажойиб шеър ёки поэма ёзишни орзу қилмоқдалар. Аммо ҳозирча бу орзуга етиш қийин бўляпти. Бунинг сабаби — баъзи ёшларимиз давримизнинг жўшқин жараёнларидан орқада қолаётирлар, уларда гоҳо ижтимоий фаоллик етишмаяпти.

Яна бир-икки оғиз сўз. Ёш шоирларимизнинг бирортаси ҳам ҳали ўз имкониятлари даражасида ижод қилаётганлари йўқ. Ҳали ҳам — уларнинг кўпчилиги 30 ёшдан аллақачон ошиб кетган — ўз қобилларидан ташқарига чиқа олмаяптилар. Ҳатто ҳамкор ўртоқларининг мисраларини, ҳатто бандларини такрорлаб қўймоқдалар. Анъана бошқа нарса, ижодий мусобақа бошқа нарса. Аммо ўтган асрдагиларга ўхшаб бир мавзу ёки бир деталь атрофида эрмакка баҳс қилиш, бир-бирини такрорлаб, бир-бирининг қобилидан чиқиб кета олмаслик бошқа нарса. Балки бу шоирлар мусобақа қилаётгандирлар деб ўйлаш мумкин. Балки бир-бирининг ёзган асарларидан мутлақо беҳабар дейиш мумкин. Агар мусобақа бўлса, унда ўша мавзунинг янги-янги қирраларини жилолантириш лозим. Аммо ундай эмас. Абдулла Орипов, Гулчеҳра Нуруллаева, Ҳалима Худойбердиеваларнинг комсомол ҳақида ёзган шеърлари бир-бирининг такроридан бошқа нарса эмас. Ундан ташқари мана бу мисолларга диққат қилинг:

Ойни қизил олмадай
Қўйнига яширар
ёруғ олам остонасида
бир куртак.

Гулларга жилмайиб қўяр-да,
Сал қимтиниб, баргларин ёзар
ёруғ олам остонасида
бир куртак.

(М. Қўшмоқов)

Бир инсон туғилди, худди тонг чоғи
Яшаш ишқи билан бўртган куртакдай.
Дўмбоққина бола серҳосил тупроғу
Қуёшдан бақувват тортган куртакдай.

* * *

Қимларнидир рад этган биз,
Қимлар бизни рад этганин.

(Ҳ. Худойбердиева)

Сен қайтиб келмассан ҳузуримга ҳеч,
Мен сени ёнингга қайта олмасман.

(Р. Парфи)

Бундай мисоллар ҳозир қалам тебратаётган ёшлари-
мизнинг ҳаммасидан ҳам топилади. Ҳатто устодларнинг
шеърлари айнан кўчириб олинган пайтлари ҳам бўлмоқ-
да. Баъзи ҳаётдан, ҳаёт нафасидан эмас, кўпроқ китоб
ўқиб таъсир, илҳомланилади. Бу — ёшлар шеъриятининг
умумий бир касаллигига айланиб қолмоқда. Бугун бир
ўртоғинг топган тутилмаган образни учратиб хурсанд
бўласан, ҳатто уни табриклар ҳам қўясан, аммо орадан
бир ой ўтар-ўтмас бошқа бир тенгқурнинг шеъриси айти
ўша образнинг сал вазни чўзилган ёки қисқарган ҳолда
кўрасану таъбинг тирриқ бўлади. Бу образни қайси бири
топган? Ёки эълон қилмасдан олдин бир-бирига ўқиб
берганми? Билолмай қоласан. Тўғри, ёшлар шеърияти-
нинг бугунги асосий йўналишини бундай камчиликлар
белгиламайди. Аммо, тенгқурлар ижодида бундай кам-
чиликлар бўлмаслиги тарафдоримиз. Ёшлик кучини,
истеъдодини бут-бутун бағри кенглик билан ижод ўза-
нига буришлари тарафдоримиз.

ВИЖДОН ЮКИ

Ҳаёт ҳодисаларининг қайси вазнда қандай акс этиши ўша вазнининг имкониятларига ва имкониятлардан шоирлар қай даражада фойдаланаётганларига боғлиқ. Ҳозирги вақтда аруз вазнидан фойдаланиб асарлар ёзаётган Э. Воҳидов, Ж. Камол каби шоирларнинг ҳаётни «эски» вазн асосида поэтик тадқиқ этишга уринишлари диққатга сазовордир. Бироқ улар аруз вазни имкониятларидан самарали фойдаланаяптиларми? Умуман аруз вазнининг ҳаёт ҳақиқатини ифодалаш имконияти қандай?

Ғазал шакл жиҳатидан қотиб қолгандай бўлиб кўринса-да, унинг турли баҳрлари шунчалик кўпки, ундан фойдаланиб, умуман, ҳаёт ҳодисасининг, хусусан инсон кайфиятининг ранг-баранг қирраларини очиб бериш мумкин.

Бир қатор шоирларимиз, хусусан Э. Воҳидов арузнинг қонуниятларини анча теран билади. У ғазалда ҳаёт ҳақиқатини, замон ва замондош образини очиб беришга жиддий киришди. Шоирнинг «Даврон юки», «Замон», «Ўзбегим» каби ғазаллари бу жиҳатдан характерлидир. Шоир бу асарларида ва муҳаббат ҳақидаги бир қатор ғазалларида аруз вазнининг асосий қонун-қоидаларига риоя этган ҳолда, ҳаёт ҳақида, халқ ва замон тўғрисида бир қанча диққатга сазовор фикрларни ўртага ташлайди. «Замон»да инсон ва давр ҳақида фикр юритиб, Инсон ҳаёти ҳамиша даврнинг нашъу намолари билан боғлиқ ҳолда, унинг кучли таъсирида кечганини, замон эса гоҳ кажрафтор, гоҳ бадху, гоҳ нисбатан одил бўлиб,

инсон тақдирига ҳукмини ўтказганини зикр этади. Шоир инсон ва замон ҳақидаги фикрларини давом эттириб:

Кўп жафолар кўрди олам, кўз юмиб сурсам хаёл,
Мисли сайёд тиги мажруҳ айлаган оҳу замон,—

дейди. Бу ўринда замоннинг ўқ еган оҳуга ўхшатилиши унинг образини кўз олдимизда жонланишига ёрдам беради.

«Даврон юки» ҳам мавзу жиҳатдан юқоридаги ғазалга яқин. Бу ғазалда ҳам Инсон ва давр ўртасидаги муносабатлар қаламга олинади, юқоридаги ғазалдаги фикр гўё давом эттирилади. Шоир бу ўринда инсон бошини дона бугдойга, давронни эса тегирмонга ўхшатади. Бу кичрайтишдан кейин эса уни муболағалаштириб «Дона бугдой дема, бу бош неча минг оламча бор. Бор унинг ҳар нуқтасида Неча минг даврон юки»,— дейди. Биз ҳар икки ҳолда ҳам шоирнинг фикрини ҳақиқат сифатида қабул қиламиз. Муаллиф шу тариқа гоҳ инсон (инсоният)ни, унинг куч-қудратини, гоҳ унга ҳаётнинг ўтказган таъсирини муболағалаштириб, гоҳ кичрайтириб фикрини ривожлантиради. Инсон қошида чарх, даврон саждага бош эгди, бунга одам қалбидаги ишқ, бошида урфон юки — илм сабаб бўлди, дейди. Сўнг яна ёзади:

Ер уза юксалмиш инсон бир қўлида нур, чароғ,
Бир қўлида бор унинг, маҳшар ила тўфон юки.
Эй табиат, она-Ер, сен бер мадад, тарк этмасин,
Ҳеч қачон одам дилин виждон юки, имон юки.

Замон ва инсон ҳақидаги бу фикрлар ҳаёт ҳақиқатини англашда шеърхонларга ёрдам беришини сезиш қийин эмас. Шоир айтган виждон ва имон юки — пок туйғулар, инсоний эҳтирослар давр кишисининг дилини тарк этмаса, тўфон юки — атом даҳшатлари унинг ҳаётига хавф сола олмайди.

Бу хил ғазаллар Э. Воҳидов ҳаётни поэтик тадқиқ этиш принципларини такомиллаштириб, «эски» вазнини замонга хизмат қилдиришда муваффақиятлар қозонаётганининг бир гувоҳидир.

«Хаёл»даги «Мен хаёлни шеърга солдим, ўйпараст бўлма ва лек, бесамар бўлса сени, бир кун хароб айлар хаёл» каби ҳаққоний фикрлар, «Рост қалам тимсоли шеър, тимсоли тиг, тимсоли ҳақ, бошини минг кесдилар

бош эгдади асло қалам» байтидаги қалам образининг янги маъно касб этиши, «Ширин» ғазалидаги «Севгининг дарди фақат беишқ учун бегонадир. Ишқ ёр бўлса фироқ, чекканда ҳатто ғам ширин» сатрларидаги ошиқлар кайфиятини очиб бериш маҳорати хайрихоҳлик туйғусини уйғотади. Хуллас, Э. Воҳидов ғазал борасидаги изланишларида ҳаётни ҳаққоний поэтик тадқиқ этишда бир қатор муваффақиятларни қўлга киритган. Э. Воҳидов ғазалнинг замонга, халққа хизмат қилиши кераклигини асосан, тўғри тушунади. У дейди:

Вақт, замон олий ҳакам, бул кун фано топгай ғазал,
Гар ғазал узра қуёшдек сочмасэ ёғду замон.

Дарвоқе, шоир айтгандек, ҳар бир жанрда, шу жумладан ғазалда ҳам замон руҳи уфуриб туриши, ҳозирги даврда яшаётган кишиларнинг орзу-умидлари акс этиши керак. Бироқ Э. Воҳидовнинг ўзи айтганларига ҳаминша ҳам риоя қилавермайди. Бир қатор ғазалларида замон руҳи акс этган, оригинал мулоҳазалар илгари сурилган бўлса-да, У. Норматов айтганидек, «баъзиларида традицион образлар кўп, шеърий нутқ ҳам бир оз китобийдир»¹.

Бундан ташқари унинг айрим ғазалларида классик шоирларимизнинг байтлари, мисраларида ифодаланган маънолар бошқача шаклда учраб қолади. Баъзи мисоллар келтирайлик: Алишер Навоий шундай дейди:

Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас,
Мени истар кишининг суҳбатин кўнглим писанд этмас.

Эркин Воҳидовда бу фикр сал ўзгартирилиб, бошқачароқ шаклда такрорланади:

Мен севарман жондан ортиқ, севганим севмас, нетай,
Мени севиб мен севмаган ўз ҳолима қўймас нетай.

Нишотийда:

«Тушда лаълин кўрдим ул оининг тўла кулгу билла,
То қиёмат субҳи ёраб, қўй мани уйқу билла»,—

каби мисралар бор. Э. Воҳидовда: «Тушда кўрдим ул парини, эй сабо, уйғотмагил»— деб ўша фикр такрорланади.

¹ У. Норматов ва Э. Воҳидов. Талант тарбияси. «Ўзбекистон маданияти», 1977 й., 4 январь.

Тўғри, бир жиҳатдан олганда, шоирни ўзининг буюк ўтмишдошларидан таъсирланган, уларнинг анъаналарини давом эттирган дейиш мумкин. Аммо анъанавийлик устозлар ифодалаган фикрларни озгина ўзгартириш билан қайта ифодалаш эмас-ку?

Э. Воҳидов ғазалларидаги муваффақиятлар ва айрим нуқсонлар маълум маънода Ж. Камол ижодига ҳам тегишли. Негаки, Ж. Камол ҳам аруз — ғазални замонамизга яқинлаштириш жиҳатидан анча-мунча муваффақиятларни қўлга киритган, айни замонда унинг ҳам ўзига хос камчиликлари мавжуд. Ж. Камол айрим ғазалларида давримиз кишисининг мураккаб руҳий дунёсини очиб беришга, баъзиларида табиат манзараларини тасвирлаш йўли билан инсон дилида ғалаён қўзғашга интилади. Жумладан унинг «Баҳор» деб номланган ғазалида бу гўзал фаслнинг кириб келиши билан инсонда ва оламда юз берадиган ўзгаришлар таъсирли ифодаланган.

Баҳор равшан қуёшни ўзига зебу ҳашам этмиш,
Қуёшдан ранг бериб еру самони муҳташам этмиш,
Чечаклар мавжидан ошиқ кўнгил мавжини жам айлаб,
Чечаклар қонини, эй жон, менинг кўнглимда жам этмиш.

Шуниси характерлики, ғазалнинг бошидан охиригача фикр баҳор образи билан боғлиқ ҳолда давом эттирилади. Бу эса фикрлар ва туйғулар ўртасидаги мутаносибликнинг сақланишига ёрдам беради. Бироқ шоирнинг барча ғазаллари ҳам шундай муваффақиятли чиққан деб бўлмайди.

Жамол Камолнинг баъзи ғазалларида айрим сўзлар ўрнига тушмайди ёки нотўғри ишлатилади. Натижада сатрларда ўзига хос мавҳумлик юзага келади. Масалан унинг «Шабнам» ғазалида: «Айрилиқ яқиндир деб шунга кўзларинг намми, Ё ўзи хаёлчанми ишқ ичра висол шабнам», каби сатрлар бор. Бизнингча бу ердаги «хаёлчанми ишқ ичра висол» ўз ўрнига тушмаганлиги учун ҳам мавҳумлик юзага келгандай туюлади. Ахир висолни «хаёлчанми» (хаёл сурувчими) деб бўлмайди-ку! Қолаверса, «ишқ ичра висол» унчалик ёпишмаяпти. Бошқа бир ғазалда «ривож» сўзи ноўрин ишлатилгандай туюлади. Умуман олганда равон ва силлиқ ёзилган ғазалда шундай байт ҳам бор:

Бонг урар гулшанда булбул гулга булбулдан ривож,
Не қилур гулшан аро ул етмаса гулдан ривож.

Бу ўринда биринчи мисрадаги «ривож» мантиқдан узоқ эмаслиги кўриниб турибди. Ривож, ўсиш гулга хослиги учун ҳам булбулнинг сайраши гулни ўстиради, деганга яқин фикрга ҳеч ким қарши турмаса керак. Тўғри, бу ўринда «гул» рамзий маънода, ёр маъносида келяпти, бироқ кўчма маънодаям, тўғри маънодаям мисралар мантиққа бўйсунishi лозимлигини эсласак, булбулга ишбатаи: «Не қилар гулшан аро ул етмаса гулдан ривож», деб бўлармикан? Шунингдек, шу ғазалдаги «Менга кўнгилдан ривож», бошқаларидаги: «Термулиб кўрдим мудом, кун соялар, тун соялар», «Гул юзинг гул-гул оқизган шуълалар гулгун эрур» каби мисраларда ҳам таъкидланган сўзлар ўрнига тушмагандай туюлади.

Аслида шу хил муваффақиятсиз чиққан бир қатор ғазаллар туфайли ҳам айрим танқидчиларда, ғазал жанри ҳозирги мураккаб турмушимизни, замонавий талаблар асосида тадқиқ қила олармикан, деган шубҳа уйғонмоқда. Баъзи мунаққидлар ҳозирги адабий тилимиз аруз вазни қонун-қоидаларига бўйсунмайди, шунинг учун бу жанр яшаши қийин деган фикрни илгари сурадилар. Бу фикрни исботлаш учун бировлари ҳозирги интернационал сўзларни мисол қилиб келтириб «бу сўзлар арузга тушмайди-ку», десалар, айримлари классик шоирларимизнинг аруздаги муваффақиятини араб ва форс сўзларига боғлаб қўядилар.

Бу фикрлар баҳсли бўлиб, уни етук тилчи ва адабиётчилар иштирокида, илмий асосда ҳал қилиш лозим.

Албатта, аруз вазнининг ўзига хос чекланган томонлари мавжуд... Шоирга илҳом берувчи ҳаёт ҳодисасининг, умуман, инсон фикр-туйғусининг поёни йўқ. Шоир қалбига бу поёнсиз дунё кириб келиб хилма-хил ҳиссиётлар пайдо қилади. Баъзан шоир юрагида шундай ҳиссиётлар уйғонадики, уни на вазнга, на қофияга солиб бўлади. Агар вазнга солинса табиийликка ва самимийликка путур етади. «Туғилган» шакли билан, шу бўйича қоғозга туширилганда эса шакл ва мазмун ниҳоятда уйғун чиқади. Аруз вазнида ижод қилувчи шоир эса шундай дақиқаларда ҳам фикр ва ҳиссиётни қофия ва вазнга бўйсундиришга мажбур.

Бундан ташқари ғазал ёзувчи шоирларда бутун асар илҳом билан тўлиб-тошиб ёзилишига монелик қилувчи унсурлар бор. Булардан бири қофиядир. Маълумки, ғазалда бошдан-оёқ бир хил оҳангдош ва маънодош сўзлар қофия бўлиб келади. Дағлабки, ёки айрим ўринларда илҳом билан қалам сурган шоир кейинги сатрларда қофия ахтариб қолиши мумкинлиги турган гап. Шунингдек, ғазалнавис шоир девон тузганда ҳам шунга ўхшаш ҳол юз беради. Девонда алифдан (I) тортиб «Ё» гача барча ҳарфлар билан тугаган ғазаллар бўлиши керак. Агар шундай ғазал бўлмаса, девон тўлиқ бўлиши учун буни битиш, демак, мажбуран ёзиш керак. Бу эса кўпчилик ҳолларда муваффақиятга олиб келмаслиги турган гап.

«Арузнинг чекланганлиги масаласига келсак,— дейди профессор Ш. Шомуҳамедов,— бу ҳақиқат. Аммо ундаги чекланганликни имконият қолипининг торлиги десак, тўғрироқ бўлармикан. Ҳар бир шеърини нутқ маълум бир қолипга солинганлиги билан насрдан фарқ қилади. Аруз қолипи эса бармоқдагидан торроқ, чунки бармоққа нисбатан бунда янги шартлар пайдо бўлади. Бунда ҳижо-лар сонигина эмас, балки сифати, узун-қисқалиги ҳам муайян равишда такрорланиши керак»¹.

Аруз вазнидаги чекланган томонлар кўпинча унинг шаклий томонлари, қофияси, вазни, радифи билан боғлиқ. Бироқ, ҳеч шубҳасиз, бу жанрда ҳозир ҳам етук асарлар ёзиш мумкин. Э. Воҳидов ва Ж. Камолнинг муваффақиятли чиққан ғазалари, А. Ориповнинг бир неча ғазали («Бу кун», «Ёзажакман») шундай ҳукм чиқаришга имкон беради. Зеро уларда давримиз ҳаётидаги мураккабликлар ўзига хос шаклда акс этган. Бу табиий. Чунки бирон-бир жанр фалон мавзуни яхши очиб бермайди, дейиш адабиёт спецификасига тўғри келмайди. Ахир мавзу, фикрнинг ўзи шаклни танлайди. Шакл ёки жанр мавзу танламайди. Бошқача айтганда мазмун бирламчи, шакл эса иккиламчидир.

Жанрдаги чекланганликнинг кўп ё озлигига мавзунинг, фикрнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ. Агар алоқаси бўлганда эди, чекланганлик жиҳатидан ғазалдан кам бўлмаган сонетда кўпгина мавзулар куйланмай қолиб

¹ Ш. Шомуҳамедов. Тугун ҳам олов фарзанди. «Ўзбекистон маданияти», 1977, 18 январь.

кетиши керак эди. Ҳолбуки, унда муҳаббат ҳам, ижтимоий мавзулар ҳам куйланган ва куйланмоқда. Ахир сонет шакл жиҳатидан ҳеч ўзгартириб бўлмайдиган «темир қонун»ни талаб қилувчи жанрдир.

Аммо бу «темир қонун»ни табиий деб тушунмоқ керак. Негаки, у ёки бу лирик жанр айрим сабабларга кўра, шаклий жиҳатдан ўзгаришга учрамаслиги, кейинги авлод ижодкорларига ҳам хизмат қилавериши мумкин. Шарқда кенг тарқалиб ғарбдаги баъзи шоирларнинг ҳам диққатини тортган ғазал, ғарбда урф бўлиб, кейинчалик бизнинг шеъриятимизга ҳам кириб келган сонет ана шундай ўзгармас шеър шаклига ёрқин мисолдир. Тўғри, бу жиҳатдан қараганда ғазални сонет билан қиёслаш қийин. Негаки, ғазалда байтлар сони сонетдагидай чекланмаган. Классик шеъриятимизда етти ва ўндан ортиқ байтдан ташкил топган ғазаллар ҳам учрайверади. Сонетда эса сатрлар сони ўн тўртдан ошмайди. Бу икки жанрнинг ўхшашлиги шундаки, ҳар иккаласида ҳам фикрнинг ибтидоси, ривож ва интиҳоси бўлади. Ғазалда бу жиҳатдан ҳам бир оз эркинлик борга ўхшайди. Негаки, ғазалнавис фикр ривожини бир оз чўзиши, мулоҳазаларини хаёл дарчасидан кириб келган янги ташбеҳлар билан бойитиши мумкин. Сонетда эса бундай қилиб бўлмайди.

Аммо нега шундай? Бу жанр ижодкорни чеклаб қўймайдими? Йўқ, сонет гарчи шаклий жиҳатдан фикрларни жойловчи қолипга ўхшаб кўринса ҳам, у ижодкорни чеклаб қўймайди. Бунинг асосий сабаби сонет жанрининг инсон фикр юритиш усули билан мустақкам боғлиқлигидадир...

Маълумки, инсон ўзига нотаниш бўлган муаммога дуч келганида, ёки бирон-бир масалани хаёлан мушоҳада қилганида, уни атрофлича ўйлаб кўради, кейинчалик унинг ҳодиса ҳақидаги фикрлари чуқурлашиб, масала моҳиятига яқинлашади. Кейин эса бу муаммо тўғрисида ҳукм ва хулосалар чиқариш имкониятига эга бўлади. Сонетда ҳам деярли шундай. Унинг дастлабки сатрларида очиб берилмоқчи бўлинган фикр-ғоя ўртага ташланади, кейинги бандларда ўзига хос йўсинда бу фикрнинг ёки масаланинг муҳим қирралари кўрсатилади, хулосаланади. Аммо ҳар қандай шоир ҳам бирон-бир фикрни олиб, уни ривожлантириб, ечиб, хулосалаб қўяверса, бундан сонет келиб чиқар экан-да, деб ўйла-

маслик керак. Асло! Чинакам сонет юзага келиши учун очиб берилмоқчи бўлинган ғоя ижодкорнинг қалбига қаттиқ ўрнашган, унинг дардига айланган, шоир илҳоми тўлишган бўлиши керак. Чунки шундагина фикр-туйғулар шоир дилидан табиий равишда оқиб чиқади. Фикр-туйғулар табиий равишда қоғозга қуюлса, очиб берилмоқчи ғоя «ўз-ўзидан» чуқурлашади, ечилади, хулосаланади. Шоир фикрни қалб кўзи, ўта нозик диди билан кузатиб туради холос. Сонетнинг ўзига хос яна бошқа қонуниятлари ҳам бор. Биринчидан, шоир қайси мавзуда сонет ёзса ҳам асарнинг бошидан охиригача сўз бир ғоя, бир фикр атрофида кетмоғи, автор боғдан гапириб, тоққа ўтмаслиги керак. Иккинчидан, шоирнинг онгида туғилган фикр ёки қаламга олинмоқчи бўлган ғоя сонет учун асос бўла оладиган «даражада» бўлмоғи, учинчидан эса ижодкор ўз асарининг қайси бандида қандай ҳодисаларни, қандай фикрларни «жойлаштириши» кераклигини қалбан ҳис этмоғи лозим. Ана шундагина чинакам маънодаги сонет дунёга келиши мумкин.

Бу қонуниятларни кейинги йилларда сонет билан жиддий шуғулланаётган Барот Бойқобилов ҳам тушунади, албатта. Б. Бойқобилов энг яхши сонетларида ҳаёт ҳақиқатини анча чуқур очиб беришга, битта сонетда бир ғоя, бир фикр атрофида сўз юритишга интилади. Хусусан, «Бу тупроқни кўплар қилдилар ватан», «Севгингни дарёга айласам таққос» каби она юрт ҳақида ёзилган сонетлар алоҳида ажралиб туради. Шоир биринчи сонетида ватан муҳаббати ҳақида, бу муҳаббатнинг илдизлари хусусида, бугунги замондошимизнинг она юртга меҳри тўғрисида сўз юритади ва фикрини шундай хулосалайди:

Кўкка етса бошинг, унутма зинҳор,
Оёғинг тагида она Еринг бор.

Иккинчи сонетда эса муболағалар, ўхшатишлар силсиласини кучайтириб бориш усулидан фойдаланиб, фикрини таъсирли ифодалайди:

Севгингни дарёга айласам таққос,
Дарё ҳам ирмоқдек кўринур менга,—

деб бошлайди шоир бу сонетни. Кейинги мисралардаги ўхшатишлар янада муболағадор маъно касб этади. Липрик қаҳрамоннинг Ватанга бўлган муҳаббати олдида

дегиз булоқ, тоғ зарра, юлдуз шамга ўхшаб қолади. Муболағадорлик шу даражага етадики, шоир «Севгинг ер юзига сиғдирмоқ бўлсам, ер юзи кафтимдай бўлиб қолди-я» деб ёзади. Бу сўзлар асосий фикрни, аввалги мисралардаги мазмунни тасдиқлайди, далиллайди ва кучайтиради.

Б. Бойқобилов кўпчилик сонетларида хулосани шеърнинг ички мазмунидан келтириб чиқаради, уларда замондошимиз учун зарур фикрлар, зарур мулоҳазалар бўлади. Аммо шоир сонетнинг қонун-қоидаларига ёпишиб олиб, барча талабларига жавоб беришга уринавермайди. Аксинча, жанрнинг айрим талабларидан воз кечади, айримларини сал ўзгачароқ тушуниб, бошқачароқ бажаради. Масалан, унинг баъзи сонетларида асарнинг биринчи қисмида бирон ҳодиса тилга олинади, чуқурлаштирилади ва ечимга олиб келинади. Сонет охири эса аввалги сатрлар билан зоҳиран боғлиқ бўлмаган, аммо ботиний алоқада бўлган фикрлар билан хулосалайди. Баъзи ҳолларда сонетнинг ҳар «иккала қисми»даги фикр бир-бирига қарама-қарши қўйилади, бинобарин мавзудидан фикрларни маълум тартибда ифодалаш орқали очиб берилади. Аммо шоирнинг фикрларидан бири юқорида изоҳланган «қўйилган масала» ўрнида келади ва сўнгисига нисбатан кенгроқ очилади, охириги икки мисра эса юқоридагиларга қарама-қарши сўзлардан ташкил топади.

Мисол учун шоирнинг «Афросиёб» деб бошланадиган сонетини олайлик. Ундаги қарама-қарши фикрнинг бири лирик қаҳрамоннинг шоҳлар кирдикорлари ҳақидаги мулоҳазаларидан ташкил топган Шоир Искандар, Чингиз каби шоҳлар ҳақида шеърлар битганлигини, аммо «қон тўккан шоҳларни ёқламаганини» баён этади. Охириги хулосаловчи икки мисрада шоҳлар ҳақидаги ўйларга ижодкорлар ҳақидаги фикр қарама-қарши қўйилади:

Қалам аҳлини донм, буркадим шонга.

Шеър ишқи суг билан кирган-чун жонга!

Бу сонетнинг бош қисмидаги мисраларга қарама-қарши маъноли сўзлар сонетнинг, қолаверса, бадий ижоднинг ички қонуниятлари асосида боғланган деб айтиш мумкин. Зеро уларнинг бири иккинчисининг бўлишини тақозо этади.

Шоир қоранинг ёнида оқ, хунукликнинг олдида гўзаллик ярқираброқ кўринади, деган принципдан келиб чиқади. Эзгулик, гўзаллик куйчилари бўлмиш «қалам аҳлини» улуглаш, орзу-ўйларининг табий ва самимийлигини кўрсатиш учун қора ниятли золим ва жоҳил шоҳларнинг кирдикорларини кенгроқ ифодалайди. Уқувчига айтилмоқчи фикр бўртиб туриши учун, қалбимизга зарур эстетик таъсир олиб кириш учун ҳам шу хил ифода усули зарур эди.

Лекин шоирнинг ҳамма сонетлари ҳам шу хил таъсир кучига эга деб айтиб бўлмайди ва бу ҳақда матбуотда ҳам айрим танқидий фикрлар айтилган. Жумладан, С. Мамажонов ўзининг мақолаларидан бирида шундай дейди: «Баротнинг жуда кўп сонетлари шакл жиҳатидан сонет жанри талабига хос келади-ю, бироқ ички мазмуни жиҳатидан оқсаб қолади. Бу сонетларда ҳаётийлик, жонлилик етишмаслигида, фалсафий муҳокамалар мушоҳадаларнинг кечинма — образ даражасига кўтарилмай қолишида кўринади»¹.

Дарвоқе, Б. Бойқобиловнинг айрим сонетларида кўрсатиш, тасвирлаш ўрнига баён қилиб беришга мойиллик борлиги сезилиб туради. Бу асарнинг эстетик қимматини пасайтиради. Гоҳида эса сонет жанри талаб қиладиган композицион қурилишдан сезиларли даражада четга чиқиш ҳоллари учрайди. Мисол сифатида «Юрак» деб бошланувчи сонетни олайлик. Унинг дастлабки сатрларида талаб даражасида уйғунлик мавжуд. Муаллиф, ижодкор эзгу ният учун курашувчи пок вужуд бўлиб, дунёдаги барча гўзаллик шоир қалби туфайлидир, деб таъкидлайди-ю, шеър хулосасида бу фикрга у қадар уйғун бўлмаган сатрларни битади:

Бир чароғ бўлмасанг ишқ бўстонига
Ергинамга севгимни зинҳор,
Юрагим, сен билан этмасдим изҳор.

Гўзал Туркманистон жисму жонига
Ашхобод ҳам қайноқ юракдир,
Юрагим сендайин қувноқ юракдир.

¹ С. Мамажонов. 1965 йилнинг шеърий парвози. «Шарқ юлдузи», 1966 йил, 7-сон, 207-бет.

Тўғри, Барот Бойқобилов сонетлари ўзбек китобхонига замонамиз ҳақида, сонетнинг ўзига хос томонлари, композицион қурилиши, мазмун кўлами ва оҳангдорлиги ҳақида маълумот олиш, мушоҳада юритиш имконини беради. Бироқ шоирнинг сонетларига бундан ҳам муҳим хусусиятлар «ошна» бўлса, у ўқувчиларнинг маънавий оламини янада кўпроқ бойитиши мумкин. Шоир баъзида ҳаётдаги зоҳирий ҳодисаларни топиб ифодалаб бергани ҳолда, унинг ботинига ҳамма вақт ҳам теран назар солавермагандай кўринади. Бу эса унинг халқ ҳаётига янада яқинлашиши, турмушнинг моҳиятини ҳаёт ҳақиқати асосида бадиний тадқиқ этиш йўлида янада самаралироқ, меҳнат қилмоғи кераклигини кўрсатади.

Хуллас, шеърятимизнинг барча турларидаги каби, ғазал ва сонет жанрида ҳам ҳаётни поэтик тадқиқ этиш жиҳатидан ўзига хос ўзгаришлар юзага келди. Шоирларимиз ижодидаги бу ўзгаришлар келажакда ғазал ва сонетда янада етук асарлар юзага келиши учун ёрдам бериши аниқ.

ДУНЕҚАРАШ ВА ИЖОД

Ривожланган социалистик жамият даврида юксак идеаллар руҳидаги янги кишини тарбиялаш фақатгина идеология ходимларининг эмас, бутун жамоатчиликнинг муҳим вазифасига айланди. Ана шунинг учун бўлса керак, адабий танқидчилигимизда санъаткор дунёқарашининг аниқ ва изчил бўлиши, жамият ва шахс, эътиқод ва идеал масалалари фаол гуманизм нуқтаи назаридан келиб чиқиб тасвирланиши талаб қилинмоқда.

Бугунги кунда содир бўлаётган ўзгаришлар, кишилар маънавий ҳаётидаги зиддиятлар ҳақида фалсафий фикрлар юрита оладиган, мавжуд зиддиятларга коммунистик эътиқод нуқтаи назаридан ёндашадиган қатор адабий қаҳрамонлар мавжудлигини қайд этишимиз мумкин.

Ҳамид Фуломнинг «Бинафша атри», Асқад Мухторнинг «Бўронларда бордек ҳаловат», Одил Ёқубовнинг «Диёнат» каби асарлари қаҳрамонлари шу жиҳати билан диққатга сазовор.

Асқад Мухторнинг «Бўронларда бордек ҳаловат» асари фалсафий мушоҳадаларга ниҳоятда бойлиги билан бошқа асарлардан ажралиб туради. Кўпчилик китобхонлар уни фалсафий асар деб ҳам баҳолашади. Гал шундаки, ёзувчи асари асосига икки муҳим ижтимоий масалани қўяди. Биринчидан, коммунизмнинг моддий техника базасини яратишда фаннинг янги ютуқларидан, социалистик хўжалик системасининг афзалликларидан ўринли фойдаланиш, янги-янги методларни, новаторликни халқ хўжалигига дадил татбиқ этиш. Иккинчиси биринчи масала билан узвий боғлиқ ҳолда бўлиб, маъна-

вий ҳаётда рӯй бераётган ўзгаришларни: турли касбадаги, турли ёшдаги кишиларда коммунистик дунёқарашнинг шаклланиши жараёнини кўрсатишдир.

Юксак эътиқод ва илмий дунёқарашга эга бўлган санъаткор учун ҳаётда арзимайдиган, майда-чуйда нарсалар йўқ. Турмушдаги кўз илғамас нарса ҳам муайян даражада умумийлик билан алоқадор. Бошқалар учун оддийга ўхшаб кўринган ҳодисаларда ҳам, муҳим йирик ҳодисаларда ҳам давр руҳи, ижтимоий муносабат, инсон эътиқоди мавжуд. Ёзувчи идеалини ўзида мужассамлаштирган Заргаров учун ишнинг катта-кичиги йўқ. Оғир ишни бажараётган аёлнинг эри Ҳожимат қурумсоқни толиб унга қаттиқ танбеҳ беради. Нормани қойил қилиб бажараётганлигини пеш қилган Ҳожиматга: «Одамгарчиликни нормалаштириб бўлмайди, оғироёқли хотинингиз пул ишлайди, сиз пуфлаб тугасиз», дейди. Ҳа, норма, планни бажаришнинг ўзигина бугунги кун кишиси характерини белгиловчи ягона омил бўла олмайди. Коммунистик жамият қураётган киши ҳам жисмонан, ҳам маънавий жиҳатдан етук, бой бўлмоғи лозим.

Ташаббускор тиниб-тинчимайдиган, қийинчиликлардан қўрқмайдиган, аксинча, халқ хўжалигининг энг масъулиятли соҳаларида ишлашни афзал кўрадиган, эл-юрт манфаатини ўз манфаатидан устун қўядиган; келажакни, инсонларнинг тақдирини ўйлаб машаққатли ишларни онгли равишда ўз зиммасига ола биладиган Заргаров ҳақиқий замонавий қаҳрамон даражасига кўтарилган олган. Ўзи бажарадиган ишни чуқур ва атрофлича ўрганган, барча имкониятларни, давр талаби ва эҳтиёжларини тўғри ҳисобга ола биледи. Ўзининг машаққатли, тинимсиз меҳнатидан катта маънавий қониқиш сезади. Шунинг учун ҳам «Заргаровлар бор жойда» «ўзини ортинча ташвишдан эҳтиёт қилиб, фурсат ўтишини кутадиган», амалдан ўз шахсий манфаатлари учун фойдаланадиган Аббосовлар кун кўра олмайди. Бурнининг тагидагидан бошқа нарсани кўра олмайдиган, бошқалар бахтсизлиги ҳисобига бўлса ҳам ўзини бахтиёр қилишдан тоймайдиган ишратпараст, худбин бундай типлар бизнинг жамиятимиз моҳиятига тамомила зид. Худди шунинг учун ҳам автор асар бошидаёқ Заргаров ва Аббосов образларини бир-бирига қарама-қарши қўяди. Ана шу конфликт асосида муҳим ҳаётий, ижтимоий масалаларни ўртага ташлайди ва уларни изчил партиявий,

синфий позициядан келиб чиқиб ҳал қилади. Мана, Заргаровнинг ўзи Аббосов типдаги кишиларни қандай баҳолайди: «Менга қарши гапирган одам курашни бўйнига олиши керак. Сен узоқ яшамоқчисан. Эҳтиросларини ҳуда-беҳудага исроф қилмасдан аста-секин судралиб юрганидан тошбақа ҳам санг пўстида уч юз йил яшаркан. Лекин сен тошбақа эмас, одамсан. Сенинг санг пўстинг — табассум. Газеталарда буни мешчанликнинг бир тури деб ёзишади. Бизнинг давримизда тошбақа яшайверади, лекин мешчан — йўқ... у яшаш учун жой қидириши керак, қидириш эса турган-битгани ташвиш, шунинг учун сенинг фалсафанг тугади, Шоаҳмад. Кечирасан, энди сенга ҳам жиндек ҳаяжонланишга тўғри келади. Қалқонингни кўтариб очикчасига курашга чиқ, бўлмаса йўлдан четлан».

Давримизнинг ҳақиқий кишилари улуг мақсадимиз йўлидаги бундай тўсиқларни Заргаров сингари супуриб ташлаб олға кетаверадилар. Бу ҳақиқий ҳаёт диалектикаси, жамият тараққиётининг объектив қонуни.

В. И. Ленин санъаткордан ҳаётни барча мураккабликлари билан, атрофлича чуқур билиш ва тасвирлашни талаб қилган. Асқад Мухтор ана шу зиддиятларни чуқур идрок этган ҳолда, коммунистик идеал нуқтаи назаридан келиб чиқиб тасвирлайди ва ҳал қилади. Шунинг учун бўлса керак, асарни «Бўронларда бордек ҳаловат» деб номлаган. Ҳа, дарҳақиқат, қачондир бир пайтлар «Европада шарпа бўлиб кезиб юрган» нарса бугун кучли бўронга айланди. Бу бўрон хусусий мулкка асосланган жамиятларни ларзага солмоқда. Аббосов, Қултой сингари кишиларни улоқтириб юбормоқда. Заргаров, Зиёда, Гита, Эрик сингари кишиларга завқ бахш этиб, янги-янги бунёдкорликларга ундамоқда. Энг муҳими шундаки, асарни ўқиган китобхон ҳам жуда кучли кечинмалар бўронига фарқ бўлади. Асардаги ҳар бир кичик эпизодда ҳам, жумлада ҳам фалсафий фикрлар ётади. Масалан, асарда унча кенг ўрин берилмаган Мамат билан алоқадор бўлган лавҳалардаги қуйидаги мисраларни олайлик. «Фожиа юз берган жойда текшириш бошланди. Ўликнинг қўйнидан бир кило маржон чиқди. Ўлиб кетишга арзийдиган нарса ҳам эмас. Эвоҳ! Инсон бола си умрини қадрламагани туриб-туриб юракни тилгандай қаттиқ алам қилади». Инсон умрининг қадр-қиммати ҳеч қандай бойлик билан эмас, юксак инсоний эътиқоди

билан белгиланади. Қолаверса, оламда энг улуғ зот инсон. Ҳамма нарса унинг бахт-саодати, юксак эътиқоди учун хизмат қилмоғи лозим. Асардаги бундай қисқа, лекин муҳим фалсафий фикрни ташувчи мисралар китобхонни ҳам беихтиёр муҳим инсоний масалалар устида бош қотиришга олиб келади.

III. АДАБИЙ ПОРТРЕТЛАР

ЯНГИ АДАБИЁТ ТОНГИДА

(Боту ҳақида хотиралар)

Ҳозирги замон ўзбек адабиёт тарихчилари томонидан тан олинганидек, Боту (Маҳмуд Ҳодиев) ўзбек совет адабиёти тараққиётигагина эмас, балки ўзбек журналистикаси ва маданиятига ҳам сезиларли ҳисса қўшган маданият ва жамоат арбобидир. ЎзССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси профессор Иззат Султонов айтганидек, «унинг ўз қисқа умрида (1904 йилда туғилиб, 1940 йилда вафот этган) ўзбек маданияти ва адабиёти тарихига қўшган ҳиссаси асосан асримизнинг 20-йилларига тўғри келади. Бу йиллар янги совет маданиятини яратиш даври бўлгани сабабли Ботунинг бадий ижод ва маданият соҳасида қилган ишлари алоҳида аҳамиятга эгадир».

Бизга яқиндан таниш бўлган Боту ҳақида хотираларимизни бир жойга тўплашдан мақсадимиз — ўзбек совет маданиятининг илк арбобларидаё бири ҳақида энди ёзилиши мумкин бўлган катта ишга материаллар беришдир.

Биз аввал Ботунинг ҳаёти ва ижтимоий фаолиятига алоқадор фактларни бир жойга йиғиш ва кейин унинг ижоди ҳамда бадий дидига оид баъзи мулоҳазаларимизни изҳор этиш йўлидан бордик.

* * *

Йигирманчи йилларда адабиётимизда романтизм, символизм, реализм унсурлари, ҳатто футуризм ҳам намоён бўла бошлаб, услуб, мавзу, шакл, адабий қиёфа ўзгариб, ёш совет адабиёти тез равноқ топа бошлади.

Октябрдан олдин ва унинг биринчи кунларида матбуот-да қатнашиб турган барча ижодкорлар қаторида биз Ботуни ҳам кўрамиз.

Шоир Боту ёш бўлишига қарамай жамоат арбоби ва публицист ҳам эди. Унинг Ўзбекистон Компартиясининг матбуот бўлимида мудир, Самарқанд областида «Аланга» журналида муҳаррир бўлиб даҳрийлик (атеизм) соҳасида ҳам иш олиб борган чоғларини унинг сиёсий ва партиявий жиҳатдан етишиб келаётган даври деб ҳисобласа бўлади. Мана шу чоқларда «Аланга» журналида Буюк Октябрнинг ўн йиллик байрами муносабати билан ёзган мақоласида мана бундай деган эди: «Буюк Октябрнинг ўн йиллик байрамида барча қилинган ишлар кўриқдан ўтди, бизга ҳозир янги маҳсулот керак, гўзал қаламлар маҳсулотининг юзини очиш керак, маҳсулот гўзал бўлсин, тотли бўлсин ва кучли бўлсин!» — деб қаламкашларга мурожаат этиб, фаол ва маҳсулли иш-лашларини талаб қилиб чиқди... Боту илм-ирфонни Москвада эгаллади. 1921 йил А. В. Луначарский ёрдами билан Москвадаги Покровский номли институтнинг ишчилар факультетига кириб, уни битиргач, Москва университетининг иқтисод факультетига кирди, уни аъло баҳолар билан тамомлади. Сўнграқ Самарқанд педагогикада Баҳром Иброҳим, Раҳим Мирзаев (Сайфий Намангоний) ва Ҳидойлар қаторида адабий, илмий иш билан машғул бўлди. Боту Москвада ўқиркан, А. В. Луначарскийнинг турли мавзуларда ўқиган жуда кўп лекцияларини эшитди. Айни вақтда В. Маяковский, А. Безимонский, И. Уткин асарларини зўр маҳорат билан ўрганиб, улардан файз касб этди.

Боту орамиздан навқирон ёшда дунё маърифатхонасини ташлаб кетса-да, ундан қатор асарлар мерос қолди. Унинг «Умид учқунлари», «Тўлқинларим», «Турсун» ҳикоя китоблари босилиб чиқди. «Ўзбек ёш шоирлари» номли тўпламда, «Билим ўчоғи», «Инқилоб», «Тонг», «Ўзгаришчи ёшлар», «Маориф ва ўқитувчи» журналларида Ботунинг бир қанча асарлари босилди. Биз буларни ҳали Боту асарининг бир дебочасигина деб биламиз. Боту адабиёт мафтуни бўлганлигидан рус, ўзбек, татар, озарбайжон, турк адабиётларидан турли асарларни кўп ўқир, бу асарларнинг ҳар бирига ўз фикр-мулоҳазаларини изҳор этиш унинг одати эди.

1919 йилда «Чигатой гурунги» Навоийнинг расмини

биринчи марта матбуотда босиб чиқарди. Боту бу ҳақда: «Хаёлий бир сурат бўлса керак, чунки бу расм «Қиёфатул башар»да айтилишига кўра, нозиктабиат, ҳассос, зариф ва басиратли одамнинг сувратига ўхшамайди. Семиз, беғам, дудоғи қалин, барча нарсага лоқайд қарайдиган шахсни эслатади, мен фолбинга ўхшаб қолдимми?»— деб кулди. Унинг одатларидан бири, кайфи чоғ бўлиб турган вақтида ҳазрати Навоийнинг:

«Ҳаробот аро кирдим ошифта ҳол,
Май истарға илгимда синган сапол»,—

байтини қайта-қайта ўқишни яхши кўрарди.

Баъзан Элбекнинг ҳамма шеърларининг бош ҳарфи «коф» («к») ҳарфидан иборат бўлган:

«Кўкламда кўкарса кўк кўкатлар,
Кўкларга кўмилса катта катлар,
Кўм-кўк кўкариб кўринса кўллар,
Кўнгилини кўтарса кўркли гуллар»,—

парчасини ўқиб, «бу қитъа ҳам ўзига кўра бир санъат» деб таърифларди-да, назокат билан «адабий дидим пастлашиб кетмадимми?» деб ҳамсуҳбатларига қараб жилмайиб қўярди.

1922 — 23-йиллар Москвада ўқиб юрган вақтида Назир Тўрақулов ва Абдулла Раҳимбоевлар ила бирмунча вақт бир уйда турди. Ора-сира, хусусан, дам олиш кунлари узоқ-узоқ суҳбат қилишарди. Уша вақтда мен ҳам мазкур ўртоқлар билан СССР Миллий ишлар комиссарлиги ҳузуридаги «Иттифоқ» Марказий Шарқ нашриётида ишлардим. Булар билан бўлган мусоҳаба чоғларида улар: «Боту катта истиқбол эгаси, уни яхши ўқитиш лозим. Ажойиб санъаткор, шоир бўлиб чиқади», дейишарди. Улуғ Октябрнинг ветерани ва йирик жамоат арбоби Турор Рисқулов ҳам бир неча марта Боту билан сўйлашганда олган таассуроти зўр бўлганлигини айтган эди.

1925 йилда, Тошкентнинг тил ва адабиёт назариячиларидан Ғарб адабиётини, фалсафасини, француз, араб ва форс тилларини яхши билган муаллиф Шаҳид Эсон Мусаев (Ойбек, Ҳомил Еқуб, Субутой Долимов, Миркарим Осим ва бошқаларнинг устози) Боту ҳақида гоят яхши фикрда бўлганлигини сўзлаб, Ботунинг турк ада-

биётидан хабардор эканлигини ҳикоя қилиб: «Қаерда турк адабиётини ўқиган экан», деб ҳайрат изҳор этгани хотиримда.

1923 — 1927 йилларда нашриётга келиб турадиган Туркистон ва Бухоро талабаларига таржима ишларини берардим. Боту нашриётга ора-сира келиб, чоп эттирган асарларимиз билан танишиб кетарди. Аммо вақтинги қизганиб таржима олмасди. Баъзан уйимга келиб, суҳбатлашиб, шеърий парчаларидан ўқиб берарди.

1923 — 24-йилларда, дам олиш кунлари Туркистон республикаси ваколатхонаси биносига йиғилишиб турардик. Фикр олишиб, шатранж ўйнардик. Бундай йиғилишларда Акмал Икромов, Ҳанаф Бурнашев, Зелкина, Ҳамдам Тожи, Туркистон республикасининг Москвадаги вакили Исаев ҳам қатнашарди. Баъзан Фитрат ва Тўрақулов ҳам келарди. Бу йиғилишларда кўпинча шатранж ўйинидан кейин турли адабий, илмий, қисман сиёсий ва ижтимоий мавзуда суҳбатлар, қизгин музокаралар, фикр олишувлар узоқ-узоқ давом этарди. Лекин Боту индамай ўтириб, мажлисда баён этилган муҳим фикрларни ичига ютиб, савиясини орттиришга ҳаракат қиларди. Бундай ўтиришлар, шубҳасиз, Ботунинг маънавий юксалишига ёрдам берган омиллардан бири.

Боту билан Самарқанд педагогикасининг «Аланга» журналида бирга ишлаган, шарқшунос Баҳром Иброҳимовнинг айтишича, Самарқандда бир муаллим Боту ҳузурига келиб маслаҳат сўраган экан. Муаллимнинг қўйган масаласини Боту жуда яхши ҳал этиб берса ҳам муаллим маслаҳатни асоссиз суръатда қабул қилмади. Савияси паст бўлган муаллим ўз фикрида тура берибди. Ниҳоят, Боту қўлига қалам олиб ўйлаб турмасдан:

«Дардлилар дард англатолмас дардсиза сўйлов билан,
Кўрсатиб бўлмас қуёшни кўрларга мақтов билан»,—

деган шеърий парчасини муаллимнинг қўлига берган ҳолда, ўрнидан туриб кетган экан. Шундан ҳам билинадики, Боту бадиҳа йўли билан шеър ёзиш қобилиятига эга эди.

Шоир Боту бўзчи оиласида дунёга келган. Отаси Мақсуд Ҳодиев катта илм эгаси бўлмаса-да, кўп улкан, тараққийпарвар ёшлар ва олимлар билан доимо муно-

сабатда бўлиб, ҳамиша газета ва журналларни қўлидан қўймасди. Саррожлик касбини ҳам яхши биларди.

1917 йил ёзида Тошкентдаги мутаассиб руҳонийлар ва бойлар билан маҳаллий тараққийпарвар ёшлар ўртасида курашларда Мақсуд Ҳодиев ёш тараққийпарварлар тарафида туриб, мазкур зарарли унсурлар билан курашди. Февраль инқилобидан то Октябрь тонгги отгунча Тошкентнинг Эски шаҳарида 21 касаба союз уюштирилган эди. Шунда саррожлар жамиятига идора топилмай турган бир вақтда Мақсуд Ҳодиев ўз уйдан ижара пули олмасдан жой берган эди. У гўзал ахлоқли, соғлом фикрли, олижаноб киши эди. Мақсуд Ҳодиевнинг очиқ фикрлиги ва ғайрати туфайли Боту рус-тузем мактабини битиришдан бошлаб, Москва давлат университетининг иқтисод факультетини тамомлади. 1919 йил комсомолга, 1924 йил партия сафига кирди. Шу даврда ёш совет шоирлари ўзларининг шаклланиб бораётган маҳоратларини намоён эта бошладилар. Боту аввал кўп ёшларнинг устози бўлган Фитрат билан бир оз чиқиша олмади. Бу табиий ҳол эди. Чунки ёш ўзбек шоирлари партия тарбиясини олиб, марксизм билан танишиб улгурган эдилар. Бир қадар ижодий тортишувлар, текширишлар натижасида ўзбек адабиётида услуб соддалашди. Боту ўзининг дастлабки ижодида — 1918 йилда ёзган шеърларида бадбинлик (пессимизм) ва турмушдан норозилик оҳангларида бир оз қалам тебратган эса-да, тез орада тўғри йўлга тушиб олди. Шундан кейин ўзининг раҳнамози бўлган Фитрат таъсиридан чиқиб, руҳан тамом ўзгарган ҳолда, совет адабиётининг реалист шоири сифатида танила бошлади. Мана шу паллада у ўзининг илк ҳикоялар тўпламини чоп этди.

Боту 20-йилларда бир қанча шеърый асарлар, қиссалар, балладалар, поэмалар, повестлар, адабий-илмий ва ижтимоий-сиёсий мавзуда қатор публицистик мақолалар, ҳикоя ва очерклар ёза бошлади. Шулардан бири «Аланга» журналининг 1929 йил 12-сонида босилган «Ҳайит ҳаром бўлди» (повестдан парча)да «Турсун» (1930) ҳикояларидир.

«Турсун» ҳикоясида Боту ўтмишда бойлар оиласида хизмат қилган боқимсиз етим болаларнинг оғир аҳволи, совет даврида уларнинг бахтли ҳаётга эришганини тасвирлайди. Ёш Турсун инқилобгача бировларнинг боласини кўтариб, молини боқиб, ҳурмат ўрнига хўжайиндан

ҳақорат, ҳўрлик эшитади. У революциядан кейин боқим-сиз болалар учун очилган совет болалар уйида тарбияланиб, зулм ва камситишлардан қутулади. Совет пионер ва комсомоли сифатида жамоат ишларида фаол қатнашиб, янги мактабларда илм-маърифатни эгаллай бошлайди. «Ҳайит ҳаром бўлди» асарида эса эски дунё тарафдорларининг инқироzi, янги ҳаёт кучларининг ғалабаси кўрсатилади. Сатирик руҳда ёзилган бу кулгили парчада салбий кучлар томонида эски руҳонийлар, домлалар турса, янги совет тузуми томонида ёш комсомоллар туради. Янги ҳаётнинг гуллаб, бойларнинг хусусий дўконлари йўқ бўлиб кетаётганини кўрган эски фикрдаги муллалар эски шаҳарни кезаркан, ҳасрат қиладилар.

Боту Москвада ўқиб турган чоғларида (1921 — 1927) ҳам Алишер Навоий асарларини кўп мутолаа қилиб, уни адабиётимиз фаҳри дея буюк ҳурмат билан тилга оларди. Мана шу пайтларда Навоийга бағишлаб бир неча шеърлар ёзгани эсимда.

Боту таржима ишлари билан ҳам шуғулланади. У Лениннинг бир неча асарларини, жумладан, «Давлат ва революция» номли асарини ўзбек тилига тўла муваффақият билан таржима қилди.

1926 йилнинг март ойида Бокуда бўлган «Туркиёт» қурултойидан сўнг араб алифбесини лотин алифбесига алмаштириш ўша пайтнинг энг зарбдор ва долзарб масалаларидан бири эди. Бу масала билан энг юқори ҳукумат идоралари шуғулланди. Боту ҳам мана шу ишга жиддий ҳисса қўшди. 1928 йилда Янги алифбе комиссияси Марказий Комитетининг ҳайъати (состави) да Йўлдош Охунбобоев, Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Фитрат, Ҳожи Муин Шукруллаев, Беғижон Раҳмонов, Ғози Олим, Отажон Ҳошим, Абдулҳай Тожи, Маннон Ромиз, Лутфулла Олимий, Насрулла Охундий, Ориф Олимжоновга ўхшаш ўша даврнинг йирик партия ва совет раҳбарлари, тил ва адабиёт, тарих мутахассислари, ёзувчилари ва олимлари билан бир сафда туриб Боту ҳам мардонавор ишлади. Боту Янги алифбе Комиссияси Марказий Комитетининг иккинчи сайловида ҳам яна ўз ўрнида қолди. Мазкур раҳбарлардан бошқа Назир Иноятйй, Шокир Сулаймон, Т. Шодиева, Робия Носпровалар билан ҳам ишлашиб борди ва айни замонда лотинлаштириш комиссияси Марказий Комитетининг президиуми

аъзолигига сайланиб ҳам ишлади. Боту мазкур илмий ходимлар орасида энг ёши бўлгани ҳолда муваффақият билан хизмат қилиши унинг истеъдодидан далолат беради. Боту Ўзбекистон Янги алифбе Комиссияси Марказий Комитетининг иккинчи пленумида қилган маърузасида тил, имло, терминлар ва ўзбек адабий тилини яратиш масалаларини кўтариб чиқди, бунинг учун анжуман қилиш кераклиги ҳақида таклиф киритди. Унинг шу талабига биноан анжуман чақирилиб, илмий, адабий ишлар жиддий йўлга туша бошлади. Булар ҳаммаси Ботунинг ташкилотчилиги қобилиятига эга эканлигининг шохидидир.

Турли миллат олимлари, хусусан, рус зиёлилари, шоирлари билан суҳбатлашиб, уларнинг маънавий хазиналаридан истифода этиш Ботунинг одати эди. Шунинг натижаси ўлароқ у кўп илму фан эгалари билан таниш эди. Чунончи, 1927 йилда Москвадан Тошкентга юборилган йирик рус олимларидан ҳисобланган олий риёзиётчи (математик) профессор Нафидов, тарихшунос профессор Лесковский, педагог профессор Селхонович, ботаник профессор Меркулович, зоолог профессор Завадовский, физик профессор Титов кабилар шулар жумласидандир.

Боту асарларини кўздан кечирав эканмиз, унинг 1920 йилларда ёзган «Ўзбек қизига»,¹ «Куз кунида», «Парчалар», «Сўрма», «Ҳижрон тўлқинлари», «Умид учқунлари» (1925) сингари шеърлари диққатга сазовор. Унинг «Тўлқинларим» тўпламига кирган «Исён учқунлари», «Чин инқилоб», «Қайғули кучлар», «Олой қизи», «Эрк сўзи», «Йўлим янги», «Озод қизга», «Турмуш йўли», «Оппоқ кўнгилли», «Эрка бой», «Ғоя йўлида» янглиг шеърлари самимий ва ҳаяжонли бўлиб, Ботунинг ғоявий жиҳатдан пухта ва гўзал истеъдод соҳиби бўла бошлаганлигидан дарак беради. У Чўлпоннинг «Менинг кечам» шеърларини унча ёқтирмай, «Менинг кундузим» сарлавҳали шеър ёзган эди.

Боту фикрий тараққиёти ва равнақ топишининг асосий омилли бўлган Буюк Октябрнинг илк кунларида кўчаларда очликдан чўзилиб ётган инсонлар, даҳшатли

¹ Ботунинг «Ўзбек қизига» сарлавҳали иккита шеър бор, бири умидсизлик ила ёзилган бўлса, иккинчиси биринчисининг бутунлай тескарасидир — Л. А.

очлик, транспорт қаҳатлиги, ноннинг анқолиги, ёқилғининг йўқлиги каби фожиали манзаралар ва бу оғирликларга қарамай камбағал ишчи-деҳқонлар оммасининг бахтли ҳаёт қуриш учун елиб-югуришлари, кун сайин қурилаётган партия совет ташкилотлари, ўзининг уйида ерли саррожлар жамиятининг уюштирилиши асрорангиз ҳодиса бўлмай, реал бир воқеа эди. Бу лавҳаларни ўз кўзи билан кўриши Ботунинг фикри ўзгаришига зўр таъсир ўтказган омиллардан бири деб ҳисоблаш керак. Мана шу чоқда Боту янги ҳаётнинг биринчи мураккаб лавҳасини ўз кўзи билан кўрди. Шунинг учун Боту ҳаётда учрайдиган ҳодисалардан эзилмади. Аксинча, бундай ҳолларнинг мўътадил ва жиддий бир ҳолга тушмоғи учун ботирларча курашиш лозим эканлигини аниқлаб, ўзига асосий гоя қилиб олди. Боту чехрасида совет адабиётининг ёш бўлса-да, ёрқин бир сиймосини кўрамиз. Унинг адабиёт тарихидаги мавқеини яқин истиқбол белгилаб берар. Боту халқ хизматига астойдил киришган, зулматдан зиёга чиқиш учун бор кучини аямаган, эндигина очилиб келаётган муаттар гул, тўғриси, гунча эди. У ҳали тўла санъаткор шоир бўлиб етишгунча йўқ эди, лекин тезда шоҳ асари яратишига ҳамманинг имони комил эди. Афсуски, 1940 йилдан бошлаб қаттиқ хасталанди. Табиатнинг шафқатсизлигидан қутулиш иложи йўқлигини сезгач:

Ешлигим, афсус, йўққа маҳв ўлди,
Илк баҳоримда бошланиб бир қиш,—

деб ёзган Ботунинг 1904 йилдан эътиборан ҳаёт-ла қаҳрамонона курашиб келаётган қудратли қалби 1940 йилда абадий сукутга кетди.

Боту вазнда, услубда, тилда ўзига хос йўл яратишга киришди ва бунга бир қадар муваффақ бўлди. Боту бошқаларга нисбатан ғоят тезда ишчи-деҳқон мусиқийсини тараннум этган қимматли реалист бир шоир бўлиб танилди. Боту ёш бўлишига қарамай, барча фаолиятида мантиқ, ақл ва қиёсни ўзига йўлбошчи қилиб олди. Албатта, гўзалларнинг шеваси, табиатнинг гуногун ишвалари ва маданий ҳаётнинг турли жилвалари табиатан эстет бўлган шоирни мафтун этарди. Табиат сирларини ҳар бир киши сезолмайди, у ҳали кашф этилмаган бир қутб. «Ҳаётни яратган романлар», дейди Қичик Осиёнинг

буюк романчиси Холид Зиё.¹ Боту эса: «Ҳаётни яратувчи ва унга жило берувчи инсон», дер эди.

Ботунинг янги жамиятга хизмат қилиш фикри қалбида қаттиқ ўрнашган эди. Лекин у, афсуски, мақсадига тўла ноил бўлолмади. Социализм гулзоридан истаганича муаттар гуллар теролмади. Унинг фарзандлари (ҳозир УзСовпроф раиси, медицина фаилари доктори Наима Маҳмудова) жамиятимизнинг эзгу ва масъул ишларида ишламоқдалар. Унинг адабий мероси эса ўтда ёнмайди, сувга чўкмайди.

Ботунинг юрагида одатдан ташқари бир аланга порлаб турарди. Ботунинг олти мақом куйидек латиф ва нозик сўзларини, фикрларини эшитиш инсонга нодир бир шеърят эшитгандек лаззат бағишларди. Биллур қалбли, партиямизнинг фидокор фарзанди бугун бизнинг орамизда бўлмаса-да, унинг номи ва хизматлари совет кишилари қалбида мангу қолади.

¹ Холид Зиёнинг 19 ёшида ёзган «Мозордан саслар» номли романини проф. Абдураҳмон Саъдий Истамбулга борганида ўқиб, муаллифнинг ажиб санъаткорлигига ҳайрон қолганлигини 1920 йилда менга сўзлаган эди. Бу асар Фарб тилларининг кўпига таржима қилинган.

ШОИРА ҚАЛБИДАГИ ОЛАМ

Бизни ўраб турган борлиқ шоирлар учун ягона оламдир, аммо бу мураккаб ва сирли оламни ҳамда инсоннинг тубсиз қалб дарчасини улар ўз калитлари билан очадилар. Асарнинг ғоявийлик ва бадийлик даражасини ўлчаш бобидаги мезон улар учун битта, албатта. Бироқ воқеликни кўриш, идрок этиш ва бадий таҳлил қилишда уларда ижод қонунияти ила туғилган муштаракликлар билан бирга ёрқин ўзига хосликлар ҳам бор. Шоиралар қалби ғоят нозик, сезгир, безовта, таҳликали, бардошли. Уларда инсониятга ўз фарзандидай меҳр билан боқиш, она-Ерни ва ундаги барча гўзалликларни кўз қорачиғидай асраш, оламни тинч-осойишта сақлаб туриш учун куйиниш, ҳамма учун етадиган катта бахтга — коммунистик эртанги кунга интиқлик, шу келажакни гўдакдек эҳтиёт қилиб йўргаклаб олиш ва ўзини фидо қилиб уни ардоқлаш туйғуси кучлидир. Шеърларнинг тархи тозалигида, самимийлигида, ифбатлилиги ва ҳатто ихчамлилигида аёллар фазилати шундайгина намоён бўлиб туради.

Шуни айтиш керакки, мавзуда, ҳаётий масалаларни кўтариб чиқишда, мақсад ва идеалга чорлашда шоирлар билан шоиралар ўртасида фарқ йўқ. Бироқ шу биргаликда кўтариб чиқаётган ҳаётий масалалар таҳлил этилаётган инсоний туйғулар ва кечинмаларни улар ўз мезонлари билан ўлчайдилар, ўз нуқтаи назарлари — қалб тарозиси билан тортадилар. Шоиралар нима ҳақида фикр юритмасин, унинг ҳузурига ўз, яъни аёллар қалбидаги йўлак билан кириб борадилар. Аёллар қаламидан

тушган ҳар бир сўз, образ ва тасвирда улар қалбининг муҳри шундай ярқираб кўриниб туради. Зулфия ижодида худди шу ҳодисани, фазилатни — шоира қалбида акс этган оламни кўрамиз.

Зулфия ҳаётнинг, воқеликнинг қайси жиҳатига назар ташламасин, хоҳ у даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий масаласи бўлсин, хоҳ муҳаббат, вафо, табиат гўзаллигини куйлаш каби барқарор бўлсин, ҳамма-ҳаммасига аёллар ҳаёти, тақдири, қалби орқали, уларнинг кечаги, бугунги ва эртанги куни нуқтаи назаридан қарайди. Совет адабиётининг, қолаверса XX асрнинг бош мавзуи, бу, озодлик масаласидир. Зулфия бу энг муҳим ва энг муқаддас мавзуни шундай поэтик талқин қиладики, бунда Октябрь социалистик революциясининг хотин-қизларни инсон сифатида абадий озодликка, янги бахтиёр замонга олиб киришигина эмас, шу билан бирга совет Шарқи аёлларининг иккинчи асрий оғир зулмдан — уй чўриси ва паранжидан ёруғ дунёга чиқиб, янги ҳаёт қуришдек улуғ меҳнат ва кураш сафига қўшилиши ҳам эҳтирос билан куйланди. Ўзбек аёллари ҳаётида юз берган шу қўшалоқ бахт шодийнаси Зулфия сози орқали ифодоланди, унинг куйининг оҳангини ва бўёгини белгилади. Аёллар идрокида ўша эски тузум, зимистон кеча, қоронги уй ва темир қафасдан ҳам мустаҳкам диний ақиданинг паранжи шаклига кирган қиёфаси эса уларни тундаги юлдузлардан ҳам маҳрум қилувчи зиндондир, Октябрь эса — ёруғ дунёдир, ҳатто кўзларни қамаштирувчи қуёшдир:

Сенга Ленин тутган эрк байроғининг
Қип-қизил шуъласи тушгач кулбанга,
Сен ғамгин бошингни кўтардинг аста,
Уша сўнган ўтнинг олди аланга.

Инсонсан, инсондай кун кечир,— деди,—
Бошингдан кўтариб қоп-қора тунни.
Қамашган кўзинг-ла кўрдинг бир умр
Сенга инсонлиқни берган қонунни.

Сомон йўлидан ҳам узоқ йўл босдинг,
Келиб етишгунча сен бу ҳуқуққа.
Қанча жон, қанча қон, умид, истеъдод,
Қанча Турсунойлар чўкди қудуққа.

Не-не машаққатли йўлларни босиб
Чиқолдинг зулматдан ғолиб, саломат,
Тунигга нур киргач, дилнигга ҳаёт,
Заҳил юзларингга чиқди малоҳат.

Очиқ кўзлар билан оламга боқдинг,
Ҳаётни танидинг ранг-баранг ва кенг.
Жаҳон ҳам умрида илк кўрди сени,
Эркину озод-у ҳамма бобда тенг.

Асир умидларинг қулф уриб кетди,
Уфқдан уфққа етти қулочинг.
Сен билан яшнади улуг мамлакат,
Бахтига жўр бўлди сенинг қувончинг.

(«Дўстимга»)

Шоира шеърларида ўзбек аёлларини ёруғ кунга чиққан улуг зотлар тарзидагина эмас, балки ўз жамоли орқали, яъни меҳнат ва кураши орқали бу оламни янада ёруғ ва гўзал қилаётган ижодкорлар сифатида ҳам талқин қилади: аёлнинг паранжидан, тўрт девордан қутулиб қайноқ ҳаётга киришини «нақ булутдан чиққан ой», «ўт парчаси» деб ифодалади («Ўша қуёш парчаси эди»). Шоира «Ватаннинг эркаси бўлиб яшаётган» («Ўзбек қизи овози») аёлларнинг тақдиридаги бу улуг бурилишни ифодалашда классик поэзиямиздаги анъанавий образлардан жуда ўринли фойдаланди. Шоира аёллар бахти — шодлигининг нишонларини энг асосий ва бош нарсада — улар юрагининг эркин нафас олишида, шу эркинликнинг ифодаси бўлган юзидаги жозиба, олов, қувноқликда кўради. «Партия, сенга салом!» шеърида аёлни гўдакка, партияни эса уни йўргаклаб олган онага ўхшатиб «гўдакни йўргаклашга бахтнинг ўзи келаркан», дейди ва:

Тарихдан сўзламаймиз,
ким эдигу ким бўлди!
Ўзбекнинг қизларини
қуёшга тутган сенсан,
Зулматнинг оғир тошини
елкамиздан прғитиб,
Заҳил жамолимизни
мангу ёритган сенсан!

Шоира ҳаётга шу бахтиёр аёллар кўзи билан қарагани учун, уни шу аёллар қалби билан севгани учун унинг шеърларида руҳий кўтаринкилик, қуёшнинг ҳарорати ва ёруғига ҳамнишин бўлган жўшқинлик ҳоким бўлади. 1937 йилдаёқ «шод дилдан шодликни мағрур куйлайман» («Октябрь») деб аҳд қилган шоиранинг шеърларидан ҳар доим нур оқиб ўтмишининг, шодлик қўшиб, ҳарорат тарқаб туришининг боиси шундан:

Чироқсиз уйда ҳам ёруғ дил билан
Кезиб чиқиш мумкин жаҳонни бутун.
Тақдирингда зулмат қолмаган экан,
Тунда ҳам бир нурли шеър ёзиш мумкин.

(«Нур»)

Кўтаринкилик, ҳаётбахшлик ва оптимизм илдинини фалсафий жиҳатдан кўрсатиб берувчи бу мисралар Ҳамид Олимжоннинг «Бахтимиз тарихига», «Шодликни куйлаганимнинг сабаби» шеърларига туташир. Ҳамид Олимжон ўтмишда меҳнаткашнинг «ҳеч бирини бахт баҳори устига бахмал ёрмагани, ҳеч бири жаҳондан бахт топмай ўтгани» учун унинг куйларининг созида ғам-қайғу ҳоким эди, дейди. Зулфия «нурли шеър» тушунчасига кенг маъно юклайди, бу тушунчага хотин-қизларнинг бахти ва келажаги учун кураш масаласи ҳам киради. Октябрь берган беқиёс бахтнинг қадрига етмай ҳали ҳам «иродасига занжир солдириб» катта ҳаётдан четда юрган айрим аёлларни кўрганда қаҳр-ғазаби келади. («Паранжини ташламаган хотинга»), «буюк коммунизм»ни кўришда иштирок этаётган ва уни «дури гавҳарларнинг асили» деб билган ўзбек аёлига ҳасад кўзи билан қараган дили қашшоқ ва эртанги куни йўқ америкалик миллионер аёлни шафқатсиз равишда фош қилади («Саодатнинг америкалик хонимга жавоби»), шундай қилиб, шоира аёллар «номидан қалам юритиб, тонгни посбонлардай мустаҳкам қўриқлайди» («Салом, сизга эркпарвар эллар»).

Ўзбек аёлига энди олам «кенг ва ранг-баранг» кўрилади, аммо у шу ер куррасига разм солар экан, энг аввало ўзининг тақдирдошларининг аҳволини кузатади ва уларнинг ҳам совет аёлларидек озодликка чиқишини орзу қилади. Совет кишисига хос бўлган бу инсонпарварлик ва интернационализм туйғуси Зулфия ижодининг

бошидан то шу кунгача тобора чуқур ифодаланиб кел-
моқда. У 1937 йилдаёқ бундай умид қилганди:

Дунёда зулматдан қолмас бир кун из,
Бутун ер куррасин галабанг тутар.
Биздай озод бўлар барча хотин-қиз,
Сени биздай ҳар чоқ севинч-ла кутар.

Шоира бу мисраларни ёзганда ҳали чет элдаги ўз дугоналарининг аччиқ ҳаёти ва бебахт тақдирини шахсан кўргани йўқ эди, 50-йиллардан бошлаб шоира Осиё мамлакатларининг ва Европанинг кўпгина жойларида бўлиб, у ердаги аёлларнинг ҳуқуқсиз, иложсиз оғир тақдирини ўз кўзи билан кўргач, унинг шеърларида жаҳон аёлларининг бахти учун кураш ғояси янада кучайди. Энди шоира шеърларидаги аёл тақдири учун кураш мотиви аслида ер юзидиги ҳамма нарсадан ҳам муқаддас бўлган Инсон тақдири учун кураш мотиви билан туташиб, бирлашиб кетди. Барибир у яна бу умуминсоний мавзунини аёл дили ва тили билан таҳлил этади. «Бахшиш» шеърининг биринчи мисрасиданоқ, аёллар руҳий оламидаги образлар воситасида шаҳарнинг контрастли манзарасини, оддий меҳнаткаш инсоннинг фожиасини тасвирлайди:

Ўғул келинчакнинг тўкис уйдаи,
Омонат ҳашамдан ҳоргандай шаҳар.
Уйга сизмай чиққан тўқлик бўйдаи,
Тўқ дуд ҳидга тўлиб киради саҳар...

Ва сен бахшиш дейсан, йигит! Ҳол мушкул,
Вужудим жунжикар нақ носоз бир тор.
Кўзларинг кўзгуси, мунгинг ўзи тил,
Англайман: бахшишда не умид, не зор.

Қарвон орқасидан чопган бўтанинг
Бўйин қўнғироғи эмасми бахшиш?
Сирқиратиб, мағрур филдай ватанинг
Муқаддас ҳиссасига бермасми қоҳиш?

Шоира шаҳарга разм солганда, аввал унинг омонат безагини кўриб, камбағал келин уйини эслайди, кейин она бўлганлиги учун ҳам йигитни кўради, уни ўз фарзандидай ҳис қилиб, юраги ачишади, йигитнинг кўзи ва

мунгли тилидан бахтсиз ҳаётини ўқийди. Бу — аёл қалбига, она қалбига хос фазилат. Бу қалб «кўрмоқ бору емоқ йўқ жаннат»га ўхшаган ўша шаҳарни ва шу жаннатни меҳнати билан яратиб ўзи бир «чиқиндидай беном юрган» йигитни — меҳнаткашларни кўриб, қонуний равишда уларни озодлик кураши сари чорлайди:

Нечун, бу жафокаш қадим тупроқда
Сендан бошқа ҳамма жонли — муқаддас?
Нечун ҳамдай сокин бахшиш нидонгдан,
Изингдан фарёд деб қилич, тиг ўсмас?

...Кечир, қандай қилиб мен дардинг олай,
Ҳаётда бахт бу, деб тутқазмоқ маҳол.
Ер, қуёш, орзунгда толе бир талай,
Элингда жавобин топар бу савол!

Зулфиянинг умуминсоний фикр ва ғояни чуқур ва оригинал талқин қилган асари «Мушоира» бу жиҳатдан янада қимматли. Фаол кураш руҳи билан суғорилган бу асарда шоира ўз фикр-туйғуларини каштачи палак тик-кандек гўзал ва бежирим қилиб тикади. Ундаги барча бўёқ, барча деталь, сўз — образлар аёл қалбига туташ. Шоира «Мушоира»да умуминсоний фикрни — катта Шарқ мамлакатлари қалбининг «бир улкан қалб бўлиб» бирлашиб «ҳақиқат ва нурга» интилишини ифодалайди. У давримизнинг шу улуғ ҳақиқатини — совет шоири сифатида ҳимоя қилади. Шоира унда совет кишисининг вакили, унинг тили бўлиб сўзлайди.

«Ҳамма ерда бўлгинг, ҳамма нарсани кўргинг, ҳис қилгинг келади,— дейди шоиранинг ўзи,— Африка бир-дамлиги комитетининг ёки ёзувчиларининг вакилимсан, хотин-қизлар комитетининг вакили бўлиб борасан, аввало совет кишиси — шоирсан. Дунёга, воқеаларга ва одамларга шоир сифатида ёндашасан. Шунинг учун «Мушоира» ёзилди, бу шеър менга шунинг учун муҳимки, у ҳамма сафарларимдан олган энг қимматли тухфамдир. Мен, умуман, шоирнинг эмас, совет шоирининг иқболи билан жуда фахрланаман... Биз — совет шоирлари — миллионлаб китобхонларнинг талабчан нигоҳи ва ташна қалбини сезиб туриб ёзадиган бахтиёр шоирлармиз».

Аммо шоира шу миллионлаб китобхонларни қизиқтир-

ган фикр-ғояни, замон ҳақиқатини ва замондошлар қалбини торлари аёл юрагидан қилинган созда ифодалайди, аёл қалби қонидан қилинган сиёҳда баён қилади, тасвирлайди. «Мушоира»нинг шакли, композицион тузилиши, образлар оламига диққат қилайлик. Шоира мушоира бўладиган мамлакат ва вақтини айтгач, диққатни шоирлар йиғилган жойга қаратади. Уйхона аёл қалбига энг яқин нарса: у шу уйни севади, уни кўз қорачиғидай ардоқлайди, унга инсониятни она-Ер учун авайлаб ўстирувчи муқаддас жой деб қарайди. Шоира аввало шу «манго нусха ажойиб чодир»ни кўради, сўнгра табиат жамолини тасвирлайди. Зулфия гул ва булбулни ғоят севади, шеърларида бу нарсаларни доим ҳаёт, севги ва садоқат рамзи тарзида ҳавас билан тасвирлайди. Бу ерда ҳам у аёл қалбига яқин бўлган «гуллар бўйини олиб келган шаббода, ҳинд қизи куйи, анвойи қушлар куйини» тинглайди, сезади. Сўнгра шоира даврани ҳам миллий деталлар, ҳам аёллар турмушидан олинган образлар ёрдамида ёрқин тасвирлайди:

Ўзбек супасидай саҳнада гилам,
Чироқда ёнарди гўё камалак,
Меҳру муҳаббатин кўрарди баҳам,
Ҳақиқат ва нурга интилган юрак.

Супа ҳам, гилам ҳам аёллар ҳаётига яқин, камалак образи эса Зулфия шеърлятида оддий образдан то мустақил шеър даражасига ўсиб чиққан муҳим ғоявий мотивдир. «Ҳақиқат ва нур» образлари ҳам Зулфиянинг энг севимли мотивлари ва образларидир. Демак, шу тўрт мисранинг ўзида ҳам Зулфиянинг қалбини равшан сезиб олиш мумкин. Саҳнага чиқиб шеър ўқийганларни шоира чинор, ниҳол деб атаб, кекса — ёш тушунчасини миллий деталлар ёрдамида ўтказади. Айни чоқда улар дилининг яқинлигини таъкидлаш учун «кекса — ёш отаю фарзанддай яқин», дейди. Бундай фикрни ва образни чиндан ҳам энг аввало аёлгина айта олиши мумкин.

Зулфия тасвири давом эттириб бориб, шоирлар бирдамлигидек улуғ воқеани оддий деталлар ёрдамида таъкидлашга муяссар бўлади: «Ўзи бир дунё» бўлган пой-афзалларнинг ёнма-ён туришини тасвирлайди. Кейин шоира шеър ўқийганларнинг қалби ва кўзига, сочига назар ташлаб, «кумуш сочида», «дарёдай оққан кўз ёши-

да», «ирода ва умидида» Оснё ва Африка халқларининг аянчли аҳволи, мушкул тақдири, озодлик, ҳақиқат йўлидаги қаҳрамонона кураши ва эртанги кунига зўр ишончини ўқийди. Зулфия тасвирлаб бора-бора охири аёлни тилга олади ва «жасур жаранглайди оналик дили» дейди. Кейин «қора алангадай соқолли сигхлар» ва бошқа шоирларга ўтади. Аммо улар қўшиқларининг мазмунини поэтик таҳлил қилганда, яна шоира диққатида она, аёл қалбига энг яқин бўлган дардлар, туйғулар, кечинмалар, фикрлар ва идеаллар туради:

Қўшиқ-чи?

Гоҳ кураш,

гоҳ қиз севгиси,

Гоҳ кўкдан нон кутиб кўр бўлган нигоҳ,

Гоҳ гўдак кулгиси, гоҳ банан исн,

Сурмали кўзларининг нози бўлиб гоҳ;

Гоҳ бўғиқ ҳақиқат дод, ҳайқирғи,

Гоҳи юлдуз каби йироқ, ёрқин бахт.

Қулликка санчилган ғазабнинг тиғи,

Гоҳ эрк тантанаси берган адолат —

Оснё, Африка картаси бўлиб,

Ҳаёт аламига, бахтига тўлиб,

Кириб келар эди дилдан дилларга.

Зулфиянинг озодлик, эрк ва унинг учун кураш масаласини бадний таҳлил қилишидаги ўзига хослиги худди мана шуларда эди, яъни уларни аёллар қалби орқали тинглаб, улар кўзи орқали кўриб, улар руҳи, туйғуси, кечинмаси ва образлар олами орқали ифодалаб беришида эди.

Зулфиянинг уруш мавзуидаги асарларида ҳам унинг олами ва воқеликни ўзига хос равишда кўриши ва бадний тадқиқ қилиши намоён бўлди. Юқорида уруш йилига келиб Зулфия талантининг кўзи очилганини, бу даврда унинг ўзига хос овози шаклланиб етганини таъкидлаган эдик. Зулфиянинг уруш ҳақидаги шеърларида ўзбек аёлларининг синов йилларидаги ҳаёти, руҳий дунёсини ва улар характерининг шаклланишини кўришимиз мумкин. Бу шеърлар ўзбек хотин-қизлари ҳаёти ва қалбининг ҳаққоний кўзгуси бўлди.

Шоиранинг кейинроқ ёзилган «Дўстимга» шеърида

унинг уруш давридаги асарларининг асосий мотивлари таъкидланган:

Сен бахтиёр эдинг. Бошланди уруш,
Эрингни оқшомда жангга узатдинг.
Тонгда биринчи бор заводга келиб,
Эгасиз дастгоҳга қўлинг узатдинг...

Елкангга юкини ортган бу йиллар
Бутун борлигингни кўрсатди яққол.
Гарчанд сочга қўнди бемаҳал қиров,
Чиройинг, ироданг тополди камол.

Фронт Ўзбекистондан узоқ ерда бўлганлиги учун ўзбек аёлларининг асосий қисми фронт орқасидаги ишлар билан банд бўлди, улар мамлакат ичкарасидаги бутун ишчи ўз зиммаларига олиб, фронт учун зарур бўлган нарсаларни озиқ-овқатдан тортиб то қурол-яроққача етказиб бериб турди. Бу ҳам жасорат эди.

Зулфиянинг бу даврдаги ҳар бир шеърида хотин-қизлар қалбидаги кечинмалар — урушнинг дастлабки кундан тортиб ғалабага қадар бўлган даврдаги ҳаётининг, руҳининг босқичлари ҳаққоний акс этди. Бу шеърларни аёлларимиз қалбининг ҳаққоний биографияси дейиш мумкин.

Шоиранинг «Палак», «Эримақда қор», «Йигитларга», «Қўлимда қуролу устимда шинель» каби асарлари мазмуни, ғоявий йўналиши орқали бир-бири билан узвий боғланган. Уларни шартли равишда бир яхлит асарнинг тўрт боби дейиш мумкин. Чунки тўрттала шеърда ҳам аёл ҳаёти ва қалбининг тўрт лавҳаси бир сюжет чизиғида акс этади. Унинг устига буларда эпик элементлар ҳам фаол иштирок қилади. Зулфиянинг уруш йилларидаги шеърларида сюжетлилик кучаяди. У лирик изга солинган, яъни лирик қаҳрамон кечинмасини, қалб оқимини таҳлил қилишга хизмат этувчи сюжетлиликка интилди. Шеърларига икки лирик қаҳрамонни киритиб, уларнинг тақдирини туташ ҳолда кўрсатишга эришди. Бунда воқеани, баённи учинчи шахсда тасвирлашдан қочиб, биринчи шахснинг иккинчи шахсга мурожаати, яъни кўпроқ фронтчи йигит ва фронт орқасида қолган қизнинг суҳбати тарзида берадики, бу усул шеърнинг табиий, самимий ва ҳаққоний чиқишини таъминлайди. Унинг лиризмини янада чуқурлаштиради.

«Палак»да қизнинг фронтга кетган ёрига чексиз садоқати ва муҳаббати анъанавий миллий деталда ифодаланади. Шеър бошида йигитнинг севгилисига айтган сўзлари — севги изҳори келтирилади-да, қиз унга мурожаат қилиб шундай дейди:

Душман ажал тортиб келди Ватанга,
Бизнинг севгимизга ташлади ҳижрон.
Сен кетдинг яроғинг олиб елкангга,
Қайтаман, кут,— деддинг,— ёв битган замон.

Сен-ла бирга кетди баҳор ҳам юрак,
Ёмон ваҳималар олди ҳушимни.
Келгач дилбар хатинг, хайрли дарак,
Умидим ўсди-ю, тикдим ишимни.

...Ёвни тамом қилиб сен қайтсанг ғолиб,
Ишқда бирга тепгай биздаги юрак.
Сени қаршилагай қуёшдай ёниб,
Йўлингга кўз тикиб мен тиккан палак.

Жангчи йигитга руҳий мадад бериш, зафарга чорлаш ва ғалабага бўлган зўр умид туйғуларининг таъсири ифодасидан ташқари шеърда ўзбек қизларининг ўзига хос характери, психологияси ва одоби ҳам яққол намоён бўлган. Қизнинг палак тикиши — унинг йигитга бўлган бепоён севгисининг рамзий ифодасидир. Қиз учун шарм-ҳаё, ибо — ифбат асосий ва туғма фазилатдир. Шунинг учун ҳам бу шеърда ошиқ ўз маъшуқасига бўлган энг азиз туйғусини палак орқали ифодаламоқда («Сени қаршилагай қуёшдай ёниб, йўлингга кўз тутиб мен тиккан палак» ва бошқалар). Шарқ қизларига хос бўлган бу юрак туйғусини сир тутиш ва пинҳоний, рамзий йўл билан ифодалаш усули бу шеърдан бир оз илгарироқ ёзилган «Гуллар очилганда» асарида ҳам бор. Қиз саҳар туриб боққа чиқади, ёри томонидан экилган гуллардан «Ғамхўр боғбонинг қаерда» деб сўрагани, ғунчалар жавоб беради:

...Гулинг очилибди, ёрингга юбор,
Меҳрингдан сўзласин унга ҳикоя.
Атиргуллар ҳиди маст этсин такрор,
Севгинг балолардан қилсин ҳимоя.

Гуллар бағишласин томирига қон,
Жангларда мардлиги бўлсин зиёда.
Курашда ботирлик келтиради шон,
Марднинг номи мангу қолар дунёда.

Қиз шу «гуллар эртагини» тинглар экан, беҳад қувонади ва ёри «эккан гулларнинг лабидан қониб, тўйгунча лаззатли бўсалар» олади! Бу ерда ҳам «Палак»даги каби аёллар қалбининг, характери ва иффатининг «пинҳоний» шарқона ифодаси ётипти.

Аммо қизлардаги ибo, шарм-ҳаё заминида қандайдир сохталик ёки қолоқлик ётгани йўқ. Зулфия муҳаббат масаласига ёндашганда масаланинг бу томонига ҳам диққат қилади. Ўзбек аёлларининг социалистик жамиятимиз шароитида қўлга киритган улкан ғалабаларидан бири бўлган муҳаббатдаги эрк ва бахтини кўрсатади. У 1942 йилда ёзган «Сенинг мафтунинг» шеъринда қизлар туйғуси, психологияси ва характеридаги шу ўзгаришни ифодалайди. Қиз ўз севгилисига мурожаат этиб, севгисини яшириб юрганини айтади ва ҳатто «сен сўз очмасанг шу дардда ўлсам ҳам сукут этардим» дейди:

Фақат ўйладимки, уятдир қизга
Ингитга севгисин айласа изҳор.
Бу — доғ солар дедим қизнинг ҳуснига,
Энди иложим йўқ бўлмайин иқрор.

Узоқ мен ахтардим, аммо ўзимда
Бир куч тополмадим севгидан устун!
Мен сени севаман, сеҳргар ингит,
Бутун борлиғим-ла мен сенга мафтун.

Зулфиянинг «Қўлимда қуролу устимда шинель» шеъринда шинель кийиб жангга, ёри олдига кетган ўзбек аёлининг руҳи ифодаланади. Бу аёл Ватанга ва ёрига садоқатликни душман билан юзма-юз туриб жанг қилиш ва уни тор-мор этишга ўз ҳиссасини қўшишда деб билади:

Бирга жанг қилармиз, бирга, ёнма-ён,
Таниш бўлиб қолар ўқлар овози.
Мен узгай ўқимдан фашист йиқилса,
Сен мамнун бўларсан, Ватан ҳам рози.

Ишқинг қанотида сени сўроқлаб,
Парвоз қилмоқдаман осмонда енгил,
Тездан етажакман сенинг ёнинга,
Қўлимда қуролю устимда шинель.

Зулфиянинг «Ғолиблар қайтганда» шеърини юқоридаги тўрт шеърнинг — бобнинг давоми, бешинчи боби дейиш мумкин эди. Ғалаба руҳи ва урушнинг оғир даҳшати чуқур ифодаланган бу шеърни Зулфиянинг уруш даври шеърларида туғилган ва бора-бора унинг бутун ижодининг марказий ва доимий мотивига айланиб қолган уруш ва ҳижрон туркумидаги шеърларига қўшиб таҳлил этиш ўринлироқ. Чуқур фоживийлик ва юксак оптимизм Зулфиянинг айниқса шу уруш ва ҳижрон мотивига кирган шеърларида яққол кўринади.

Биз урушни аёллар қалби орқали кўриш, баҳолаш ва бадий таҳлил этилиши устида фикр юритаётган эдик. Зулфиянинг талантили артист Қобил Қорининг фронтдаги қаҳрамонона ҳаётига бағишланган «Уни Фарҳод дер эдилар» поэмасида ҳам шу қалбни жуда равшан сезишимиз мумкин. Маълумки, уруш даврининг шиддати адабиёт ва санъатнинг кичик, оператив жанрларининг фаол бўлишини тақозо қилди, йирик проза ва йирик поэтик асарлар ўзбек адабиётида жуда оз яратилди (Ойбекнинг «Навой» романи ва 3—4 та поэмалар ёзилди). Мавжуд поэмалар ичида «Уни Фарҳод дер эдилар» мукамал чиққан ва ҳозиргача ўзининг ғоявий-эстетик қимматини сақлаб қолган асарлардандир. Поэма марказида қаҳрамоннинг руҳий дунёсини таҳлил этиш туради. Асарнинг тағ-замирида ва шоиранинг асл нияти асосида ижодкорнинг, санъаткорнинг сўзи билан иши бир бўлиши керак, у агар санъаткор бўлса, ўзи ўйнаган роллар орқали олға сурган фикр-ғояси ва идеалига, ёзувчи, шоир бўлса, ўз асарларида олға сурган ахлоқий-ғоявий идеалларга содиқ қолиши керак, деган ажойиб фикр ётади. Ижодкорнинг халқ, жамият олдигаги қадр-қимматини ва унинг ижодий камолотини белгиловчи омил худди шудир. Бунга юзлаб далил кўрсатишимиз мумкин, Навой ёки Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийни эслаб қўя қолайлик. Ҳамза жанговар қўшиқ ва шеърлар ёзибгина, курашувчи, фаол инқилобчи қаҳрамонларнинг образини яратибгина қолмасдан, ўзи ҳам бир қўлида қурол, бир қўлида қалам билан янги тузум, замон учун, коммунизм идеал-

лари учун кураш олиб борди. Унинг фожиаги ўлимида ҳам маълум маънода унинг характеридаги шу жасурлик ва курашчанлик, мурасасизлик, коммунистик идеалга содиқлик мавжудлиги ҳам ётар эди: унинг характери-нинг мантиқи ҳаёт саҳнасидаги ҳаёт-мамонт учун бўлган курашда мурасасиз бўлишга, қон ва жон эвазига коммунистик идеални ҳимоя қилишга олиб келди. Зулфия ҳам асарларида севги ва садоқат байроғини баланд кўтарар экан, ўз шахсий турмушида ҳам шу йўлдан бордики, бу масалага бошқа ўринда тўхтаимиз.

Қобил Қори ўзбек саҳнасида жуда кўп ролларда ўйнаб, қаҳрамонлик, инсонпарварлик, Ватанга жонини фидо қилиш, мусаффо севги эгаси бўлиш ва чин инсонийлик каби ғояларни меҳр ва иштиёқ билан тарғиб қилган. Унинг талантига қойил қолган халқ Фарҳод ролини маҳорат билан ижро этган Қобил Қорини Фарҳоднинг ўзи деб ҳавас билан тилга оладилар. Шоира халқнинг шу меҳрига суяниб туриб, унинг ибораси-ла поэмани «Уни Фарҳод дер эдилар» деб номлайди. Шоира поэмада фронтда худди шу Фарҳод каби қаҳрамонларча курашган Қобил Қорининг тиниқ образини чизади. Биринчи бобда Фарҳод ҳақидаги асарнинг бир саҳнасининг ва томошабинининг Фарҳод ролини ижро этган Қобил Қорига билдирган чуқур миннатдорчилигининг тасвирланиши ҳам бежиз эмас. Романтик бўёқда тасвирланган бу боб Қобил Қорининг «жонини она-Ватанга тикиб жангга» кетишини асослайди. У шу севган санъати, ширин ҳаёт ва Ватанини сақлаб қолиш учун ўзи ижро этган қаҳрамонларига ўхшаб жангга кетади. Шоира кейин унинг оғир ярадор пайтидаги руҳий аҳволини тасвирлайди. Улим билан жон талашаётган Қобил Қори романтик қаҳрамонларга ўхшаб қўшиқ айтади:

Азиз Ватан, жонажон Ватан,
Керак бўлса қурбон жону тан.
Бахт, эркимиз қолсин деб элда,
Муҳаббатинг, қудратинг дилда,
Кўрсатамиз курашда сабот,
Ёвдан сени қиламиз озод.
Халқим учун, санъатим учун
Яна жангга кираман бу кун!

Шоира Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида қўлланган приёмга — кўзгуга мурожаат этади. Ярадор Қобил Қори кўкка боқади, «зангори осмон кўзгу мисол» она юртини намоён қилади. У энг аввало онаизорини, сўнг нуроний отасини кўради. Ери эса «Ҳаётимиз сақлаб қол, дўстлар учун қасос ол», деб намоён бўлади. Қобил Қори Ўзбекистонни тасаввур қилганда ҳам, жанг бўлаётган ерлардаги фожиаларни эслаганда ҳам даставвал аёллар тақдирини ўйлайди. Худди шу ҳолатда ҳам Қобил Қори кўзи орқали воқеликни кўраётган Зулфияни, унинг қалбини англаш мумкин:

Кўз олдидан ўтди беадад,
Қора дорга осилган аёл,
Олтин сочи ёзиқ тол-тол,
Баданида қамчининг доғи,
Ерга тегмай чўзиқ оёғи,
Чайқалади тутунли елда,
Бошсиз ётар гўдаги ерда.
Шаҳар, қишлоқ кўринди вайрон,
Днепрнинг тўлкинида қон.

Қобил Қори аввал тинчлик даврида ижро этган роллари орқали одамларни қойил қолдириб, уларга руҳий мадад берган бўлса, энди фронтдаги жасорати орқали ҳам жангчиларга намуна бўлди. Ҳаёт билан санъатнинг, адабиётнинг бир-бири билан жипслашиб, қўшилиб, бир-бирига куч-мадад берганини қуйидаги факт ҳам тасдиқлайди. Фронт жангчилари Қобил Қори тимсолида ўзларини тасаввур қиладилар, бу асарни ўзлари ҳақида ёзилган асар сифатида кутиб оладилар. Жангчиларнинг хатларидан бирида қуйидагича фикр бор:

«Ҳар бир жангчидек, Қобил Қорининг қалби ҳам Ватанга садоқат ва яшашга муҳаббат ўти билан тўлиб туради:

— Йўқ,— деди у,— ўлгим келмайди,
Кўзларимни юмгим келмайди.
Бу бўстонни сақламоқ керак,
Бу бўстонда яшамоқ керак.

Қўшиқда ўлимдан қўрқмаслик, ғалабамизга ишонч, ёвдан қасос олишга чақириқ шаҳид жангчининг васияти шаклида бериладики, бу китобхонларда зўр таъсир қол-

дирувчи эмоционал ифодага эгадир» («Қизил Армия» фронт газетаси, 1944, 20 май).

Зулфия урушдан кейинги даврдаги шеърларида уруш мавзуини ҳар доим аёл, она ва фарзанд, она-Ернинг бугуни ва эртаси, кишилик жамиятининг келажаги билан узвий боғлаб талқин қилади. Унинг муҳаббат ва она ҳақидаги шеърларида аёл қалбини нақадар чуқур ва теран ифодалай олиши намоён бўлади.

Ҳаётни, гўзалликни, осойишталикни, меҳр-оқибатни, порлоқ эртанги кунни — қисқаси, инсон учун энг зарур бўлган шодлик ва бахтни ҳаммадан аввал аёл — она қадрлайди. У буларни ўз фарзандини севгандай севди ва қадрлайди. Чунки фарзандининг устига гард юқишини истамайди, унга заррача нохушликни раво кўрмайди. Бутун умиди, шодлиги ва бахтини шу фарзандида, унинг порлоқ эртанги кунда кўради:

Қора кўзларингга қарайман,
Унда борлиқ бўлар намоён.
Менинг бахтим ёрқин, бетуман,
Жилваланиб кўринар аён.

...Сен ўс соғлом, беқайғу, эркам,
Муҳаббатим бошингга соя,
Мен бахтиёр алла айтайин,
Қўшиқларим кўп бениҳоя.

Кўз ёш нима сен билма зинҳор,
Сенга порлоқ тилайман иқбол,
Бу дунёда не яхшики бор
Сенга, қўзим, сенга бўлсин, ол!

Бу мисра Улуғ Ватан урушининг ўртасида ёзилган. Шунинг учун ҳам фарзандига тилаган ниятининг марказида унинг «кўз ёш нима билмаслиги»ю «дунёда бор яхшилик»нинг унга ёр бўлишидир. Шоира фарзанднинг тақдирига онанинг болага бўладиган табиий муҳаббатидан эмас, балки замона, конкрет ҳаётдан келиб чиқиб ёндашади. Шоиранинг юқоридаги сўзларида қонли уруш инсониятнинг, оналарнинг бошига келтирган оғир мусибати ва аччиқ ҳақиқати ётибди. Зулфиянинг «Фарзанд» шеъри билан «Ғолиблар қайтганда» (1945) ва «Уғлим, сира бўлмайти уруш» (1954) шеърлари Шайхзода ибораси-ла айтганда шеърий салосага — трилогияга ўхшайди. «Ғолиблар қайтганда» шеърида «Фарзанд» шеърида

аввалдан сезиб турилган фожиа — она ва фарзанд бошига тушган оғир мусибат ётади. Орзиқиб кутилган ғалаба куни келди, ҳамма ғолибларни кутгани ошиқиб чопишмоқда. Бир она эса фронтда ҳалок бўлган эрининг расмига «ўқиб-ўқиб боқди», кўз ёшлари «оқ ёноғида қотди». Лекин «неча йиллар кутган муҳтарам висол» — ғалаба келганлиги учун «ўлдирувчи аччиқ ҳижрон»ни енгиб аёл «қучоғида гул ўғлини етаклаб» ўша «келажакни сақлаб қолганлар» ҳузурига чиқади. Эри ва шу қаҳрамонлар халқни ўлим қирғоғидан арслондек «опичлаб олиб ўтган экан», демак, тўкилган қон бекорга кетмабди, халқ қатори фарзандининг ҳам келажаги омон қолибди.

Аmmo шу фарзанди улғайиб, «лаби устида қалдирғочнинг майин қанотидек» мўйлови чиққанда янги уруш шарпаси келади. Эллигинчи йилларда ер юзини ларзага солган мудҳиш ваҳима ҳаммадан аввал юрагида кечаги урушнинг битмас, тузалмас ва заминдан ҳам оғир ҳижрон тоши билан юрган оналарнинг қалбига ғулғула солди, уларнинг қаҳр-ғазабини келтирди. Уларнинг сергак қалби энди бор овози билан янги уруш хавфига қарши исён кўтарди:

Уруш! Номинг ўчсин жаҳонда,
Ҳамон битмас сен солган алам.
Сен туфайли кўп хонадонда
Ота номли буюк шодлик кам.

Бас, бас, эзгу оналар қалби
Яшай олсин беҳавф, баҳт билан.
Меҳнатимиз, ғазаб, севгимиз
Тинчлик, дейди бутун халқ билан.

Кўкрак сути ва меҳнат билан
Биз жаҳонга берганмиз турмуш,
Она қалби оёққа турса,
Ўғлим, сира бўлмади уруш!

Зулфия 50-йиллардан бошлаб тинчликка хавф солувчиларни қоралаб, фош қилибгина қолмади, балки ўзининг жанговар шеърлари билан, ўзининг ижтимоий-амалий фаолияти билан мустаҳкам тинчлик учун фаол кураш олиб борди. У жаҳоннинг жуда кўп мамлакатларига борди, талайгина халқаро анжуманларга қатнашди ва ҳамма ерда тинчлик, дўстлик ва порлоқ келажак

учун курашаётган совет халқининг муносиб вакили сифатида сўзлади, шеър ўқиди, иш олиб борди. Унга Неру ва «Нилуфар» каби халқаро мукофотларнинг берилиши, Болгариянинг «Кирил ва мефодий» ордени билан тақдирланишининг боиси ҳам шунда.

У жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида, айниқса, курашаётган Африка ва Осиёдаги хотин-қизларнинг ҳаёти, тақдири ва кураши билан танишди. Буларнинг ҳаммаси унинг кўз олдида ўзи оддий, камтар, ammo улуғликда тенги йўқ мард, меҳрибон ва доно она образини гавдалантирди:

Мардликда, меҳнатда, ғазаб, севгида
Доно бир онадай бўлдинг сен ибрат.

Зулфиянинг бутун жисмини шу «мардликда, меҳнатда, ғазаб, севгида доно» бўлган она образини яратиш иштиёқи қамраб олади. Она ҳақида ёзишни ҳам қарз, ҳам фарз деб билади. Ўз сўзлари билан айтганда «инсонга хос оддий эҳтиёж, хотира чанқоқлигини қондириш, узилмаган қарз ҳиссини тўкиб солиш эҳтиёжи»ни сезади. Шоира она ҳақида дoston ёзиш учун туйғу йиғади, фикр, қўр тўплайди. Бу бўлажак дoston, дейди шоира: «Фақат ўз онамлар ҳақида дoston эмас, балки умуман она ҳақидаги, она ўз сийнасида ҳамиша олиб юрадиган покиза ва адабий беғаразлик ўти ҳақида дoston бўлади».

Шоира узоқ йиллар бу асари учун воқеа, туртки қидириб юради, ўз онасини назарга олади; ўз онасидек меҳрибон ва азиз бўлиб қолган Комила опани, Ҳамид Олимжоннинг онасини ўрганади. Шоиранинг ушбу мисралар муаллифи билан қилган суҳбатида айтишича, бўлажак асари учун бу икки улуғ сиймонинг жуда кўп фазилатлари йиғилган, териб олинган. Яна бошқа ўнлаб оналарнинг ҳаёти ўрганилган. Охири бир кутилмаган воқеа бу асарнинг бошланишига туртки бўладики, бунини шоиранинг ўзи «Ҳаёт ва сўз» мақоласида шундай баён қилади:

«Ҳа, бир йилдан сал ошди, мен журналнинг навбатдаги сони учун ҳалок бўлган жангчилар хотирасига Оққўрғонда ўрнатилган ёдгорлик билан унинг олдидаги мангу аланга ҳақида мақола ёзишга тутиндим. Мақолага ҳам «Аланга» деб сарлавҳа қўйдим. Ёзаётган вақтимда, ўша ерда кўрган манзарам: мангу аланга қаршиси-

даги кампир сиймоси кўз олдимда турди. Мен мақоламда, албатта, фарзандлар ёдгорлиги олдиди турган она ҳақида, унинг қалбида ловуллаб турган ҳеч сўнмас хотира алангаси тўғрисида, хуллас, шундай кезларда хаёлга келадиган табиий нарсалар ҳақида сўз юритдим, буни қарангки, гапнинг содда ва «ҳаммабоп» йўсинда шу томонга бурилиб кетиши чала қолган дostonимга асосий, теша тегмаган образ бўлишини даб-дурустан сезиб қолдим. Ахир, ҳақиқатда ҳам, асло туганмас, мангу ҳарорат ва нур она қалбига жо бўлган... Шундай қилиб, тезда дostonни яна қўлга олдим — унинг дебочасини ёздим — уни поёнига етказа олишимга энди ақлим етиб турибди».

Бу дебочани ёзгунча шоира турли даврларда она ҳақида бир нечта шеърлар ёзганди. Буларда шу онадаги «мангу ҳарорат ва нур»ни кўришга ва ифодалашга уринганди. У 1950 йилда ёзган «Она» шеърида ҳам моҳирлик билан раисалик қилаётган, ҳам гўдагини ўстираётган аёл ҳақида ёзар экан, шу аёлни нурга, фарзандини нурга интилган ниҳолга ва каптарга ўхшатганди.

«Бизнинг оналар» шеърида (1953) «ўзи қуёш сингари» бўлиб қолган оналарнинг энг улуғ фазилати деб, инсонларга «гўдаклигидан Ватан севгисини пайванд» қилишидир, деб уқтиради. Шоира пировардида Ватан билан она тушунчасини уйғунликда талқин қилади. Онада Ватаннинг фазилатини, Ватанда онанинг сиймосини тасаввур этади. Инсон учун энг яқин, энг азиз, энг меҳрибон она экан, шоира коммунистик партияни улуғлаш учун фақат онанигина муқоясага тортиш жоиз деб ҳисоблайди. Ўзини шу азиз партиянинг — яъни онанинг фарзанди деб ҳис этиш туйғуси Зулфиянинг ўнлаб шеърининг қон-қонига сингиб кетган. «Партия, сенга салом!» (1953) шеърида партияни она, ўзини унинг фарзанди ҳисоблаб, «фарзандлик эрка ҳисси жўш ураркан юракда», «ҳар қиз янги меҳнатнинг ярқироқ чўққисидан масофа, замон ўта келажакни кўради», дейди. «Мен коммунистман» (1954) шеърида ёш коммунистни партиянинг «тўнғич фарзандлари» қаторидан жой олган «кенжа фарзанди» деб таърифлайди. Ватанни онага ўхшатиш кўпгина ўзбек шоирларида учраса ҳам, партияни она образи орқали улуғлаш ҳодисасига фақат Зулфия ижодидагина дуч келаемиз.

Зулфия ҳаётда, воқеликда қандай улуғвор, гўзал, қуд-

ратли, бардошли, сахий ва меҳрибон нарсa кўрсa, буларнинг ҳаммасида онанинг битмас-туганмас фазилатларидан бирини эслайди, тасаввур қилади. Арманистондаги Севан кўли тўғрисида кимлар шеър битмаган! Зулфияга бу кўлни «Она кўкси» деб аташлари маъқул тушади, юрагига жуда-жуда яқин туюлади. Агар уни «Она кўкси» дейишар экан, шоира шеърда «Суқ ва қўмсаш билан интилдик чанқоқ» деган мисранинг яратилиши ва унга юкланган икки маъно (ҳам сувга интилиш, ҳам она кўксига) ғоят табиий ва қонунийдир. Шоира уни таърифлашда давом этиб, «Ер бекаси» дейди. «Севаннинг туби бир дунё» экан, бу томони билан ҳам у онага ўхшайди, у ҳам «кўзга нур», «шоирга ғурур» беради!

Кўл сувининг тобора камая боришида ва унинг бетидеги шабада туфайли ҳосил бўлган тўлқинларда ҳам онани кўради шоира. Шеърнинг маъноси чуқур, ҳаққоний. Зулфия оналарнинг, хотин-қизларнинг матонати, бой ва гўзал қалбига ич-ичидан тан беради, қойил қолади ва уларнинг улуғлигини кўз-кўз қилиб гўё ғурурланмоқчи, хуморидан чиқмоқчи бўлади. Зулфиянинг Леся Украинанинг, Соломея Нерис ва Марварид Дилбозиларнинг аёл қалбининг ойнаси бўлган шеърларини ўзбек тилига таржима қилиши ҳам бежиз эмас. Айниқса Зулфия томонидан Некрасовнинг «Рус аёллари» поэмасининг ўзбек тилига ағдариши асосида жуда катта маъно бор эди. Юқорида таъкидлаганимиздек, шоирадаги аёллар жасорати олдида тан бериш туйғуси Некрасовнинг бу асарини таржима қилишга ундади. Эҳтимол, Некрасовни шеърятдаги ўз устозларидан деб билган Зулфия бу асарни таржима қилиб чиққач, аёлларнинг ҳаётдаги тақдири, инсоният тарихидаги ролига Некрасов кўзи билан янада теранроқ қарагандир. Дарвоқе, шоирнинг ўзи мана бундай дейди:

«...Рус классикасини таржима қилиш борасида олиб борган ишларимиз эса, қўрқмасдан айта оламанки, бестисно ҳар биримиз учун машаққатли, айни замонда олий ва зарур мактаб бўлди. Мен, шеърят даргоҳига энди тетапоя бўлиб кириб келаётган ёшгина қиз, Ҳамид Олимжон билан танишган пайтимда, у мenden, рус адабиёти билан ошнамисан, деб сўраган эди. Мен ўзбекча таржима қилинган асарлар борки, ҳаммасини ўқиганман, десам, бу оз, жуда ҳам оз, деб жавоб берган эди. Биринчидан, деган эди у, ўзбекчага қилинган таржима-

лар кўп эмас, энг муҳими эса, асл нуххани ўқишни ўрганиб олиш керак, ана шундагина тилдаги бутун муаттарликни, ширадорликни ҳис этиб, бирон нарса уқиш мумкин... У менга олиб келган биринчи рус китоби — Некрасовнинг тўплами бўлди. Мен ўзимнинг рус тилини эгаллашдаги нўноқлигимни енгиб борганим ҳолда, уни бир ўтиришда ўқиб чиқдим, форманинг ҳузур-ҳаловат бахш этувчи эркинлиги, фикрнинг соддалик ва жўшқинлик билан ифода қилиниши мени нақадар қойил қолдиргани ҳали-ҳали эсимда».

Некрасовнинг поэмаси шоира учун ижоднинг жуда кўп эстетик принципларини ўрганишда ўрناк бўлиши билан бирга, унга аёллар садоқати ва мардлигини янада чуқурроқ тушунишга катта кўмак берди. Эҳтимол, шоира характерида мавжуд бўлган садоқат туйғусини ривожлантиришда бу ҳаётбахш поэма ҳам муҳим маънабалардан бири бўлиб хизмат этгандир!

Зулфия юрагида бора-бора аёллар тўғрисида йирик-роқ асар ёзиш ва бунда ўз қалбида бу улуғ инсонлар — шоиранинг ўз сўзи билан айтганда, «тақдирдош»лари тўғрисида қалбида йиллар давомида йиғилган эзгу туйғуларни ифодалаш истаги етила боради. Уша биз аввалда айтиб ўтган поэмани ёзишга киришадди, унинг дебчасини эълон қилади. «Менинг меҳрибон онагнам» шеъри ана шу ниятни амалга ошириш учун ёзилган.

Шоира дебчада бўлажак поэманинг оҳангини — пардасини созлайди: «Шодлик қуёши» бўлмиш онанинг улуғлигини кўтаринки пардада куйлашга бел боғлайди. Она инсониятнинг онаси бўлганлиги учунгина эмас («Олам туғилиши эди сен илк бор, фарзанд-ла сукутни уйғотган замон», «Сен — Момо Ҳавонинг йўлига тушай») балки, энг аввало «ажал-ла юзма-юз туриб» голиб чиққан қаҳрамонлиги учун, худди шу фазилати ва фарзандлари қонига жойлаган «садоқат ҳисси» учун улуғланиши керак, деган фикрни олға суради шоира. Ўзининг, инсониятнинг бу улуғ зотга бўлган чексиз меҳр-муҳаббатини ифодалаш йўлларини қидиради.

Шоирада она мадҳи учун сўз ҳам, фикр ҳам, ҳис-туйғу ҳам — ҳамма-ҳамма нарса етарли. Унинг ўзи ҳам шундай она ва у гавдалантирмоқчи бўлган она шоира юраги ва тили орқали сўзлайди, улар гўё бири-бирининг қиёфасида гавдаланади...

Ё мен қучиб етмаган ҳаёт
Она каби эслатар бурчим.

(«Үйлар...»)

Бу Зулфиянинг бир умрлик ижодий-эстетик принцидир. У она ҳақида ҳам шу нуқтан назардан фикр юритади.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўринадики, Зулфия ҳаётдаги, воқеликдаги ҳамма нарса — поэзия учун материал, илҳом берувчи ҳамма нарса тўғрисида қалам тебратди, аммо буларни аёл қалби билан тинглаб, аёл кўзи билан кўриб, идрок этиб, аёл сўзи — бўёғи билан тасвирлади, унинг онгида — овозида куйлади. Шоиранинг қайси шеърига назар ташламанг, ундаги образлар ҳам аёллар дунёсидан топилган. Бу нарса образларнинг ҳаётини ва таъсирчан бўлишини таъминлаган. Унинг ажойиб ташбиҳлари аёллар бисотидан тўқилган, уларнинг туйғу кечинмасини, ҳаёти ва тақдирини ифодалашга фаол хизмат этувчи палак — образлардир.

ЙИЛЛАР ҚАЛБ ОРҚАЛИ УТГАНДА...

**РАМЗ БОБОЖОН АСАРЛАРИНИНГ УЧ
ЖИЛДЛИГИ ҲАҚИДА УЙЛАР**

Ҳозирги кун ўзбек совет адабиётининг етук намояндаларидан бири, атоқли шоир ва драматург Рамз Бобожоннинг ижоди фақат республикамиздагина эмас, балки Бутуниттифоқ аудиториясига ҳам жуда яхши таниш. У ўзининг шеърляти, дostonлари, драматик асарлари, публицистикаси, рус классик ва совет адабиётидан ҳамда кўп миллатли совет халқлари адабиётларидан қилган таржималари билан бадий маданиятимиз тараққиётига муносиб ҳисса қўша олди.

Адибимизнинг уч жилдлиги унинг ўзига хос бадий оламини яна бир карра равшан ва тўлақонли тасаввур этишимизга кўмаклашадиган салмоқли нашрдир.

Мазкур уч жилдлик шоир қалам тебратган бошқа барча адабий жанрлардаги асарларни қамраб олганлиги ҳамда батартиб кўрсатиб берганлиги жиҳатидан, маълум маънода, муайян ижодий босқичнинг якуний китоблари бўлиб кўзга ташланади.

Адибнинг ҳаёти мамлакат ва халқ ҳаётидаги йирик воқеалар, тарихий ўзгаришлар орасида кечди. У, ўзи мансуб бўлган ўзбек совет адабиётининг ўрта авлоди вакиллари қатори, 30-йилларда авж олган индустрлаштириш ва коллективлаштириш суронларини, Улуғ Ватан урушини, урушдан кейинги йилларда вайрон бўлган халқ хўжалигини тиклаш машаққатларини, партиямизнинг XX съезди бошлаб берган янги, жўшқин ўзгаришлар билан характерланадиган даврни, космосга парвозни, поёнсиз чўлларни, қўриқларни ўзлаштириш соҳасида бошланган қаҳрамонона меҳнатни бошдан кечирди. У совет

бадний зиёлиларининг вакили сифатида социалистик мамлакатларга сафар қилди. Ўзга жамият ва халқлар ҳаётининг ўзига хос манзараларини ўз кўзи билан кўриб, қалби билан ҳис этди. Адибнинг ҳаёт йўли ана шулар билан характерланади. Бу ўзгаришлар унинг учун бегона, ташқи ҳодисалар эмас, балки улар шоир ҳаётининг асосини ташкил этди ва мазмунига айланди. Ҳаёт йўли, бу йўлларда кечган воқеалар, воқеликдаги сифат ўзгаришлар унинг қалби орқали ўтиб, турмуш ва қалб тажрибасига айланиб, шеърларига, дostonларига, драматик асарларига кўчди.

Тўғри, даврнинг ижодкор қалбидаги инъикоси турли даврларда турлича кечди. Биз Рамз Бобожоннинг 30-йилларнинг иккинчи ярмида ёзган илк шеърларини кўздан кечирамиз. Шоир бу шеърларда «ҳаётнинг қувноқ шўх найини» чалади. Шоир укасининг, қизил аскар бўламан, деган орзусидан юрагининг енгил бир ҳаприқишини шеърга солади. У қиш эртагига, Қорбобонинг ажабтовур қиёфасига маҳлиё бўлади, кўклам фаслининг ташқи, ҳамма кўриб турган белгиларини шеърларида яна бир карра тасвирлаб беради. Бу шеърлар, шоирнинг ўзи айтганидек, «ҳали бир ҳавас» эди. Уларда энди қўлига қалам тутган ёш шоирнинг болаларча содда, тажрибасиз қалбининг илк ва анча юзаки таассуротлари гавдаланади. Биринчи жилддаги бундай шеърлар шоир изланишларининг мураккаб кечганлигидан далолат беради. Аммо худди ўша йилларда ёзилган «Биз — ер қуёши» (1936) шеърда аллақачон мамлакатнинг катта ҳаёти, халқнинг ўзгарган янги тақдири билан тирач ҳамнафасликка эришган қалбнинг салмоқли, муҳим кечинмалари жўшқин бир куч билан садо беради.

Бу шеърнинг лирик қаҳрамони, кўриниб турибдики, янги совет воқелиги вояга етказган, вужудда мислсиз куч-қудрат ҳис қилган, ўзини янги ҳаётнинг, ернинг хўжайини деб билган соғлом, фаол киши. «Биз — ер қуёши»да шоирнинг кейинги ижодиётида изчил ривож топган ва тобора чуқурлашиб борган инсон тушунчасининг илк куртаклари намоён бўлди.

СССР Давлат мукофотида сазовор бўлган «Обиҳаёт» достони умуман ҳозирги ўзбек поэма жанри ривожининг энг яхши тенденцияларидан далолат берувчи асардир. Рамз Бобожон ижодининг ижтимоий-сиёсий салмоқдорлик, ҳозиржавоблик, долзарблик сингари хусусиятлари

бу дostonда сўзнинг асл маъноларида, етук маҳорат билан узвий бирликда тўлақонли намоён бўлган. Дostonда шартли бадий усул қўлланилган. Дарё жонли одамдай суд қилинади. Ҳаддидан ошиб, ваҳшийлашган Амурдарё ва уни жиловлаб, тарбиялаб, тўғри йўлга — жамият ва халқ манфаатлари хизматига солган матонатли, тадбиркор кишилар — дostonнинг бош қаҳрамонларидир. Одоб-ахлоқни «унутган» дарё устидан уюштирилган суд жараёнида уни қораловчи ва ҳимоя қилувчи икки гуруҳ пайдо бўлади, Гоҳ ўта драматик, гоҳ чуқур ғазабнафрат, гоҳ ҳажвий оҳангларда тасвирланган ана шу судда ҳар икки томон ўз позициясини асословчи ўткир далиллар келтиради. Улуғ Ленин имзо чеккан машҳур Декрет, мамлакатимизда дастлаб қурилган каналлар ва тўғонлар, ўлими олдида бир қултум сув сўраган қаҳрамон қиз Зоя, сувга чўкаётган Венеция ва ёмғир томчисига зор Атакамалар эсланади. Булар сув масаласининг инсон ҳаётидаги муҳим аҳамиятини етарли асослайди. Ниҳоят, минбарга ўзбек деҳқони чиқади. Бу табиий бир ҳол. Чунки асрлар давомида сувга ташна бўлиб келган бизнинг халқимиз сувнинг қадрини яхши билади. У энг адолатли таклифни айтади:

Илтимос шу:

Ўртоқ судья,

Ўртоқ прокурор!

Амуни

чўлга ҳайданг,

«Тегсин,— денг,— фойданг».

Кетсин

Ернинг манглайдан шўр!

Хуллас, умрида кўп «безориликлар» қилган, «Педагогик поэма»дан беҳабар Аму инсон амри, совет кишиларининг қудрати билан чўлга ҳайдалади. Асрий қақроқ чўлларни гуллаб-яшнатишга хизмат қилади. Бу — энг тўғри ҳукм эди.

Дoston халқимизнинг яратувчилик кучи ва меҳнатини, улуғ Ленин ғояларининг тантанасини, бу ғояларнинг ҳаётбахш моҳиятини тараннум этади. Дostonда фалсафий чуқурлик билан оташин публицистик ҳис-туйғулар узвий бирлашиб кетган ва у худди шу хислатлари билан

совет шеърятдаги Маяковский асос солган жанговар анъаналарга ҳамнафасдир.

Рамз Бобожон кўп йиллардан буён драматургия соҳасида ҳам меҳнат қилиб келмоқда. У асосан комедия жанрида ижод қилаётир ва бу соҳадаги ижоди драматургия ривожига, театр санъати ривожига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди. Драматург Рамз Бобожон асарлари мамлакат театрларида қўйилган ва томошабинларга яхши маълум.

Унинг комедиялари чуқур замонавий руҳ билан суғорилган. Ҳаётнинг ўткир мавзуларига бағишланган. Масалан, унинг «Инсу жинс ёки тирик мурдалар» номли комедиясини олиб кўрайлик. Бу комедия замонавий «тирик мурдалар»ни — еб-ичиш, ўйин-кулги, мол-дунё тўплаш учунгина дунёга келган ва шулардан бўлак ҳеч нарсани тан олмайдиган маънавий қашшоқ, яшаш фалсафаси тубан кимсалар ўткир кулги қилинади. «Зуҳранинг мактублари»да замондошларимиз ўртасида шаклланаётган янгича социал-маънавий муносабатлар қувноқ комедия планида очилади. Драматургнинг яна бир жиддий асари — «Тоға-жиянлар» қурувчилар ҳаётидан ёзилган. Пьесанинг «Тоға-жиянлар» деб аталиши кишини беихтиёр, асарда коллективизм ўрнига ошна-оғайнигарчилик, таниш-билишчилик асосида иш юритишдек носоғлом усул танқид қилинса керак, деган хаёлга олиб боради. Лекин комедияда эса, аксинча, бир қурилиш ташкилотда меҳнат қилаётган икки қариндошнинг, тоға ва жияннинг ўртасида юз берган мурасага келтириб бўлмайдиган ихтилофлар кўрсатилади. Бу ихтилоф тоға — Меҳмонхўжаев ва жияни — Дилбарнинг меҳнатга турлича муносабати асосида юз беради. Меҳмонхўжаев — қурилиш-монтаж бошқармасининг бошлиғи. У план кетидан қувади. Унинг учун қилинаётган ишнинг ҳал қилувчи кўрсаткичи — планнинг бажарилиши. Архитектор Дилбар план билан бирга ишнинг сифатини ҳам талаб қилади. Кўриниб турибдики, комедия ўз мавзуи ва кўтарган масаласи жиҳатидан муҳим, чуқур замонавий асар. Унда турмушимиз тараққиётининг бош йўналиши, унинг етакчи ҳақиқати — Дилбар ва унинг ҳаммаслаклари курашаётган йўлнинг ғалабаси — иш сифати учун курашнинг тантанаси ишонарли кўрсатилади.

Рамз Бобожон асарлари орасида «Шикоятга ҳожат

йўқ» номли яна бир асар борки, уни ижодкорнинг кинодраматургия жанридаги дадил ютуғи деб баҳолаш мумкин. Бу кинокомедия замонамиз ёшлари, уларнинг меҳнати, севгиси, маънавий изланишлари ҳақида. Воқеа оддий бир шаҳарчада бўлиб ўтади. Асарнинг бош қаҳрамонларидан бири Ҳалим — шофёр. У фермадан заводга сут ташиydi. Яна бир қаҳрамон — Зарифа — шу шаҳарчада чиқадиган район газетасида ишлайди. Бошда бир-бирини ўт билан сувдай хуш кўрмайдиган бу икки ёш мураккаб тўқнашувлар жараёнида, меҳнат жараёнида ўзаро бир-бирларининг энг яхши инсоний хислатларини кашф этади, аynи шу жараёнда биз ҳам уларни тобора таниб борамиз ва севиб қоламиз. Зарифанинг принципиал, ҳалол характери, ўзига ярашган инсоний жасорати, Ҳалимнинг қувноқ, соғлом феъл-атвори, юморга бой тили, олижаноблиги, икки ёшнинг ҳаёт йўлида учраган қатор мураккаб проблемалар — булар ўқувчини ҳаяжонлантиради, унинг эсида қолади. Ҳозирги ҳаётнинг муҳим томонларини, ёшларимиз характеридаги поэтик хислатларни акс эттирган бу асар шу пайтгача киноленталарга тушмай келаётгани кишини таажжублантиради, холос.

* * *

Биз атоқли шоир ва драматург Рамз Бобожон асарлари уч жилдлигининг сўнги саҳифасини ёпаётимиз... Бу китоблар атоқли ижодкорнинг улкан турмуш тажрибаси ва бой қалб кечинмалари хазинасидан туғилган ўзига хос, сермазмун, ҳароратли бадий бир оламни қалбимизга ҳади этади.

ЛИРИК ВА ЭПИК ТАСВИР МАҲОРАТИ

Ҳамид Гуломнинг кейинги йилларда поэма жанрида қўлга киритган ютуқларини, тажрибаларини кузатиш, уни бугунги ўзбек совет поэмачилигининг умумий тараққиёти билан уйғунликда ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади.

Маълумки, поэтик асардаги лирик ва эпик асос субъективлик ва объективликнинг ўрни ва роли билан белгиланади. Хусусан, поэмадаги эпик тасвир жараёнида воқелик, характерлар ривож, ҳаётий ситуациялар ўқувчи кўзи ўнгида биринчи планга чиқади ва мустақил, объектив моҳияти билан намоён бўлади. (Унинг амалий исботи хусусида қуйироқда «Лола кўл» таҳлилида батафсилроқ тўхталамиз.) Бундай кезларда асардаги лирик талқин, яъни шоирнинг ўй-мушоҳадалари, ҳис-туйғу, кечинмалари, воқеликка бевосита муносабати бир қарашда иккинчи планга ўтгандек, бош қаҳрамон тақдири, фаолияти билан боғлиқ картина ва ситуациялар, воқеа-ҳодисалар ортида қолиб кетгандек туюлади. Аслида эса, ана шу воқеликнинг объектив тасвирида — поэтик тадқиқ этилаётган қаҳрамонлар маънавий-психологик ҳаётининг инкишофида лирик тасвир (яъни, шоирнинг тафаккур, қалб зарблари, эстетик қарашлари) мавжуд бўлади.

Лирик формадаги тасвирда эса, давр воқеа-ҳодисаларига ҳаётга ҳамда ижтимоий-сиёсий ва маънавий-ахлоқий масалаларга бўлган муносабатдан мазкур омилларнинг субъектга таъсири натижасида юзага келган. Ассоциациялар лирик қаҳрамон кечинмалари, ҳис-туй-

гулари ва фикрлари силсиласи тарзида бадий талқин объектига айланади. Келинг, яхшиси, конкрет мисолларга мурожаат этайлик. Хусусан, «Амазонка қўшиғи» поэмасининг лирик қаҳрамони:

Мен шу байрам асноси,
Шу энг эзгу дақиқа,
Олис қитъа дарёси
Амазонка ҳақида,
Уйлагим келиб қолди,
Куйлагим келиб қолди,—

дер экан, бу бежиз эмас; зеро «Биринчи Май, Қизил Май Амазонкага ўхшар». Ана шу омил ассоциатив мушоҳадакорликка ундайди, яъни лирик қаҳрамон хаёлини олис Чили тупроғида содир бўлаётган қонли воқеаларга етаклайди; унинг қулоғи «Амазонка зорини» тинглайди, бутун умри давомида оддий меҳнаткаш инсон бахти учун курашган XX асрнинг улкан шоири Пабло Неруданинг ҳаёти манзараларини, унинг Ўзбекистон тупроғидаги сафар чоғларини, Исла Неградаги ёнғин воқеаларини кўз ўнгида гавдалантиради. Бу ҳол, яъни образли ассоциативлик ўз-ўзидан, лирик қаҳрамон қалбидаги эҳтиросли, жанговар публицистик руҳ билан йўғрилган шеърларнинг оқиб келишини таъминлайди. Ана шу ҳаётий омилларга бўлган муносабатда лирик қаҳрамон табиатидаги етук социализм даври кишиларининг қалбифодаси — дўстлик, юксак гуманизм, интернационал қардошлик туйғулари тажассум топади.

Ижтимоий-сиёсий воқелик, ҳаёт белгилари санъаткор қалб призмасидан ўтиб, бадий талқин этилгани боисдан ҳам баъзан уларни лирик қаҳрамонга ёки шоирга тегишли эканлигини ажратолмай қоласан. Гарчанд, лирик тасвирнинг баъзи ўринларида предмет, ҳолат деталлари, картина тасвири учраса-да (чунончи, Пабло Неруданинг «дафн намойиши», буюк шоирнинг Марказий Комитетда Биринчи секретарь билан учрашуви, Бухорога сафари, лирик қаҳрамоннинг «Ваҳм чангалзор»га Амазонка бўйлаб қайиқда сузиб бориши тасвирларида), улар лирик қаҳрамоннинг айна психологик ҳолати, кайфияти ва қалб гаммаларини бойитиб кўрсатиши билан баробар, поэмада кўзда тутилган асосий ғоявий-эстетик мақсад учун хизмат қилади. Шу маънода, лирик талқиндаги субъектив «мен»да ҳар қандай ҳолда

объектив мазмун бўлади, дейиш мумкин. Хусусан, у давр ва жамият ҳаёти, инсон қадри ва тақдири, келажак билан уйғунликда тадқиқ этилаётганлиги учун ҳам умумлаштирувчи характер — эпик мазмун касб этган ҳолда намоён бўлмоқда.

Баҳорни соғинганлар,
Баҳорни яратганлар,
Келинг, сафга туринглар,
Бахт баҳори шаънига
Куй-қўшиқ янгатганлар,
Сиз олдинда юринглар!
Қўлни-қўлга беринглар,
Арғимчоқ бўлсин қўллар.
Тонг завқини суринглар,
Қулф урсин иноқ диллар!

Лирик тасвирдаги эпиклик бевосита лирик қаҳрамоннинг Чили воқелиги, Пабло Неруда ҳаёти билан боғлиқ давр, ижтимоий тараққиёт, инсоният тақдири хусусидаги ўй-мушоҳадаларнинг умумлаштирувчи характерида намоён бўлаётир.

Умуман, ўзбек совет поэмачилиги тараққиётида лирик ва эпик асос уйғунлигининг ўзига хослигини чуқур англаб етиш учун, биринчи галда, Улуғ Октябрь революциясидан кейин янги шахс ва жамият ўртасидаги янгича алоқа ва муносабатлар характерини ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Зеро, ана шу муносабатларнинг коллектив характери янги шахснинг дунёқарашини ҳам белгилади; шахснинг орзу-истаклари, қарашлари, маслак ва қизиқишлари социалистик жамиятнинг камолоти, тараққиёти жараёнида умумхалқ орзу-умидлари, маслак ва идеаллари, қарашлари билан боғлиқ ҳолда намоён бўлди. Шунинг учун ҳам жамиятимиз ҳаётида субъективликнинг роли беқиёс ўсганлигини қайд этиш билангина бутун масала ойдинлашмайди, ҳамма гап ана шу субъективликнинг янги сифат белгисида намоён бўлганлигидир.

Чунончи, социализм даврида ҳар бир киши ўзининг воқеликни қайта қуришдаги, ўзгартиришдаги беқиёс имкониятларини, мустақил тарихий ижодий фаолиятини тўлиқ ҳис этди. Шу асосда, бадий асарда санъаткор позицияси ҳам тубдан ўзгарди; у тасвир объектига нисбатан янада жўшқин, янада актив муносабатда бўлади-

ган бўлди. Зеро, у воқелик жараёнлари моҳиятини чуқур англаб етибгина қолмай, уни қайта ўзгартиришга, камол топтиришга интилар экан, ана шу процесда (воқелик белгиларида, картина ва ҳолатларда) унинг ўзига хос қалб зарблари, муносабати акс этади. Ана шу жиҳатдан ҳам Ҳ. Олимжоннинг «Комсомол келади», «Жабҳа бўйлаб», М. Шайхзоданинг «Ўртоқ», «Чироғ» асарлари лирик поэма жанри табиатига новаторона янгилик олиб кирган эди, деб бемалол айта оламиз. Зотан, мазкур поэмаларнинг ҳар биридаги лирик «мен»нинг ташқи муҳитга, социал воқеликка актив аралашуви, умумхалқ ҳаёти ва ишларида, тақдирида ўзини ҳам масъул сезиши, шоир фикри ва тушунчаларининг жамият тафаккури билан узвий боғлиқликда тажалли топиши — буларнинг барчаси воқеликни революцион жиҳатдан қайта қуришдаги инсон субъектининг кенг, эркин парвозини англатади.

Ҳ. Фуломнинг «Амазонка қўшиғи», «Лола кўл» сингари асарларида улкан устозлар поэмаларидаги қутлуғ анъаналарнинг янги ҳаёт материали асосидаги давомини кўрамиз. «Амазонка қўшиғи» асарининг лирик қаҳрамон бугунги одамлар «мени» табиатидаги ижодий активлик, дунё тинчлигига, олам тақдирига масъуллик, маънавий ўқтамлик жиҳатларини туяди. Шу жиҳатдан ҳам у «Мен бу ерда, Чили яқинида, чегара биқинида замон мардларини, мазлум дардларини ўйлайман» деганда ўқувчи қалбидаги ҳис-туйғулар билан табиилик, ҳамоҳанглик касб этади. Шу жиҳатдан ҳам унинг ҳушёр башар аҳлига қарата қуйидаги хитоби ўқувчи қалбида ҳам акс садо уйғотади:

Жаҳон қўнғироқлари,
 Жанғир-жуңғур бонг уринг!
 Океан қирғоқлари,
 Тўлқинларни тез суринг,
 Улар қалқиб оборсин
 Европага хабарни!
 Дунё олдини олсин
 Бу даҳшатли хатарнинг,
 Чилида қора босқин!
 Исла Неграда ёнғин!

Образли ассоциатив мушоҳадакорлик «Берлин майдонидаги Гитлер ёққан китоблар»ни, «Қурра осмонлари-

да тунга чўмган офтоблар»ни, Испания даҳшатини лирик қаҳрамон хотирасида жонлантиради. У тинчликсевар инсониятни фашизмнинг ваҳшати даволат топмаслигига, унинг олдини олишга чақиради.

Ушбу ўринда шу нарсани таъкидлаш лозимки, лирик тасвирдаги субъективлик ўзининг шахсийлик қобилигига ўралашиб қолмасдан ижтимоий моҳият касб этишти, дунё ва инсоният тақдирига, социал воқеликка актив аралашяпти; демак, бу нарса лирик «мен»нинг ўз мустақиллигини, атроф-теварагида кечаётган воқеа-ҳодисаларга бевосита боғлиқлигини янада чуқур англаб етганлиги натижасидир.

Ижтимоий ҳаётга субъектив муносабат доирасининг кенгайиши лирик асоснинг чуқурлашишига олиб келди. Хусусан, лирикада бўлганидек, лирик поэмаларда ҳам совет кишиси ва унинг маънавий дунёсини бор мураккаблиги ва бойлиги билан, ижтимоий-сиёсий воқелик билан уйғунликда акс эттиришга интилиш кучайди; зотан, ана шу лирик «мен» ижтимоий тараққиётнинг етакчи тенденциялари нуқтаи назаридан дунё воқелигига муносабатда бўлиш, баҳолаш ва ўз табиатида давр характерини ифодалаш жиҳатидан бетакрор индивидуал қиёфада намоён бўлди. Лирик асоснинг кенг палак ёзиши шоир шахсиятининг тўлиқ намоён бўлишида, фикр-мушоҳадаларини, ҳис-туйғуларини очиқ-ойдин тўкиб солишида, инсон ва инсоният тақдири, ҳаёти билан қонқардош тутиниб кетишида (бу ҳол, кўпинча «Амазонка қўшиғи» сингари ҳикоя биринчи шахс номидан олиб борилган поэмаларда тўлиқ аксини топади) ёрқин кўринади. Лирик асос поэма структурасида янгича сифат белгисида кўриниш билан баробар, дoston табиатидаги эпиклик характерига ҳам ўзгартишлар киритди. Яъни, мазкур лирик асоснинг ўзи эпиклик хусусиятларини ўзига сингдирган ҳолда тажассум топди. Хусусан, лирик қаҳрамон давр воқелиги ва мураккаб ижтимоий процессларни ўз табиатида мужассамлаштирган ҳолда замона билан узвий боғлиқликда намоён бўлиши ўз мазмун ва мундарижасига кўра эпик характер касб этганлигининг ёрқин исботидир. Бугунги лирик поэмачилигимизнинг новаторлик характери ҳам шундаки, ундаги лирик асос доираси шу қадар кенгайиб, ўз мундарижасига улкан объектив дунёни сингдирган ҳолда намоён бўлмоқда, ана шу асосда эпик масштаб касб этмоқда.

Бу эса биргина лирик поэма эмас, умуман ҳозирги поэмалар структурасига жиддий янгиликлар олиб кирдики, оқибатда у жанр принципини белгилашда ҳал қилувчи роль ўйнади. Шу боисдан ҳам эпик характерга яқин турувчи («Лола кўл» каби) поэмаларда ҳам лирик асос воқелик талқинида етакчи ўрин тутади, одамлар тақдири ва воқеа-ҳодисалар моҳиятини ўз юрак призмасидан ўтказган шоир шахсияти билан синкретик яхлитлик касб этади. Шу жиҳатдан ҳам Ҳамид Ғулмонинг «Лола кўл» асаридаги лирик ва эпик асосларни бир-биридан айри англаб бўлмайди.

«Лола кўл» поэмасида бир неча йўналишдаги сюжет чизиқлари — Тўлаган чол ва Меҳри, Нодира ва Мардон ҳаёти ва тақдири билан боғлиқликда ривожланар экан, шоир ҳаётий воқеалар асосида бугунги социалистик турмушимиз ҳамда янги инсоний муносабатлар моҳиятини очиб беради. Ушбу йўналишда воқеалар ўзининг объектив ривожиди давом этаркан, шоир позицияси яққол кўзга ташланмайди. Хусусан, қаҳрамонларнинг ҳаёти ва тақдири тасвирида эпиклик етакчилик қилади. Лекин, лирик тасвир буткул йўқ бўлиб кетмайди, лирик асос қаҳрамонларнинг маънавияти, психологияси тасвирида ёрқин нур ташлаб туради. Бу поэмада шоир «мени», яъни лирик асос билан объектив воқелик таҳлилида маълум «чегара» сақланади. «Амазонка қўшиғи» асарида эса ана шу «чегара» буткул сидирилиб кетган эди: Хусусан, воқелик барча тафсилот ва деталлари, моҳияти билан шоир қалбидан ўтиб, эстетик баҳоланади. Лирик асос «мен» ва «биз» тушунчаларининг органик уйғунлигини мужассамлаштиради. Совет халқининг гуманистик ва интернационал туйғулари билан боғлиқликда инкишоф топади. Шоир ўзини социалистик жамият ва мамлакатнинг бир аъзоси сифатида эмас, балки унинг хўжайини, дунё ва инсоният тақдирига масъул шахс сифатида ҳис қилади. Бу эса, лирик ва эпик пландаги тасвирнинг омухталашиб кетишида ўзининг бадний ифодасини топади. Лирик «мен» зиммасига улкан мазмун юклаш, яъни дунёни ва воқеликни улкан кўламда туйиш, инсониятни ва ер курраси тақдири, истиқболга масъуллик имкониятини берган асоснинг таянч нуқтаси — бу социалистик воқелик шарофатида, инсон тушунчасининг серкўлам моҳият касб этганлигидир.

«Лола кўл»да эса, социалистик жамиятимизда ўз ўрнини тополмаган инсоннинг ҳаётда ўз ўрин ва ролини тўғри англаш ва энг муҳими — ана шу социалистик тузум шарофати билан оддий совет кишиларининг яратувчилик, бунёдкорлик меҳнати, инсоннинг юксак қадр-қиммати ва иқболи, тақдири акс эттирилади. Хусусан, поэма қаҳрамонларидан бири Меҳрихоннинг эри Тўлаганга қарата айтган қуйидаги сўзлари асарнинг лейтмотивидек янграйди:

...Йўқ, домлажон, ўзгарар инсон,
Улуғ-улуғ ишлар бажарар.
Шу инсоннинг қўлида жаҳон
Гўзаллик касб этар, яшарар!

Поэмадаги лирик асос Тўлаган чолнинг руҳий кечинмаларида, Меҳрихоннинг изтиробли ҳолатлари тасвирида, Мардон ва Нодира қалбидаги нозик, тансиқ севги туйғулари талқинида қуюқ бўёқдорлик касб этади. Лекин, бу билан у воқеликнинг эпик пландаги тасвиридан узилиб қолмайди, балки унга яхлитлик, тиниқлик ва мукамаллик бағишлайди. Ана шу асосда лирик ва эпик тасвирнинг гармоник равишда уйғунлик касб этганлигини кўришимиз мумкин.

Хуллас, Ҳамид Гуломнинг кейинги йилларда йирик эпик жанрда олиб бораётган тажрибалари унинг лирик ва эпик тасвир маҳоратини тобора мукамаллаштириб бораётганлигидан, келгусида янада ўктам асарлар яратишидан далолат беради.

ИЖОДКОР НАЗАРИ

Халқ орасига тарқаб кетиб ўқиладиган китобларни мен жонли одамлар сифатида тасаввур этаман. Доимий ҳаракатда бўлган бундай китоб яратиш ҳар бир сўз санъаткорининг эзгу орзусидир. Ёзувчи Мирмуҳсин ҳам ана шундай орзу билан ижод қилиб келаётган адибларимиздан.

Мирмуҳсин ўттизинчи йилларнинг охирларида адабиётга кириб келди. Шу давр мобайнида бир қанча шеърний мажмуалар, шеърний роман ва достонлар, ҳикоя ва очерклар, қиссалар, тўртта йирик роман яратди. Маълумки, ёзувчи асарлари унинг ҳаётий тажрибаси, илмий-фалсафий савияси, маънавиятининг кўзгусидир. Мирмуҳсин асарларини варақлаган китобхон ана шу ҳаётий ҳақиқатнинг шоҳиди бўлади.

Мирмуҳсин қарийб йигирма йил давомида фақат шеъриятда ижод қилиб, шоир сифатида танилди. Шу туфайли биз Мирмуҳсин поэзиясининг мавзу ва ғоялар кўлами, ўзига хос жанр ва тафаккур олами ҳақида фикр юритиш, айрим хулосалар чиқаришга ҳақлимиз.

Ҳаётимизнинг нурли жиҳатлари, соғлом тараққиёт тенденциялари Мирмуҳсин поэзиясининг етакчи мавзун бўлиб келганлигини алоҳида таъкидламоқчиман. Шиддаткор ёшлик эҳтироси, фидокорлик, ғоявий изчиллик, элу юртга, партияга, ижтимоий бурчга садоқат — поэзиямизнинг ғоявий асоси ҳисобланган бу хусусиятлар Мирмуҳсин лирик қаҳрамони маънавиятига ҳам хосдир. Унинг Улуғ Ватан уруши йилларида ёзган шеърларида катта авлод поэзиясидан руҳланиш кайфияти сезилади.

Шу билан бирга, шоир ўзига хос шеърий тафаккур юртиш, оригинал мисралар тузишга интилади. Урушнинг сўнгги йилларида ёзилган «Коммунист» балладасининг қаҳрамони умум манфаати йўлидаги дадил жасорати билан киши диққатини жалб этади.

Улуғ Ватан урушида ўзбек жангчисининг қаҳрамонлиги лавҳалари тасвири ўша давр поэзиямизда мавжуд эди, албатта. Бироқ, Мирмуҳсин поэзиясида ўша даврдаёқ кўзга ташланган хусусият — ижтимоий инсон образини яратиш тенденциясининг урушдан кейинги йиллар ижодида тобора чуқурлашиб борганлигини таъкидламоқчиман.

Улуғ Ватан урушидан кейинги даврда партия халқ хўжалигини тиклаш, мамлакатнинг иқтисодий аҳволини яхшилаш вазифасини белгилади ва халқ оmmasини шу улуғ мақсад сари сафарбар этди. Дарҳақиқат, тинч қурилиш йилларида меҳнат фронтининг энг зарбдор жабҳаларида фаоллик кўрсатаётган кишилар Мирмуҳсиннинг бу давр поэзияси қаҳрамонига айланди. Шоир ҳар бир касб эгасига биттадан шеър бағишлайди. Бу шеърларнинг кўпчилиги, ҳатто, муайян касб номлари билан аталади. «Қишлоқ врач», «Селекциячи», «Мичуринчи», «Зоотехник», «Инкубатор», «Токар», «Теримчи», «Бухгалтер»... Шоир ҳар бир шеърда мазкур касбнинг типик вакиллари билан бирини ижтимоий ва маънавий жиҳатдан характерлайди. Шеърларда қаҳрамоннинг меҳнат фаолиятига доир энг характерли хусусиятлари, ташқи қиёфаси, белгилари чизилади. «Қишлоқ врач» шеърда эл эъзозланадиган «Доктор опа»ни биз ёруғ, озода хонада беморларни қабул қилаётган бир вазиятда тасаввур этсак, «Зоотехник»да Ашурвойнинг портрети меҳнат фаолиятига оид фактлар орқали таърифланади. Мирмуҳсин колхоз бухгалтерлари ҳақида гапирганда ҳам бу касб эгаси қиёфасига хос муҳим белгиларни топади ва шеърий мисраларда қайд этади.

Мирмуҳсин тасвирлаган қаҳрамонлар шеърда асосан типик ижтимоий шахслар сифатида кўринадилар. Энг характерли ижтимоий белгиларнинг лўнда, образли чизилганлиги жиҳатдан бу шеърлар очерк услубини эслатади. Уларни шеърий очерк — портретлар деб аташ мумкин. Бироқ, шоирнинг айрим шеърларида таърифланган бундай ижтимоий хусусиятлар образнинг ички

маънавий фазилатига айланганлигини ҳамма вақт ҳам ҳис этиш қийин.

Мирмуҳсин насрда ижодий миқёсни кенгайтириб борди. Бир қанча ҳикоя ва қиссалардан романларга ўтди. Насрдаги дастлабки «Чиниқиш» ва «Умид» романлари китобхонларда қизиқиш уйғотди.

Янги инсоннинг маънавий-ижтимоий фаолият жиҳатдан такомиллашуви мавзуи Мирмуҳсин ижодида унинг «Яшил қишлоқ» поэмасидан тортиб «Жамила» қиссасигача, «Зиёд ва Адиба»дан «Умид», «Дегрез ўғли», «Меъмор», «Чотқол йўлбарси» романларигача марказий ғоявий йўналиш ҳисобланади.

Ёшлар ҳаёти довоидаги муҳим бир босқич — уларнинг меҳнат ва оилавий турмушда мустақиллик сари қўйган дадил қадами ва бу йўлдаги қийинчиликлар «Умид» романида бадий акс эттирилган. Асарнинг сюжети содда: учбурчак муҳаббат драмаси севишганлар қалбида акс садо беради, уларни ҳаёт ва одамлар ҳақида чуқурроқ ўйлашга даъват этади.

Социалистик жамиятда севги ва оила масаласи аynи чоқда ижтимоий масала ҳамдир. Бу соҳадаги ҳар бир ўзгариш муайян шахснинг ижтимоий фаолияти ва истеъдоди билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Кўзлаган мақсадига фақат ҳалол меҳнати билан интилган кишига ҳаёт кулиб боқади.

Биринчи муҳаббат ҳаёт баҳорининг тоза гули, уни топтаб ўтиш умрга заволдир. Умид — Ҳафиза муносабатлари орқали ёзувчи замондошга шундай фикрни уқтиради.

Умид ўз севгилиси Ҳафизани тарк этиб, профессор Обидий оиласи таъсирига тушиб қолиши воқеасини баъзи мунаққидлар замонамиз ёшларининг типик вакили ҳисобланган бош қаҳрамон характеридаги камчилик, деб талқин этдилар. Бу фикрга биноан Умид камчиликлардан холи, адашмайдиган, ақлли шахс сифатида кўрсатилиши керак эди. Бундай талаб ёзувчининг мазкур образдан кузатган мақсадига зид экани ўз-ўзидан кўриниб турибди.

Ёзувчи Умиднинг Обидий оиласи таъсирига тушуви ни мумкин қадар далиллашга ҳаракат қилган. Ёш аспирантнинг ҳаётдаги ягона мақсади — жамиятга фойдали одам ва олим бўлиб етишишга қатъий киришганлигини сезган профессор Обидий бундан ўз мақсади йўли-

да усталик билан фойдаланади. Илмга, устозга бўлган қаттиқ ҳурмат туфайли Умид Салимхон характери ва оиласидаги салбий хусусиятларга у қадар жиддий эътибор бермайди. Бу оиладаги ҳамма нарса гўё ҳаётгий, ахлоқий бўлиб туюлади унга. Салимхон қизи Жаннатнинг тантиқликларини ўзига тўқ хонадондаги ёлғиз қизининг одатдаги эркаликлари, деб билади. Хуллас, Салимхон Обидий характери ва оиласига хос ҳашамга берилиш, худбинлик Умидни беихтиёр ўз таъсирига олади. Иккинчидан, бу ҳашамдор оиланинг «меҳрибонликлари» ёшлиқдан етим ўсган соддадил йигитнинг қалбини осонлик билан ўзига ром этади. Салимхон оиласига яқинлашиш гўё унга илм истиқболини очаётгандай бўлиб туюлади.

Умиднинг биринчи муҳаббатдаги беқарорлигини психологик жиҳатдан янада чуқурроқ далиллаш образнинг гоаявий-тарбиявий аҳамиятини оширади эди, шубҳасиз. Чунки асарда тасвирланишича, Умид Ҳафизани баъзи енгилтак ёшлар сингари ўткинчи орзу-ҳавас билан эмас, чин қалбдан севар эди. Умид образи ҳозирги ҳолича ҳам мустақил ҳаётга қадам қўяётган ёшлар учун сабоқ бўлиб хизмат қилади. Адиб оилавий-ахлоқий заминда юз берган устоз-шогирд зиддияти орқали устозлар орасида Обидий сингари шахслар мавжудлигини, шогирдларнинг шу хил устозлар обрўсига соддадиллик билан ишониш улар ҳаётида қалтис хатога олиб келиши мумкинлигини айтади. Умид ва Обидий образларининг ҳаётгий ва эстетик моҳияти шундан иборат. «Умид» романининг Ҳамза номли республика Давлат мукофотида сазовор бўлиши асарнинг гоаявий-бадий қувватига берилган муносиб баҳодир.

«Умид» романининг бош қаҳрамони характеридаги етакчи хусусият қаҳрамоннинг маънавий ҳамда фаолият жиҳатдан чинқиши, ҳаёт зиддиятларини англашдаги соддадиллик ва бунинг қаҳрамон тақдиридаги зарарли оқибати муаммоси Мирмуҳсиннинг «Дегрез ўғли» романида ҳам давом эттирилди.

«Умид»да бош қаҳрамоннинг товланиши асосан маънавий-ахлоқий йўналишда кўрсатилган бўлса, «Дегрез ўғли»да марказий қаҳрамоннинг ҳаракат доираси кенгайди, унинг маънавий-ижтимоий улғайиши бирмунча мураккаброқ вазиятларда кечади, Арслон бир муддат студентлик даврини ўтайди, Каттақўрғон сув омбори

қурилишига сафарбар этилган ёшлар билан биргаликда коллектив ҳаёт нафасини ҳис этади. Романтик туйғулар жўш урган қалбда биринчи муҳаббат куртак отади.

Арслон ҳаётидаги, руҳиятидаги маънавий-ахлоқий кечинмалар ҳам асар сюжети чизигининг бир йўналишини ташкил этади. Арслон эса, партия ходими, Каттақўрғон сув омбори қурилишининг бошлиғи Ҳумоюн Саидбековнинг қизи Барчинни севиб қолади. Китобхон Барчинни ижтимоий фаол, ақл-идрокда баркамол, ҳусндор қиз сифатида тасаввур эта олади. Бу хусусиятлар қизнинг оилавий ҳаётига жон бахш этади.

Қаҳрамонни ижтимоий меҳнат жараёнида кўрсатиш социалистик реализм адабиётининг муҳим ғоявий принципларидандир. Арслонни биз «Ташсельмаш» заводидаги меҳнат лавҳаларида, бевосита меҳнат жараёнида ҳам кўрамыз. Ниҳоят, Арслон коммунист раҳбар сифатида ҳам талқин этилган. Бунда ёзувчи раҳбар ва халқ муносабатини кўрсатмоқчи бўлган.

Маълумки, образ замирида у ёки бу хусусиятнинг ўринли ёки ўринсизлиги бу хусусиятларнинг ҳаётий жиҳатдан қанчалик далилланганлиги билан ўлчанади. Мирмуҳсин Арслон образининг бу хусусиятини далиллашга, унинг ҳаётий негизларини кўрсатишга ҳаракат қилган. Ҳар бир фарзанд характерининг негизлари дастлаб оилада шаклланади. Оилада сингдирилган асосий хислатлар киши тақдирида ўчмас из қолдириб, баъзан унинг характерида барқарор хусусиятга айланиши ҳам мумкин. Биз Арслонлар оиласининг авлодларидан бири Мирюсуф отани умрининг сўнгги дақиқаларини кечираётган бир ҳолатда учратамыз.

Касбга муҳаббат ҳалол меҳнатга муҳаббатдир. Мирюсуф ота ҳалол меҳнатдан бўйин товловчиларни, қинғир йўллар билан кун кечирувчи фирибгарларни қаттиқ қоралайди. Инсон ҳалол меҳнати билан кун кечирибгина қолмай, умумга фойда келтириши ҳам лозим, дейди. Ота фалсафасидаги ҳалоллик, ростгўйлнк, самимийлик соддадиллик шу оиланинг ардоқли фарзанди Арслонга таъсир этмаслиги мумкин эмас эди. Арслон одамларга ишонадиган ростгўй йингит бўлиб ўсди.

Арслон, иккинчидан, Заргаров (Асқад Мухтор, «Бўронларда бордек ҳаловат») сингари илмий-ижодий кенг муҳофазага эга раҳбарлар хилдан эмас, бунга даъво

ҳам қилмайди. Арслоннинг маънавий-ижтимоий улгайиши анча мураккаб давр ва вазиятларга дуч келди. Улуғ Ватан уруши шароити қийинчиликлари туфайли Арслон ўқишни сиртқига айлантириб, меҳнат фаолиятини бошлайди. Ҳалол меҳнат руҳида тарбияланган фарзанд енгил-елпи иш қидирмайди. Ота касбининг обрў-эътибори, унинг келажагини ўйлаган Арслон ишчилар синфи сафига келиб қўшилади. Арслон завод қучоғида маънавий жиҳатдан улғаяди, деб таъкидлайди автор. Умум маффаатини қадрлаш, меҳнат унуми учун кураш Арслон фаолиятининг асосий мезони бўлади. Арслон китобдан ақл ўрганганга нисбатан меҳнат ва ҳаётдан кўпроқ таълим олади. Меҳнат ва ҳаёт эса унга, юқорида таъкидлаганимиздек, ҳамма вақт ҳалоллик ва ростгўйликдан дарс берди. Умр бўйи ҳалол меҳнат билан кун кечириб келган оддий кишилар фирибгар, ҳаромхўрларнинг қинғир кирдикорларини кўпинча сезмади. Ҳаммининг турмуши ва фаолиятини, ҳаётдаги мақсадини ўз турмуши, фаолияти ва ниятлари сингари мусаффо деб ўйлайди. Арслон ҳам шундай одамлар тоифасига киради.

Арслоннинг Қизил Махсум, Мусовот қори, Боёт бола каби мафкуравий ёт унсурлар билан муносабатида шундай ҳолни кўрамиз. Улар Арслоннинг кўнгилчанлигидан фойдаланиб, ундан моддий ёрдам оладилар, ишга жойлашадилар. Арслоннинг юқоридаги шахсларга яхши ният билан маълум даражада ёрдам қилганлигининг ҳаётий далиллари ҳам йўқ эмас, албатта. Мазкур кишилар азалдан Мирюсуф ота билан мулоқотда бўлиб, унинг даврасига аралашиб юрган, ёш Арслоннинг назарига тушган кишилар эдилар. Отасига эътиқодни кучли бўлган Арслон ота даврасидаги кишиларга ҳам ҳурмат билан қарашга ўрганган эди. Бугина эмас, мазкур кишилар пайтдан фойдаланиб, бу оилага моддий ёрдам бериб, уларнинг кўнглини олишга улгурган эдилар. Мирюсуф ота ўлим тўшагида ётган, ўғли ҳали ишга жойлашмаган, оила моддий қийинчиликни бошидан кечираётган бир вазиятда Қизил Махсум Арслонга гўё яхшилик қилиб эллик сўм пул берган эди.

Яхшиликка ҳамма вақт яхшилик билан жавоб қайтариш таомилига амал қилиб келган Арслон юқоридаги вазифага кўтарилганда қабулга келадиган оддий граждандарга қиладиган одатдаги ёрдамни булардан ҳам аямаганлиги рост. Аммо улардан баъзиларининг хиёнат-

корлигини билиб туриб, кўрсатган ёрдамни оқлаш мумкин эмас, албатта.

Хўш, бу қаҳрамонга нисбатан ёзувчи позицияси нимадан иборат? Мирмуҳсин Арслонни ҳамма вақт самимий муҳаббат билан тасвирлаган бўлишига қарамай, унинг қиёфасидаги бу хусусиятни маъқулламайдми. Ҳар бир шахсни чуқур ўрганмасдан, унга соддадиллик билан ишонувчанлик, кўнгилчанлик пировардида қаҳрамон тақдирига, бинобарин, у бошқараётган ижтимоий вазифага путур етказди. Арслон образи сарҳисобидан келиб чиқадиган ғоявий муддао шундан иборатдир.

Мирмуҳсин «Дегрез ўгли»да белгиланган ишчилар ҳаёти мавзунини «Чотқол йўлбарси» номли янги романида давом эттиришни мақсад қилиб қўяди. Мирмуҳсиннинг аввалги йирик асарларидаги каби бу романда ҳам севишган жуфт қаҳрамонлар саргузаштлари асосий сюжет йўналиши қилиб белгиланган. Бош қаҳрамон Қоражон ва унинг хотини медицина ходими Гулгун Чорвоқ сув омбори қурилишида меҳнат қиладилар. Севишганлар саргузаштлари шу тарзда ишчилар ҳаёти воқеаларига уланади. Қурилишдаги ғаразгўй, мансабпараст юлғичлар Қоражон ва оиласи муносабатларига доғ тушириш орқали унинг ижтимоий фаолиятига зарба бермоқчи бўладилар. Рақиблар тарқатган иғво-бўҳтонлар эр-хотин орасига қутқу солади.

Романда Чорвоқ қурилиши инженери Қоражон Мингбоев севгиси пок, ҳаёти беғубор, меҳнатга, ижтимоий бурчга садоқатли инсон сифатида тасвирланган. Улуг Ватан урушидан ярадор бўлиб қайтган Қоражон меҳнат фаолиятида, маънавий ҳаётда чиниқади. Қоражон образидаги чиниқиш янги босқичда мустақил ижтимоий фаолият жараёнида кечади, ўз хато-камчиликларини англаб, пухтароқ бўлиб қолади. Умид («Умид») ҳамда Арслон образлари ҳақида фикр юритган мунаққидлар уларнинг етарли даражада конкрет курашда кўрсатилмаганлигини, курашчанлик руҳи заиф эканини қайд этдилар. Қаҳрамонларнинг бундай хусусиятларини адиб уларнинг тажрибасизлиги, соддадиллиги билан изоҳлашга, далиллашга ҳаракат қилади. Ҳаёт зиддиятларига, ғанимлар хуружига нисбатан **чидам ва бардошлилик** — Умид, Арслон образларида алоҳида таъкидланган бу хусусият Қоражон характерида ҳам ўрин олган.

Қодиржоннинг ҳаёт йўли, бутун фаолияти, қурилиш-

да тутган мавқеи, ҳатто «Чотқол йўлбарси» деб мажозий сифатланиши ҳам унинг курашда ҳужумкорлигини тақозо қилади. Қоражон Мингбоев ғанимлар хуружидан асаби таранглашган кезларда баланд Қўнғир буқа чўққисига чиқиб, ясси харсанг тошга ўтириб ўйларди: «Баланд қоядан ўзини пастга ташлаб бирийўла бу ташвишлардан қутулсамикан? Бу, бир лаҳзалик иш. Йўқ!— деди у ўзига ўзи хитоб қилиб.— Бу номардлик! Мен уларга кўрсатаман!» Китобхон қаҳрамоннинг мард ва дадиллигини, курашга қатъий бел боғлаганлигини таъриф-тавсифлардагина тушуниш билан кифояланмасдан, амалий курашда, тўқнашувларда кўришни истайди.

Мирмуҳсин халқ ҳаётини, урф-одатларини дуруст билади. Унинг романларидаги воқелик манзаралари тасвирида, персонажларнинг маънавий қиёфасида миллий колорит аниқ сезилиб туради. Халқ ҳаётига онд бирор топилма деталь ёки хислат орқали баъзан бир жонли инсон ҳақида аниқ тасаввур бера олади. Унинг насрий асарларида яхлит портрет, лавҳа образлар, қисқа давомли қаҳрамонлар айниқса дуруст чизилган. «Умид» романида обком секретари Пўлат Содиқов, «Дегрез ўғли» романида уруш доғини таъсирли ифодалаган почтачи, қозоқ хотин, Боймат оиласи, қизи Субҳия, «Чотқол йўлбарси»да шоир Равнақ, уруш ветерани Милтиқбой ака, кекса партия ходими Музаффаров, унинг қизлари ва бошқа образлар ўз ҳолича узун-қисқа сюжет тармоқлари ёки характерли ҳаётий деталь, айни муносиб лавҳа тасвири орқали китобхонда муайян ҳиссиёт пайдо қилади.

Юқоридагилардан маълумки, Мирмуҳсин бир қанча асарларида замонавий мавзуларни кўтариб чиққан, ибратли қаҳрамонлар яратган адибдир. Замонавийлик руҳи унинг тарихий мавзудаги асарларида ҳам сезилиб туради. Тарих инсониятнинг ҳаётий тажрибаси, умр сабоғидир. Ўз халқи ва ўзга халқлар тарихини мукамал ўрганиб, илмий идрок этган халқ ҳозирги ҳаёти моҳиятини чуқур англаш билан бирга, келажак йўлини тўғри белгилайди, тараққиёт суръатини тезлаштиради.

НАЗОКАТ

Офтобдан олам саҳифасига оқ нурлар тўкилади. Одамнинг қалбини офтобга қиёс қиладилар шоирлар. Шу кўтаринки қиёсنى қабул қиладиган бўлсак, одамнинг қалбидан оқ қоғозга тўкилган сўзлар шу қалбга мутлақо ўхшаш бўлади. Офтоб заминда неки тириклик бор — барини ўз нури, ҳарорати, ҳароратининг миқёси билан қанчалар авайлаб шакллантирса, ижодкор инсоннинг қалби гўзаллик ва одам камолоти учун хизмат қиладиган сўзни ҳам шунчалар эъозлаб вояга етказди. Шунинг учун қалб амри, қалб буйруғи деган кўп ишлатилганидан бугунда анча сийқаланиб кетган, лекин аслида маъноси ғоятда теран бўлган сўзларни шеърят аҳли тилдан қўймайди. Шеър қалбнинг амри билан дунёга келади. Қалбнинг амри билан ўзини яхшилиқнинг, адолатнинг, олижанобликнинг хизматига бағишлайди. У шундай покиза, ўзига гард юқтирмас бир хилқатки, ҳамма унга интилади, ҳамма ундан баҳра олади, оғир дамда ҳам, қувончлар селдек тошган чоғларда ҳам одамлар шу хилқат ҳузурига келадилар ва ундан ўзлари нотаган таскин, сурур, жозиба, ҳақиқат муждаларини топиб, доим миннатдор бўлиб юрадилар.

Бу сўзлар умуман шеърга, умуман ижодкорларга дахлдор. Лекин ҳозир кўнглимда бу сўзлар Саида Зуннунованинг шеърларини ўқиб ўтирганимда уйғонди. Аминманки, шундай ёки шунга ўхшаш сўзлар Саида Зуннунованинг шеърятига ихлос ва холис кўз билан қараган бошқа кишиларда ҳам туғилади. Бундан ўн йиллар муқаддам Ғафур Ғулом Саида Зуннунова ҳақида: «У хотин-қизларга хос назокат, ифодай татимли лирикаси билан дилларимизни эркалатиб,

ҳордиқларимизни ёзиб, меҳнатга рағбатимизни тоблантириб, гидрокимизни гўзалликлар томон етаклайдиган фаҳмли шоирамиз бўлиб етишди», деб ёзган эди.

Бу сўзлардан шамол тонг маҳали райҳонларни сикитиб ўтганда гуркираб кетган ажиб бир хушбўйлик келади. Шу хушбўйликни ва шу завқни устозда шогирдининг шеърда бўй тортиб бораётган камоли уйғотганди. Чиндан ҳам, Саида Зуннуованиннг шеърини гидрокимизни гўзалликлар сари — гўзал туйғулар, ўктам кечинмалар сари бошлаганда назокат билан етаклаб боради. У юракларда шу назокат билан тоза туйғулар қўзғайди, яхшиликка рағбатлантиради.

Саида Зуннуова шеърингга жуда эрта келиб кирди. Лекин чинакам шеърингга у машаққатли меҳнат билан муяссар бўлди. Ҳозир илмий техника инқилоби замони. Игна билан қудуқ қазини деганга ўхшаш гаплар шу гапнинг тўғри маъносиди худди эскириб қолганга ўхшайди. Ҳозир кўпгина ижодкорлар самарага тезлик билан, агар таъбир жоиз бўлса, «яшин тезлигида» деган бўлардим, эришмоққа интиладилар. Ва қудуқларни илгаригидай игна билан эмас, замонавийроқ ускуналар билан қазинга ҳаракат қиладилар. Лекин бундан барибир ижоднинг моҳияти ўзгаргани йўқ. У ҳамон игна билан қазиландиган хунар бўлиб қоляпти ва бундан кейин ҳам доимо шундай бўлиб қолади. Зотан, шу оғир, ёлғизликда фикр, хаёл, сўз билан олишув машаққатсиз ҳеч қачон санъат асари яратилган эмас, яратилмайди ҳам. Саида Зуннуова ҳам юракларга оби-ҳаёт янглиғ таъсир қиладиган сўзлар қудуғини ростдан ҳам игна билан қазиди ва шу машаққатдан ҳеч бир вақт бегонасирамади, ундан ўзини олиб қочмади, енгилроқ йўллари ахтармади. Шунинг учун ҳам шоира ўз асарларидан бирига дебочада ҳақли суратда мен адабиётга жуда узоқ, жуда секин йўл босиб келдим, деб айтади.

Шоираниннг эллигинчи йилларининг ўрталаригача бўлган илк «чўзилиб кетган давр» ижодида ёрқин ҳислар ва жонли инсоний кечинмалардан кўра чақирқиқлар, шпориёлик устун турганлигини кўрамыз. Илк даврда унинг шеъринга инсоний бир дард стишмаганлиги, қаҳрамонлари ҳаёт ташвишларидан холи бўлиб келганлиги, улар ҳаётда жонли ўй, жонли хаёл билан яшаш ўрнига иложи борица тўпиқларинга сув теккизмасликка ҳаракат қилганликларини жуда билиниб туради.

Шоира ўз қаҳрамонларининг шахсий, ўзига хос дунёсини очишдан тортинди, уларнинг руҳий дунёсини четлаб ўтади. Лекин шоиранинг бу даврда ёзганларида шερнинг тилини топшга; уни мазмундор қилишга зўр бир интилиш бўлганлигини аниқ сезиш мумкин. У ниманидир топа олмаётганди, нимадир унга халақит бераётганди. Кейин у секин-секин лирика мен деган нарсадан, «мен»нинг қалбидаги давлатдан бошлашини англади. Лириканинг бойлиги «мен» дунёқарашининг, қалбининг бойлиги билан белгиланишини фаҳмлади. Шоирнинг оламга қараш, ҳодисаларга унинг шахсий муносабати ва шу муносабатнинг мазмуни, даражаси лириканинг маъини ташкил қилар экан. Қимдир шоирадан унинг ёшини сўрайди. Оддийгина гап, бундай гап ҳар кун, ҳар соатда бўлиб туради. Мана, шоиранинг шу оддий гапга шахсий муносабати:

Ешимни сўрама, бемаъни бу оқ
Оралай бераркан сочларга бевақт.
Шу ўтган озгина умримга бироқ
Ҳеч вақт ачинмайман, шунинг ўзи бахт.

Шоира оддий гапни қайд қилиб, унга муносабатини (сочнинг оқи «бемаъни» бир нарса, у вақт-бевақт сочларга оралай беради, демак, асли гап сочнинг оқаришида эмас) билдирипти ва кейинги икки мисрада маълум бир хулосасини берипти: сочнинг оқи умрининг ўтиб бораётганидан нишона, у ўзи билан бирга афсусни ҳам бошлаб келади кўпинча, киши умри бенаф ўтган бўлса, ачиниб, армон бўлиб қолади. Лекин шоира, ўтган умримга ачинмайман, деб қатъий бир фикр айтди ва бунинг устига, шунинг ўзи мен учун бахт, деяпти. Унда шундай дейишга жиддий асос бўлса керак. Шернинг иккинчи тўртлигини тинглайлик:

Хиёнат, ғийбатни билмадим сира,
Нодонлик йўлига қўймадим оёқ.
Ишқим бўлсин дедим нурдек покиза,
Балки шунинг учун сочимдаги оқ.

Демак, умр бенаф ўтмаган, бировнинг умрини, бировнинг ишончи, бировнинг бахтини поймол этмаган, ҳалол, покиза кечган умр, шунинг учун ҳам умрининг соҳиб

Ўзини бахтли деб ишонади. Шу тариқа лирик қаҳрамоннинг ишқини нурдек покиза сақлашга интилганлиги ва ўз инсонлик шаъни учун буни энг зарур нарса деб англаганлиги шеърда шахсий қараш доирасидан чиқиб умумлашади. Шу гоё китобхон қалбида ҳам акс садо берилди. Бу шеър ёзилганда Саида Зуннунова ўттиз ёшларда эди. Қишида ва айниқса ижодкорда бу — қарашларнинг маълум бир шаклга, системага айланиб улгурадиган пайт. Шу йиллардан бошлаб Саида Зуннунова шеърларида инсонга жуда талабчан қараш ифодаланади. Унинг шеърларида виждон ва поклик одам боласининг энг етук фазилати сифатида тараннум қилинади. Ёр ҳам унинг шеърларида ўз севгилиси олдига шундай қатъий талабни қўяди: «Қадрласанг инсонлигингни, Вафо қилсанг ўзингга ўзинг. Фақат-фақат шунда мен билан Тўғри келур тақдир — юлдузинг». Бу гаплар шеърятда илгаритдан бери айтилиб юрилган гаплар-ку, вафо, инсон қадри доимо шеърятнинг предмети бўлиб келган-ку, деб айтишлари мумкин. Аслида ҳам шундай. Ва худди мана шу нарсаларни шоира ўз лирикасининг марказига қўяди, чунки булар унинг ўз қалбининг мулки, унинг эътиқоди, ишончига айланган:

Ўйлайман, ўйлайман, не учун сени,
 Унутиб бўлмайди, не хислатинг бор?!
 Сабаби, азизим, кўнглинг ва ишқинг
 Жуда тоза экан, жуда бегубор.

Кўриниб турибдики, шоиранинг мисраларида зўр ва порлоқ ташбиҳлар ва умуман ташбиҳнинг ўзи йўқ. Мисралар жуда ҳам содда, лекин жуда ҳам ярқироқ. Бу нурнинг оқлиги, ярқироқлиги; бу покиза маънавиятнинг теранлиги; бу кўз-кўзланмаган; лекин қалбнинг қаърида ардоқланган муҳаббатнинг тиниқлиги, жозибаси... Ажабмаски, шоира ўз шеърларида суйиб тасвирлаган аёллар, қизларнинг энг гўзал тилаги ўзлари севган кишига «бир умр бахт бўлиб қолишдир».

Саида Зуннунова инсоннинг чиройли хулқ-одатларининг куйчиси. Эҳтимолки, унинг шеърларининг мағзи-мағзига сингиб кетган назокат мана шундадир. Шоира ахлоқ ва маънавиятда кескин нуқтан назарда туради. Оқ-қорани қатъий бир чегара билан ажратади: «Истайманки, яхши яхши деб айтсин. Ёмон ёмон кўрсин ва де-

син ёмон». Унинг шеърида ёмонликка нафрат ва яхшиликка муҳаббат бўриб кўрилади. Буларнинг ифодаси учун у шеърини ортиқча беаб, уни чиройли қилиб ўтирмайди. Чунки у «оддий ҳақиқат бор минг бўёқдан соз» деб билади. Лекин шеър ахлоқий тушунчаларнинг рангларига солиб қўйилган қоғоз гул эмас. Унинг шеърида маънавий гўзаллик — бу қалбнинг гўзаллиги, унинг чиройда беқис жонли гулдир.

Шарқнинг фасих ва донишманд, ҳаётнавис адибларидан бири Саъдийнинг шундай бир ҳикояси бор. Чўллар, саҳролардан жуда узоқ йўл босиб, сувсизликдан, мадорсизликдан ўлар ҳолатга келган карвон алоҳа ям-яшил дарахтзор гўзал бир мавзегга келиб қўнади. Бу ерда минг турли қушлар минг турли овоз билан сайраб, анвойи гуллар очилиб, атрини сочиб ётган экан. Ҳамма дарҳол ўзини сувга уриб, сўнг беҳолликдан шу заҳоти кўзлари уйқуга кетади. Фақат бир одам чаманзорга, қушларнинг одами ром қиладиган мусиқасига берилиб, чаманзор оралаб кеза бошлайди. Саъдий таажжубда қолиб, ундан сўрабдики, «Нечук ҳамма ухладилару, сен сайр-томоша орзусидасан?» У одам жавоб берибди: «Шунча гул, шунча гулзор оламнинг гўзаллигига мадҳия ўқиб ётибди. Улар мадҳия ўқиган чоғда мен инсон боласи гафлатда ётайми, йўқ, буни ўзимга раво кўрмадим», деган эди.

Шеър аҳли, қалам аҳли мана шундай гафлат уйқуси бегона бўлган, гафлатни кўз ўнгидан қувган, олам гўзаллигига ошиқ ҳамда дўст одамлар бўлади. Улар одамнинг ҳуснини қалбларига кўчирадилар ва қалбларидаги ҳусни, ортган — инсонлик мазмунини билан музайян бўлган ҳусну тароватни қоғоз саҳифаларига тушрадилар.

Саида Зуннунова ҳам дунё гўзаллигига шайдо, одамият шодлиги ва бор дардларига шерик, ҳамдард ва дўст бўлиб қўлига қалам олган шоирлардан ҳисобланади.

Бизни ёшликдан реалист бўлишга ўргатиб келадилар, гаплар ичида реал гапларнинг ҳам қадри-қиммати баледроқдир. Шу нуқтан назардан айтадиган бўлсак, Саида Зуннунова адабиёт оламига кириб келаётганда, бу оламга осмондаги ойни олиб беришликни ваъда қилгани йўқ, у буюклар барпо қилиб кетган абадий яшил ва латиф чаманзорлар, жаннатмакон боғларнинг давомида ўзимга яраша, ўз қаламим ва иқтидоримга муно-

сиб бир чаман яратаман, деб орзу қилди. Биз унинг ўттиз йилдан ортиқроқ муддат ичида, машаққатли қатқалоқ ерларни тирнаб қазиб ва ниҳоят, бир гўзал чаман яратганлиги, демак, олижаноб орзуси амалга ошганлигини яхши биламиз.

Кўзгу ярақлаб, узоқларга акс нур ташлаб ёнмоғи учун аввало офтоб билан бетма-бет бўлмоғи керак. Офтоб билан юзма-юз бўлгандагина у нур касб этади. Шеъринят ҳам мисоли шундай кўзгу, у ҳаётга, одамзоднинг қалб дунёсига тўғри бўлгандагина унинг бетиде порлоқ нур, порлоқ ранглар пайдо бўлади.

Бизнинг шеъриниятимиз шоирнинг шахсий қалбигагина эмас, шу қалб орқали халқнинг юрагига, унинг орзу-армонлари дунёсига, яшаши, меҳнати, қарашлари дунёсига тўғри бўлган ажиб ҳаққоний кўзгудир.

Бизнинг шеъриниятимиз халқ билан ҳамдам, ҳамнафас, ҳамжиҳат, ҳамқадам шеъринят. Худди мана шу нарса шеъриниятимизнинг ифтихори, шеъриниятимизнинг ҳеч қачон ўлмас фазилати бўлиб, унинг шуҳратига шуҳрат қўшмоқда. Бизнинг шоирларимиз ҳам қаерда, нимадан ифтихор қилсалар, аввало, худди мана шу нарсани фахр билан тилга олганлар ва шу нарсани доимо дастуриламал қилиб келганлар.

Саида Зуннунованинг ижоди ҳам бошдан-оёқ мана шундай ифтихор руҳи билан суғорилгандир. Шоира ижоднинг илк даврида ёзилган шеърлардан биридаги қуйидаги сатрларга мурожаат қилайлик:

Ойна бўлдию ҳар битта чеҳра,
Мен унда бахтиёр ўзимни кўрдим.
Ёшларнинг беғубор ёноқларида
Саодат яшнатган юзимни кўрдим.

Қаранг, байрам шодиёнаси билан бораётган халқ тўлқинини тасвирлаб, шу улуг тўлқинга, шу улугвор оқимга мансубликдан, унинг руҳига руҳдош, қудратига қудратдош ва муносибликдан ёш кўнгилда ифодалаб бўлмас даражада қувонч ва бахтиёрлик туйиб ёзган кезларида шоира гўё қора сиеҳ билан эмас, шуълаларнинг оппоқ найзаси, қалбларнинг олов туйғуси билан ёзгандай бўлади ва унинг шеъри ҳам бахту саодатнинг нашидалари, меҳнат билан тобора обод бўлиб бораётган она юртининг ранглари билан тўла боради. Ва шоира яна ҳаяжонга тўлган қалб билан: «Нега севинмайин, шу голиб

халқнинг фарзандиман, севинмай нега?!»— деб хитоб қилади.

Миллионлар — яъни бинокор миллионлар билан ҳам-қадамликнинг ўз масъулияти бор. Миллионлар сафида борганда қадамлар ҳам уларнинг қадамларига мос, елка ҳам уларнинг елкаларига елкадош бўлиши керак. Миллионлар сафида бормоқлик бизнинг шеъриятимизда жанговарлик, курашчанлик, коммунистик дунё ғояларини амалга ошириш йўлида камарбасталик, ўз шахсий ишидан кўра шу миллионлар манфаатига кўпроқ қайишмоқлик — фидокорликнинг белгиси саналади. Бу шеъриятимизда етук ифодасини топган ғоялардандир. Саида Зуннуова ҳам шундан келиб чиқиб: «Истайманки, шеърларим совет солдати каби бўлса экан жанговар ва пўлатдай мустаҳкам», дейди.

Лекин бу дегани, унинг шеърляти умумий гаплар, тўғри сиёсий ва ижодий эстетик декларацияларнинг йиғиндисини ва ифодасини, деган сўз эмас, асло! Пушкин, поэзия фикри ва гўзал ҳаётини манзаралар берсин, деган эди. Миллионлар билан ҳамнафаслик жуда улуг декларация, лекин унинг шеърлятидаги ифодасини, чиннакам шеърлятидаги ифодасини албатта доимо конкрет ва доимо ҳаётини бўлади:

Шеър ёзсам, ҳайқиргим келар оламга,
Қалбим сатрларга сиғмай энтикар.
Довдираб қоламан, гўё қаламим
Кўйган ҳар нуқтага минглар кўз тикар...—

деб ёзди Саида Зуннуова. Минглар кўз тикадиган сатрлар уларнинг талабчан назарига муносиб бўлмоғи зарур. Бунинг учун шоира уларнинг юрагидаги гапни, кўнглидаги дардини топиб ёзмоғи, англаб, ҳис қилиб ёзмоғи, кераклигини яхши сезиб туради. Унинг назарида буларнинг ўзи билан ҳам кўпга татимли шеър яратиш қийинга ўхшайди. Шунда у ҳамнафаслик — жонбозлик ва куйинчаклик билан ёзишликни талаб қилишини, куйиниб ёзмаганда, қаламдан эринчоқ, сатанг, баландпарвоз сатрлар чиқа бошлашини тушуниб етади ва шоир қалби машъал деган фикрга келади, машъал эса ёнгандагина атроф ёриydi.

Ҳар нарсага куйма, дейишар менга,
Куймаган юракни нима қиламан?

Ортиқча юк қилиб уни танага.
Ёнмаган юракни нима қиламан?—

дейди у ўзининг гўзал шеърларидан бирида. Саида Зуннунова шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, дунёнинг барча катта-кичик ишларини ўзига, ўз қалбига яқин олади ва дунёда яхшиликларнинг устивор бўлишидан, эзгуликларнинг тантанасидан чуқур манфаатдор бўлиб қалам тебратади. Бу манфаатдорликнинг яна бир томони ҳам бор: Саида Зуннунова инсонни, унинг мураккаб ҳаётини беҳад севади, олам ҳам худди мана шу боисдан унинг дилига бир муҳаббат бўлиб кириб боради ва бу муҳаббат ўзи кириб борган қалбни олижаноб ниятлар билан мунаввар қилади:

Шундай яшадим мен, шундай яшайман,
Олов бўлиб ёнди бағримда юрак.
Бу ўт — яхшиларнинг йўлини ёритиб,
Ёмонни ёқмаса не учун керак?

Саида Зуннунованинг шеърлари жуда фаол шеърлар. У доимо, назаримда, ўзининг бутун қуввати билан инсонда эзгуликлар, гўзал хулқлар, шарафли одатлар, асл маданиятни юракларда жорий қилишга қаратилгандек, мутлақ, шу нарсага сафарбар этилгандек бўлиб кўринадди. Ва у ўз шеъриятида гўзал хулқ-одатларнинг, ажиб инсоний фазилатларнинг, юксак интилишларнинг куйчиси сифатида танилади.

Саида Зуннунова шеърларидан бирида: «Ақлим танибманки, миннатсиз бир бахт, Миннатсиз умрни қиламан орзу» деб ёзади. Бу — бизнинг кўзимизга жуда камтарин инсоний бир гап бўлиб туюлади. Лекин бу сатрларнинг маъзига қаралса, унда замонавий совет аёлининг қараши ҳаётга, меҳнатга, оиллага муносабати шаклланиб турганга ўхшайди. «Миннатсиз бахт» ижтимоий фойдали меҳнатга замонамиз аёлининг қўшаётган улуг ҳиссасидан туғилади, «миннатсиз умр» эса давримиз аёли эришган энг улкан ғалаба билан тенгдир. Бунда мустақиллик, бунда эрк, бунда тенглик ғоялари муажжасамдир. Саида Зуннунова шу маънода замонамиз аёлига хос бўлган энг илғор фикрларни, энг илғор қарашларни илгари суради, у аёлнинг ижтимоий тараққиётда ўйнаётган буюк ролини бутун шеърятининг

мундарижаси баробарида очиб беради, десак хато қилмаган бўламиз.

Шу билан бирга Саида Зуннунова шеърятининг, менинг назаримда, энг жозибали томонларидан бири унинг аёл шоира сифатида одамга керакли сўзни топиб ёза билишидир. У ўзининг аёллигини, яъни демак, инсон зотига ҳамширалигини бир дам бўлсин унутмайди. Унинг шеърида, лутфан айтадиган бўлсак, Шириннинг муҳаббати, Лайлининг иффати, Барчиннинг мададкорлиги, Зоянинг фидокорлиги, Нодира донолиги, Увайсий зукколиги, Зулфия садоқатига жўр туйғулар куйланади. Саида Зуннунова анашу нуқтаи назардан инсонга, унинг интилишларига шафқатли ва меҳрибон бир кўз билан боқувчи шоира. Унинг сатрларига меҳр истаб суянмоқлик мумкин, унинг шундай шеърлари борки, улардан мурувватга тўла нозик ҳиссиётлар ёғилиб туради:

Ҳаммадан қолади бу кўҳна дунё,
Ҳам кекса, ҳам гўдак муҳаббат мисол.
Билиб билмасликка оламиз гўё,
Айрилиқ абадий, ғанимат висол.

Сен менга бемалол суянавергил,
Мушкулинг, дардингни — барин тўкиб сол.
Шундай қилсанг, бир оз тортасан енгил,
Таскин бермоқ менга келмайди малол.

Саида Зуннунова жуда камтар адиба. Камтарлик унинг бутун ижодининг қатига сингиган. Айтайлик, шеърятимизда мазлум Шарқ мавзуси жуда мукамал ишланган ва баркамол, юксак сиёсий, фалсафий, инсоний руҳ билан суғорилган намуналарга эга. Фафур Фулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Уйғун, Миртемир, Зулфия, Ҳамид Фулом, Асқад Мухтор, Рамз Бобожон, Мирмуҳсин каби шоирлар ижодида машҳур бўлиб кетган асарлар кўп бу мавзуда. Саида Зуннунова «Тонгда» деб номланган шеърида мазлум Шарқнинг аянчли аҳволини чизиб, шундай деб ёзади:

У ерда тонг отса безиллар инсон,
У ерда ҳақорат, очлик, ҳақсизлик,
Улимни кўтариб ўз елкасида
Изилаб юради оч бўйсимон.

Бу сатрлар бир қарашда жуда содда, камтар сатрлар бўлиб кўринади. Лекин бу камтарликнинг тагида оригиналлик, ўзига хослик, ўзига хос фикрлай биллиш, ўзига хос сўз танлай биллиш: воситалар қидириш, қисқаси, шоирнинг ўз овози, ўз услуби борки, бундай соддаликда маънодорлик, чинакам шоирона ифодавийлик мужассамлашгандир. Унинг шеърининг шираси ўша Пушкин мақтаган соддаликда. Шоиранинг «Мавзолейда» деб аталган шеърларидан тўрт қаторни биргалликда ўқийлик:

Одамлар дарёси оқади бунга,
Уммон бўлиб қайтар бундан одамлар,
Бу ерда кўз, кўнгил киради тилга,
Бунда тилга кирар ҳатто қадамлар.

Шоира доҳийнинг буюклигини, унинг умуминсоний моҳиятини шу содда, камтар, лекни етук бадниятли мисраларда ифодалаб беролган.

Саида Зуннунова инсон маънавий гўзаллиги ҳақида ўйлаганда, инсоф ва виждон, вафо ва мардлик ҳақида сўзлаганда ёниб, дард билан сўзлайди. Чунки унинг назарида бу нарсалар қалбнинг кўридан, юракнинг алангасидан пайдо бўлади. Аланга бўлмаган, ёнмаган юракда юксак инсоний фазилатлар ҳам бўлмайди. Зотан, «ёнмаган юракни нима қиламан?» дейди шоира ўзига хос қатъият билан:

Ишқда вафо керак, ҳаётда мардлик,
Шоирга ҳамниша дил керак дардлик.
Уни одамларга қанча юқтирса,
Уни одамларга қанча уқтирса,
Шунча кўпаяди оламда яхши.

Шоиранинг шеърини донмо мана шундай дунёда яхшиларнинг кўпайишидан манфаатдор бўлган, мана шунинг учун курашган, мана шунга ўзини сафарбар қилган шеърини.

Лекин одамзод қачон айрилиқлар дардидан, ногаҳон бошга тушадиган кулфатлардан, бўҳтонлардан, хиёнатлар, макрлар, найрангбозликлардан буткул холи бўлган? Булардан шеърини ҳам ҳеч қачон кўз юмган эмас ва булар билан майдонда донм олижаноб жангчи каби

курашга киради. Саида Зуннунованинг шеъри ёмонликнинг башарасига аччиқ қамчи каби текканда у яхшиликнинг, инсонийликнинг жарчиси бўлиб ўртага чиққанда ҳал қилувчи оташин сўзни аввало унинг совет замонда бахт топган оналик қалби айтади. Она учун фарзандларнинг заволи эмас, камоли керак, шунинг учун уларнинг заволга ва унга хизмат қиладиган бошқа барча ярамасликларга қарши айтадиган сўзи шунчалар ишончли бўлади.

Саида Зуннунова ўз шеърларида аёлликнинг бахтини, оналикнинг улуғ қувончларини, қиз севгисининг тоза ва майин латофатларини куйлади ва шу куйлари билан шеъриятда ўз йўлини, бошқаларникига унчалар ўхшашиб кетавермайдиган йўлини очишга муяссар бўлди.

Шоира ижодида етакчи мавзулардан бири уруш ва аёллар тақдиридир. Саида Зуннунова урушни ўз кўзи билан кўрмаган бўлса ҳам, лекин унинг халқ бошига солган барча уқубатларини кўрган ва ўз бошидан ҳам кечирган. Уруш йиллари унинг ақли тўлган қизлик пайтларига тўғри келади. Шунинг учун ҳам уруш йиллари унинг онги, қалбида бир умр ўчмас излар — гугаб битмас хотиралар қолди. Шу хотиралар унга — ижодкорга ҳеч қачон тинчлик берган эмас, шоира бу хотираларнинг ҳаяжонларини, аламларини, ҳайратларини жонида туяди, уруш йилларини қаламга олса ёниб, куйиб, эҳтирос билан ёзади, оддий кишиларнинг улуғвор инсоний фазилатларини жўшқин бир илҳом билан тараннум қилади. Шоиранинг кейинги йиллар шеъриятимиздаги энг яхши асарлардан бўлиб қолган «Рух билан суҳбат», «Қўшниларим», «Алла», «Лирик нутқ» сингари поэмалари аёлларнинг вафосига, оналикнинг фидокорлигига, фарзандларнинг Ватан олдидаги бурчларига айтилган ҳассос қўшиқлардир. Бу асарлар Саида Зуннунова шеърларининг энг яхши хислатларини ўзида жамлаштирган. Уларда кишига, унинг дардига, қувончига инсоний бир шериклик, ҳамширалик ҳар бир масрада акс этиб туради. Бу дostonларда фақат она қалбига куйланиб қолмай, балки уларда она қалби орқали дунёга назар ташланади, она шуури билан замонамизнинг энг буюк масаласи — тинчликни кўз қорачиғидек асраш ёритиб берилади. Бу дostonлар оналарнинг ўз фарзандларини ҳушёр бўлишга ундаган эҳтиросли даъватларидир. Агар эътибор берилган бўлса, бу дostonларнинг номланishi

да — суҳбат, алла, нутқ деб аталишида уларнинг ёрқин публицистик руҳига ишора бор. Зотан бу дostonларда бир инсон тақдири ҳақида эмас, Ватан, халқ, жамият тақдири ҳақида, шуларнинг ўта ёрқин таржимаи ҳоли ҳақида шеърый нутқ айтилади. Бу нутқнинг бутун эҳтироси, маънавий қудрати инсон бахтини ҳимоя қилишига қаратилгандир.

Биз-ку, Саида Зуннунова шеърятининг юрагимизда қолдирган излари ҳақида сўзлаётимиз. Лекин, барибир қанча гапирилмасин, шеърни таърифлар сари тортиб келтирилмасин, доимо шеърнинг ўзи унинг таърифларидан мураккаб бўлади, шеър ўз таърифи ичига ҳеч қачон тўла сиғмайди ва шоирлар ўз шеърларига ўзлари баъзан тўлароқ, гўзалроқ таъриф берадилар, бу ўз қалбларига бошқа ҳар қандай одамдан кўра чуқурроқ қараганларидандир. Мана, Саида Зуннунова ҳам «Лирик нутқ»ида ўз шеърларининг моҳиятини шундай очади:

Мен-ку, ўз наздимда шеър уммонига
Сочдим анор гулин тиниқлигини.
Нон ҳидини қўшдим,
Қўшдим ҳалол қўллар суюклигини.

Кўз ёшимнинг аччиқ шўр таъмин,
Дилларни кемирган ҳижрон аламин,
Жимжит оқшомларнинг оҳангларини,
Беда гулларининг ҳиди, рангини.

Унинг шеърида шу тариқа анор гулидан тиниқлик, нондан тирикликнинг ўлмас ҳиди, қўллардан меҳнатнинг севинчлари, аламларидан аччиқ таъмлар бор. Яна унинг шеърида шуълалар ичра чўмилган юртнинг кўрки жамоли, инсон интилишларининг буюк кўринишлари бор ва мана шуларнинг жами Саида Зуннунова шеърятининг мазмунини ташкил қилади. Шу маънода қайд қилиб ўтайликки, Саида Зуннунова ўз шеърларининг моҳиятини ифодалашда Ғафур Ғулсам берган аниқ таърифга жуда яқиндир.

Саида Зуннунова прозасининг мавзуси унинг шеърятини мавзуси, тўғрироғи, мавзуларига ҳамоҳанг Адибаниннг шеърларига хос маънавий тиниқлик унинг прозасига ҳам бошдан-оёқ сингиб кетган. Саида Зуннунова-

нинг прозаси, гап унинг қиссалари ҳақида борадими, ҳикоялари ҳақидами, барибир, жуда ихчам проза. Ёзувчи услубда лўндаликни севади ва доимо гапни ихчам қилиб, лўнда қилиб айтади. Фафур Фулом айтган назокат ёзувчи прозасининг ҳам ҳар сўзида, ҳар иборасида жилваланиб туради, шу маънода унинг прозаси қават-қават барглари зич атиргулга эмас, тўрттагина япроғи бор наъматакка ўхшайди. Лекин бу наъматак гулида атиргулнинг ҳамма ифори бор ва яна фақат наъматакка бўладиган алланима бор.

Саида Зуннуованинг илк йирик асарларидан бири «Гулхан»да жуда мураккаб бир давр — юртимизда социализм ғалабасининг илк йиллари қаламга олинган. Ёзувчи ҳажман унчалар катта бўлмаган бу қиссада даврнинг оғирчилигини ҳам, олиб борилган синфий курашларнинг миқёси ва мазмунини ҳам, давр майдонга олиб чиққан кишиларнинг қиёфаларини ҳам лўнда қилиб гавдалантириб беришга эришади. Бу асарнинг қаҳрамонлари — эндигина очилиб келаётган озодлик чечаклари — ўлдириб кетибди, босмачилар ёндириб кетибди, куйдириб кетибди, тошбўрон қилинибди, бўғизланибди, деган бир-биридан ваҳимали хабарлар ичида яшайдилар. Лекин ёзувчи бир ўринда айтганидек: «...жабру жафолар исканжасида фарёдга келган қалбларда одам бўлиб яшаш истаги жўш урарди». Қиссанинг қаҳрамонлари Адолат ҳам, унинг дугонаси Зумрад ҳам, кўнгли тоза йиғит Усмонжон ҳам илк марта ўзларида мана шундай буюк бир истакни, яъни одам бўлиб яшаш истагини туядилар. Шу истак уларни омонсиз бўронларга дош беришга, раҳмсиз жаллодлар юзига тик қарашга, улар билан курашишга ундайди. Қиссанинг бир ўрнида хатарли, лекин зарур топшириқ билан кетаётган Зебихон деган аёлга қарата Адолат шундай дейди:

«— Эҳтиёт бўлинг, Зебихон опа! Ёмон одамлар кўпга ўхшайди.

— Ёмон одамлардан қўрқиб ўтирсак, яхши одамликимизни ким билади», деб жавоб беради Зебихон.

Қиссанинг бадий қиммати ҳам унда худди мана шундай ёмонлик билан кураша биладиган одамларнинг образлари жуда ҳаётий ва ёрқин қилиб тасвирлаб берилганида. Бу қиссада кишини ўзига ром қиладиган яна бир нарса, унда кураш қанчалар шиддатли қилиб тасвирланса, муҳаббат шунчалар нафис қилиб кўрсатилади ва кураш-

нинг шиддати муҳаббатнинг нафислиги билан аллақандай шоирона бир уйғунлик топади.

Саида Зуннунова насрий асарларида доимо аёлларда фаол бир кучни, ҳаракатчанликни топиб тасвирлайди. «Гулхан»да Адолатни ҳеч нарса, ҳатто энг мушкул оғирчиликлар ҳам ўз танлаган йўлидан қайтаролмаган бўлса, ёзувчининг «Янги директор» деб аталган қиссасининг бош қаҳрамони мактаб директори Саодатни тўхматлар ҳам, турлича ғаламсликлар ҳам тутган йўлидан, кўзлаган катта мақсадидан қайтаролмайди. Шу продавнийлик ва матонатда Адолат билан Саодат бир-бирларига ўхшаб кетадилар. Саодат яхшилик йўлида курашдан қайтмайди. Яхшиликка олиб борадиган йўлда ёмонлар қўйган говлар, тўсиқларни бузиб ўтишга сира иккиланмайди. Яхшини кўрганда ёмоннинг юраги увушади, дегандай Саодат қишлоқ мактабига директор бўлиб келгач, бу ерда ин қуриб олган бир қанча ҳаромхўрларнинг уяси бузилади. Улар қандай қилиб бўлмасин, Саодатни орадан кўтаришга уриниб қоладилар. Шундайлардан бири Обидов ўз «валинеъмати», район маориф бўлимининг инспектори Аббосхон Аҳмедовга шундай деб шикоят қилади: «Энди, Аббосхон ака, бу хотинни бир бало қилмасангиз бўлмайди. Шу келгандан бери тинчимиз йўқолди. Энди ўқитувчиларнинг ўзлари ҳам ўқишлари керак, сиртқи институтга киришлар, деб ғишава қилипти. Шу хотин келгандан бери мактабда омонатдай бўлиб қолдим». Яхши бўлгиси келмаган ёмон яхшилик қаршисида мана шундай ғингшийдди, кин, адоват тўла захрини тўкади. Ёзувчи мана шуларни жуда нозик қилиб, ҳаётний қилиб тасвирлайди. Аббосхон Обидовга: «Гап тарқатинглар, халақит беринглар, ишқилиб жонига тегинглар-да», деб йўл кўрсатади. Шундан сўнг замондан орқада қолиб кетган, замон талабини уқмаган Обидов, Баротов каби ўқитувчилар ўз занфликларини яшириш мақсадида янги директорни ишдан чалғитишга, унинг бошига тўхмат ёғдиришга, руҳан эзишга, фаровон оиласини бузишга, ҳаётини издан чиқаришга уринадилар. Саодат ўзидаги прода, тўғрилиқ, ҳалолликнинг, ишончининг қуввати билан бу мушкулликлардан қутулади.

Китобхон Саодатнинг юрагида бир гавҳар борлигини сезиб туради. Бу олижаноблик гавҳари. Шу гавҳар унинг йўлини ёритиб туради, тойиб кетишга йўл қўймайди. Ёзувчи Саодатни фақат тўғри иш қиладиган, фақат тўғри сўз-

лайдиган, гапида, ишида, хатти-ҳаракатида ҳеч қачон хатога йўл қўймайдиган киши сифатида тасвирлайди. У ҳаётга фаол аралашади. Кишиларда бирон камчилик кўрса, шу камчилик зарарли эканлигини билса, уни яширмай юзига айтади, тузатишга бел боғлайди. Лекин худди мана шу нарсаларда ёзувчи бирмунча меъёрдан чиққаниданми, Саодат ҳаддан ташқари ижобий бўлиб кетганга ва натижада қуруқроқ чиққанга ўхшайди. Илгари танқидчиликда «схематик» деган сўз кўп ишлатиларди. Ҳозир у «арханк» сўз бўлиб қолди. Лекин шу Саодат образи тасвирида схематизм касали бор ва бу асарнинг бадий қимматига бир оз путур ҳам етказган.

Саида Зуннуваннинг уруш йиллари қишлоқ ҳаёти ҳақида, аёлларимизнинг фидокорона меҳнати ҳақида, уларнинг юксак маънавий фазилатлари ҳақида ҳикоя қилувчи «Олов» қиссасидаги ажойиб аёл Ширмонхон ая образида ҳам олижаноблик, одамийлик, шафқат бўртиб кўринади. Бу қисса жуда манзаравий. Ундаги тасвирда публицистик майллар устунлик қилади. Бу қисса тарона — аёл қалби ҳақида куйланган бир таронага ўхшайди. У жуда нафис оҳангларга бой. Лекин бу оҳангларда бадий бутунлик камроқ. Гўё асар гўзал лирик парчаларга бўлиниб кетгандай.

Саида Зуннунова сўлим бир руҳ, нозик кайфиятлар билан суғорилган ҳикоялар ҳам ёзади. Унинг ҳикояларида маънавий поклик табассум қилиб туради. Унинг қаҳрамонлари маънавий покликдан оламга яшнаган бир чеҳра билан боқадилар, поклик уларнинг ҳаётинга файз-фароғат, дилларига осуда, ўзгармас, хираланмайдиган бир равшанлик бағишлайди. «Кўчалар чароғон» ҳикоясидаги Гулнора шундай инсоний покликни оғир синовлар ичидан олиб ўтган, уни муқаддас тутган, гард юқтирмаган ва шунинг учун ҳам оқибатда чинакам нашъали ҳаётга эришган. «Бахт» деб аталган ҳикоядаги кекса муаллима Ойша холадан кишиларга яхшилик мерос бўлиб ўтган ва шу мерос қолган яхшилик унинг ҳаётини тоза бир шуъла билан тўлдириб туради. Саида Зуннунова ҳикояларида кишилар ўртасидаги муносабатларда меҳр-оқибат ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Меҳр-оқибат туфайли унинг «Қанот» ҳикоясида урушдан бир оёқсиз бўлиб қайтган Арслон ҳаётда ўз ўрнини топади.

Саида Зуннунова ҳамма асарларида ҳам очикдан-очик бир ибратни кўзлайди, хулосада ибратни биринчи

ўринга қўяди, бунда ҳатто тўғридан-тўғри публицистик кўтаринкиликдан, шоирона ёрқин шиорийликдан ҳам қочмай, балки бундай нарсаларни асарнинг томирига қўштомир қилиб киритади. Баъзан улугвор палакларнинг бир ерида тирноқдек келадиган заъфар гул ташлаб кетилганлигини кўриш мумкин. Шу гул алвон ҳайқириқ ичра билинмайгина туради. Кўзга ҳадеганда ташланавермайди. Лекин шу кўзга тез ташланавермайдиган нарса бўлмаса, палакда жозиба ҳам бўлмайди. Палакдан ранглар ва шаклларнинг санъаткорона уйғунлиги йўқолади. Саида Зуннуова асарларида публицистик кўтаринкилик шу асарнинг ғояси ва бадий тўқимасига мослиги билан палакдаги ўша гулга нимаон биландир ўхшаб кетади. Шу бўлмаса Саида Зуннуова асарлари нимагадир ўзига ўхшамай тургандек бўлиб туюлади.

Саида Зуннуова ўз ҳикояларида она ҳаётининг ғоятда нозик томонларини олиб тасвирлайди. Уларда замондошларимизнинг ва айниқса ёшлар ҳаётининг, маънавий дунёсининг ҳар жиҳатдан ибрат бўлувчи масалаларини кўтаради. Бу жиҳатдан Саида Зуннуованинг ҳикоялари ўзбек адабиётида алоҳида мавқеда туради, алоҳида бадий ва ғоявий аҳамият касб этади.

Ёзувчининг «Қўллар», «Қалдирғоч», «Қон-қариндошлар» деб аталган ҳикоялари ҳам яхшиликнинг абадий ўчмас излари ҳақида ёзилгандир. Ёзувчи ҳаётда яхшилик изсиз йўқолмайди, у ўзи билан изма-из эртами-кечми янги бир яхшиликларни бошлаб келади. Бундай яхшилик эса инсонда ахлоқий етукликдан туғилади, деган қарашга амал қилади. Инсонлик шаънини балаид туттиш, одам қадрини ерга урмаслик ёзувчининг «Олов қиз», «Гулбахор», «Биринчи қадам», «Ўзилган ин» ҳикояларида ўзига хос содда, лекин ҳаётий, жонли воқеалар орқали кўрсатиб берилади.

Шу тариқа, Саида Зуннуова ўз ҳикояларининг тарбиявий томонига кучли урғу беради. Унинг ҳикояларида инсон тақдирларидан чуқур ахлоқий хулосалар келиб чиқади. Ёзувчи шунга очиқ интилади. Унинг қарашинда хулқдаги камолот — инсоний камолотнинг дебочаси. Ёзувчининг ҳикоялари шундай камолотни касб этишга чақиради. Уларнинг бадий қиммати мана шунда.

Саида Зуннуова элда эътибор топган, элга керакли гапни айтиб, унинг юрагидан жой олган адиба. Унинг шеърларидан бирида шундай сатрлар бор:

Биласанми, қизим, бу кинотда
Онанинг орзуси қучмаган бахт йўқ.
Онанинг хаёли етмаган бўшлиқ,
Онанинг хаёли тўхтаган вақт йўқ.

Инсонга олижаноб бир меҳр билан яшаган сеvimли шоирамиз Саида Зуннунова орзу, хаёл, ишонч ва ҳақиқат қуввати билан кишининг огирини енгил қиладиган, яшашга ўргатадиган, маънавий юксакликлар сарни чорлайдиган ва шу абадий гўзал, файзиёб булоқнинг кўзлари беркилиб қолмаслиги учун хизмат қиладиган асарлари билан келажакка кириб боради.

ҲАЁТ БИЛАН ҲАМНАФАС ИЖОД

(Пиримқул Қодиров ижодига бир назар)

«Ёзувчи ижодини яхши билишни истасанг, аввало у туғилиб ўсган жойни кўр», дейдилар. Дарҳақиқат, ёзувчи-ижодкор учун киндик қони тўкилган ер ниҳоятда азиз, у кўз очиб кўрган дунё — она, одамлар, атроф-муҳит хотирасида ўчмас из қолдиради, асарлари мавзуга, образлари, тафаккур тарзига ўзига хос жило бахш этади, бир умр шу манбадан маънавий озуқ олиб туради. Бунинг улкан ижодкорларнинг ўзлари эътироф этадилар. Мен 1978 йилнинг жазирама ёзида таниқли адибимиз Пиримқул Қодировнинг она юрти — Туркистон тизма тоғлари этагига жойлашган кичкинагина Кенг кўл қишлоғида бўлганимда, Кенг кўл кишилари — азамат чўпонлар билан танишиб, тонготар суҳбатлар қурганда, Кенг кўлнинг шундоққина биқинидан бошланувчи бепоен яшил ўтлоғу арчазор тоғларни сайр этганда, тиниқ булоқ сувларида юзни чайиб, табиатнинг таърифга сизмас гўзал манзараларига мафтун бўлиб, ҳар жилға, ҳар бир чўққин билан боғлиқ афсоналарни тинглаганда, бу таассуротларни хаёлан адиб ижоди билан қиёслаб, шу ҳақиқатга яна бир бор ишонч ҳосил қилдим.

Пиримқул Қодировнинг деярли ҳар бир асарида худди шу она қишлоқ, оғир болалик билан боғлиқ хотираларни, таниш манзараларни, одамларни учратиш мумкин. «Уч илдиз»даги Очил, «Қадрим»даги Искандар, «Эрк»даги Саттор, Ойшахонлар, тарчи адреси бошқачароқ кўрсатилса-да, аслида шу қишлоқ одамларидир, улар шу гўзал, сокин қишлоқдан шаҳарга, жўшқин, серташвини ҳаёт кучоғига йўл олганлар; уларнинг Кенг кўлдаги ўрни шундоққина сезилиб турибди; «Мерос», «Жон ши-

рин» каби асарларнинг воқеалари қуйи водийда — пахта экиладиган қишлоқларда бўлиб ўтса-да, қаҳрамонларни табиатан шу тоғ кишиларини эслатади; ёзувчининг «Қора кўзлар» романи бошдан-оёқ бевосита шу қишлоқ, унинг одамлари таъриф тавсифига бағишланган; Кенг кўлга кириб боришингиз билан «Қора кўзлар»даги тасвирлар.

тасаввурингизда қайта жонланади; таниш манзараларга дуч келиб реалистик адабиётнинг сеҳрига — айни борлиқни бадният мулкига айлантириш санъатига қойил қоласиз, ҳатто олис тарихдан ҳикоя қилувчи «Юлдузли тунлар»нинг талай дилрабо, ўйчан лирик саҳифалари шу юрт таассуротлари билан боғланган. Сиз бу ерда Бобирнинг дунё, тожу тахт ташвишларидан бир дам ўзини олиб қочиб ялангоёқ юрган сўқмоқларни, оддий чўпон билан суҳбат қурган ўнгирларни баралла кўрасиз...

Адиб ижодидаги барча фазилату хусусиятларни она қишлоқ, болалик таассуротлари билангина чеклаб қўйиш тўғри эмас, албатта. П. Қодировнинг шахс-граждан ва ёзувчи сифатининг шаклланишида шаҳар-ишчилар ва зиёлилар муҳити катта роль ўйнади. У ўн олти ёшида Бекободга келиб металлургия заводи қурилишига ишга киради, қурилиш радиоузелида диктор-инструктор бўлиб ишлайди, ўн етти ёшида Тошкентга келиб САГУнинг тайёрлов бўлимида ўқини давом эттиради, сўнг университетнинг Шарқшунослик факультетида таълим олади, 1951 йили университетни тугатиб, Москвадаги Адабиёт институти аспирантурасига киради ва Абдулла Қаҳҳор ижоди бўйича кандидатлик диссертациясини муваффақият билан ёқлайди. 1954—1963 йиллар давомида Москвада Ёзувчилар союзи хизматида бўлади. У бу йиллар ҳақида лўнда қилиб: «Москва тарбияси меннинг ҳаётимга, ижодимга баракали таъсир кўрсатди»,— дейди.

П. Қодиров ижодини анча эрта бошлаган, кўплаб ҳикоя ва очерклар ёзган, 1950 йилдаёқ алоҳида китоб чоп эттирган, шу асарлари учун 1951 йили Ёзувчилар союзнга қабул қилинган бўлса ҳам, 1958 йили эълон этилган «Уч илдиз» романи билан чинакам ёзувчи сифатида танилди, ҳақиқий истеъдодини шу романда намойиш этди, ижодига хос фазилатлар шу асарда кўринди. Бу асар ўз вақтида адабий жамоатчилик орасида катта қизиқиш уйғотди, унинг теварагида қизгин баҳслар бўлди. Асар

ҳақида М. Авезов, И. Султон, Р. Ходизода, Л. Бать каби улкан ёзувчи ва адабиётшунослар кўп илиқ гаплар айтди, ўзбек адабиётшунослигида у кенг таҳлил этилди ва муносиб баҳосини олди.

Романи қайта варақлаганда мен бир дақиқа ўзимнинг касби коримни — танқидчилик ҳунаримни унутиб, хаёлан асар воқеалари юз берган йилларга қайтгандай бўлдим. Дарвоқе, бу асар меннинг тенгдошларим учун айниқса азиз ва муътабар. Бизнинг студентлик йилларимиз худди ўша асар воқеалари бўлиб ўтган 50- йилларнинг ўрталарига тўғри келган эди; асардагига ўхшаш ҳодисаларни биз ўз кўзимиз билан кўрганмиз, Тошев билан Акбаровни, Ҳакимов билан Эшонбоевни эслатадиган олим ва муаллимлар, айти Маҳкам, Очил, Сергей, Гавҳар, Замираларнинг прототиплари бизнинг коллективимизда, орамизда ҳам бор эди; романдагига яқин талай интригалар, баҳс-мунозаралар бизнинг даврларимизда ҳам бўлиб ўтган...

«Роман — тарих ойнаси» деган гап бор. Асарни қайта ўқиганда бу гапнинг ҳақлигига яна бир бор тан бераман киши. Унда 50- йиллар ўрталаридаги тарихий вазият, аниқроғи, мамлакатимиздаги маънавий ҳаёт бир олий ўқув юрти одамлари тимсолида худди тиниқ ойнадаги каби аниқ фодасини топган.

Адабиёт илмидан аёнки, ҳар қандай кундалик ҳаётий ҳодисаларни, одамлар орасида бўлиб ўтган борди-келдиларни қалин муқова остига жо этиш билан роман вужудга келавермайди. Чинакам реалистик роман жамият тарихидаги, халқнинг маънавий ҳаётидаги бурчлиш паллаларини акс эттиради, роман жанрининг эшик табиати шунини тақозо этади.

«Уч илди» халқ ҳаётидаги романбоп ҳодисаларни ўз вақтида кўриш, ҳис этиш, тагига етиш ва уни ҳозир-жавоблик билан сўз санъати мулкига айлантиришининг, романбоп дақиқаларни абадийлаштиришининг яхши намуналаридан бири. Гарчи асар воқеалари бир олий ўқув юртида, муаллим — олимлар, талабалар ҳаётида бўлиб ўтса-да, уларнинг моҳияти, кўламини хийла кенг ва чуқур. Улар 50- йилларнинг ўрталарида бутун мамлакат ҳаётида, партия ҳаётида содир бўлган муҳим тарихий жараёнларга бориб туташадн; роман персонажлари тақдирини, улар орасидаги муносабатлар тасвири билан таъиниш «догматизм» деб ном олган, партия кескин қоралаган

ҳодисанинг моҳиятини, ленинча ҳаёт нормаларини, адолатни тиклаш учун кетган шиддатли курашларнинг мураккаблигини, қийинчиликларни бутун қалбимиз билан ҳис этамиз.

Асар бошдан-оёқ курашчанлик руҳи билан суғорилган, қаҳрамонлари эса, Мухтор Авезов сўзлари билан айтганда, «ақлли, продали, фаросатли ва фикрловчи» кимсалар.

«Уч илдиз»даёқ ёзувчи ижодига хос бўлган характерли бир хусусият намоён бўлган эди — унинг қаҳрамонлари ўз фалсафасига эга бўлган шахслар, уларнинг ҳар бири ким бўлишидан қатъи назар, ҳодисаларга файласуф кўзи билан қарайди, ҳодисадан ўзинга яраша фалсафий маъно топишга интилади; фалсафий мушоҳадаларни эса образли қилиб беради. Бу хислатнинг замири, боя айтилганидек, ёзувчининг болалиги ўтган муҳитга, қолаверса, умуман ўзбек халқининг миллий фикрлаш тарзига бориб тақалади. Бу ҳол «Уч илдиз» романининг услубий хусусиятларидан бирини ташкил этади. Бунинг романининг пафоси ва номини белгилаган «Уч илдиз» ҳақидаги фалсафада ҳам яққол кўриш мумкин.

Ёзувчи уч илдиз деганда ёш қаҳрамонлар характеридаги уч элементга ишора қилади. Булар — билим, юксак гражданлик туйғуси ва шахсий ҳаётда коммунистик ахлоққа садоқат. Булар теран, мустақкам илдизлардир, улар пок заминда — 50- йилларнинг зўр воқеалари пачида етилган. Асарнинг этакчи қаҳрамонларидан бири Акбаров дейди:

«Ҳар бир авлодни ўз даври вояга етказди... Мен ўқитувчилик қилиб уч авлод ёшларга дарс бердим десам бўлади. Социализм қуриш даврининг ёшлари зўр курашларда тез етилган эди, уруш даврининг ёшлари жангларда, уруш орқасидаги зўр ишларда чиниққан эди. Лекин, бундан бени-олти йил олдин ҳали мўйлови чиқмаган, эндигина мактаб партасидан туриб келаётган йигитчаларга қараб: «Жуда думбул-ов. Қанчалик тез етилишаркин?» — дер эдим. Лекин, мана бу авлодни Ингирманчи съезд даврининг зўр воқеалари қандай тез вояга етказганини кўриб турибмиз». («Уч илдиз», 1976, 439—440-бетлар.)

Қаҳрамоннинг бу сўзларини авторнинг ўз фикри сифатида қабул қилиш мумкин. Ёзувчи янглишмади, ўша заминда илдиз отган авлод етук социализм жамиятининг онгли бунёдкорлари бўлиб етишдилар, фан ва маданият

ривожига янги бир тўлқин олиб кирдилар. Ёзувчимизнинг ўзи ҳам аслида шу авлодга мансуб; ўша замонда стилган илдизлардан унган шохларнинг илк меваси сифатида «Уч илдиз» майдонга келган эди, сўнгра адиб бирин-кетин қатор роман, қисса ва ҳикоялар яратди. «Уч илдиз»га қараганда ғоявий ва бадий жиҳатдан анча илгарилаб кетди; бироқ авторга ўша теран илдизлар ҳамон куч-қудрат, илҳом бериб турибди.

«Уч илдиз» социалистик реализм адабиётининг энг яхши традициялари руҳида ёзилган. Унда оддий, камсуқум, ҳалол меҳнат кишиларига чуқур меҳр-муҳаббат уфуриб турибди. Тошев, Акбаров, Маҳкам, Очиллар меҳнаткаш оила фарзандларидир, ўзлари ҳам ҳалол, беминнат, камсуқум, заҳматкаш кишилардир. Улар зиёли — олим, раҳбар ходим бўлиб еттишсалар-да, оддий меҳнат аҳлига хос фазилатларини бус-бутун сақлаб қоладилар.

Ёзувчи қаҳрамонлар тақдирини, ҳаётидаги чигалликларни шунчаки ифода этиш билан чекланмайди, балки ҳаётнинг маъносини чақишга интилади ва шу йўл билан кишиларни, табиийки, биринчи галда ёшларни мазмундор ҳаёт кечиршига чорлайди.

Бу фазилат ёзувчининг галдаги асарларида яна ҳам чуқурлашди, янги хусусиятлар билан бойиди. Ёзувчи ҳар бир асарида оддий меҳнат кишиси ҳаётига янги томондан ёндошди, етук социалистик жамият талабалари даражасида туриб киши ҳаётининг маъносини очишга, бадий таҳлил этишга интилади.

Бу интилишнинг самарасини «Қора кўзлар», «Қадрим», «Эрк», «Мерос» каби асарлар саҳифаларида яққол кўриш мумкин.

Замонавий материал асосида чин маънодаги роман яратиш ғоят масъулиятли, қийин иш. Роман учун аввало халқ ҳаётидаги улкан эпик воқеалар, йирик ижтимоий проблемалар, ўткир драмалар керак. П. Қодирёвнинг галдаги йирик асари «Қора кўзлар» аввалги романи «Уч илдиз» каби ўз давридаги романбоп ҳодисаларни, романбоп гапларни топа билишнинг яхши намунаси. «Қора кўзлар»га 60-йилларнинг бошларидаги бурилиш палласи — мамлакатда юз берган муҳим жараёнлар асос бўлган.

«Қора кўзлар»да чекка бир тоғ қишлоғи ҳаёти тасвирланган. Бу ҳаёт, бошда айтилганидек, миридан сирри-

гача ёзувчига аён. Адиб худди шу хил қишлоқда туғилиб вояга етган. Шунга қарамай автор роман устида иш бошлашдан олдин республикамиздаги деярли ҳамма тоғ қишлоқларини кезиб чиқди, қардош республикалар чорвадор районларида бўлди, чорвадорлар ҳаёти билан яқиндан танишди, бугунги қишлоқ, унинг проблемаларини чуқур ўрганди. Шу тариқа роман болаликдан қолган чуқур таассурот, кезиш, кузатиш, қиёслаш, давр ҳодисаларига муносабат билдириш эҳтиёжи самараси ўлароқ яратилди.

Романда 60- йиллар бошларидаги қишлоқ маънавий-ижтимоий турмуши манзараси, қишлоқ хўжалигига раҳбарлик қилиш мушкуллашиб кетган ўша даврдаги ҳақиқий аҳвол, хўжаликни бошқаришдаги субъективизм ва унинг ярамас оқибатлари, асоссиз қайта қуришлар ва шу тўғайли вужудга келган асабий вазият рўйирост кўрсатилган, аynи вақтда КПСС Марказий Комитетининг 1964 йил октябр: Пленумидан кейин қишлоқда рўй берган ижобий жараёнлар моҳияти бадний таҳлил этилган.

Маълумки, «Уч илдиш» романи «конфликтсизлик назарияси» рад этилган, ҳаётни пардозлаб кўрсатиш тенденцияси қораланган, адабиётда бу иллатлардан қутулиш учун дадил амалий кураш кетаётган бир пайтда пайдо бўлган, бинобарин, асар ўткир драматик конфликтлар асосига қурилган эди. Лекин, романда «конфликтсизлик назарияси» инерцияси озми-кўпми сезилади, конфликтлар ифодасида бир оз эҳтиёткорлик, кескин ҳодисани бутун драматизми билан кўрсатишда ийманиш аломатлари бор. Чигал тақдир эгалари Тошев ва Акбаровлар ҳаётидаги ўткир драматик воқеалар қандайдир парда орқасида юз беради, автор уларни бевосита кўрсатмайди, эслаш, хотирлаш ёки ахборот бериш билан чекланади; шунингдек, Зокир — Наримон — Фарида муносабатлари, Фариданинг адашиб чеккан изтироблари керагича очиб берилган эмас, севги йўлидаги ишончи барбод бўлган Наримон қалби ҳам сояда қолиб кетган...

«Қора кўзлар»да манзара бошқача. Аввало асар конфликтни ўта ҳаётнийлиги, табиийлиги билан ажралиб туради. Ёзувчи конфликтларни ўйлаб чиқармайди, гўёки ҳаётнинг шундоқ бағридан «кўчириб» олади; давр ҳодисаларининг ўзи асар қаҳрамонлари орасидаги характерини белгилаб беради. Асарда бир гуруҳ янги типдаги хо-

динлар образи яратилган. Улар кечаги кунинг нохуш инерцияси билан яшовчи кимсаларга, худбинлик, амал-парастлик, дабдабазлик, мақтанчоқлик ва кўзбўямачиликка қарши актив кураш олиб борадилар.

Романда ишлаб чиқариш характеридаги можаролар билан бир қаторда маданий турмуш, оилавий-ахлоқий муносабатлар, маънавият масаласи ҳам кўтарилган. Ёзувчи эскича қолақ тушунчалар, ярамас одатларни фаш этади, қоралайди, янгича одатларни, самимий инсоний муносабатларни зўр пафос билан ҳимоя этади.

Қисқаси, «Қора кўзлар» романи «Уч илдиз»да уч берган ўткир ҳаётий драмаларни, масалаларни асарга олиб кириш тажрибасини яна мустаҳкамлади, айни пайтда, шу ўткир ҳаётий драмаларни персонажлар қалбига олиб ўтиш, қаҳрамонларнинг қалб драмасини кўрсатиш маҳоратини намойиш этди. Бу фазилат ёзувчининг галдаги асари «Эрк» қиссасида янада чуқурлашди.

«Уч илдиз», «Қора кўзлар», «Эрк» асарлари хронологик жиҳатдан бир-бирининг давомига ўхшаб кетади. «Уч илдиз»да 50-йилларнинг ўрталаридаги, «Қора кўзлар»да 60-йилларнинг бошларидаги вазият акс эттирилган бўлса, «Эрк» воқеалари 60-йилларнинг иккинчи ярмида бўлиб ўтади. Қисса Тошкентнинг кундалик оддий ҳаёти тасвиридан бошланади. Одатдагидек ёзувчи оддий кундалик турмуш икир-чикирларидан секин-аста катта ижтимоий масалаларга келади. Зилзиладан кейинги сершовқин, бетиним, тифиз шаҳар манзараси шундоққина кўз олдимизда гавдаланади. Бир қадар чўзилиб кетган шаҳар сайри, кўча қатнови машаққатлари тафсилотларининг сирини кейинроқ маълум бўлади. Бу тафсилотлар шаҳар истиқболи, уй-жой, йўл, метро қурилиши, табиатни муҳофаза этиш каби масалалар устида қизғин баҳсларнинг бошланишига туртки беради.

Асар қаҳрамонлари Саттор, Розия ва Макимичлар баҳс пайтида кўп мақбул мулоҳазаларни ўртага ташлайдилар, кўпчиликни қийнаётган, ҳаяжонга солаётган гапларни айтадилар. Афсуски, асарда хўжалик характеридаги бу баҳслар қиёмга етмай қолган; кураш ва олишувлар кескинлашиш ўрнига сусайиб, сўниб боради, жанжаллар «келишувчилик» йўли билан осонгина бартараф этилаверади, ижобий қаҳрамонлар қаршисида турган кучлар тўлалигича намоён бўлмайди, лоақал асарда кенгроқ ўрни олган мураккаб табиатли Файзулла Бекназаров образи ҳам дурустроқ очилмаган.

Шуниси ҳам борки, қиссадаги асосий нарса булар эмас. Қисса асосини қаҳрамонларнинг маънавияти, онлавий интим ҳаёти, муҳаббати, эрки, масъулияти масалалари ташкил этади; шахс эрки ва бурчи проблемасини ёзувчи асарнинг пафоси даражасига кўтаради, эрк ҳақида жиддий баҳс қўзғайди. Бу хил масалалар, юқорида кўриб ўтганимиздек, «Қора кўзлар»да ҳам кўтарилган, бу қиссада эса биз шу хил ҳодисанинг бошқача чигалликларига дуч келамиз.

Қисса қаҳрамонларининг шахсий ҳаёти дастлаб оддий, жўн туюлади; Саттор Розияни севиб қолган, Розиянинг ҳам Сатторга майли зўр, улар ҳар жиҳатдан етук, бир-бирига муносиб, иккалови ҳам ўқимишли, маданиятли, тушунган, кенг фикрлайдиган ёшлар. Қаҳрамонлар ҳаёти билан яқинроқ танишганимиз сари орада қалтис бир чигаллик борлиги маълум бўлиб қолади. Саттор уйланган йигит, қишлоқда хотини билан ўгли унинг йўлига интизор.

Бу хил ситуация авваллари ҳам адабиётда кўп қаламга олинган. Ёзувчи бу ҳодисага бутунлай янгича ёндошади, шу ҳодиса баҳонасида бугунги куннинг муҳим ахлоқий-этик масалаларини кўтаради, замондошларимиз қиёфасидаги янги фазилатларни кашф этади, қаҳрамонлар тақдирини ва характерини атрофлича таҳлил этади.

Саттор ҳам кўп жиҳатдан ўзгаларга ибрат бўла олади. Унинг ҳам эрки ўз қўлида; у шахс эрки ҳақида кўп гапиради, инсон эркин ва шаънини ҳамма нарсадан устун қўяди, ҳаминша эрк учун интилади, курашади.

Пиримқул Қодировнинг галдаги асари «Мерос» аввалгиларидан фарқ қилароқ ҳаётда бор шахс — машҳур механизатор Мамажон Дадажонов ҳаёти изидан бориб яратилган. Бу қисса марказида адибнинг аввалги асарларида кўпроқ учрайдиган, адашган, тўғри йўл қидирган одамнинг қисмати эмас, яратувчи, курашчи, қаҳрамонона шахс тақдирини ётади. «Мерос» тажрибаси яна бир бор шундай далолат берадики, донгдор кишилар ҳақида ҳам оддий қилиб ёзиш, кўтаринки романтик жилолардан, патетикадан холли, содда, самимий тасвир билан ҳам улкан қаҳрамонликни кўрсатиш мумкин экан.

Гарчи асарга Мамажон Дадажоновнинг ҳаёти асос қилиб олинган бўлса-да, у аниқ ҳужжатли, биографик қисса эмас; ёзувчи шу одам ҳаёт йўли баҳонасида сўнгги чорак аср давомида қишлоқларда юз берган муҳим

ўзгаришларни, фан-техника революцияси туфайли содир бўлаётган бир қатор жараёнларни ифода этмоқчи, қишлоқ кишилари, пахтакор меҳнати, умуман, яшашнинг маъноси хусусидаги кўп йиллик кузатиш, хулосаларни, кўнглидаги гапларни тўкиб солмоқчи бўлган. Худди шу ният оқибати бўлса керак, ҳаётдаги қаҳрамон Мамажон Дадажонов номини ўзгартириб уни асарда Ёлқин Отажонов деб атаган, бу ҳол ёзувчига катта эркинлик берган.

Биздаги бир қатор асарларда қишлоқ кишининг меҳнати нуқул нашъу намо, завқ-шавқдан, тўю таяннадан иборат қилиб кўрсатиларди; улардан фарқли ўлароқ, «Мерос» автори бугунги ўзбек деҳқонининг меҳнати-ни бор ҳолича беришга, меҳнат машаққатларини рўйи-рост айтишга жазм этади. Ҳатто ёзувчи темир — кетмон, жонивор — от тўзим беролмайдиган одам меҳнати-нинг анатомиясини чизади, ҳар туп ғўзани парвариш қилиш учун қанчалар инсон куч-қуввати сарф бўлишини диққат билан ҳисоб-китоб қилиб беради. Меҳнат жараёни, машаққатларини бор бўйича кўрсатиш туфайли ёзувчи, биринчидан, қаҳрамонликнинг моҳиятини чуқурроқ очишга эришади, иккинчидан, қаҳрамонга бўлган меҳримзин оширади, учинчидан, бугунги қишлоқ, пахтакор меҳнати ҳақидаги тасаввуримизни кенгайтиради, улар ҳақида жиддийроқ ўйлашга ундайди. Асарнинг ҳар бир сатрида ёзувчининг меҳнат аҳлига нисбатан чуқур меҳр-муҳаббати, қалби тубидан отилиб чиққан самимий эҳтиромни уфуриб турибди.

«Пахта учун кураш» — бу сўзлар менинг қулоғимга она алласи билан бирга кирган бўлса ажаб эмас. Менинг одам зотидан биринчи таниганим — онам бўлса, дунёда бор жамик нарсанing орасидан биринчи таниганим пахта бўлган... Тетая бўлиб йўлга кирганимдаёқ дала ишидан бўшамайдиган онамнинг этагидан тутиб, эгатларда йиқилиб-суришиб юрар эдим. Қуш уясида кўрганини қиларкан: ҳали бўйим ғўзанинг бўйига етиб-етмасданоқ чаноқда очилиб турган пахталардан юлқилаб олиб, онамнинг этагига солардим», — дейди қисса қаҳрамонларидан бири Турсун («Мерос», 1975, 16-бет). Худди шунингдек, «кўз очиб пахтани, меҳнати кўрган» бош қаҳрамон Ёлқиннинг бутун умри эл-юрт меҳнати, манфаати йўлида ўтади, ҳатто шу меҳнат жабҳасида ҳалок бўлади.

Асар қаҳрамони — фидойи шахс. Сир эмас, фидойил-ликнинг бадий талқини бобида бизда айрим бирёқла-

маликлар ҳам юз берган эди. Баъзи бировлар фидойилликни таркидунёчиликка тенглаштириб қўядилар, инсондаги бу бебаҳо хислатга қандайдир менсимай қарайдилар; бошқа баъзи кимсалар эса фидойилликни улуғлаш шiori остида инсондаги бошқа табиий, инсоний туйғуларни эътибордан четда қолдирадилар. «Мерос»даги талқин шу хил бирёқламаликлардан холи, объектив ҳақиқатга мос; бу ердаги фидойиллик — ҳаётнинг, яшашнинг табиий зарурияти, халқнинг муҳим фазилати, тарих ғилдирагини олға суринишнинг муҳим шarti. Асар қаҳрамони дейди: «Ўзини аямай меҳнат қилиши бизга ота-боболаримиздан мерос қолган бир одат бўлса керак. Ахир шу водийларимизда кўкариб турган ҳар битта дарахт, ҳар бир туп ўсимлик пешана тери билан бино бўлган-ку! Ёзда бутун халқ бир ойгина меҳнат қилмай оёғини узатиб ётсин-чи, шу кўкариб турган далалардан нима қоларкин! Ғайрат-шижоат ҳамма халқда ҳам бор. Лекин бизнинг пахта далаларидаги меҳнат!.. Москвадан келган бир мухбир кеча мен билан суҳбатлашиб ўтириб: «Мен ўзбекларнинг пахта даласидаги жасоратига қойилман, — дейди. — Сизлар фақат ҳосилдорликда эмас, ғайрат-шижоатда ҳам дунёдаги барча пахтакорларнинг энг олдинги сафидасизлар». Ана сенга пахтадан келадиган оламшумул обрў!» («Мерос», 77-бет).

Қаҳрамон фақат шон-шуҳрат, обрў деб ўзини меҳнатга урмайди. Унингча: гап фақат шон-шуҳратда эмас. «Одам Бўри адирга ўхшаган жойларни обод қилса, шу билан ўзининг кўнглини ҳам обод қилган бўлмайdimи?»

Шуниси муҳимки, ёзувчи қаҳрамон меҳнати машаққатларини бор бўйича кўрсатар экан, шу машаққатлар замиридаги ички бир қониқиш, ҳузур-ҳаловат туйғуларини жуда нафис ифода эта боради. Қаҳрамондаги бундай ҳиссиёт тарзи ҳам халқнинг энг яхши удумлари, ахлоқий ақидалари, ўнгитлари билан тутаниб кетади. Елқин бир ўринда ўзи заҳмат билан даштда ўстирган дарахтлар хусусида сўз очиб: «Ҳозир йўлдан ўтган одамлар ўша дарахтларнинг соясида ўтириб дам олади, анжир шафтолидан узиб ейди. Шунда бири бўлмаса бири: «Экканинга раҳмат!» — дейдими, йўқми?» — дея савол ташлайди ва «Мен учун энг катта роҳат ана шу!» — дейди чуқур ички бир қониқиш билан («Мерос», 77-бет).

Ниҳоят, қаҳрамоннинг яна бир сўзини келтираман. Халқ донишмандлиги руҳи билан йўғрилган бу гаплар-

да унинг қалби, меҳнат, фидойилик хусусидаги қарашлари, яшаш фалсафаси жуда ойдин намоён бўлган: «Одам истаса ҳам, истамаса ҳам, ўздан кейин нимадир қолдиради. Ахир ҳар бир киши ота-онасидан, халқидан, ватанидан жуда кўп нарсани мерос олади-ку! Нуқул истеъмолни биладиган одам шу меросни кемириб ўтиб, баракасини учиради. Бундайлар халқни олдинга эмас, орқага тортади. Лекин яратувчи олган меросини кўпайтириб, бойитиб кетади. Халқ доим мана шунақа фидокорларнинг кучи билан олдинга боради...» («Мерос», 77—78-бетлар).

Шуни ҳам борки, қаҳрамоннинг ҳаёт тарзи, фалсафаси барчага ҳам бирдек маъқул тушавермайди; унинг хатти-ҳаракатлари «ўз жонининг роҳатидан бошқа нарсани ўйламайдиган ўта бирёқлама киши» Азлар учун тамомил бемаъни, ғайритабиий бўлиб туюлади, ўз укаси Турсун ҳам бошда унга бошқача кўз билан қарайди. Тўғри, бора-бора Турсунда кескин ўзгариш юз беради, ака тутган йўл ҳақ эканига чуқур ишонч ҳосил қилади, ҳатто Азларда ҳам қисман Елқин томон мойиллик сезилади.

«Мерос» изчил реалистик услуби жиҳатидан авторнинг аввалги асарларига яқин. Шу билан бирга бу қиссанинг тасвир ритмикаси, ҳиссий оҳанги жиҳатидан аввалги асарлардан фарқли томонлари ҳам бор. Воқеалар қаҳрамоннинг укаси тилидан ҳикоя қилинади. Асар бошидаёқ қаҳрамон ўлими эслатилади, ҳикоячи энг азиз одамни ўлиmidан сўнг унинг босиб ўтган йўлига фикран назар ташлайди. Бу ҳол ҳикояга ўзига хос ҳазин оҳанг бағишлайди. Қаҳрамоннинг ўлими ачинарли, аммо босиб ўтган йўли шарафли. Акасининг шарафли, қаҳрамонона умри укасида катта ифтихор ҳиссини уйғотади. Уканинг акага ҳурмат ва садоқати зўр. Афсуски, ука ҳар доим ҳам ҳаётлигида ака қадрига етавермаган, ёшлигига бориб баъзан уни ранжитган. Буни эслаб ука ўқинади, изтироб чекади. Шу тариқа қиссанинг ифода тарзида ҳам алам, мунг, ҳам ўкинч, ҳам ғурур, ифтихор оҳанги мужассам топади.

Ҳодисаларни ука тилидан ҳикоя қилишнинг ноқулай жиҳатларини ҳам айтиб ўтиш керак. Одатда оламдан ўтган одамнинг камчиликлари гапирилавермайди. Фақат яхши томонларигина тилга олинади. Шу таомил тақозоси бўлса керак, ёзувчи қаҳрамон характери ва ҳаётидаги

баъзи мураккаблик ва кам-кўстларни тўлалигича китоб-хонга етказишга ҳам қийналган, ҳам ийманган. Ҳодисаларни Турсун онги призмаси орқали бергани учун бош қаҳрамоннинг руҳияти, ўзига ҳос фикрлаш тарзи ҳамма ўринларда бирдек чуқур, атрофлича очилмайди.

Бадний маҳорат жуда кенг тушунча, ҳаётнинг етакчи оқимини топиб олиш, ҳаёт ҳодисалари мағзини чақиб, моҳиятини очиб беришдан тортиб унинг икир-чикирлари, майда деталларини билиш, ҳис этиш ва шу икир-чикирларга, деталларга маънодорлик, эстетик таъсирчанлик бахш этишгача — барчаси реалистик ёзувчи учун бирдек муҳим, қадрли. «Мерос» П. Қодировнинг «икир-чикирлар»ни ифодалаш бобида ҳам қалами қайрилиб бо-раётганлигидан далолат беради. Ёзувчи пахтакор деҳқон ҳаётининг икир-чикирларини яхши билади, юракдан ҳис этади. Расм қаламининг учини кетмоннинг тиғи билан чиқариб бериш, инсон қўлида кумушдек ялтираб кетган беш қадоқлик кетмонга ош сузиш каби деталлар урушдан кейинги қишлоқ ҳаётини ёрқин гавдалантиришга хизмат этади. Ака билан уқанинг қалтис вазиятдаги тўқнашуви, ғазабдан ўзини тутолмаган аканинг уқаси юзига тарсаки тортишдаги руҳий ҳолатлар тасвири, ҳарбий хизматдан қайтган уқанинг қизғин иш пайтида акасига дуч келиши, ака қўлидан ишини олиши, толиққан аканинг хирмонда пинакка кетиш манзараси; Азлар хонадонидаги хилма-хил табиатли, турли эътиқодли одамларнинг учрашуви тасвири, улардаги руҳий кечинмалар ифодаси нақадар ёрқин, таъсирчан чиққан!

Хуллас, «Мерос» ёзувчи истеъдодининг янги қирраларини намоён этувчи асар бўлди.

Пиримқул Қодиров услубда ҳақиқий маънодаги изчил реалист. У турмуш икир-чикирларини ғоят синчковлик билан кузатиб боради, майда, кўз илғамас, аҳамиятсиз кўринган икир-чикирлардан жиддий маъно қидиради. У яратган персонажларнинг касб-кори, меҳнатига, касб психологиясига оид тафсилотларда ҳеч қанақа тахминийлик йўқ, ёзувчи гўёки шу соҳанинг одами бўлиб қалам тебратади. Унинг асарларида ишлаб чиқаришга оид можаролар ҳам аксари икир-чикирлар билан боғлиқ бўлади, икир-чикирлардан бошланган можаро кўпинча катта драмаларга айланиб кетади. Айни пайтда ёзувчини қаҳрамонларнинг маънавий турмуши ҳам астойдил қизиқтиради ва маиший ҳаёт тасвирида ҳам ўта синчков,

ифодалари ниҳоятда аниқ-реал, деталлари ҳаққоний. Шунинг унутмаслик керакки, маънавий ҳаёт тасвири ёзувчидан катта маҳорат, санъат талаб қилади, бу йўлдан борами деб иқир-чиқирлар орасида ўралашиб, натурализмга мубтало бўлиб қолиш ҳеч гап эмас, ижод практикасида бундай ҳоллар кўп бўлган, шунинг учун ҳам, маънавий ҳаёт тасвири бир ўз ёмонотлиқ бўлиб қолган. Маънавий ҳаёт иқир-чиқирларнинг бадиомлиқдан ҳалос этишида ўзбек адабиётида П. Қодировнинг муносиб хизмати бор. Ёзувчи «Уч илдиз»даёқ Замира образи, у билан боғлиқ муҳит тасвирида маънавий ҳаётнинг яхшигина билимдон, синчков ифодачиси эканини намойиш этган эди, кейинчалик «Қалбадаги қуёш», «Қора кўзлар», «Эрк», «Мерос» асарларида ёзувчи истеъдодининг бу қирраси ёрқинроқ очилди, бу асарларда маънавий ҳаёт кенг ўрни эгаллади, хусусан, «Қора кўзлар» билан «Эрк»да, юқорида кўриб ўтганимиздек, асарларнинг этакчи ғоявий-бадиий йўналишини ташкил этади. «Олмос камар» романида эса адабнинг маънавий ҳаёт бобидаги кўп йиллик бадиий изланишлари, кузатиш, баҳс, фикр ва ҳулосалари ўзига хос тарзда синтезлашди.

«Олмос камар»да одатдагидек ишлаб чиқаришга онд можаролар ҳам ўрни олган. Асар бош қаҳрамонларни архитектор Аброр билан Вазиранинг касб-кор, шаҳар ободончилиги билан алоқадор ташвиш-ўйлари, иш юзасидан келиб чиққан тўқнашувлар, Шерзод Баҳромов каби қаллоб кимсанинг ғаламислиги — буларнинг барчаси бутун тафсилотлари билан ифодаланган. Шунга қарамай асардаги асосий нарса булар эмасдай туюлади; қаҳрамонларнинг маънавий бисоти, қалби, характери кўпроқ маънавий ҳаёт сферасида тўлароқ очилаётгандай кўринади; маънавий ҳаёт жумбоқлари персонажлар тақдирини ҳал қилувчи омилга айланади. Ёзувчи меҳнат, фаоллият кинилари саналмиш Аброр билан Вазирани маънавий ҳаётининг ғоят хилма-хил муаммо-можаролари ичидан олиб ўтади.

Аброр билан Вазира ҳар жиҳатдан етук, бир-бирига муносиб; иккиси ҳам олий маълумотли, сеvimли касб эгалари; сила ҳам бут, қизу ўғил, тўрт хонали квартира. «Жигули» — бир оиланинг бахтли яшашини учун ҳаммаси муҳайё. Сиртдан фаровон, бахтли кўринган шу оиланинг ҳам ўз ички драмалари, дарду ташвишлари бор. Бу драма, ташвишларнинг манбаи аксари кундалик маънавий

ҳаёт билан боғлиқ бўлиб чиқади. Фаровон кунларда фаровон одамлар учун ҳам яшаш нуқул қувончу, нашъу намодан иборат эмас, оддий турмуш ташвишлари ҳам кишидан кўп ақлу заковат, куч-қувват, сабр-бардош ва курашни тақозо этади. Ёзувчи романда биз турмуш ташвишлари, икир-чикирлар деб атайдиган ҳодисаларнинг ижтимоий моҳиятини таҳлил этади, булар шунчаки «икир-чикирлар» эмаслигини, кишиларимиз ҳаётида кўп ҳолларда ҳаёт-мамонт масаласи бўлиб қолаётганлигини кўрсатади, эскича ва янгича кўринишдаги талай таомиллар ҳозирги тараққиётга зид бўлиб тушаётганлигини, энг ёмони, улар ҳалол-покиза одамлар ороми ва азиз вақтини олаётганлигини уқтиради ва бутун жамоатчилиكنи улар ҳақида бош қотиришга даъват этаётгандек бўлади.

Аброр билан Вазира ота-она, укалар, фарзандлар кўнгли, хоҳиш-истаги деб нақадар кўп заҳмат чекадилар, замона зайлига зид хилма-хил таомиллар, тўю ҳашамлар туфайли улар бошига нақадар оғир савдолар тушади...

Шу тариқа, П. Қодиров маиший ҳаёт чигалликларини кенг тадқиқ этиш йўли билан ижтимоий-маиший романининг яхши намунасини яратди, маиший ҳаёт сфераси инфодасига менсимай қараш, уни ҳар хил йўллар билан камситиш ҳолларини амалда рад этди. Таниқли адабиётшунос Л. Новиченко «Энг азиз бисот» сарлавҳали мақоласида айтган шу сўзлар «Олмос камар»га ҳам дахлдордек туюлади: «Танқидчиликдаги маиший ҳаёт «икир-чикирлари» деб аталган эски, традицион ваҳимали ёрликқа эҳтиёткорроқ бўлиб ёндошини керакка ўхшайди,— деб ёзди олим.— Маиший турмуш ҳам ҳаёт тарзимизнинг муҳим сферасини ташкил этади. Ташкил этганда ҳам бу соҳа мураккаблиги, кўпинча «портлаш хавфи» мавжудлиги билан ажралиб туради. Чунки у таомилга кўра ижтимоий тараққиёт суръатидан ҳар доим орқароқда қолади» «Литературная газета», (1977 йил, 18 май).

Пиримқул Қодиров «Мерос» ва «Олмос камар» билан ёндош ҳолда 1969—1978 йиллар давомида «Юлдузли тунлар» романи устида иш олиб борди. Бу асар тарихимизнинг энг мураккаб бир босқичи — теурийлар салтанатининг инқирози даври ҳақида, шоҳ ва шоир Бобирнинг ҳаёти, ўша тунларда чарақлаган юлдузлар ҳақида ҳикоя қилади.

Унинг айни Бобир ҳаётига мурожаат этиши, бир томондан, Навоий, Улуғбек каби сиймолар ҳақидаги ажо-

йиб асарлар таъсири, илҳоми бўлса, иккинчи томондан бу мавзунинг ёзувчи қалбига, ижодий манерасига яқинлиги эди. П. Қодиров ижодий фантазияни унча хуш кўрмайди, у ҳужжатлар, ҳаққоний деталлар тили билан гапиришни ёқтиради. Бобир ҳаёти ҳақида бебаҳо ҳужжатлар сақланиб қолган; бунинг устига Бобир ўзигача ўтган ўзбек шоҳ ва шоирлари орасида энг ростгўйи, у шеърларида ҳам, «Бобирнома»да ҳам ҳақиқатга тик қараган, ҳаёт ҳақиқатини бепардоз кўрсатишга интиланган, кўнглида борини яширмай дангал тўкиб солган, шоҳу шоир бўлишига, бошига оғир савдолар, жабру жафолар тушганига қарамай оддий одамларга хос инсоний фазилатларини сақлаб қолган, одми одам бўлган. «Юлдузли тунлар» авторини биринчи галда Бобир табиатидаги шу фазила тўзига мафтун этган.

«Юлдузли тунлар» ўзбек адабиётидаги тарихий романлар орасида ўзига хос ўрин эгаллайди. У Ойбекнинг «Навой» асари каби тарихий-биографик роман. Унда Бобирнинг тахтга келишидан тортиб то ўлимга қадар ўтган ўттиз йиллик воқеалар хронологик тарзда изчил ҳикоя қилинган. Шунга кўра уни роман-хроника деб ҳам аташ мумкин. Асар сюжети бошдан-оёқ тарихий ҳужжатлар, аввало, «Бобирнома» билан «Хумоюннома», шунингдек, ўша давр тарихчиларининг асарларидаги маълумотлар асосига қурилган; ёзувчи рус ва ғарб шарқшуносларининг совет олимларининг Бобир ва унинг даври ҳақидаги тадқиқотларини синчиклаб ўргангани, тарихий фактларга фаннинг энг кейинги ютуқлари, бугунги кун даражасида туриб ёндошгани баралла сезилиб турибди.

«Юлдузли тунлар» реалистик романнинг имкониятларини, социалистик реализмнинг ҳаётни бадий тадқиқ этиш, тарихни бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан тўлалигича гавдалантириш, чин моҳиятини очиб бериш бобидаги куч-қудратини намоён этувчи ҳужжат сифатида ҳам қимматли. «Бобирнома» ва «Хумоюннома» маълум даражада ўз даврининг кўзгуси, бу асарлар ҳам тарихий ҳужжат, ҳам бадий тасвир намунаси сифатида қадрли. Айни «Бобирнома» ва «Хумоюннома»даги ҳодисалар, картина ва персонажлар «Юлдузли тунлар»да ҳам учрайди. Бироқ «Юлдузли тунлар» авторини энди уларга реалист ёзувчи кўзи билан қарайди, ҳодисаларни шунчаки ҳақиқий, жонли гавдалантириш, шарҳлаш билан ки-

фояланмай, улар орасидаги чуқур диалектик алоқадорликни, уларнинг туб моҳиятини очишга интилади. «Юлдузли тунлар»ни «Бобирнома» ва «Хумоюннома» билан қиёсий ўрганиш яқин келажакнинг иши, бундай иш етук реалистик адабиётнинг ўтмиш адабиётидан, тарихий реалистик романнинг қадимги насрий асарлардан фарқи ҳақида ғоят қимматли хулосалар чиқариш имконини беради.

«Юлдузли тунлар»да юзга яқин персонаж учрайди, уларнинг аксарияти йирик тарихий ёки ҳаётда ўтган шахслар. Нигорхоним, Хондамир, Хонзодабегим, Хумоюн, Ойша, Моҳим ойм, Шайбоний, Исмонл, Иброҳим Лоди, малика Байда, Хадича бегим, Зухро бегим, Муҳаммад Солиҳ, Биноий — буларнинг ҳар бири — тарихда ўтган бу каби шахслар романда ёрқин реалистик образлар даражасига кўтарилган; изчил тарихийлик принциpidан чекинмаган ҳолда ёзувчи Тоҳир, Робия, Фазлиддин сингари эса қоладиган тўқима образлар яратган, улар тарихий ҳужжатлар орасидаги ички алоқадорликни очишга ёрдам беради.

«Юлдузли тунлар»даги ёзувчининг энг катта ютуғи, шубҳасиз, Бобир образи. Бобир образига ёзувчи реалистик адабиётнинг чўққисиди туриб хилма-хил томондан ёндошади, уни шоир, шоҳ ва оддий инсон сифатидаги ҳам кучли, ҳам ожиз томонларини, ҳаёти ва шахсиятидаги барча фазилату қусурларни бор бўйича кўрсатади. Ёзувчининг реалистик маҳорати хусусан кучли, мураккаб шахс — Бобир билан уни қуршаган муҳит, шароит орасидаги муносабатни очишда кўринади; шоир ва шоҳ Бобир ҳар қадамда турмуш зарбаларига дуч келди, кетма-кет талофатларга учраб алам-изтироблар оловида қоврилади; ҳаёт уни ўзи нстамаган ишларни қилишга — шафқатсиз бўлиш, қон тўкишга мажбур этади, у маълум тож-тахт даъвосидан воз кечиб меҳнат аҳли орасига киради, лекин тақдир уни ўз ҳолига қўймайди, яна қўлига қалқону қилич олишга ундайди; у ўз ери қолиб Ҳинд сари йўл олишни «юзи қоралик» деб билди, лекин шундай йўл тутушга ўзини мажбур ҳис этади, у кўп ҳолларда муҳит, шароит тазйиқи олдида таслим бўлади, шу билан баробар имконият доирасида муҳитга таъсир ҳам ўтказди, кўнгли тусаган баъзи эзу муродларини барқарор этишга эришади. Бобир ҳаёти ва характеридаги биз учун қадрли жиҳатлар, бая эслатиб ўтилди.

ганидек, унинг ҳақиқатга ташналиги, ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқатига тик қараши.

Асар охирида ёзувчи Бобирнинг Хондамир билан суҳбатини беради, жумладан, Бобирнинг шу сўзларини келтиради: «...авлодлар ҳақиқатни билсинлар, бизни фаришта деб ўйламасинлар, қилган гуноҳларимиз ўзимизга нечоғлик оғир тушганидан огоҳ бўлсинлар». Ниҳоят, шу суҳбатда у ўз умрига яқун ясагандай бўлиб дейди: «Жангларнинг қонли селлари, салтанатнинг тошқин дарёдай бетиним толотумлари жонимга тегди. Тожу тахт бевафолигини кўпдан бери сезиб юрибман. Менга вафо қилса, фақат ёзган асарларим вафо қилмоғи мумкин. Ватанимга ўзим қайтолмасам ҳам асарларим қайтмоғи мумкин. Эндиги орзуим — мен туғилган юртимга қилолмаган хизматни асарларим қилса».

«Юлдузли тунлар» кўп баҳсу таҳлилларга, илмий мушоҳадаларга озуқ беришига ишончимиз комил.

П. Қодиров бадий ижодни адабий-танқидий ишлар билан бирга қўшиб олиб бормоқда. П. Қодировнинг илмий, адабий-танқидий фаолияти доираси кенг, лекин унинг марказида бадий асар тили проблемасини ўрганиш ётади. Матбуотда, илмий тўпламларда эълон этган қатор мақолалари, «Ўйлар» китобига кирган талай қайдлари, «Дил ва тил» китобчаси, ниҳоят, «ФАН» нашриётида чоп этилган «Халқ тили ва реалистик проза» тадқиқоти шундан далолат беради.

Жанр эътибори билан аввалги асарлари «ёзувчи мулоҳазалари» тарзида ёзилган, уларда бадий тил ҳодисаларини образли мушоҳада этиш устунлик қиларди.

Кейинги тадқиқотида ҳам автор маълум даражада шу услубига содиқ қолади, ёзувчилик тафаккурига хос хусусиятлар — образли мушоҳада сақлангани, гарчи ўз шахсий-ижодий тажрибалари ҳақида гапирмаса ҳам бадий ижод, тил санъати масалаларини чуқур ҳис этиб, ўз тажрибалари призмасидан ўтказиб ифода этаётганлиги яққол сезилиб туради; тил билан боғли ёзувчи лабораторияси, ижод процесси ва психологияси устида гап кетганда «табиб табиб эмас — дард тортган табиб» деганлариндай, ёзувчи каби иш кўради.

Айни пайтда, бу асар, аввалгиларидан фарқли ўлароқ, илмий-академизм принциплари асосига қурилган; ишнинг баён услубида, композицион қурилишида, илгари

сурилган концепцияларида йирик тадқиқотларга хос илмийлик мавжуд.

Китобнинг «Муқаддима»сида автор бадий асар тилини ўрганиш ишининг биздаги ҳозирги аҳволи билан таништиради, улкан тилшуносларнинг хизматларини мамнуният билан эътироф этади, ечилиш лозим бўлган вазифаларни, бу соҳадаги баъзи чалкашликларни тилга олади; бадий адабиёт тилини «тилшуносликка ҳам, адабиётшуносликка ҳам яқин турган, аynи пайтда улардан фарқ қиладиган алоҳида бир филология фани тадқиқ қилиши» керак, деган фикрга эътироз билдиради. Тадқиқотчининг фикрича, бадий тилни икки фан чегарасидаги талаш бир соҳа деб қарашга ва уни учинчи бир фанга олиб беришга асос йўқ; бадий тил — адабиётшунослик билан тилшунослик орасида хитой девори йўқлигини, аксинча, бу икки фан биргалашиб қиладиган умумий филологик ишлар ҳам борлигини кўрсатадиган далилдир. Агар тилшунослик билан адабиётшунослик филология фанининг икки соҳаси бўлса, бадий тил шу иккала соҳага ҳам озуқ берадиган, уларни тубдан бирлаштириб турадиган умумий илдиздир...

Пиримқул Қодиров ўз ишида мазкур «илдиз»нинг адабиётшунослик соҳаси билан боғлиқ томонларини, бадий адабиётнинг сфенификаси тил материалларида қандай акс этишини текширишга жазм этади; таҳлил объекти қилиб эса ўзбек прозаси тараққиётининг маълум даврини, яъни реалистик прозанинг туғилиш ва шаклланиш босқичини танлайди. Бу босқичда наср тили билан боғлиқ проблемалар жуда кўп, автор улардан, бизнингча, энг муҳимини — реалистик прозанинг шаклланишида халқ тилининг роли масаласини ажратиб олиб, бутун диққат-этиборни шу мавзу таҳлилига қаратади.

Тадқиқотчининг «адабий тил» ва «жонли халқ тили», улар орасидаги фарқ ва умумийликлар ҳақидаги мулоҳазалари диққатга сазовор. Жуда кўп халқлар адабиёти конкрет тарихий шароит, маълум традициялар тақозоси билан тил, услубда китобийликка мойиллик даврини бошдан кечирган. Адабий тил билан халқ тили орасига тушган мана шу «хитой девор»ни олиб ташлашда реализм жуда муҳим тарихий вазифани адо этди. Ўзбек адабиётида ҳам худди шу ҳол юз берди, тўла маънодаги етук реализмнинг шаклланиши даврида адабий тилимиз

илгариги китобийликдан қутулиб, жонли халқ тили ба-
засига ўтди.

Китоб муаллифи классик адабиётимизда «китобий тил» анъанаси билан баробар «жонли халқ тили»га яқин-лашишга интилиш тенденцияси ҳам мавжуд эканлигини айтади, бунинг тасдиқи сифатида бир қатор мисоллар келтиради. Менимча, бундай далилларни янада кенгайтириш, фикрларни дадилроқ айтавериш мумкин эди.

Китобда таъкидланишича, ўтган асрнинг иккинчи ярмидаги янги тарихий шароитда, прогрессив рус маданиятининг ҳаётбахш таъсири остида бадий ижод ва тил бобида кўпгина янгилликлар туғилди, хусусан, 1905 йилги рус революциясидан кейин, В. И. Ленин таъбирича Осиёда юз берган узил-кесил уйғониш адабиётда ҳам яққол кўрина бошлади, реалистик жанрларнинг — проза ва драматургиянинг пайдо бўлиши жонли халқ тили кўриқлари сари ючилган йўл бўлди. Ҳамза, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний, Мирмуҳсин Шермухамедов каби авторларнинг Октябрь инқилобига қадар яратган янги жанрлардаги асарлари реализм, бинобарин, халқ тили бойликлари томон қўйилган илк қадамлар эди. П. Қодиров ҳақли равишда улар орасидан Ҳамза билан Абдулла Қодирий асарларини алоҳида ажратиб кўрсатади, хусусан, «Янги саодат», «Заҳарли ҳаёт», «Бахтсиз кўёв», «Улоқда» сингари насрий ва драматик асарларни тил жиҳатидан анча батафсил таҳлил этади, уларнинг, хусусан, Ҳамза асарларининг жадид адабиёти намуналаридан ҳар жиҳатдан устун туришини далиллар орқали исбот этади.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси бадий тафаккур ривожини учун кенг йўл очиб берди, Октябрдан бундан бошланган реалистик анъаналар янги маъно касб этиб, катта куч билан намоён бўла борди, реалистик жанрлар, хусусан, драматургия билан бадий проза ғоят тараққий эта бошлади, қисқа бир муддат ичида жаҳон реалистик адабиёти «гази билан ўлчаса бўладиган» тўлақонли драмалар, ҳикоялар, романлар майдонга келди, она тилимиздаги янгиланиш жараёни ғоят тез суръатлар билан борди.

Китобда бу жараён анча батафсил таҳлил этилган. Автор бу жараён силлиқ, оёқиништа кечмаганлигини, бу борада кескин ғоявий курашлар кетганлигини уқтиради, тил соҳасидаги ғоявий курашнинг манзарасини чизишга

интилади, бу курашда коммунистик партиянинг ленинча миллий сиёсати ҳал қилувчи роль ўйнаганлигини таъкидлайди.

Муаллиф инқилобдан кейинги ўзбек реалистик наصري тилини уч проблема — ҳис-туйғуларнинг ҳаққоний ифодаси, характерлар нутқи ҳамда тил ва шахсий услуб масалалари бўйича текширади.

«Ҳаққоний ҳис-туйғулар тили» бобида асосан «Ўтган кунлар» таҳлил этилади; адиб олдида турган қийинчиликлар, тил, услуб бобидаги новаторлик ва анъаналар, роман тилидаги ўзига хосликлар ҳақида батафсил тўхталади, сўнгра китоб муаллифи ўша таҳлил ва кузатишлар асосида инсон дилини ҳаққоний тасвирлашга қодир бўлган бадний тил жонли халқ тили базасида, классик адабиётимиз тилининг энг яхши анъаналарини новаторона тараққий эттириш йўли билан майдонга келди, тилнинг дилга боғлиқлиги реалистик адабиётнинг ҳаётга боғлиқлиги сингари жуда муҳим смирлардир, деган адолатли хулосага келади.

«Ёрқин характерлар тили» боби фактларнинг, конкрет далилларнинг бойлиги билан ажралиб туради, автор проза персонажлари тили масаласини текширар экан, фақат проза материаллари билан чекланмай, мавзу тақозосига кўра, драматик асарлар, жумладан, Ҳамза драмалари ҳақида ҳам мақбул мулоҳазаларни ўртага ташлайди. Бобдаги қаҳрамоннинг феъл-атворини унинг тили орқали очиш санъатига, хилма-хил инсоний характерларни ўзига хос тил, луғат ва миллий-маҳаллий колорит воситаси билан тасвирлаш маҳоратига доир кўпгина фикр ва кузатишлар таҳсинга сазовор. Ҳамза драмаларида Қўқон, Абдулла Қодирий ҳажвияларида Тўшкент, С. Айний асарларида эса Бухоро диалектига хос хусусиятларнинг кўриниши хусусидаги мулоҳазалар ҳам китобхонда қизиқиш уйғотади. Ғ. Ғулом асарларининг («Тирилган мурда», «Қим айбдор?», «Ёдгор») тил жиҳатдан таҳлили жўшқинлиги, самимийлиги билан ажралиб туради.

Бу бобда баъзи мунозарали мулоҳазалар ҳам учрайди. Авторнинг «Қалвак маҳзумнинг хотира дафтаридан» асарида «жимжимадор китобий тил» охириги марта иш берди, деган фикрига қўшилиб бўлмайди, чунки «китобий тил»дан бу хилда — ҳажвий мақсадда фойдаланиш А. Қодирийдан кейин ҳам давом этган. Бошқа баъзи

танқидчилар каби П. Қодиров ҳам совет даврида яратилган айрим ғоявий ёки бадий жиҳатдан ожизроқ асарларга, жумладан, «Қиёмат» ҳикоясига жўнгина «танқидий реализм» ёрлигини ёпиштириб қўя қолади. Улкан адабиётшунослар бундай йўл номатлуб эканлигини, бу жаҳон маданияти тарихини ноёб дурдоналар билан бойитган буюк реалистларга нисбатан адолатсизлик бўлишини кўп марта айтган эдилар.

«Тил ва шахсий услуб» бобни катта умид ва қизиқиш билан ўқий бошлаймиз. Одатдагидек, бу ерда ҳам қатор нозик кузатиш, чуқур таҳлил ва теран мулоҳазалар мавжуд. Автор шунини алоҳида таъкидлайдики, ўзига хос ёрқин услуб ўртамеёна авторларда учрамайди. Услуб фақат машқ натижасида ўзлаштирилган адабий приёмлар натижаси эмас. Услуб ёзувчининг таланти ва табиатидан, ундаги даҳонинг характеридан келиб чиқади ва бевосита бадий тилда акс этади. Услуб ёзувчи танлаган мавзуга ҳам, характерларга ҳам, бошқа ҳамма компонентларга ҳам таъсир қилиши шубҳасиздир. Ёзувчига қандай мавзуларда, қандай жанрларда кўпроқ илҳом келиши, яъни у нимани аниқроқ, чуқурроқ ҳис қилиши мазкур ёзувчининг такрорланмас услубини белгилайдиган ички омиллардандир. Буларнинг барчаси эса, муаллиф уқтирганидек, аввало асар тилида намоён бўлади, ёзувчи ўзининг бутун бисотини тил воситасида намоёйиш этади.

Менинг назаримда мазкур бобда, шунингдек, бутун китоб давомида характерли бир камчилик кўзга ташланади. Ёзувчи реалистик проза деганда фақат «ҳаётни айнан ўзидай кўрсатиш»ни, яъни изчил реалистик услубни назарда тутаяди, ҳолбуки реалистик проза, аниқроғи, социалистик реализм адабиёт бағрида бошқа услубий оқимлар, масалан, шартли романтик услуб ҳам мавжудки, ўзбек прозаси тараққиётида унинг салмоғи катта, бундай услуб бадий тил сферасида чуқур из қолдирган.

Тадқиқот ҳали узил-кесил тугалланган эмас. Бу китобда ёзувчи фақат ўзбек прозасининг дастлабки йиғирма йиллик даври билан чекланган; Улуғ Ватан уруши ва ундан кейинги даврлар прозасининг бадий тили таҳлиллари галдаги китобга қолдирган, бу йиллардаги наср тилини бошқа назарий масалалар аспектида ўрганишга ваъда қилган. Эҳтимол, «Халқ тили ва реалистик проза» китобида кўнглимиз тўлмаётган қолган ўринлар ва масала-

ларга галдаги асардан жавоб топармиз. Лекин шу ҳолда ҳам «Халқ тили ва реалистик проза» асарин, авторнинг бадий тил проблемаларига бағишланган бошқа қатор мақолалари ўзбек адабиётшунослигидаги ҳали деярли очилмай ётган қўриқларга қўйилган дадил қадамлардир.

* * *

Пиримқул Қодиров 50 ёшга тўлди. У ўзининг чорак асрлик ижодий фаолияти давомида тўрт роман, бир пьеса, бир киноқисса, тўрт йирик повесть, ўнлаб ҳикоялар, очерк ва публицистик мақолалар яратишга улгурди; Л. Толстой, А. Чехов, К. Федин, Х. Деряев, Толис ижодидан таржималар қилди, кандидатлик диссертациясини ёқлади, кўплаб адабий-танқидий мақолалар эълон этди, бадий асар тилига оид йирик илмий тадқиқот яратди... Булар айтишга осон, бундай баракали ижод тинимсиз меҳнат, олий интизом, замонага, халққа, она юртга чексиз садоқатнинг самарасидир. Гап фақат асарларнинг миқдоридан эмас, улар катта маҳорат билан амалга оширилган, энг муҳими улар замонасига муносиб эл-юрт маънавий хазинасини бойитадиган асарлардир, хоҳ замонавий мавзудаги асарларда бўлсин, хоҳ тарихий романда бўлсин, хоҳ илмий, адабий-танқидий ишларда бўлсин — барчасида замон нафаси уфуриб туради, уларни ўқиган киши ўзини тўлқинлантирган кўп саволларга жавоб топади.

ОЙДИН «НАВО»СИ

Нома аввалидаёқ очигини айтаман: ижодда кўп жиҳатлардан ўхшаши йўқ Ойдин Ҳожиеванинг шеърлар гўплами — «Наво»сини ўқиб бўлгач, дарҳол навқирон Нодираи даврон ғазалиёти ва шундайин навқирон Зулфия бегим шеърляти хаёлимда ҳозир бўлди. Сўнгра, ни-ма учундир «Наво» ажойиб «Тун» шеъридан бошланганлиги (бу албатта тасодифий эмас, чўнг чуқур ҳамда нозик психолог шоирамиз учун!). сабаблими, ё авторнинг номи Ойдин бўлгани учунми ё ҳам у, ҳам бу туфайлими, билмадим, номамизни ўта сифатли ва ажойиб оҳангли, осуда хотир ва оромбахш ойдиндан, оройишли ойдин кечалар завқи-шавқидан, шу мўъжизакор хилқат ва дилдор табиат «шеърлятдан бошлагим келиб кетди.

Кунимиз оппоқ, ёп-ёруғ, тунимиз ҳам қут тўла, оппоқ ва ойдин, дилбар ва малоҳатли. Эҳ-ҳе, ҳақиқатан ҳам, нақадар афсонасимон гўзал ва зебодир, кўркам ва илҳомбахшдир, маст қилувчи манзарали ва мафтун этувчи макр-ҳийлалидир, биздаги, ўзбек диёридаги, озод меҳнат аҳли ўлкасидаги ойдин, ойдин кечалар!

Ҳа, шоира қизим, исминг бекорга Ойдин қўйилмаган. «Наво»нгни ўқиб бўлгач, қандайдир мўъжизали ҳиссиёт, сир ва сўз заргари кўзим ўнгида гавдаланади, аксар жиҳатлардан шеърлят бўстони ва осмонида, шеърга айлан-тирилган назокатли ҳиссиёт оламида учрамаган, ўзича куйлайдиган ўта сахий санъаткор фикратимда намоён бўлди. Қалбнинг тўла зиё эканлигига яна бир бор амин бўлдим ва ушбу тасаннономани Сенга ёзишга жазм этдим, оппоқ қизим.

...Мен юқорида қалбинг тўла зиёдир дедим, шоира қизим. Бу зиё асосан сенинг ўзинггагина, ўзинг яратган ва ўзингга хос қандайдир изоҳлаш — ифодалаш қийин бўлган ўзгача сирли ва сеҳрли ойдин зиёсидир, шундай зиёсигина эмас, шундай ойдин кечаларнинг ажиб зебоси ҳамдир.

Мана, шоиранинг шундай ажиб кечаларидан бири:

Тун узун. Кечанинг хаёли узоқ,
Юракда орзулар ҳилоли ухлар.
Қўнишиб мизғийди юлдузлар иноқ,
Осмоннинг кулдиргич — жамоли ухлар.
Мудроқ деразалар юмган кўзини,
Уйқунинг сеҳргар шамоли ухлар.
Дарё ҳам жимликка урур ўзини,
Сукунатнинг бесас саволи ухлар...
Киприк қоқмас соқчи каби дов-дарахт,
Ер била чамбарчас иқболи ухлар.
Тушида безовта бўлмасин Қуёш —
Борлиқнинг қўли гул кулоли ухлар.
Яна ҳам тўлишиб уйғонмоқ учун
Юракда орзулар ҳилоли ухлар...

Бундай тасвири Ойдиндай сеҳргаргина чиза олади, чизди ҳам уни.

Ширин ва шеърчи онахон Ойдин қизимнинг бахт ила тўла кўнгли ажойиб тонг завқи, кундуз шавқи ҳамда ранг-баранг ойдин манзараси билан безанган бўлиб, эзгуликка интилиш, севинч ва шодлик пафоси билан нафас олади, қуёш ва ойдин оғушида нурдан ва сассиз сурурли, сирли ойдин кечалар иффатидан навозишли дил достонини тўқийди. Бир «достон»ини шундай бошлайди:

Нигоҳимда бугун ғамлар тугунмас,
Кулгу, кулгу, кулгу ўйнар кўзимда.
Қайдам, ҳайрат ичра қолдинг ўзинг-да,
Бу кулгуни сендан ўзга тушунмас.
Нигоҳимдан уққанларинг тушиммас...
Ўз бахтимдан ҳайратланиш кўзимда.
Ҳайратларга чўмиб қолдинг ўзинг-да...
Ғайратимни сендан ўзга тушунмас!

Яна очинини айтаман: бундай тасвирни Ойдиндай сеҳргар чиза олади, чизди ҳам уни у.

Мана яна бошқа бир шеърнинг қуйидаги биринчи тўрт мисраси. Унга теран тафаккур ва нозик диду дил нигоҳини ташлаб кўринг:

Ҳеч нарса сўзламайлик, бугун кўзлар сўзласин,
Неча йил унут бўлган ширин сўзлар сўзласин.
Табассумни соғинган заҳил юзлар сўзласин,
Ҳеч нарса сўзламайлик, бугун кўзлар сўзласин!

Масала жуда муҳим ва жиддий. Ахир, муълумки, адабиётни ҳақиқий бадиий адабиёт қиладиган, Навоийни Навоий, Толстойни Толстой, Лермонтовни Лермонтов қилган энг асосий, энг белгиловчи, энг ҳал қилувчи бадиий компонентлардан бири юксак маҳорат билан серқирра, мураккаб, ё нозик, ё зиддиятли инсон психологиясини чуқур ҳамда атрофли очишдир. Сен, она қизим Ойдин, шуни ҳисобга олган ва шунга қўлингдан келганча яхши амал қилганлардан бўлибсан. Бу Сенинг энг муҳим ва қимматли, ҳал қилувчи муваффақиятларингдандир. Жуда тўғри айтгансан бир нома ҳақида сўзлаб:

Дил бўлмаса, ёқиб ташланг, кул бўлсин ул,
Дил битмаган қуруқ сўзнинг қисмати шу!

Бунга шоирамиз ижодида ажойиб миссоллар кўп. Улар бир-биридан яхши ва тўзал, бир-биридан кўркам ва баркамол, шунинг-чун, билмадим, яна қай бирини келтирай, ҳакам — ақл лол. Уларда шоира, чунончи, ёшнинг ёрқин ҳаёти ва бахтли севги севинчию сафосидан беҳад шод, ҳақиқий ёр ваъдаси ва вафосидан сармасту сарафроз. Шу билан бирга, унинг қалами баъзан аламли бўлиб, гоҳ мунгли сизиб оқади, қоғозга алданган ва афгор бўлган дил дардию қони, гоҳ жўшиб тугён уради ё севги, ё нафрат олови: гоҳ Лермонтовдагидай ва Лермонтов айтганидек, ҳам севги, ҳам нафрат, яъни икки бир-бирини истисно этадиган ҳиссиёт бирин-кетин бирлашиб кетиб, бир бутунликни ташкил этади — ёнаётган қалб қаҳри, сароб бўлган умид оғриғи ҳадсиз ортиб, оғирлашиб кетади ва тўфон кўтарилгандай бўлади:

Хур ва сокин ўйларимга
Тугён солган ул эрур.
Шоду хуррам куйларимга
Ҳижрон солган ул эрур...
Чек йўқ энди қайғуларга,
Бардошимга тўзим йўқ.
Гоҳи зорман бир кўрарга,
Гоҳ кўрарга кўзим йўқ.

Ҳа, ҳаётда нималар бўлмайди, ҳар бир шахс тақдирни нималардан бошланмайди, нималардан таркиб топмайди, нималар билан тугамайди!!! Баъзан офтобдай ойдни орзулар ушалмайди, муқаддас ҳис-туйғулар топталади, офтобдай ойдни диллар парчаланани, оппоқ ойдни тунлар ҳақсизлик ҳамда ҳижрон тумани билан қопланади, гам ва алам бутун коинотни тўлдириб юборгандай бўлади ва сенга ҳамла қилади, сени ютиб юборгудай бўлади. Шоира бундай ҳолатни ифодалашдан ҳам четда эмас, реал инсон ҳаётининг, тақдирининг бу гаддорлигини ҳам қудратли қалами ихтиёрига беради ва ниҳоят даражада сезгир ҳамда оқила дардкашдай жуда тўғри, ҳикмат тўла ўнгитли ва ўрнак бўларли ажойиб оптимистик хулоса чиқаради.

Сен қалбимга қайғулар экдинг,
Шодлик бўлиб кўкарди ул ҳис.
Кўзларимга тун бўлиб чўкдинг,
Сўзларимга ёйилди кундуз.
Танҳоликка оддинг бешафқат,
Дунё бўлиб тирилдим қайта.
Чашма каби тинган муҳаббат
Шарқиради мен ёзган байтда!
Тамом вайрон айламоқ бўлди
Соз хонамин телба тушқунлик.
Мен суянган буюк тоғ бўлди
Ҳаёт дилга солган жўшқинлик.
Ва мардона қадам ташладим:
Йўл — бунча кенг, манзараси хуш!
Дўст қўллардан маҳкам ушладим,
Жуфт қанот-ла учган каби қуш...

Асосий гап, усталлик бундагина эмас. Шоира интим ҳиссиётни, шахсий руҳий кечинмаларни гоёят муҳим ҳам-

да катта социал муаммоларга боғлаб ҳам ифодалайди, шу билан асар мазмундорлигини оширади, аҳамияти кўламини кенгайтириб юборади.

Мана забардаст шоира Зебинисога бағишланган қандай ажойиб шеър:

Зардобга айланмиш байтида афгон,
Тақдирдан шохлиги учун норизо.
У кўнгил мулкига изламиш султон,
Хос бўлмиш пойида ҳашам ва дунё.
Қимнинг ҳам сиғарди бу қизга ҳадди,
Бир имо қилса гар вайрон ўлкаси.
Истаса, ер-кўкни гулга кўмарди
Ҳинду дийерининг суюк бекаси.
Унинг кўзида ёш, қалбида армон,
Ишқ ҳасрати уни айламиш гадо.
Маликага иқбол бермаган замон
Чўрига нима ҳам қиларди ато!

Бир мўъжиза рўй бериб, бу мисраларни буюк шоира ўқиса, ўйлаймизки, «Ҳа, шундай!» деган ва тан берган бўларди, албатта.

Ойдин шеъриятидаги яна бир энг муҳим фазилатлардан бири, шоира том маънодаги реалист сифатида ҳамда романтик ҳиссиётдан қарийб ҳеч қачон холи бўлмаган санъаткор сифатида воқеликка тўғри кўз ташлайди, уни бевосита нишонга олади, бевосита таҳлил қилади, баланд пафос билан ёндошади, катта поэтик маҳорат билан бевосита акс эттиради ва сўнгра шу орқали жуда яхши умумлашмаларга, типиклаштиришларга етиб келади ва ажойиб хулосалар қилади.

Бу албатта, шеърнинг, ундаги фикрнинг ҳаққонийлигини, ҳаётийлигини, мазмундорлигини, кўтаринки руҳини, бинобарин, таъсирчанлигини ошириб юборади.

Мана бир лавҳа,

Ташқарида саргардон шамол,
Қайга бошини урмоқни билмас.
Дилда улоқ чопмоқда хаёл,
Ўтинчминни назарга илмас!
Меҳру меҳнат, ёз сева-сева
Яратган боғ букилар бу кеч.
Шохлардаги Нимдумбул мева

Битта қолмай тўкилар бу кеч.
Тинқасини қуритиб туннинг
Тонгга яқин, оҳ, тинди шамол.
Назаримдан қочирдим уни,—
Сеҳргардай беркинди шамол!

Мазкур шеър охиридаги мана бу ўта сирли ва сеҳрли
хулоса мисраларига қаранг:

Қилгуликни қилди-да шамол,
Бир боғбонга орттирди меҳнат.
Ер-ла битта бўлган ноз-неъмат,
Пайҳон бўлган ҳар битта ниҳол,
Ҳар тўкилган ғўру шўр учун
Афсус чекар, ёш тўкар боғбон...
Ишқ боғини дўл урса бир кун,
Қайдан чидам топар экан жон?!

Асосий гап булардагина эмас, албатта. Ойдин «Наво»
сида социал воқелиқдаги деярли барча муҳим соҳалар-
нинг тегишли поэтик тадқиқот-ифода ва акс садоси бор.
«Эътиқод» (В. И. Ленин ҳақида), «Онажон», «Коммунист
қалби», «Ҳаётга», «Замондошларимга», «Кўнгил», «Янги
йил мухаммаси», «Куйлайлик, дугона», «Ёшлиқ қасида-
си», «Коммунизм қизларига», «Ўзбекистон», «Пахтакор
қизга», «Улуғ Ватан (1941—1945)», «Қишлоқ тарафда»,
«Онам сенга қўшиқ»—мана Ойдин «Наво»сидаги шу
бир қанча шеър номларининг ўзлариеқ хабар берадилар
уларнинг қандай жиддий социал масалаларга бағиш-
лаганликлари борасида!

Табиий, шоирнинг энг катта ва энг чуқур муҳаббати,
албатта, улуғ Ленинга, унинг буюк партиясига — ўзбек
халқи, Ватани ва аёлига бахт берган, Ҳалима, Гулчеҳра
ва Ойдинлар қўлига илҳом ҳамда саодат қаламини тут-
қазган улуғ доҳий ва буюк партияга қаратилгандир, ба-
ғишлангандир.

Умуман, мамнуният билан қайд қилмоқ лозимки, Ой-
дин замонамизнинг кўпгина актуал социал масалаларни
муаммоларини, дардию шодликларини серқирра ва му-
раккаб қалбли, сериффат ва юксак идеалли жўшқин со-
вет санъаткори сифатида қаламга олади, актив давр қи-
зи бўлиб ифодалайди, коммунизмни куйлайди, куйла-
гандаям бақиринишсиз, қичқиринишсиз, мантиқ зўрлиги ва

фикр теранлигига урғу бериб... Ҳа, у тор рамкалиликни,
мавзу маҳдудлигини ёмон кўради:

Дунё менинг дардимда бугун
Баёни, бўстони билан.
Дебочаси, авжи ва якун
Аталувчи дostonн билан!—

деб қайноқ қалб қўри ила мағрур айтади, фахр билан
жар солгандай бўлади. Бу сўзларда ваъда жаранги ҳам
бор албатта...

Айниқса, совет зиёлисининг интернационал характери-
ни ҳисобга олсак, кейинги йилларда фан-техникадаги
мўъжизаомуз ютуқлар оқибатида олам анча кичиклашиб
қолганлигини назарда тутсак, шоиранинг бу ажойиб сўз-
лари ғоят табиий ва таҳсинли бўлиб туюлади, албатта.

...Биз мазкур мадҳномамизни «Наво» ортидан бориб,
Ойдин ойдинини таърифлашдан бошлаган эдик. Энди
сўзни шу мавзу билан мухтасар қилиб тугатсак ҳам бў-
лар. Шоирамиздаги энг зўр ва гўзал фазилатлардан би-
ри — кучли эмоционал таъсир этувчи ва нозик психоло-
гик характерли хусусиятлардан бири жуда содда, лекин
ғоят ажойиб табнат манзараларини яратишдир, камалак-
даги етти рангни мўъжизачи мўйқалам мусаввирдай
ҳайратли тасвирга айлантириб...

Мана буни шундай шеърдир дейдилар:

Ой боқади бир сокин,
Сокингина боқар тун.
Борлиққа тамом ҳоким,
Ён-веридан оқар тун...
Фонус мисол сузар ой
Ёритганда тун ҳуснин.
Учраганда телба сой,
Унга отади ўзин.
У тўлқину бу тўлқин,
Ой учади арғимчоқ.
Нурланади снёҳ тун,
Ёришиб борар қирғоқ.

Яқинда Ленин комсомолининг навбатдаги съезди очил-
лади. Жонажон партиямиз раҳбарлиги ва ғамхўрлиги ту-
файли, комсомол тарбияси ва меҳри туфайли адабиёти-

мизда камол топган ҳозирги ёшлар ва ажойиб янги номлар мазкур тарихий анжуманни жуда катта ва севинарли оригинал ижод сарҳисоби билан кутиб олмоқдалар. Шулардан бири бўлган ва ажабланарли санъаткор доврўғини олган, шоира Ойдин қизим! Сени, сен каби дугоналаринг бўлмиш Ҳалима ва Гулчеҳраларни, бошқа ўзи ҳам, қалами ҳам жажжи издошларингни самимий дилдан ардоқлаймиз, сизлар билан фахрланамиз, ғурурланамиз, қолаверса, мақтанамиз ҳам...

Кўрдик, қанотларингиз темирданмас, пўлатдан. Уларнинг қудрати имкониятларидан яна ҳам фаол фойдаланинглр, шу имкониятларни, ҳавасланарли истейдодларингизни коммунизм қураётган юксак дид ва баланд талабли қаҳрамон совет кишиларига мос тарзда янада баланд парвоз тилайман сизларга!

**БОЛАЛИК АРИФМЕТИКАСИ
ВА ҲАЁТ АЛГЕБРАСИ**

Темур Пўлатовнинг илк йирик асари «Звезда Востока» журнали унинг «Йўл четидан юрма» деб номланган қиссасини (1961) чоп этгандан сўнг маълум бўлди. Икки йил ўтгач, «Дружба народов» журнали Т. Пўлатовнинг «Урмонда товуш бер» номли янги қиссасини босиб чиқариб, ёш ёзувчининг ижодини кенг бутуниттифоқ ўқувчисига таништирди.

70-йилларда совет китобхони Т. Пўлатовнинг ижоди билан тўлароқ танишиш имкониятига эга бўлди. 1976 йилда «Дружба народов» кутубхонаси туркумида ёш насрнависнинг «Мулklar» номли қисса ва ҳикоялар тўплами, 1978 йилда эса «Советский писатель» нашриётида янги «Таъсирчан Алишо» номли китоби чоп этилди.

Айтиш мумкинки, бу пайтга келиб Т. Пўлатовнинг ижодий изланишлари қандайдир изчиллик касб этди, шу билан бирга ўзига хос заиф жиҳатлари ҳам намоён бўлди.

Масалан, самимий ва ўзига хос услубда ёзилган қиссалари билан бирга унинг ҳикояларида салмоқ етишмаслиги ҳолатлари сезилади, улар муаллифга ҳақли равишда шуҳрат келтирган қиссалардан кейин ёзилган бўлишига қарамай, кўпроқ чала қолган асар ё эскизларга ўхшайди.

«Мулklar» қиссасида муаллиф дадиллик билан воқеалар марказига бургутни қўяди. Вақтнинг ажратиб олинган маълум бир қисмини қушнинг парвози билан, томоша майдонини эса саҳро билан тўлдиради. Шундай қилиб, Т. Пўлатов ўз олдига босқичма-босқич шаклдаги мураккаб вазифани кўндаланг қилади: қаҳрамон — қуш, ҳаракат — парвоз, жой — саҳро.

Шулар ҳаммасини бирга олиб қараганда, қиссани бошқа бир планга, эҳтимолки, илмий-оммабоп планга кўчириш зарурдай туюлиб қолади. Бироқ Т. Пўлатов бундай хатарни четлаб ўтган. Қисса ўзининг бадий асар деган фазилатини сақлаб қола олган.

Т. Пўлатов услубига хос бўлган асардаги бир текис оҳангдорлик деталлар умумлашмасида табиатни эстетик бойлик сифатида кўриб чиқишга имкон беради. Ранг-барангликдаги тасодиф киши идрокига яна ҳам кўпроқ завқ-шавқ бағишлайди. «Сахро минг қиёфага эга»,— дейди у.

Бўм-бўш сахрода маъно билан лиммо-лим қайноқ ҳаёт гуркирайди. Зеро бундаги ҳар бир жондор ва ҳашарот ўз макони ва замонига, яхлит уйғунликда ўз вақти-соатига эга. Аниқ деталлар коинот ҳолатини, ҳаёт нафасини, Т. Пўлатов «иш» сўзи билан ифодалаган ўша узлуксиз воқеа-ҳодисалар маъносини тасвирлаб беради: «Сахрода иш бошланди...»

Инсон бағридай илиқ табиат мавзуси «Қаипнинг иккинчи саёҳати» асарида ҳам ўз аксини топган.

Шуниси қизиқки, бу қиссада инсоннинг табиат олдидаги ахлоқий бурчи унинг бошқа бурчларидан, хусусан, инсон олдидagi бурчидан афзал саналиб, биринчи даражага кўтарилган.

Инсон табиат билан узвий боғлиқ. Қаипнинг овчи отаси умр бўйи табиат қўйнида яшабгина қолмай унинг хазинасидан баҳраманд ҳам бўлди. Ҳаёт шомида эса кўнглида ўзининг табиат олдидаги зўр гуноҳини ҳис қилади, ҳеч бўлмаганда бирор бузилган жойни тузатиб қўйиш, ғаним чангалига тушган қуённи ҳаётга қайтариш, эгилган бутани тўғрилаб қўйиш истаги жўш уриб кетади.

Қаипнинг наздида инсон том маъноси билан табиатнинг фарзанди: инсонни шамол, қуёш, сув, «тобланган» довул ато этган. Ёки бўлмаса, бир замонлар қумнинг остида кулча бўлиб ётган илонлар дарахт илдизларига айланган-да, кейинчалик қумнинг тагидан инсон келиб чиққан.

Қаип ўлим соатини кутиб ётаркан, «ўзига аждодларни чорлаш» зарурлигини билиб, тушида бургутни кўриб чиқади ва ўзича, «бу яқин қолган ўлимдан нишона», деган хулосага келади.

Ёшлик чоғларини хотирлар экан, Қаип қийинчилик билан кечирган аччиқ ҳаётини эслайди. Бу ҳаётда ҳар

ким ва ҳар нарсанинг (худди табиатдагидек) ўз ўрни бор ва ундан воз кечишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, зеро у зан-жирлар силсиласидаги бир ҳалқа, унинг ўрни бўш қолиши сира мумкин эмас. Қанип оролни, ўз қабиладошларини тарк этишга қандай жазм этганини эслайди.

Т. Пўлатов қаҳрамоннинг табиат олдидagi ўз бурчини, унинг тақдири учун масъуллигини англашини самимийлик ва инсонийликнинг зарурлиги тушунчаси билан боғлайди.

Т. Пўлатовнинг хаёли инсон умрининг бошланиши ва унинг чегарасини белгиловчи чегарада кезиб юради. У барча ўсимликлар вояга етган болалар деб ўйлайди (ҳикоянинг «Болалар ўйинлари», «Йигит бўлиб қолган гўдакнинг мактублари» деб номланиши бежиз эмас). Эҳтимол, кексалик кўзларга махсус тийраклик ва вазмин донолик ато этар. Эҳтимол, гўдак билан чолни бекаму кўст тушуниб этиш қобилияти инсонни англаб этиш билан барабардир!

Баланд тоғлар қўйнида чўпонларнинг «ювош оғалари» бўлмиш қўтослар гўёки ҳамма нарсани билар, ҳис қилар эдилар, чўпон ўзининг пўстини ё пиймасини тикиб олиш учун, боши остига ёстиқ қилиши учун, мабодо мўлроқ бўлса, ётганда совқотмасин деб музга тўшаб олиши учун ўзларининг бир парча жунларини қолдириб кетадилар».

«Одам қўтосларнинг дўсти, ҳайвонлар буни ҳис этади», агар чолнинг мусибатга тушганини унинг қўтослари кўрганда, «улар бу лаънати шоқолларни тумтарақай ҳайдаган бўлар эдилар». Улар ҳолатга келган чол подани топиб етганда, «қўтослар» уни иситмоқчидай бошларини чолнинг баданига суйкашди, қўлларини ялашди, худди «сенга нима бўлди» деб сўраётгандек унинг кўзларига термилишди».

Ҳатто ўлим соатида ҳам ҳайвонлар инсонни ёлғиз ташлаб қўймайди: «чўпон ётиб олган икки қўтоснинг юрасида ўтириб, уларнинг юнгига ўзини кўмади, қўтослар унинг баданини узоқ вақт иситишади. Сўнгра эса жон қуши тоғ чўққилари томон учиб кетади...»

Табиийлик, оддийлик ва бир-бирин тушуниш олами... Яхшилик ва ёмонлик бир оламда мавжуд бўла туриб, бир-бири ҳеч бир хатосиз англай олади, била олади.

Т. Пўлатов ижодида болалик мавзуси жуда катта аҳамият касб этади, унинг иккала тўпламига кирган «Ўрмон-

да товуш бер» (1964—65) қиссаси, «Фордаги қизалоқ» (1972), «Болалар ўйинлари» (1973), «Болалар жўри» (1974—76), «Таъсирчан Алишо» (1975) қиссаларида бу мавзуга жуда кенг ўрин берилган. Болалик чоғи — санъатга кашфиётлар учун унумдор замин ҳисобланади. Борлиқни ўта қизиқувчанлик билан кузатиш, воқеа-ҳодисаларни ва ҳаттоки энг оддий буюмларни ҳам ўткир зийраклик ва беғубор туйғу билан идрок этиш инсонийликнинг ҳамма қирраларини бус-бутунича намоён қилади, қуёш фарзандлари — одамларнинг она табиат билан мангу алоқасини акс эттиради, шахсан тоблайдиган тақдир зарбаларини ёритиб беради.

Агар болалик йиллари бировлар учун олам кашфиёти, фикрлар, туйғулар ва ҳаракатлар, дунёнинг ранг-барангликлари билан тўлиб-тошган пок турмуш севинчлари ибтидоси бўлса, Т. Пўлатов учун бу ахлоқнинг арифметикаси ва алгебрасини англаш палласи бўлиб хизмат қилади.

Т. Пўлатовнинг ёш қаҳрамони лоқайд эмас, бироқ у софдил ва беғубордир. Теварак-атрофда рўй бераётган воқеа-ҳодисалар унинг учун ахлоқ арифметикасидай туюлади.

Яхшилик ва ўзаро ҳамфикрлик муҳитида яшаган Маҳдининг очиқ кўнгли ёмонлик билан сира чиқиша олмайди, у ҳамма нарсани яхши деб билади, унинг ҳисоби-га биноан борлиқ тенг иккига — яхшилик билан ёмонликка бўлинган бўлиб, бу сифатлар ҳеч қачон ўзгармайди («Ўрмонда товуш бер»).

Ҳикоя қилувчининг самимийлиги нақадар ёрқин ва қамрови кенгдир. Турли қиёфада намоён бўладиган ёвузлик ҳар қачон ҳам яхшилик юлдида бўйин эгади, юзмаюз туриб жанг қилишга тоб беролмайди. Кураш энг қизгин паллага етганда ғалаба эзгулик фойдасига ҳал бўлиши муқаррар.

Кичкина Маҳди оиласида жанжалли воқеа рўй беради. Унинг отаси фронтга кетган, госпиталда ишлаётган онаси даволаш учун ярадор Эркинни ўз уйига олиб келади ва улар ўртасида охири муҳаббатга бориб тақаладиган бир яқинлик пайдо бўлади. Маҳаллада турли хил гап-сўзлар юра бошлайди (бу аслида бемаъни чоллардан чиққан фикр). Шу орада она бошлиғи фронтдан келиб қолади ва бўлган воқеалардан ўзича хулоса чиқаради... Оқкўнгил она, бобо, ота — ҳаммалари бир-бирини

тўғри тушунишга, ақл билан одилона фикр юритишга биргаликда ҳаракат қилишлари натижасида барча иш хайрли тугайди.

Ёш қаҳрамонни қуршаб турган ҳаётнинг асосий қийинчилик ва муаммолари муҳитдан, одамлар орасидаги қарама-қаршилиқлар донрасидан ташқарида эмас.

Болалик чоғида Т. Пўлатов оламнинг катта-кичик сирларини, номаълум нарсаларни билишга қаттиқ қизиқади. «Болалар хори» қаҳрамони Душан учун олам сирлари ҳикоя давомида бирин-кетин ечилиб боғувчи топшириқлар, сирлар занжирига ўхшаб кўринади: сандиқча, қоп-қоронғи хона, ҳовли, ишком, ота-оналарининг исми — ҳамма-ҳаммаси сирлардан иборат. Сир ечилдими, ваҳимага чек қўйилади, дунёнинг чегаралари яна ҳам кенгайгандек бўлади.

Тақиқлар, ман этишлар, чекланишлар, сирлар. Бувининг доно гапларига қараганда, «одам умрининг ҳар бир палласининг ўзига яраша қизғи бор — болаликнинг ҳам, ўсмирликнинг ҳам, қариликнинг ҳам». Ҳар ким ўз дунёсини ўзича ҳал қилиши лозим. «Янги нарсаларни, сирларни ечиб, бошидан кечириб, аслида, унинг тақдирини ташкил этади».

Ахлоқдаги қуюшқонлилик фикрдаги қуюшқонлилик билан узвий боғлиқдай кўринади, фақат ахлоқдаги қуюшқонлилик издан чиққан тақдирдагина Вали бобонинг миясига айланган инженер Мусаевнинг бегуноҳлиги ҳақидаги фикр келиши мумкин.

Инсон ўзига мажбуран юкланган ролни, «амалдаги ўйин қондалари»ни адо этар экан, қаҳрамон бегоналарга ҳам, яқинларга ҳам ёт қилиб кўювчи иккиёқламалик дардига учрайди.

Таъсирчан Алишо — айёр. У суратга олиш майдончасидаги ўйинни ниҳоясиз деб тушунади. «Бошқа ҳаётда ҳам у уринишга, тўғрироғи, ўйнашга» мажбур бўлади: танишларининг ғайритабiiй равишда кулаётганларини кўриб, севинчидан ичига сиғмай кетади, танишлари ҳам «ролга кириш учун тиришар эдилар».

Уриндиқлари лиқиллаб қолган, чапг тўла автобус актёрларни суратга тушишга йнғиш учун кўчама-кўча изғийди. Иштирок этувчиларнинг кўришуви ҳам бир ўйин, «бир-бири билан автобусдаги бу учрашувга арзимаган ролни ёхуд бемаъни бўлиб кўринувчи шунчаки ўткинчи бир қисмни адо этиш учун таклиф этилганларнинг бун-

дай гайритабий бўлган илк ҳаяжонлари билан пардоз берилади».

Меҳмонда ҳам, дўстлар даврасида ҳам ўйин қоида билан давом этади: ўша-ўша суҳбатлар, ўйин-кулгиларнинг кети узилмайди. «Зерикарли сиполиклар, бир-бирига чучук-чучук сўзлашлар, чор-атрофни қамраб олган бундай самимиятлар шахсий туйғуларни босиб-янчиб, йўқ қилиб юборади».

Ҳар қандай мажбурий ҳолат — соҳталиқдир. Т. Пўлатов ўз асарларида ана шу соҳталиққа қарши чиқади.

Алишонинг ўйинга кириб келиши унинг отаси билан яқинлашиб муваффақиятсизликка учраган самимий муҳаббатдан кейин бошланади. «Отанинг гайритабий шодлиги, ўғлига ўзининг отагина эмас, дўст бўлиб кўриниш истаги, унинг шеърдаги жиддийлиги, эҳтиёткорлиги, яқин ошнолардай очиқ-сочиқлиги, ҳар қандай шахсий икир-чикирларни тапирганда ўзини ноқулай сезмаслиги» қаҳрамонга яққол сезилиб туради.

Ўйин отасига мажбуран юклатилган қоида асосида бошланади; кўп ўтмай Алишо уларни ўзлаштириб олади; у «отасини муғомбирлик билан алдаганидан» хурсанд. Кейин яна роль, ўйин давом этади: «Ҳар ким ўзини ёнидагисининг ролига ишонгандай қилиб кўрсатади: Алишо отасига ҳамроҳлик қилган ўғил ролини олади, Майра — ҳамшира, шофёр аёлга ҳомийлик вазифасини олган ҳамқишлоқ ролини бажаради, отаси компания оқсоқоли ролида — бундан ортиқ хунобгарчилик бўлиши мумкинми! Ҳаммалари бу роллардан жуда безор бўлса-да, ўзларидаги ниқобни олиб ташлашдан ожиз: ниқобни олиш қоидага тўғри келмайди.

Иккиёқламалиқ қалбни кемириб, табийлик туйғусидан, бинобарин, ҳаёт қувончидан маҳрум этиб, шахсни барбод қилади. Энди Алишо севгилисидан хурсанд эмас, чунки севгилиси, гўё ўз ҳуқуқларидан беҳабардек, ҳеч нарсани талаб қилмайди, бир нарса устида оёқ тираб туриб олмайди, ташқаридан қараганда ҳаётга ўхшаб кетадиган спектакль давом этади. Одамлар аниқликка эришишга ҳаракат қиладилар, аслида эса ўз ролларини қидирган бўладилар. Уни топгач, кўнгиллари таскин топади: чунки шундагина ҳамма нарса ўз изига тушгандай бўлади. Янги бир шароитда улар меҳмонхона номерида нотаниш кишилар билан учрашишга тўғри келади, шу топдан бир-бирининг юрагига қўл солиш бошланади,

улар ўз ролларини бўлишиб олишлари, «давра раҳбари» ким бўлиши шу орада ҳал этилиши лозим. Зеро, қолганлар «тобеликнинг мулоҳим туйғусига» асир бўлиб қола бериш керак, бусиз бизнинг ҳалиги одамимиз қомандировкада уч кундан ортиқ туrolмайди — жони чиқиб кетгудек бўлади, тоби қочиб қолади».

Йўқ, дунё театр эмас!— дейди Т. Пўлатов.— Ўзлиги мавжудлиги билан, бошқалардан фарқ қилиши билан ҳам инсон қизиқ-да!

Ҳар бир иноон ўз ҳаётига эга бўлмоғи лозим. Кичик-кичик кашфиётлар, хатолар ва муваффақиятсизликлар, мағлубиятлар — булар ҳаммаси ўзича гўзалдир, зеро инсонни яшашга шулар мажбур этади, унга пок идрок, очиқ дил, самимият, мустақиллик бахш этади.

Стандартлашга, шахсларни баробарлаштиришга, қиёфаларни бузиб кўрсатишга қарши норозилик туйғулари В. Шукшин ижодида кучли ривожланган эди. Бу соҳадаги изланишларни Т. Пўлатовда ҳам кўрамиз.

Урганиб бўлинган ҳаёт можаросини ифода этувчи болалик арифметикасидан Т. Пўлатов ўз қаҳрамонини ҳаёт алгебраси томон бошлайди. У инсон моҳиятини унинг ташқи кўринишидан, ҳақиқий туйғу ва фикрни унинг ўйин чоғидаги турланишидан фарқ қилишга ёрдам беради.

Бироқ китобхон Т. Пўлатов ижодида иккинчи бир нарсани ҳам, тўғрироғи, такрорлар, ўхшаш ситуациялар, деталларни ҳам кўради, улар муаллифнинг бадний асарга киритилиши лозим бўлган таассуротлари унча бой эмаслигини ҳам ақс эттириб туради. Эҳтимол, қандайдир хурофий маъно касб этган «бинафшаранг тутга» ортиқ даражада диққат жалб этилиши шундандир.

«Мулклар» қиссасини ўқиётиб биронта ҳам диалог йўқлигининг гувоҳи бўласиз, бу табиий эди, чунки асарда бош қаҳрамон бургут бўлиб гапирадиган бошқа бирон зот учрамайди. Бироқ «Болалар хори», «Таъсирчан Алишо» ҳам худди шу йўсинда ёзилган. Албатта, қандай ёзиш муаллифнинг ихтиёрида деган гап бор, бироқ бу йўл, бизнингча, ҳар доим ҳам фойдалли эмас. Шиндат, ситуациялардаги драматизм йўқолади, китобхонга аниқ тасвирлар эмас, қаҳрамон дилида ва атрофида рўй бераётган кечинмаларнинг соясигина ҳавола этилади. У бир жиҳатдан тушунарли туюлса-да, аммо бир хиллик — бир хиллик-да.

Ёзувчи Алишога маҳкам ёпишиб олганидан баъзи қаҳрамоннинг ўзини кўздан йўқотиб қўямиз, битта сатрга тизиб ташланган туйғу ва унинг шарҳлари кишида хирароқ таассурот уйғотади.

Иқрор бўлиш керакки, баъзан Т. Пўлатовнинг баъзи образлари «ўтилган йўлни такрорлаш»га ўхшайди. (Ориқ зебранинг терисидан нечта ёқа тикиш мумкинлигини ўйлайдиган бир хоним, эркинликка қўйиб юбориш учун зоопаркдаги ҳамма жониворларни сотиб олишга тайёр қизалоқ образлари...)

Гап ўргатилган каптарнинг сўқмоқдан киш-кишлаб келаётган боладан қўрқиб пастга туша олмай юрганида ҳам эмас... Қўча болаларининг бирин-кетин «Кичкина Мук» ҳақида турли хаёллар сурган қатор кечаларни ўйлаб топилганлигида ҳам эмас... Муаллиф кузатувчан ва зийрак. Унинг қаҳрамонининг болалигида ёшлик туйғулари жўш урган паллада китобхон худди кўзгудагидай ўзини кўради: ҳамма нарса таниш, худди ўз бошидан кечиргандай. Эҳтимол, худди шу нарса Т. Пўлатов асарларига теранлик бахш этар. Бироқ... ҳар ҳолда инсонни билиш ва шахснинг ўз-ўзини англаш жараёни кўзгудан бошлангандай бўлади, уни қайта-қайта томоша қиласану, лекин шу билан ҳеч ниҳоясига етиб бўлмайдигандай..

Т. Пўлатов нуқул маиший мавзуларга ўралашиб, баёнчиликка берилиб кетиш хавфини усталик билан четлаб ўтар экан, ёзувчи воқеалар ва муаммолар ичига чуқур кириб боришга ҳаракат қилади. Темур Пўлатовнинг айни ижоди гуллаган пайт. 1978 йилда Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофотининг тақдим этилиши унинг ижодига берилган муносиб баҳо бўлиши билан бирга, китобхонлар сабрсизлик билан кутаётган унинг изланишларига илҳом бағишлайди ҳам.

Т. Пўлатовнинг лирик қаҳрамони балоғатга етмоқда. Оламни кашф этиб, унинг уйи ва ҳовлиси саҳнига териб қўйилган сирларини очиб, у катта шаҳарнинг кўчаларига чиқди, у йўловчиларнинг юзига разм сола бошлади.

Ёзувчи ҳали умумий манфаатлар билан ўзини бошқа одамларга боғлаб олмаган, у ҳали бирон касбда муқим бўлиб қолган эмас, меҳнат унинг ҳаётини маъно билан тўлиб-тоширмайди, у «ўзи ижод этаётган даврга ўзининг касб камари билан маҳкам танғиб ташламаган».

ШАРҚНИНГ ИЛҲОМКОР КУИЧИСИ

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Михаил Иванович Шевердиннинг бутун ижоди тарихий-инқилобий мавзуни куйлашга бағишланган. Бу мавзу унинг кўпгина ҳикояларида, очеркларида, публицистик мақолаларида, «Санжар Ботир», «Бўри изидан», «Бонг», «Саҳродаги соялар», «Етти гуноҳи азим» сингари романларида ҳам ўз аксини топган. Зеро, ҳаётни ўсиш-ўзгаришда кўрсатиш, типик образларни типик шароитда тасвирлаш адиб асарларининг туб моҳиятини, унинг рус совет адабиётидаги ўрнини тайинлайди.

М. Шевердиннинг биринчи ҳикоясидан бошлаб, ҳали ёзиб тугатилмаган сўнгги романига қадар бўлган барча асарларида Ўрта Осиё халқлари ҳаётида юз берган ўзгаришлар: босмачиларга қарши кураш, овуллар ва қишлоқларда совет тузумини ўрнатиш каби кўпгина масалалар акс этган. Октябрь ғалабаларининг улуғворлиги, совет халқининг жасорати ва донишмандлигига бағишланган баркамол асарлар ҳақида гап кетганида, Садриддан Айний ва Ойбекнинг романларини, Ҳамза, Комил Яшин, Назир Сафаровнинг пьесаларини, Ғафур Ғулом поэмаларини, Уйғуннинг кураш ва меҳнат завқини куйловчи асарларини миннатдорчилик билан тилга оламиз.

Ана шу асарлар қаторида М. Шевердиннинг мардлик ва қаҳрамонлик ҳақида ҳикоя қилувчи романлари ҳам бор.

М. Шевердиннинг ижодий тадрижи билан танишар эканмиз, адибнинг даставвал тарихий фактлар ва муайян қаҳрамонлар биографиясини тасвирлайдиган асарлар

ёзганлигини, сўнгроқ эса икки хил тузум ҳаётини характерловчи катта ижтимоий-фалсафий йўналишга эга бўлган бадий полотнолар ярата бошлаганлигини кўрамыз.

Адиб романларида тарих ижодкорлари бўлган халқнинг тарихий тажрибасини умумлаштиришга, Шарқда социализмнинг қарор топиш жараёни ҳаққоният билан ифодалаб беришга интилади. Унинг ҳар бир романи Совет Шарқининг дунё миқёсидаги аҳамиятини изоҳлаш ва тасдиқлаш даражасига кўтарилади. Чунончи, «Санжар Ботир», «Бўри изидан», «Бонг» романларида Туркистондаги ижтимоий ҳаётнинг кенг манзараси чизилди. Воқеалар кўлами Ўрта Осиё республикаларида ва хорижий мамлакатлардаги марказий шаҳарларни ҳам қамраб олади.

Адиб ўз асарлари сюжетини белгилайдиган омиллардан бири бўлган босмачиларга қарши кураш воқеалари замирида даврнинг етакчи тенденцияларини кўрсатади.

Маълумки, Улуғ Октябр социалистик инқилобининг оламшумул ғалабаси натижасида ҳақиқий халқ давлати бунёд этилди. Кескин синфий курашлар давомида камбағал деҳқонлар сиёсий жиҳатдан чиниқиб бордилар. Пировардида, ленинча халқлар дўстлиги ғояси тўла тантана қилди. Адиб мана шу жараёни бадий гавдалантиришга ҳаракат этди. Шу жиҳатдан «Бонг» романи алоҳида аҳамиятга эгадир. Унда Анвархўжанинг Туркистонни «улуғ ислом империяси»га қўшиш йўлидаги бесамар уринишлари фош қилинади. Асарда Иброҳимбек, Баҳромбеклар бошчилигидаги босмачилар ҳаракати, Сарик Бек сингари чет эл разведкачиси жосусларининг фаолияти шарқий Бухорода юз бераётган воқеалар, Берлиндаги воқеалар бир-бири билан туташиб кетади. Романдаги кўпгина саҳифалар Иброҳимбек ва унинг иттифоқчиларига қарши олиб борилган кураш тафсилотини кўрсатишга бағишланган. Муаллиф босмачилар ҳаракатига суяниб, Осиё мамлакатларида ўзларининг мустамлакаларини кенгайтирмоқчи бўлган импералистик доираларни ҳам қаламга олади.

Романист асаридаги масалалар кўламни кенгайтириши билан бирликда қаҳрамонлари сафини ҳам янги-янги кишилар билан тўлдириши керак эди.

Ёзувчи Шарқ мамлакатларида юз бераётган воқеаларни аввалгидек диққат марказида тутди. «Етти гуноҳи азим» романида Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларида

рўй бераётган воқеалар ҳикоя қилинади, империалистик давлатларнинг мана шу районда олиб бораётган босқинчилик урушлари кўрсатилади. Шу билан бирга фашизмнинг қора ниятлари, Англия, АҚШ сингари империалистик давлатларнинг Эрон, Афғонистон, Ироқ халқларини қул қилиш хусусидаги режалари ҳам назар-эътибордан четда қолмайди.

«Етти гуноҳи азим» романида хорижий Шарқ мамлакатларидаги муаммолар билан боғлиқ воқеаларни тасвирлаш асосий ўринни эгаллайди. Асарнинг олти қисмидан фақат икки қисмигина Совет Иттифоқида юз берган воқеалар тасвирига бағишланганлиги ҳам ана шу ҳодиса билан изоҳланса керак.

Албатта, асосий нарса муаллифнинг ҳаётий фактлар воситасида тарихий воқеаларни бадиий «тирилтириш», уларга «жон ато» қилишидadir. М. Шевердин асарларида меҳнаткашлар оммасининг манфаатларини ҳимоя қилиш учун жангга отланган қизил армия командирлари, «оддий» деҳқонлар, боомачилар билан олишувларда мардлик ва жасорат намуналарини кўрсатган хотин-қизлар, партия ходимлари образлари билан танишамиз. Улар ҳамиша ленинча миллий таълимотнинг фаол тарғиботчилари сифатида иш кўрадилар. Улар ўзларида Улуғ Октябрь революцияси таъсирида шаклланган янги одамларга хос фазилатларни намоён этадилар. Шу жиҳатдан, Санжарнинг ҳаёт йўлига бир назар ташлайлик. Асар давомида Қўшқўк қишлоғидан чиққан камбағал чўпон сиёсий раҳбар ва ҳарбий бошлиқ даражасига кўтарилади. Еки бўлмаса, «Саҳродаги сочлар» ва «Етти гуноҳи азим» романлари бўйича таниш бўлган Зуфар образини олайлик. У ҳам халқ оммасининг типик вакиллари билан бири. Унинг ҳаёт йўли социалистик жамият қуриш жараёнида катта тажриба орттирган, бирмунча сиёсий такомиллашган халқ оммаси билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам Зафар социализм томонидан «тузилган» янги сифатларини ўзида бирмунча тўлароқ акс эттирган.

Ёзувчининг асарларида мукамал чизилган кўплаб хотин-қизлар образларини ҳам учратамиз. Улар ўзларида шоирларни муҳаббат ва жасорат ҳақида ўлмас дostonлар яратишга илҳомлантирган. Шарқ аёлининг энг гўзал фазилатларини мужассамлаштирганлар. Улар революция туфайли озод ҳаётга эришдилар. Улар революция номи билан янги ҳаёт душманларига қарши кураш-

дилар, ёш бўғинларни инқилоб руҳида тарбияладилар. Уларнинг ҳар бири ўзига хос, ўзининг инсоний тақдири ва қиёфасини белгилайдиган такрорланмас шахс сифатида намоён бўладилар.

Санжар ва Сабуровнинг кечмиш-қидирмишлари, Зуфар ва Жаннатнинг ғаройиб саргузаштлари китобхонлар томонидан ана шундай қабул қилинади. Бу ерда бошқа бир ҳолатни ҳам таъкидлаб ўтиш лозим. Ёзувчи бадиий тасвирда ҳаёт билан, алоҳида фактлар билан, тарихий шахсларнинг таржимаи ҳоли билан иш кўради. Лекин уларни бир-бирдан ажралган ҳолда эмас, балки маълум тарихий шароитда шаклланган кишилар учун характерли тип сифатида тасвирлайди. Қаҳрамоннинг биографиясида, у ёки бу характернинг типик моҳияти намоён бўлади.

Сабуровнинг ота Найман устидан ғолиб келишида аниқ бир мақсадга йўналтирилган, синфий курашларда камол топган ғоявий эътиқод ва ишонч катта роль ўйнайди. Унинг характерида жасорат ва юксак синфий онглик, коммунизм ишига чексиз садоқат, фазилатлари бўртиб кўринади.

М. Шевердин асарларида экзотик тасвирлар кўплаб учрайди. Лекин уларнинг ҳаммаси ишонарли, ҳаққоний чизилган. Кескин синфий курашлар, Шарқнинг асрий донишмандлиги, дунё сиёсатдонларининг муғомбирона хатти-ҳаракатлари — ҳаммаси ҳозирги замон тарихини ҳам, қадимги қўл ёзмаларнинг мураккаб белгиларини ҳам эркин ўқий оладиган ёзувчи учун қўл келади.

Адиб Денов ёки Матчоҳ, Фарм ёки Душанбе, Зарафшон водийси ёки Туркменистон қумликларида юз бераётган воқеаларни, ўзбеклар ҳамда тожиклар, руслар ҳамда туркманларнинг биргаликда революция душманларига қарши олиб бораётган қаҳрамонона курашини тасвирлайди.

Рус адабиёти ўзининг ижодий мавқен ва алоқалари жиҳатидан интернационал адабиёт экан, эндиликда унинг қардош халқлар адабиётлари билан алоқаларининг туб сабабларига ҳам жавоб излаш лозим.

Шу нуқтаи назардан қараганда, М. Шевердин асари турли миллий маданиятлар алоқаларининг ёрқин ва ибратли намунаси бўла олади. Чунки адиб ижодида қардош халқларнинг социализм учун олиб борган кураш тажрибалари ўзининг ёрқин ифодасини топган. Маданият тарихи ва объектив борлиқ қонуниятларига марксча-

ленинча нуқтаи назар асосида ёндошиш Шевердиннинг Шарқ классиклари ижодига бўлган муносабатини белгилайди. У ана шу мероснинг прогрессив жиҳатларини кўра билади, унга қайта-қайта мурожаат этади. Унга ўтган асрлар шоирлари асарларидаги муҳаббат тароналари, бахт ва озодлик ғояси билан суғорилган фикр-мулоҳазалари илҳом беради.

Шунинг учун ҳам Шарқнинг улкан маданияти рус совет ёзувчиси М. Шевердин асарларига узвий равишда сингиб, бирикиб кетади. Ёзувчи асарларининг поэтик қобигини, ўзига хос колоритини ҳам мана шу нарса белгилайди. Бу хусусият ижобий қаҳрамонлар характерларини чизишда намоён бўлади.

Ўзбек халқи қалб даъвати билан Туркистонга келиб қолган илғор фикрли кишиларнинг хотирасини юксак кадрлайди.

А. Алматинскаянинг «Зулм» трилогиясида ана шундай кишиларнинг ҳаёти қаламга олинади. Трилогия қаҳрамонлари орасида биринчи натуралист-тадқиқотчилардан Василий Федорович Ошанинни, Алексей Петрович Федченко ва унинг рафиқаси Ольга Александровна сингари тарихий шахсларнинг образларини учратамиз. Уларнинг бир қисми Туркистонга сиёсий муҳожирлар сифатида қувғин қилинган эди. Сиёсий муҳожирлар орасида Герман Лопатин ва Корнюшин, Морозов, Шумилов, Вотинцев сингари ленинчи большевиклар ҳам бор эди. Булар ҳаминша жойларини ўзгартириб яшашга мажбур бўлишар, мавжуд қийинчиликларга қарамасдан омма орасида инқилобий ташвиқотлар олиб боришни бир зум ҳам тўхтатишмас, яширин ҳолда газеталар чиқаришни давом эттиришар эди.

Ёзувчининг отаси Иван Петрович Шевердин ҳам илғор рус демократик зиёлиларининг вакилларида бири эди. У Москва Давлат университетининг медицина факультетини битирганидан кейин ҳарбий хизматни ўташ учун Варшавага юборилган эди. Лекин Иван Петрович Варшавага ҳам, Санкт-Петербургга ҳам бормасдан, узоқ Урта Осиёга йўл олди. Бу воқеа ўтган асрнинг тўқсонинчи йилларида содир бўлганди.

«Отам оғир касалликка чалинган камбағалларни қандай даволаганлиги хусусида тез-тез ҳикоя қилиб берар эди,— дея хотирлайди М. Шевердин,— у Ангрэн водийсига қарашли Тилла қишлоғига келганидан кейин

трахома, шилпиқ касалликлари билан оғриган кўпгина кишиларни даволади. Отам тез кун ичида камбағал деҳқонларнинг ҳурмат-эътиборини қозонди.»

Бўлажак адибнинг онаси ўз ўғлини ўзбеклар бешигида аллалади. Оҳангароннинг ялангоёқ болакайлари унинг яқин дўстлари бўлди. Ойиси ва адаси айтиб берган эртақлардаги тентак Иван билан Алдар кўса, Мария Маревна билан Маликан Ҳуснобод, Илья Муромец билан Алпомишлар севимли қаҳрамонларига айланди.

«Шуни таъкидлаш лозимки,— деб ёзади М. Шевердин,— она-Ватанда бўлган ҳурмат ва муҳаббат туйғулари болаликда олган таассуротлар таъсирида шакллана бориб, инсон қалбининг олтин қўрига айланиб қолади».

М. Шевердиннинг бутун ҳаёт йўли ўзбек халқининг тарихий тақдири билан чамбарчас боғлангандир. У ўн йиллар давомида Самарқандда яшаб, чинакам самарқандлик бўлиб қолди. Бир неча марта Садриддин Айний билан учрашиб, қизғин ижодий суҳбатлар қилди. Лекин адиб реакция ва жаҳолат ўчоғи бўлган кўҳна ва навқирон Бухорони фақатгина Айний китоблари орқали таниган эмасди. У 1913 йили отаси билан Бухорога боради, амир Аркида рўй бераётган даҳшатли воқеаларни ўз кўзи билан кўради.

Адиб ёшлигида Ўрта Осиёнинг шаҳар ва қишлоқларида бўлди. Ўзи туғилиб ўсган ўзбек ери бир умр унга она дён бўлиб қолди. У ўзбек халқ оғзаки ижодининг фаол ташвиқотчиларидан бирига айланди, ўзбек халқ эртақларини ҳурмат ва муҳаббат билан рус тилига таржима қилди.

М. Шевердин ўзининг «Ўтган кунлар» очеркида А. Қодирий билан қилган суҳбатлари, унинг романларидан олган таассуротларини хотирлаб, шундай ёзади: «Абдулла Қодирий романлари билан танишишим менинг бадий асар ёзишга бўлган иштиёқимни уйғотган турткилардан бири бўлган бўлса ажаб эмас».

Абдулла Қодирий билан бўлган ижодий учрашувлар, Садриддин Айнийнинг қизғин суҳбатлари, генерал Собир Раҳимовнинг жасорати, ўзбек адабиёти намояндалари билан боғланган самимий дўстлик М. Шевердин ижодининг бетакрор фазилатларини белгилайдиган асосий омиллардан ҳисобланади. Шарқнинг улкан ва кўҳна маданияти кучоғида вояга етган ёзувчи ижодининг ўзбек халқи ҳаёти, адабиёти ва санъати билан боғланганлигининг сабаби ҳам ана шунда.

Зеро, «Санжар Ботир», «Бўри изидан», «Саҳродаги соялар», «Етти гуноҳи азим» романлари собиқ Туркистон халқлари босиб ўтган шонли йўлни билишга қизиқувчилар учун олам-олам завқ ҳамда сабоқ беради. Шунинг учун ҳам адиб асарларида учрайдиган хилма-хил тасвирий воситалар, нақшинкор лавҳалар биз учун тушунарли ва қимматлидир.

Совет ёзувчилари ҳар доим, ҳар қандай шароитда ҳам жанговар жабҳалардан четда турмаганлар, уларнинг ижодий қудрати ҳам, бахти ҳам яна шундадир. Шу юксак гражданлик ва партиявийлик анъанасини ватанпарвар ёзувчилар шараф билан давом эттириб келишмоқда. Улар орасида эндигина катта ҳаёт остонасига қадам қўйган ёш шоирларни ҳам, кўп миллатли совет адабиётида чуқур из қолдирган адибларни ҳам учратамиз.

Бизнинг ғоявий мухолифларимиз санъаткорнинг ижодий фаоллиги хусусида кўп гапирадилар. Улар фаоллик тушунчасини қандайдир ўзбилармонлик тарзида талқин қиладилар. Бундай талқин, айниқса, «янги сўллар» деб ном олган «назарий»чилар учун жуда характерлидир.

Бу жаноблар илгари сурган қарашларнинг замирида санъаткорнинг мавжуд тузумга нисбатан муайян оппозицияда туриш масаласи ётади. Улар бундай «сиёсат»ни совет ёзувчилари учун бирдан-бир мақбул йўл, деб ишонтиришга интиладилар. Натижада, санъаткорнинг фаоллиги Ленин партияси раҳбарлиги остида меҳнаткаш халқ оммасининг қаҳрамонона кураш асосида қўлга киритилган энг қимматли нарсага — янги жамиятга қарши қўйилади.

Совет ёзувчиси ҳамиша халқ манфаатларини кўзлаб яшайди. У сийрати теран, суврати ёрқин асарлар яратади. У ҳаётни революцион тараққиётда, ўсиш-ўзгаришда кўрсатиб, келажаги порлоқ бўлган янгиликларни тасдиқлаб асрининг бош йўлида боради.

Санъаткор ва гражданин М. Шевердин ҳам ўзининг бутун қалб қўрини мана шу улуг иш учун хизмат қилишга бағишлади. Шунинг учун ҳам халқимиз адибнинг асарларини севиб ўқийди, уларнинг бадий-эстетик фазилатларини, чақмоқдек ўткир ғоявий қудратини эъзозлайди.

Ёзувчи номига келаётган кўп минг сонли китобхонларнинг мактублари ҳам мана шу фикрни тасдиқлайди.

«Алишернинг дастхатлари», «Санжар Ботир», «Бўри

изидан», «Бонг», «Саҳродаги соялар», «Етти гуноҳи азим» асарларининг ўқувчилари ёзувчидан нималарни сўрашадими? Турли миллат вакилларининг социализм қуриш йўлида олиб борган курашларини акс эттирувчи бу асарларнинг нимаси уларни тўлқинлантиради? Шу ва шунга ўхшаш жуда кўп саволларга бу мактублардан аниқ жавоб топиш мумкин. Мазкур жавобларни Туркистонда Советлар ҳокимияти учун олиб борилган жангларнинг иштирокчилари берадилар. Улар орасида таниқли партия ходимлари ҳам, жасур чекистлар ҳам, кекса сиёсий муҳожирлар ҳам бор. Улар ўз хатларида халқ озодлиги ва бахт учун кураш йўлида ҳалок бўлган жанговар дўстлари ҳақида ёзилган асарлардан завқланишганини айтишга шошилишади. Бундай фикрлар инқилоб даври воқеаларини бундан ҳам ёрқин ифодалай оладиган янги асарлар учун материал бўлиши мумкин.

Шу билан бирга мактуб йўллаганлар ичида эндигина ҳаёт бўсағасида турган ёшлар,— М. Швердин ижодининг навқирон мухлислари ҳам бор. Улар ёзувчи асарларини ўқиб, социалистик Ватанга, Ленин партиясига садоқатли, мард ва матонатли бўлишни ўрганадилар.

Мана, Россия Федерацияси ва Украина шаҳарларидан, Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикаларидан, ҳарбий қисм ҳамда чегара районларидан, Ватанимиз пойтахти Москва ҳамда чет эл мамлакатларидан Тошкентга келган хатлар. Уларнинг ҳар бирида китобхонларнинг қалб садоси янграйди.

М. Швердиннинг «Бонг» романини ўқиб чиққан бир китобхон ўзи ҳақида «Қизил армия сафида ўсганман», «Гражданлар урушининг қатнашчисиман» деб маълумот беради. «Бонг» романи уни «йигирма уч яшарлик пайтига қайтарган, кўз олдида ўтмиш манзараси намоён бўлганида «чавандозлик қалби» яна жўш уриб кетган. Олтимишга кирганлигини ҳам унутиб, романини «қўшиқ айтиб» ўқиган. «Китобни ўқий туриб, бир неча дақиқа чор атрофга қараб қолган, қаердадир горн овози эшитилмаяптимики, дея хаёл сурган пайтларим ҳам бўлган» деган сўзларни битади ўша мактубнинг муаллифи. «Сизнинг романларингиз бизнинг Тайга ўрмонлари билан қуршалган юртимизда,— деб ёзади Олтой ўлкасининг Чимир қишлоғида истиқомат қилувчи С. Ивина,— кўпгина китобхонларнинг ҳурмати ва эътиборини қозонган. Сизнинг «Саҳ-

родаги соялар» романингизни ўқиш учун одамлар кутубхоналарда ҳафталаб навбатда туришарди».

Китобни ўқиб чиққан Ивина ва унинг дўстлари баҳор фаслида Ўзбекистонга келиб, Бухорони кўришга қарор қилишган.

«Хурматли нашриёт! М. Шевердиннинг «Бўри изидан» романини ўқиб чиқишим билан сизларга ўз мулоҳазаларимни ёзиб юбораётирман. Бу романда Ўрта Осиё халқларининг ҳаёти ва уларнинг порлоқ келажак учун олиб борган ажойиб кураши ғоятда тиниқ ва образли кўрсатилган. Мен Белоруссиянинг Қалинковиче шаҳрида яшайман. Менинг исмим Зеленка Марачи. Хайр, қадрдон нашриёт. Мана шундай китобларни кўпроқ нашр этиб туринглар».

Ёзувчининг номига келаятган ана шу хилдаги хатлардан яна иккитасига тўхтаб ўтамиз. Иккала хат ҳам моҳияти эътибори билан бир-бирига жуда ўхшаш, ҳар бирида чуқур ва қизиқарли фикрлар ифода қилинган. Бир хатни хўжайлилик йиғитча ёзган. У «Санжар Ботир» романининг ўзига жуда ёққани, Санжар образи эса ўзи ва ўртоқларини коммунизм қуриш учун меҳнат қилиш ва қаҳрамонлик кўрсатишга илҳомлантираётганини хабар қилади.

Иккинчи мактубнинг муаллифи эса, катта ҳаётий тажрибага эга бўлган кекса кишидир. Бу хатнинг ёзилишига М. Шевердиннинг аллақайси бир йиғилишда сўзлаган нутқи сабаб бўлган экан. Анчагина чўзиқ бўлган бу хатда мана шундай сатрлар бор: «...йиғилишда сўзлаган нутқингизни эшитиб, сизнинг партиямиз қарорларини халқ онгига етказиш учун барча кучингизни сарфлаётганингизни англадим».

М. Шевердин ўз ижодий йўлини йиғирманчи йилларда бошлаган эди. Адиб дастлабки мақолалари ва очеркларида Закаспий нефтчилари ва Орол балиқчилари, Сулукта ва Қизилқия шахтёрларининг меҳнат зафарларини тарғиб этди.

Уни Регистон миноралари, қадимий Самарқанднинг мўъжизакор обидалари мафтун этди. У кишиларни янгиликка муҳаббат ҳамда Ўрта Осиё халқлари фольклорига ҳурмат руҳида тарбиялади.

Социалистик Шарқнинг жўшқин кўйчиси, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Михаил Шевердин асарларининг фазилати ҳам ана шу билан белгиланади.

ШАРҚ МАДАНИЯТИ ШАЙДОСИ

Таниқли совет ёзувчиси, драматург, социалистик реализм адабиётининг бошловчиларидан бири Борис Андреевич Лавренев фақат бой истеъдоди билангина эмас, халқ ҳаётини чуқур билиши билан ҳам ажралиб турадиган ижодкорлар сирасига киради. «Менинг ёзишимга ҳаёт — Биринчи жаҳон уруши, Улуғ Октябрь инқилоби, халқимизнинг интервентларга қарши кураши жабҳаларидан олган таассуротларим ёрдам берди... Бу йиллар мен учун мураккаб, улкан мактаб бўлдики, бусиз ўз ижодимни тасаввур қилолмайман», деб таъкидлайди ёзувчининг ўзи ҳам.

Борис Лавренев таржимаи ҳолининг энг диққатга сазовор саҳифаларидан бири — унинг йигирманчи йилларда Ўрта Осиёда кечирган ҳаётидир. 1920 йилнинг январини. Гражданлик уруши йиллари бўлажак ёзувчини Туркистонга олиб келди ва бу ҳол унинг ҳаётини ва ижодий тақдирида муҳим аҳамият касб этди. Лавренев катта ёзувчи сифатида шу ерда шаклланди, уни совет адабиётига етаклаган шу йўл, шу ўлкадан бошланди. У Тошкент адабий муҳитида кўзга кўринарли ўрин тутиб, инқилобий Россиянинг олис ўлкасида ёш совет адабиётининг шаклланишига муносиб ҳисса қўшди ва ўша йиллардаги барча маданий тadbирларнинг фаол иштирокчиси ёш ижодий кучларни уюштириш ишларида моҳир ташкилотчи сифатида ўзини кўрсатди.

Б. Лавренев Ўрта Осиёда яшаган 1920—1923 йиллар давомида ўнлаб мақола, очерк, фельетон ва шеърларини эълон қилди. Унинг революция ва гражданлар уруши, инқилобга қийинчилик билан бораётган кекса зиёлиларнинг мураккаб ўйлари, қизил юлдузли қаҳрамонлар билан

Ўзбек меҳнаткашларининг дўстлиги ва қардошлигини акс эттирувчи дастлабки ҳикоялари Тошкентда чиқади-ган «Красноармейская газета»да босилди. У Ўзбекистонда «Коминтерн» крейсери», «Ўсмир Нутнинг ҳаёти», «Сукунат кўланкаси» каби асарларини яратди. Ёзувчига шуҳрат келтирган «Бахт ёғдуси», «Звездный свет», «Марина», «Шамол», «Қирқ биринчи» каби асарлари ҳам шу ерда шаклланди ва ёзилди.

Ёзувчи учун ўзига хос ҳаёт дорулфунуни, бой ҳаётий таассуротлар хазинаси бўлган газета билан мустақкам дўстлик ҳам Тошкентда бошланди. «Қайрилиш» («Разлом»)нинг бўлажак ўша йиллари нималар ҳақида ёзмади дейсиз! «Интервенция бўладими?», «Армияда пойфазал танглиги», «Александр Блок хотираси», «Махночилик ва антоновчилик», «Ижод ҳақида», «Қизил армияда ем-хашак таъминоти», «Бузғунчиларнинг бўйнига ур», «Қрим. Алуштада комендантлик»— булар ёзувчининг ўша йиллари босилган асарларининг бир қисми, холос.

Б. Лавренев ўша йиллардаги вақтли матбуот органларининг барчаси билан у ёки бу даражада боғлиқ эди. Унинг журналистик истеъдоди «Красноармейская газета», «Туркистанская правда» ва унинг кўп сонли иловаларида шаклланди. Лавренев Совет Туркистонининг илк ҳажвий журнали «Скорпион»ни нашр этиш ташаббусига қўшилиб, унда талай карикатура сурат, фельетон ва сатирик интервьюлари билан қатнашди; «Коммунист» партиявий журнали унинг назорати остида чиқа бошлади; у «Военный работник» журналида редактор ўринбосари бўлди ва шу журналнинг библиография бўлимини, «Новый мир», «Қостры» журналларининг адабиёт бўлиmlарини бошқарди.

Урта Осиёдаги ҳаёт, шубҳасиз, ёзувчи ижоди ва дунёқарашига муайян ижобий таъсир ўтказди. Кўпгина рус ёзувчилари сингарн Лавренев ҳам Шарққа илгаридан қизиқиб келарди, Ёзувчилар союзининг кадрлар бўлимида сақланаётган анкеталардан бирида Лавреневнинг Москва университетида ўқиб юрган пайти — 1913 йилда Туркия, Миср ва Грецияга сафари қайд этилган. Унинг кейинчалик «Шарқ» шеърини туркумига кирган ва 1922 йилда Тошкентдаги «Отклики» журналида босилган «Истамбул оҳанглари» («Константинопольские ямби») шеъри ҳам афтидан ўша йиллари яратилганга ўхшайди.

Шеърда эртақлардагидай гўзал, хаёлий шаҳар жамо-

ли, муазиннинг маъюс овози, даҳмаларнинг улуғвор сукунати, бозорларнинг сеҳрли нимқоронгилиги, Шаҳризданинг хавотирли тушлари ҳақида гапирилади. Унда шарқча сўзлар жуда кўп, бироқ, афсуски, ёш сайёҳни ўзига мафтун этган ҳақиқий Шарқ йўқ эди. Шоир бой поэтик анъаналарга таянган ҳолда адабий тасаввурлар ва образлар воситасида афсонавий Шарқни гавдалантиришга интилади, лекин ҳаётний тажриба ва бадий маҳоратнинг камлигиданми, кўнгилдагидек натижага эришиша олмайди.

Лавреневнинг Шарқ билан яқиндан, ҳаққоний танишуви, шубҳасиз, 1920 йили, Туркистон Ҳарбий fronti штабнинг дастлабки эшелонларидан бирида Самарадан тўғри кураш қайнаб ётган жойга келишидан бошланди десак, хато қилмаймиз.

Туркистон ҳаётини ўрганиш ўз навбатида ёзувчининг Урта Осиё қадимий маданияти билан қизқиб қолишига сабабчи бўлди. Дарвоқе, бу ўринда Б. Лавреневнинг ўзи ҳам яхшигина мўйқалам соҳибни эканлигини эслатиб ўтиш керак. Тахминий ҳисобларга қараганда, у тўрт йил давомида мингга яқин сурат, лавҳа, иллюстрация, эскиз, плакат, муқова ва карикатуралар яратиб, уларнинг ҳаммасида мўйқаламни ҳам янги тузум барпо этиш йўлига хизмат қилдирган. Унинг рассомчиликка оид ишлари мақола, фелъетон, ҳикояларига тематик жиҳатдан жуда яқин эди. Шубҳасиз, унинг рассомлиги адабий ижодига, борлиқни англаш ва акс эттириш маҳоратига сезиларли таъсир ўтказган.

Живописчи рассом, график, ҳайкалтарош Б. Лавренев санъатни чуқур тушунар ва инсон даҳоси яратган осори атиқаларни халқ мулкига айлантириш йўлида жон куйдирар эди. У эндигина эркин нафас олган халқ учун жуда зарур бўлган маданият ютуқларининг эски дунё қолдиқларига қўшиб тарих чиқитхонасига итқитилишидан хавотирга тушарди.

У «Самарқанд обидалари» очеркида қадимий шаҳарнинг бетакрор гўзал ёдгорлиқларини таърифлар экан, халқ қўли билан яратилган санъат мўъжизаларини асраб-авайлашга чақиради, миллий санъаткорлар маҳоратига таҳсин ўқийди. Чунки улар «шу пайтгача бирон бир... давр... санъати тенглаша олмайдиган ҳайратомуз гўзалликка эга мураккаб, поэтик нақшларни, шакл ва чизиқлар уйғунлиги, бўёқларнинг рангини шалоласини яратишга

эришганлар. Камалакнинг барча рангларида жилогана-диган, олтин ҳарф берилган, вазмин, айни чоқда хаёлдай енгил туюладиган орнаментлар, нақшлар, чизиқларнинг бундай нафис, нозик мушаккалини тушуниш ва севиш учун кўп вақтлар керак бўлади».

Б. Лавреневнинг рассомчилик, ҳайкалгарошлик, архитектурадаги янги оқимлар, пролетар давлатида тасвирий санъатнинг вазифалари, санъат, умуман бадий ижод ҳақида китоблар нашр этиш тадбирларини ўйлайди. У маҳаллий халқ тилида бадий санъатга (тўқимачилик, гилам тўқиш, кулолчилик, кошинкорлик, минерал ва ўсимлик бўёқлари ҳамда уларни тайёрлаш усуллари, матоларга ранг бериш, сопол тайёрлаш ишларига) оид кўплаб брошюралар чиқаришни тавсия қилади. Бундай китоб ва брошюраларни нашр этиш йўлидаги мавжуд қийинчиликларни назарда тутиб, «халқ оммасига бадий билимларни кенг ёйишнинг яна бошқа усуллари»дан (кўр-газмалар, лекциялар, диспутлар ташкил этишдан) фойдаланишни таклиф этади.

«Отклик» журналида Б. Лавреневнинг «Туркистонда бадий таълим вазифалари» деган мақоласи босилди. Бу мақолада автор Ўрта Осиёдаги ягона рассомчилик мактабининг аянчли тақдири ҳақида жуда куйинади ва Туркистон халқлари миллий санъатининг қайта тикланиши ва ривожланишига оид муҳим, долзарб муаммоларни ўртага ташлайди.

Ўтмиш санъатини, кўп асрлик миллий анъаналарни жуда қадрлаган Б. Лавренев «маданий» Скотининларнинг бу санъатга наҳ уришларини ғазаб билан қоралайди. У санъат ишларига аралашиб қолган айрим «раҳбар арбобларнинг миллий санъатда ҳам «Октябрь инқилоби ясаш», унинг ўзига хосликларни ва мустақиллигини йўқ қилиб, Европага кўр-кўрона, қулларча тақлид эттиришга уринишларига кескин қарши чиқади. Гарчи у бахс маромида қизишиб кетиб, баҳонни баландлатиб юборган бўлса-да, асосан жуда тўғри ва керакли фикрларни баён этади: «Мусулмон санъатининг энг яхши даврларида ижод қилган буюк санъаткорларнинг асарларини ўрганиш, уларни ривожлантирган, янги-янги мотивлар ва усуллар билан бойитган ҳолда тинимсиз такрорлаб бориш керак». «...меъморчилик, кошинкорлик, кулолчилик, ўймакорлик санъатларининг равнақиға, узоқ ўтмишда қолиб кетган миллий маданиятни қайта гуллайтиб-яшнатиш ишиға ёр-

дам бериш — республикамиздаги бадий таълимнинг энг муҳим ва тезда бажарилиши керак бўлган вазифасидир».

Б. Лавренев ўша пайтлардаёқ Туркистон халқларини жалб этмасдан, кўп асрлик миллий анъаналардан фойдаланмасдан туриб, Шарқда янги маданият яратиш мумкин эмаслигини яхши англаган эди. У миллий рассомлардан биринчи навбатда маҳорат, илҳом, ўз ишига муҳаббат, ўтмиш анъаналарига садоқат талаб қилар ҳамда миллий ва Европа санъати ўртасидаги ижодий мусобақани ёқлар эди.

Миллий санъат дарсларини ўқитиш, Б. Лавренев фикрича, фаол, жонли, ҳаёт ва ишлаб чиқариш билан узвий алоқада бўлиши керак. Бу борада Туркистон рассомчилик мактаби графика устахоналари учун ёзувчининг ўзи тузган ўқув программаси жуда характерлидир. Бу программада графика дарсларини ҳаётга яқинлаштириш учун Тошкент атрофларига, эски шаҳарга экскурсиялар уюштириш, маҳаллий миллат кишиларини яшаётган жойларида, кундалик турмушларида акс эттириш учун ўқувчиларга имкон яратиш, завод ва фабрикаларга олиб бориб, уларни бир қатор касбларнинг ўзига хосликлари, меҳнат меҳанизмлари билан таништиришни тавсия қилади: «...асосий мақсад Туркистон халқларининг этнографияси, турмуши, уй-рўзгор асбоблар, кийими ва меҳнат қуролларини ўрганишдан иборатдир». Программада ўқувчиларни Шарқ халқлари санъатидаги турли услублар, Эрон ва Хитой миниатюраси, араб ва эрон меъморчилиги, ҳинд миниатюраси ва живописи, япон гравюраси ва рассомчилиги, Қадимги Миср, Осурия, Бобилнинг кўҳна санъати билан таништириш ҳам кўзда тутилган.

Урта Осиёнинг ёрқин рангларига муҳаббат Лавреневда умр бўйи сақланиб қолди. Ёзувчининг Москвадаги кабинетидан унинг Тошкент рассомчилик мактабида танишган дўсти, таниқли рассом С. А. Чуйковнинг «Талас водийсида куз» асари узоқ вақт деворда осиблиқ бўлиб, Урта Осиё ва унинг сулув табиатини ҳамшиша ёзувчига эслатиб турар эди.

Лавренев таниқли ўзбек рассоми, пейзажчи Урол Тансиқбоев ижодига ҳамшиша ҳурмат ва эътибор билан ёндошган: «...ўзбек табиатининг ўзига хосликларини чуқур тушуниш яққол сезилади. Улар (полотнолар—Б.Г.) нурга йўғрилган ҳаводай енгил; Тансиқбоев энг узоқда-

ти нарсалар ҳам равшан кўринадиган мўътадил қуруқ ҳавони жуда ажойиб тарзда тасвирлай билади. Тансиқбоев рангларни нозик ҳис қилади, «экзотик» ранг-барангликдан қочади...»

Ўзбекистон мавзун Б. Лавренев шеърлярида ҳам алоҳида ўрин тутади. У Тошкентда «Шарқ» деган катта туркум устида иш бошлаган. Афсуски, бу туркум тугалланмай қолган. Фақат бир нечтагина шеър эълон қилинган, холос. Москвадаги «Красная новь» журнали архивидан «Туркистон туркуми» топилди. Бу туркум биринчи марта П. Н. Медведев томонидан ёзувчи танланган асарлари сўзбошисида эълон қилинган «Туркистон» деган шеър билан бошланар эди.

Б. Лавренев ўз шеърларида ажойиб ўлканинг экзотикасини куйлайди, ёрқин романтик бўёқларда Ўрта Осиёнинг гуркираган табиатини акс эттиради. Бироқ кўп ҳолларда буларнинг ҳаммаси мавҳумроқ бўлиб, Шарқ традицион тарзда гавдаланади. У жазирама Осиё саҳроларини, яйдоқ чўллар, осмонўпар миноралар, туялар, пойгалар ҳақида ёзади, шарқликларнинг ажойиб турмушини, ғалати урф-одатларини тасвирлайди. Шеърларда «жанда кийган, хўмрайиб боқадиган эшонлар», «Ўтли боқишларини муҳаббат шамолдан паранжи тўсиб қўйган» қизлар учрайди. Б. Лавренев миллий фольклор ва Шарқ поэтик анъаналаридан фойдаланиб, «Туркман қўшиғи», «Муҳаббат» («Любовная» ёки «Аиль»), «Сура», «Қайтиш», «Ватан» каби шеърларини яратади. Шоирнинг кўпгина мисралари ўзбек аёлига, унинг гўзаллиги ва оғир турмушига бағишланган. Лекин кўпдан-кўп романтик деталлар шоир юрагини абадий забт этган гўзал, афсонавий Туркистон ҳақида фақат умумий тассавур бера олади, холос.

Шарқ Лавренев прозасида нисбатан аниқроқ, реалроқ гавдаланади. Лавренев-прозаикни Туркистон фақат экзотикаси билангина эмас, балки бу ерда кенг қулоч ёйган, феодализм деворларини смириб ўтиб, энг чекка жойларгача стиб борган, энг қолюқ одамларни ҳам ўз пўртанасига тортган қудратли инқилобни билан ҳам қизиқтиради. Ёзувчи «инқилобнинг бахт ёғдуси» кишиларнинг қалбини аста-секин, лекин тинимсиз, барқарор забт этаётганлигини, уларни Октябрь йўлига бошлаётганлигини кўрсатишга муваффақ бўлди.

Б. Лавренев ўз насрий асарларида фақат гўзал Шарқ-

нигина эмас, паранжи ва китоб, масжид ва митинг, қуръон ва қизил юлдузлар ғалати бир тарзда аралашиб кетган кескин синфий курашлар оғушидаги Шарқни ҳам тасвирлайди.

Б. Лавренев инқилобнинг дастлабки йилларидаги Урта Осиёдаги ҳаёт ҳақида кейинчалик ёзилган саргузашт қисса ва романларнинг доимий белгиларига айланиб кетган отишма-қувишмалар, босмачилар билан юзма-юз олишувлар, умуман шунга ўхшаш арзон эпизодларни тасвирлаш йўлидан бормади. Ёзувчи биринчи навбатда бошқа миллат кишиларининг характери, мураккаб ижтимоий муносабатларига чуқурроқ киришга, Урта Осиё халқларининг олижаноблиги, эрксеварлиги ва уларга ёрдам бериш учун келган кишиларнинг биродарлик туйғуларига эътибор қилади.

Биринчи марта газетада босилган «Икки бошли қуш» ҳикоясида ҳам рус кишилари ҳақида сўз боради. Ҳикоядаги воқеалар инқилобгача бўлган даврда кечади. Фақат эпилог революция воқеаларига бағишланган. Рус солдатлари икки бошли золим қушнинг амрига бўйсуниб Туркистонга келадилар. Лекин улар маҳаллий аҳолига дўстона муносабатда бўладилар. Порох қорайтирган меҳнаткаш қўлларини қозоқ болаларига чўзиб, уларга фақирона аскарӣй халтадан майда-чуйдалар совға қилдилар. Лекин ёзувчи бу ўлкага талончилик ва қотиллик учун келган чор колонизаторларини ҳам тасвирлайди. У қозоқ халқининг тортган жабру жафо ва хўрликлари ҳақида батафсил сўзламайди, фақат биттагина рамзий воқеа мисолида унинг оғир қисматини кўзгуда кўрсатгандек акс эттиради. Оқ кители елкасидан қизил боғичлари осилиб тушган, малла бўйни йўғон кимса, ёш, келишган овчи йигит Тиллабойни катта шаҳарга келганида икки бошли бургут расми олдида папоғини олмагани учун «ўрисларнинг баҳайбат ўтовларига» ҳайрат билан боққан кўзларидан жудо қилади.

Б. Лавреневнинг жуда кўп асарлари воқеаси Туркистон табиати фонида бошланади, табиат ҳам воқеалар оқими, қаҳрамонлар хатти-ҳаракатига ҳамоҳанг бўлади. Лавренев саҳро қумларига ва қор қоплаган тоғ чўққиларига сира бефарқ қололмайди. Ҳатто унинг воқеалар ўрни аниқ кўрсатилмаган асарларидаги пейзажларда ҳам Урта Осиё табиатининг турфа хил ранглари сезилиб туради. Мана, масалан, «Ёрда» номли ҳикоясида шундай

тасвирни учратамиз: «Қуёш унда-бунда қотиб қолган қон доғидек хира-қизғиш гулли сийрақ бутазорлар, сочилган кул ранг-сарғиш қумларни тоблаб, беш марта кўтарилди. У жануб тунининг кўкимтир сиёҳига беш марта ботиб кетди ва ҳар гал қақраган лаблар оқшом салқинни ютоқиб симирди».

Б. Лавреневнинг «Туркистон» прозасида ўтмиш ва ҳозирги замон чамбарчас боғланиб кетади. 1922 йили «Отклики» журналида унинг «Сукунат» кўланкаси» деган ҳикояси босилган. Ҳикояси Шарқ адабиётлари учун характерли бўлган канизаклар фожиаси, зўрлаб бойга турмушга чиқарилган, аммо бўйсунмаган қизнинг машаққатлари ҳақида. Ҳикоянинг фабуласи ҳам жуда оддий. Савдогар Абдуғанининг хотини Марям ҳали ҳам ёшлигидаги дўсти Комилни севади, у билан бекитиқча учрашиб юради. Савдогар эр уларнинг хиёнатидан огоҳ бўлиб хотинини шафқатсизларча калтаклайди ва ўзи ҳам Комил томонидан ўлдирилади.

Бир йил кейин эълон қилинган «Бахт ёғдуси» қиссасида эса табиатнинг янгиланиши, баҳорнинг қудратли руҳи, янги кунни бошлаётган қуёшнинг тантанавор чиқиши, кўклам гулшанлари устида ўйнаётган шўхчан тоғ шамоли тасвирланади. Қиссада Лавреневнинг сеvimли образи — шамол алоҳида маъно касб этади. Албатта, бу ҳали Василий Гулявиннинг кечирмишлари ҳақидаги қиссага сингиб кетган шиддатли инқилоб бўрони эмас, табиат стихиясининг бир кўриниши, холос.

«Бахт ёғдуси»да Б. Лавренев бошқа миллат вакиллари характерини яратиш, бошқа халқнинг қалби ва руҳини акс эттиришга биринчи марта жиддий уриниб кўрди. Лекин бу борада тўла муваффақият қозонди, деб айтиш қийин. Марям образи кўп ҳолларда схематик, мавҳум акс этган, унда реалистик конкретлилик сезилмайди.

«Бахт ёғдуси» ёзувчининг ижодий изланишларида муайян бир босқич сифатида аҳамиятлидир. Бу қиссада ёзувчи, юқорида таъкидлаганимиздек, қарама-қарши характерлар тўқнашувини тасвирлашга катта эътибор берди. Ана шу масалада ёзувчи «Бахт ёғдуси»дагига нисбатан «Қирқ биринчи» қиссасида катта муваффақиятга эришди.

«Қирқ биринчи»да романтика шунчаки фон эмас, балки у характерларнинг моҳиятига, саҳро ва Орол денги-

зида кечадиган воқеалар, конфликтнинг мағзига сингиб кетган.

«Қирқ биринчи»да Лавренев ўлка табиатини ажойиб суратда гавдалантиради. Қизил армиячилар кетаётган саҳро манзараси шундай тасвирланади: «Ён-теварақда барханлар юксалиб, қумлар шамолда илондек вишиллаб тўлганар ва буларнинг ҳеч интиҳоси йўқдек туюлар эди». Саҳро картиналаридан сўнг Орол денгизининг мовий жилваси, Борса-келмас оролидаги робинзонча ҳаёт акс этади. Буларнинг ҳаммаси ўша йиллар революцион ҳаётидан олинган эди.

Халқлар дўстлиги, турли миллат вакилларининг қардошлиги мавзуи Лавреневнинг барча асарларида ифода этилади. Қизил Армия жангчилари — руслар, украинлар ўзбек қишлоғига озодлик келтирадилар, маҳаллий аҳолига чуқур ҳурмат билан қараб, уларнинг ишларига кўмаклашадилар («Бахт ёғдуси»). Қаҳратон саҳрони босиб ўтган жангчиларни қозоқ овулларида илиқ туйғу ва самимий ҳаяжон билан кутиб оладилар («Қирқ биринчи»). Бунда фақат анъанавий меҳмондўстлик эмас, инқилоб жангчисига, янги дунё кишисига меҳрибонлик, ғамхўрлик ҳам мавжуд эди.

Улуғ Ватан урушининг оғир ва машаққатли кунларида Лавренев яна Ўзбекистонга келди. 1941 йили оғир касал бўлган ёзувчи Ленинграддан Тошкентга эвакуация қилинган эди. Уч урушнинг ветерани бу ерда ҳам қўл қовуштириб ўтирмади. У тез-тез митинглар, мажлислар, адабий кечаларда сўзга чиқар, Совет Армияси жангчилари ва ўзбек меҳнаткашлари билан учрашар, «Правда Востока» газетаси билан ҳамкорлик қилиб, мақола, очерк, тақриз, памфлет ва ҳикояларини эълон этар эди. Унинг ташаббуси билан ўзбек жангчилари ва меҳнат frontiда курашаётган ўзбек меҳнаткашлари ҳақида тўплам ва альманахлар чиқариш йўлга қўйилди. 1942 йили «Тошкент альманахи»да унинг Севастополни мардларча ҳимоя қилган, Туркистон fronti ветерани генерал И. Е. Петров ҳақида очерки босилди.

У Тошкентда «Балтикачилар трубка тутатмоқдалар» деган ҳикоялар тўпламини 1942 йилда ёзиб, рус ва ўзбек тилларида эълон қилди. «Шон-шуҳрат рейди», «Ўртоқ Вихров» каби киносценарийлари ва «Қора денгизчилар ҳақида қўшиқ» пьесаси устида иш бошлади. Унинг бундан бошқа ҳам режалари кўп эди. Лекин у 1942 йилнинг

май оинда бор имкониятдан фойдаланиб, фронтга жўнашга муваффақ бўлди, бу режаларнинг амалга ошиши вақтинча кечикди.

Б. Лавренев марказий газеталарнинг ҳарбий мухбири сифатида Шимолий, Балтика, Қора денгиз флотларида бўлади. Уруш йўллари уни олис ғарбга етаклайди. Лекин унинг қалбида ўзбек ери ва бу ердаги одамларга муҳаббат доимо сақланиб туради.

Яқинда унинг ўша йиллари яратилган асарлари орасидан Ўзбекистон ҳақида иккита: «Меҳнат ғалабаси» ва «Биз сафда тўртовлон эдик» очерклари топилди. Уларда Катта Фарғона канали қурилишининг қаҳрамонона кунлари, Тошкент авиация заводида ишлаётган ўсмирларнинг фидойи меҳнати ҳақида сўзланади.

1942 йили «Красная звезда» газетасида Б. Лавреневнинг «Ўзбекистон уруш кунларида» деган катта мақоласи босилди. Унда ёзувчи гўзал ўзбек ери, меҳнаткаш халқ, социалистик Ватан ҳимояси учун тер тўкаётган, душманни тор-мор этишдек умум ишига ўз ҳиссасини қўшаётган шоир ва меъморларнинг фидойиликлари ҳақида чексиз муҳаббат билан сўз юритади. Мақолада совет кишиларининг меҳнатдаги уюшқоқлиги рамзига айланган Катта Фарғона канали, Фарғонанинг сўлим табиати, ўзбек ерининг битмас-туганмас бойликлари ҳақида гапирилади. Б. Лавренев ўзбек халқининг ўтмиши ва бугуни, унинг ажойиб санъати ва қалб саҳовати ҳақида сўзлайди. «Самарқандда бўлган киши ҳеч қачон бу шаҳарни, унинг сарой ва масжидларини, салқин чинорлар узра савлат тўккан аркларини, улуғ ўзбек куйчиси Алишер Навоий байтларидек содда ва мураккаб чизилган, товус патидек ранг-баранг кошинларини бир умр ёдида сақлайди. Санъатнинг юксак руҳи ҳар бир ўзбекнинг қалбида бор. Хилват тоғ қишлоғидаги бир паҳса деворга ўрнатилган ўймакор эшик олдида йўловчи ҳайратдан лол қотади: қадимнинг номаълум санъаткори ёғочга гўзал нақш тушириб кетган бўлади. Ёғоч эскириб ёрилган, асрлар давомида уни об-ҳаво ва қуртлар емирган, лекин гўзал нақш барҳаёт яшайди».

Борис Лавренев Ўзбекистондаги рус адабиётига янги революцион мавзулар, тинимсиз ижодий изланишлар руҳини олиб кирганлардан бири бўлди.

МУНДАРИЖА

I. ЗАМОН ХИЗМАТИДА

Ш. Рашидов. Октябрь билан ҳамнафас	5
К. Яшин. Қатта қарвон йўлидан	17
Р. Бобожон. Улкан ижодий учрашувлар	28
Ҳ. Фулом. Адабиётимиз қаҳрамонлари	32
А. Мухтор. Ижодий меҳнат йиллари	37
О. Еқубов. Давр билан ҳамнафас	41
Н. Нарзуллаев. Энг сезгир барометр.	53
Мирмуҳсини. Давр қаҳрамонлари	55
Т. Тўла. Меҳнат мавзуи	64
Ш. Холмирзаев. Давримиз белгилари	68

II. ҲАЁТ ВА АДАБИЙ ЖАРАЁН

М. Қўшжонов. Адабиёт ҳаёт қиёсида	75
Л. Қаямов. Танқидчиликнинг муҳим муаммолари	96
Ғ. Каримов. Мерос ва замон	104
С. Мирзаев. Адабиёт ва мафкуравий кураш	112
Б. Имомов. Характер қирралари	120
Н. Худойбергандов. Ижодий жасорат ва жанговарлик	133
П. Шермухамедов. Нуқтан назар бўлсин	154
А. Қулжонов. Мазмун салмоғи	170
М. Маҳмудов. Қ. Тоғматов. Проза поэтикасининг айрим муаммолари	175
А. Расулов. Ички қонуниятлар алжабридан бир масала	185
Б. Назаров. Тарих сабоқларининг замонавийлиги	197
М. Қўшмоқов. Эргаш Жуманбулбул ўглининг ленинномаси	204
К. Қодиров. Қатта йўл олдида	215
Б. Норбоев. Виждон юки	226
А. Ҳамроева. Дунёқараш ва ижод	237

III. АДАБИЙ ПОРТРЕТЛАР

Л. Азиззода. Янги адабиёт тонгида	243
С. Мамажонов. Шоира қалбидаги олам	252
М. Сафаров. Йиллар қалб орқали ўтганда	273
Н. Раҳимжонов. Лирик ва эпик тасвир маҳорати	278
О. Тоғаев. Ижодкор назари	285
И. Ғафуров. Назокат	293
У. Норматов. Ҳаёт билан ҳамнафас ижод	310
В. Зоҳидов. Ойдин «Наво»си	332
П. Филиппов. Болалик арифметикаси ва ҳаёт алгебраси	340
Г. Владимиров. Шарқнинг илҳомкор куйчиси	348
Б. Геронимус. Шарқ маданияти шайдоси	357

На узбекском языке

ЛИТЕРАТУРА И
СОВРЕМЕННОСТЬ

Сборник статей и выступлений

Составили: **У. Норматов, М. Олимов.**

Редактор *К. Қодиров*
Рассом *А. Крюков.*
Расмлар редактори *В. Немировский*
Техник редактор *Э. Саидов*
Корректор *Р. Содиқбекова*

ИБ № 684

Босмахонага берилди 12. 04. 79. Босишга рухсат этилди 15. 04. 80. Р. 08992.
Формати 84×108¹/₃₂. Босма қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма.
Шарҳли босма л. 19,32. Нашр л. 18,38. Тиражи 3000. Заказ № 248. Баҳоси
1 с. 20 т. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, На-
воний кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат
комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси-
нинг 2- босмахонаси. Янгийул, Самарқанд кўчаси, 44. 1980 й